Dapper vrouwenleven

Karakter- en levensbeeld van Betje Wolff en Aagje Deken

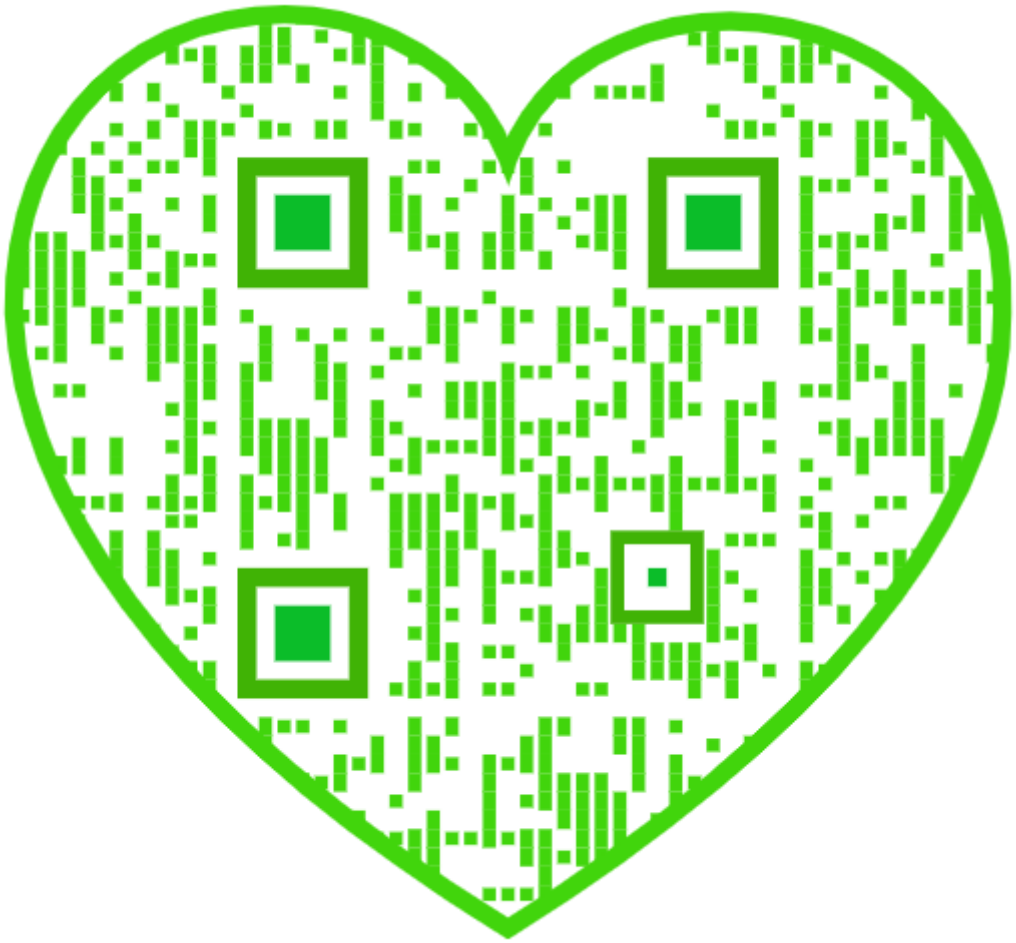
Hendrika Ghijsen

bron
Hendrika Ghijsen, *Dapper vrouwenleven*. Van Gorcum / G.A. Hak & J. Prakke, Assen 1954

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/ghij001dapp01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

BETJE WOLFF
(Op 16-jarige leeftijd)

[Inleiding]

Bij het verschijnen van deze biografie wil ik mij met een hartelijk woord van dank richten tot hen, die hebben bijgedragen aan de tot standkoming.

In de eerste plaats bedoel ik daarmee de oud-hoogleraren Dr C.G.N de Vooys en Gerard Brom, op wier aandrang ik mij, na lange jaren, weer in het leven van Wolff en Deken heb verdiept en wier blijvende belangstelling zoveel bijdroeg tot de vreugde in mijn arbeid.

Door hun bemiddeling ook was het, dat ik in contact mocht komen met het Prins Bernhard Fonds en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Voor den financiëlen steun, door deze lichamen aan de uitgave verleend, breng ik hier volgaarne dank.

Tenslotte een woord van erkentelijkheid voor de welwillende wijze, waarop mijn talrijke wensen steeds werden vervuld, als ik bij Bibliotheken, op Archieven of bij particulieren aanklopte.

Toen indertijd, na mijn proefschrift over Betje Wolff's Jeugd en Huwelijksjaren en mijn studies over de Samenwerking van Wolff en Deken als romanschrijfsters, mijn belangstelling zich elders heenrichtte, kwam dit o.m. voort uit de mening, dat het hoogtepunt van deze schrijfsters na de uitgave van *Willem Leevend* (1784-85) voorbij was en ook haar leven slechts een teruggang vertoonde.

Nu ik mij heb ingeleefd in de latere jaren, tot haar dood in 1804[1], heb ik ontdekt, hoezeer ik mij in dit laatste opzicht had vergist. Tot het einde toe ben ik door het dappere leven van deze vrouwen geboeid en heb ontdekt, van hoeveel betekenis beiden voor haar tijdgenoten zijn geweest en ook voor ons nog zijn.

Moge ik er in slagen, iets van de vreugdevolle aandacht, die mij het werk heeft gebracht, ook in mijn lezers te wekken.

Domburg 1953.
HA.C.M. GHIJSEN.

1 Het eerste deel van dit werk omvat Betje Wolff's leven van 1738-77. Het tweede deel, dat binnenkort het licht zal zien, begint met Aagje Deken's Amsterdamsen tijd en geeft het verdere samenleven der vriendinnen.

Eerste boek
Betje Wolff
Jeugd- en Beemsterjaren 1738-1776

aant.

Eerste hoofdstuk
Betje's kindertijd

Op 24 Juli 1738 ziet Elisabeth Bekker in Vlissingen het levenslicht. Ze is de jongste van het gezin, heeft drie broers en een zuster.

De Bekkers behoren tot de gegoede Vlissingse koopmansstand. Zonder tot de deftigheid van de Zeeuwse havenstad te worden gerekend, zijn ze ongetwijfeld geziene burgers. Het huwelijk van Betje's vader, Jan Bekker, met Johanna De Boudrie, die verscheidene hoge militairen onder haar familieleden telt, zal hiertoe het zijne hebben bijgedragen.

Geen gelukkiger kind dan het kleine, tere Betje. Het vlugge, kwieke ding, met haar innemende manieren, is bij ‘het volk’ en haar speelmakkertjes ‘in de kas’; als een poesje koestert ze zich, als jongste en lieveling van vader en moeder, in de liefde van haar omgeving.

Al vroeg toont zich het dweepstertje van later in haar kindervriendschappen. Wat een opgewonden verlangen, wat een onrust, als ze haar speelmakkertjes wacht: een hele gevoelswereld in miniatuur ontsluit zich in die kinderherinneringen, een wereld met grote vreugden en diepe teleurstelling, vol joligheid ook en gelach. En - als ze wat ouder is - met den ernst der gewichtige, vertrouwelijke gesprekken.

Hoor het verhaal van ‘Mietje’ in *Geschrift eener bejaarde Vrouw*, wanneer een vriendinnetje komt logeren: - Wij kreegen dezelfde slaapkamer; er wierd des een ledikant ingebragt. Wat sloofde ik mij uit om dat daar te helpen brengen! dat op te zetten en van linnen te voorzien! Het heugt mij nog duidelijk, (kan ik het zonder lagchen schrijven!) dat ik daar voor ging staan, om met mijne oogen den afstand te meeten van het mijne. Hoe vergenoegd was ik, toen ik bemerkte, dat wij ieder in het onze liggende en zagt sprekende, elkander zouden verstaan! - En wat verder volgt dan de overpeinzing, hoe heerlijk het was, als het tijd was om te slapen, aan de praat te blijven: - O, Dan dagt mij, ging zo het heele hart open! Het stille duister geeft

aant.

iets vertrouwelijks. 't Is of men maar met z'n tweeën in de wereld is... Men durft meer vraagen, meer belijden, vrijer spreeken... - Als het vriendinnetje komt, is Mietje (alias Betje) te veel verward, te sterk opgetogen, om haar geluk te genieten. -

De grootste vriendin in Betje's kinderjaren is haar moeder. Deze schrandere en begaafde vrouw is de ziel van het huisgezin. Zij is van fijner makelij dan de degelijke Bekkers. Mogelijk gaf haar Franse afkomst aan haar jongste dochtertje die lichtheid en bewegelijkheid van geest, die onverwoestbare charme, die even weinig Hollands aandoen als Betje's ranke figuurtje en haar zeker niet mooie, maar geestige trekken met de grote ogen, waarin zich iedere gedachtenflits, iedere zielsbewogenheid weerspiegelt.

De moeder kent het jongste dochtertje in haar broosheid, haar kwetsbaarheid naar lichaam en ziel, zo goed als in haar veelzijdigen aanleg. Inniger dan met één der andere, meer gewone kinderen, is ze verbonden met haar kleintje, het zwakke popje, dat zo spoedig zou blijken in begaafdheid alle anderen vooruit te zijn. Zorgvuldig waakt ze over het zenuwachtige, al te gevoelige kind, dat te levendig, te vlug van geest is voor haar zwak gestel. Angstvoorstellingen worden met zorg geweerd; het zacht-vrome kinderversje: *Als 't kindje zoet en schiklijk is* van Jan Luyken leert het kind als avondgebedje; komt de meid haar met ‘den zwarten man’ aan boord, Betje weet zich te troosten: - Daar zijn immers ook Engelen?... en die zijn immers zo goed als men wenschen kan. Die zullen mij wel bewaren voor den zwarten man. -

Later leert de moeder het kind berusten in haar zwak gestel, haar wijzend op alles wat haar vlugge geest en haar aanleg haar geven kunnen. Haar belangstelling voor Betje's karaktervorming en ontwikkeling is even diep en moederlijk zorgzaam, als die voor haar gezondheid. Nooit is ze moe de vragen van het kind te beantwoorden, dat niet ophoudt en ‘het waarom van het waarom’ weten wil. Het kost haar moeite het vluchtig en levendig dochtertje aan regelmatige inspanning te gewennen; maar moeder houdt vol, leert haar te volharden in het eens begonnen werk, overreedt haar weer op te vatten, wat mismoedig terzijde was gelegd.

Zo herinnert zich Betje als oude vrouw de wederwaardigheden van haar eerste breilessen: vol meelij voor den kousenlozen staat van haar poppen was ze aan den gang gegaan, maar had algauw het moeielijke, zoveel geduld eisende werkje opgegeven.

Moeder laat de zaak rusten. Maar ongemerkt weet ze op de eerzucht van het kind te werken, totdat het zelf vraagt, de breiles weer op te mogen vatten en - als een gunst - dit verzoek ingewilligd krijgt. Later bezoekt Betje, evenals haar oudere zuster, de naai- en breischool van

aant.

Madame Joly. Ze zal een vaardige en keurige handwerkster worden.

Gelijk in het kleine, zo in het grote. Aan haar moeders voorbeeld en lessen schrijft Betje den oorsprong toe van haar ‘zucht tot Deugd’, die zulk een levende bron van zedelijke kracht in haar wordt. Zeker is de drang tot eerlijke zelfopbouw, haar aangeboren, door de herinnering aan haar moeder gevoed en werd haar de overwinning in lateren, moeilijken zelfstrijd lichter gemaakt door de gedachte aan de zorgzame liefde, die haar als kind had gedragen.

Geen wonder, dat overal in Betje Wolff's later werk de gedachte aan deze vrouw voortleeft, mèt den weemoed over haar te vroegen dood, die voor het kind de eerste, verpletterende smart was. - 'k Droom dikwijls van mijn moeder, schrijft ze in haar Beverwijkse jaren, den tijd van haar grootsten roem; het zijn zachte, gelukkige kinderdromen, al wordt ze soms met tranen wakker. En haar laatste, onvoltooide werk lééft van kinderherinneringen. Zelf volwassen, heeft ze ten volle begrepen, hoe zij de leiding van deze vrouw voor haar harmonische ontwikkeling had gemist. -

Gelijk ieder vlug, verstandig kind met een levendige verbeeldingskracht, is Betje in haar weetlust niet te verzadigen. Elk die haar wat vertelt en leert, is bij haar in de gunst. Weet niemand haar te antwoorden, dan gaat ze zelf onderzoeken; benieuwd om te weten, waar het geluid vandaan komt, dat haar muzikale kinderoren bekoord heeft, maakt ze haar speeldoos stuk; alles merkt ze op en alles verbaast haar.

Moeder leert haar, naar 't schijnt op veel kinderlijker wijze, dan toen gebruikelijk was, de eerste beginselen van lezen, schrijven en rekenen. Ook later blijft ze toezicht houden op de studies van haar dochtertje.

Alles gaat deze even gemakkelijk af. Ze is muzikaal en tekent goed. Ze leert moderne talen, wiskunde, wat latijn met haar broer Jan mee. Een vrij lastige vertaling uit het Engels, op elfjarigen leeftijd gemaakt: *Over de bestiering van het geheugen* bleef van haar bewaard. Geschiedenis is al dadelijk een lievelingsvak. Veel van hetgeen ze leert en leest wordt opgetekend en verwerkt. Ze waagt zich aan ‘historische fragmenten’ en ‘proeven’ over alles en nog wat.

Want al vroeg is in het Vlissingse koopmansdochtertje de eerzucht ontwaakt, eerzucht om schrijfster te worden en bovenal dichteres! Een dichteres als Van Merken, die in haar omgeving hoog vereerd en bewonderd wordt. Hoort ze van deze den lof zingen, dan is ze één en al aandacht: - de Pop viel uit mijn hand, zo luisterde mijn oor; ach Vlissing, dacht ik, had gij ook eens uw van Merken!...

Moeder tracht deze jeugdige eerzucht te temperen, maar het helpt niet veel. Betje rijmt reeds op haar zesde jaar en maakt in den loop van haar kinderjaren naar de mode van den tijd: naamverzen, pasto-

aant.

rales, bruiloftsverzen, boordevol mythologie en vals vernuft, stichtelijke gedichten, die haars ondanks grappig zijn; een hele verzameling bombastische rijmelarij, die haar later kostelijk zal amuseren. Maar ze zou er niet weinig door in gevaar zijn gebracht, als een waanwijs wonderkind op te groeien, als haar springlevende kinderlijkheid het niet had belet.

Van niets is ze in haar later leven zó bang, als van het leren rijmen aan kinderen.

Wat echt was in haar talent, komt in Betje's jeugd alleen onwillekeurig tot uiting. Hoe pittig is de kinderbrief, die bewaard bleef! Ze is vervuld van groot nieuws en vader, die op reis is, moet het weten: - Onze witte kip heeft kleine kuikentjes, wel twaalf, o zij zijn zo lief, vader... Maar vader, als nu evenwel Buurvrouws groote kat over de schutting komt kijken, zo wat digt bij het hokje, wel dan moest gij de witte hen eens zien. Die zet je daar al de veeren overeind en kijft en kokt, en is zo boos als een leeuw; dan klimt Buurvrouws kat, repje scheerje in den grooten lindeboom, maar durft er niet uitkoomen, zo bang is de groote kat van buurvrouw voor de hen en zij kijkt heen en weer en de hen staat op wagt. - Zó raak kon het negenjarige kind weergeven, wat ze zag.

Vooreerst echter krijgt de groei van dit talent geen kans tegenover de navolging van conventioneel-dichterlijke taal, in rijm en onrijm.

Niettemin zoekt ze - gelegenheidspoëzie daargelaten - ook in haar gerijmel iets eigens tot uiting te brengen. Zelf bespot ze later de pastorale poëzie van haar jonge jaren, maar ziet toch als oorsprong ervan haar kinderlijke ‘zucht tot het buitenleven’. Hier sprak reeds die liefde voor de natuur, zo belangrijk voor haar innerlijk leven, al treedt ze in haar werk, doorgaans vermengd met zedelijke overpeinzingen, zo zelden zuiver aan den dag.

Gelijk de tijd meebracht, is natuurliefde voor haar onafscheidelijk met stichtelijke natuurkennis verbonden. Heel jong al leest en bestudeert ze *Spectacle de la Nature* van l'Abbé Pluche, een werk dat diepen indruk op haar maakt. Als ze het op haar ouden dag herleest, leeft haar hele kindertijd weer op en ze herinnert zich met blijde ontroering het gevoel van ‘aangename vatbaarheid’, in haar gewekt, toen door Pluche's *Schouwtooneel* zich een nieuwe wereld voor haar ontsloot.

Deze lectuur was haar inwijding in die ‘Catechismus der Natuur’, onverbrekelijk verbonden met het ‘verlichte’ godsdienstige leven van den tijd.

Pluche was zeer gematigd, zijn natuurlijke godsdienst blijft geheel binnen de perken van het Openbaringsgeloof, dat bij hem meer algemeen Christelijk dan Katholiek is. Hij verdedigt, waar het te pas komt

aant.

de Bijbelse voorstellingen en verzuimt niet op die wetenschappelijke ontdekkingen van zijn tijd te wijzen, die hem een bevestiging daarvan toeschijnen.

Zijn hoofddoel is echter: - de nous faire entendre dans les langages des Cieux, de la terre et de l'univers entier... une prédication publique qui annonce partout la gloire de Dieu. - Hij is daarbij geen eng-verstandelijk nuttigheidsprediker; zijn diepe natuurliefde en innige vroomheid moesten een gevoelig kind als Betje Bekker meeslepen. Dit verklaart den onuitwisbaren indruk van dit werk op haar. Ze vond hier, naast een rijkdom van wetenswaardigheden, die haar groeiend intellect boeiden, voedsel voor de behoefte aan religieuse bewondering, haar aangeboren.

Omstreeks denzelfden tijd, dat zij door Pluche werd ingewijd in den natuurlijken Godsdienst, schijnt in haar voor het eerst een kritische geest te zijn ontwaakt ten opzichte van haar Bijbellectuur. In *Geschrift eener bejaarde Vrouw* geeft ze de gedachten weer, die met name de geschiedenis van Jozef en de Evangelieverhalen in haar wekten. Ze was op haar dertiende jaar al een theologantje, verzekert ze zelf; we zien dan hier haar kinderverstand, dat zo graag alles weten en begrijpen wil, aan het worstelen met al wat haar in de verre, Oosterse wereld vreemd is.

Betje's kinderlijke kritiek op Jozef, haar lateren gunsteling, is niet mals. Zij stelt al de strenge eisen van een kind, dat haar held vlekkeloos wenst: Jacob trekt Jozef vóór boven zijn broers, Jozef verklapt aan zijn vader wat zijn broers uitvoeren; zijn dromen zijn heerszuchtig; dat Jozef in voorspoed en geluk in Egypte blijft, zonder zijn vader gerust te stellen, is niet zoals 't behoort. - Men ziet, ze is mild met haar aanmerkingen. Maar hoe heeft ze meegeleefd met het oude verhaal! Haar oordeel is kinderlijk-apodictisch; toch zien we in het willen doordringen in personen en karakters, in haar neiging tot ontleden, al iets van de vrouw met haar zielkundig inzicht en sterk persoonlijken kijk.

De eerste indruk, die zij van de Evangelieverhalen krijgt, is verwarrend; heel natuurlijk bij een kind dat, ten volle geneigd tot eerbiedig geloof, maar geen andere wereld kennend dan eigen omgeving, wordt overgeplaatst in de sfeer van Oosters leven en de wonderverhalen van het Nieuwe Testament. Daarnaast echter boeien haar de verhalen van Jezus' leven onweerstaanbaar: - zoo schoon vond ik die, dat ik mij nauwelijks konde troosten over het ongeluk van toen niet geleefd te hebben. - Dit zich wegdenken in Jezus' persoonlijkheid, deze levende ontroering van het kind vinden we in haar later leven terug, gerijpt en verdiept, maar in kern gelijk gebleven. -

aant.

Als Betje Bekker dertien en een half jaar oud is, wanneer haar rijke aanleg van geest en gemoed zich heeft getoond, maar vóór nog haar krachten in enig opzicht beproefd zijn, sterft haar moeder (eind December 1751). Het jongste dochtertje blijft achter, feitelijk aan zichzelf overgelaten, met als enige steun de herinnering aan haar lessen en haar voorbeeld, diep in haar kinderziel.

Noch haar vader, noch haar broers en zuster konden haar dit gemis vergoeden.

Voor haar vader heeft Betje een warme genegenheid, maar van enigen invloed op haar innerlijk leven bemerken we niets. In haar latere, ongelukkige huwelijksjaren in de Beemster gaat de liefde voor haar ouden vader luider spreken; ze ziet dan in hem verpersoonlijkt: Zeeland en haar, op dezen afstand bezien, zo onbezorgd meisjesleven. Maar haar genegenheid is ook dan vooral kinderlijke trots op den krassen ouden heer, en half-berouwvolle tederheid, omdat zij, zijn ‘kleintje’, zo geheel haar eigen weg is gevolgd. -

Na den dood van zijn vrouw schijnt Jan Bekker, goedhartig en toegefelijk, Betje vrijwel haar gang te hebben laten gaan, om, als het spaak loopt, van buiten af streng te laten ingrijpen. Ook de overdreven studiezucht van zijn jongste dochter: - Ontbeet ik zonder boek? heb ik bij 't middageten, heb ik bij 't avondbrood wel ooit mijn boek vergeten? - zullen we wel in dezen tijd, na haar moeders dood moeten plaatsen. Deze zou dit zeker nooit hebben toegestaan.

Betje's jeugdige triomfen op ‘Altijd Wel’, het buitentje der familie te Souburg, en de ongelukkige geschiedenis met Gargon, waartoe deze jeugdroes voert, geven denzelfden indruk van al te grote vrijheid, in een ander, veel ernstiger opzicht. En het toppunt wordt wel bereikt als we Betje op haar een-en-twintigste jaar, met even grote zelfstandigheid als overijling haar lot in eigen hand zien nemen en zich verloven met den meer dan dertig jaar ouderen Ds Wolff, op denzelfden dag der persoonlijke kennismaking. Of heeft de oude heer Bekker niet slechts berust in dit ongelijke huwelijk? Meende hij, dat zij daarin haar geluk zou vinden? Dit zou slechts te meer bewijzen, hoe weinig hij zijn kind kende.

Betje pleegt zich in later tijd te beroemen op de hartelijke verhouding in het gezin: ze is bij allen, broers en zusters in de gunst: - Ik vind in mijn broeders mijne vrienden, in mijne zuster mijn vriendin, - schrijft ze eens. Ze is ongetwijfeld oprecht gemeend, deze idyllische voorstelling en het zal haar later, op een afstand, of bij haar bezoeken aan Zeeland, met wat tact en diplomatie wel gelukt zijn, de idylle niet te verstoren en met allen goed te zijn.

Niettemin geeft zulk een voorstelling van zaken meer wens dan

aant.

werkelijkheid. Met haar oudste broers, Laurens en Matthijs althans kan de verhouding nooit meer dan uiterlijk goed zijn geweest; in Betje's meisjestijd zijn er vooral met Laurens, den kleinzieligen, spijtigen femelaar, dikwijls botsingen; hun karakters zijn elkaar zo vijandig mogelijk.

Iets anders is het met de verhouding tot haar broer Jan en zuster Christina; naar hen gaat Betje's hart uit, ze leeft mee in hun lief en leed. Toch is er ook hier geen bijzondere geestverwantschap, die hen, behalve als kinderen van één gezin, ook als mensen verbindt. Al mag zij ze graag, al toont vooral Jan later wel belangstelling in het werk van zijn zuster, Betje weet dat er tussen hun geestesleven en het hare een onoverbrugbare kloof bestaat, dat ze zwijgen, haar gedachten verbergen moet, om wrijving te voorkomen. Dat is de verhouding in later tijd, wanneer haar persoonlijkheid volgroeid is. In haar meisjes-jaren zal de tegenstelling niet zo scherp zijn geweest. Maar toch moet reeds toen hun meer gewone en conventionele aard een scheidsmuur van niet-begrijpen hebben geplaatst tussen hen en het talentvolle, geestige zusje.

Zo is Betje na den dood van haar moeder aan zichzelf overgelaten, ondanks de hartelijke genegenheid voor vader, jongste broer en zuster.

Streng Calvinisme was evenzeer traditie in de familie Bekker als gedegen rijkdom. Als Betje veel later de geestige tekening geeft van dit conservatisme, legt zij den nadruk op het uiterlijke dezer kerkelijkheid. Haar humor combineert bovendien steeds de geestelijke en wereldse beginselen van de familie, die elkaar zo keurig in evenwicht hielden. Ze haalt deze eigenschap op van vóór de Hervorming, toen één van haar voorvaders, zo beweert ze, zekere Joris Simonssen, met enige geestelijke heren, onder wie de Abt van Middelburg, ‘het hoogwairde feest der allerheiligste jonkvrouwe Maria... staatelijken ende met deft’ vierde en ‘in de agternoene’ met dezelfde hoogwaardigheidsbeklеders ‘zedeliken dobbelde’, waarbij de Abt de pot won.

Zeer vroeg tot het Calvinisme overgegaan, verloochenden haar voorvaderen deze dubbele traditie nooit, al verdienden ze hun geld op degelijker wijze. - Ook trouwden ze nooit buiten hunne kerk of buiten hunne familie en van heugelijke tijden deed men niet dan *schoone* partijen... In onze familie week het geld niet af, ter rechte, noch ter slinke hand. -

En zo was het gebleven: - Mijn Vaderlijke Grootvader deelde evenzeer in de schatten als in de begrippen zijner voorvaderen; de schatten vermeerderden; de begrippen bleven al omtrent op dezelfde hoogte...; om der waarheid getuigenis te geeven, het blijkt niet, dat

aant.

zij die zo nauwkeurig toetsten als staafjes goud, of woogen, zoals wij soms de gouden ducaaten... 't Kan zijn, dat zij dit onnoodig achtten, wijl zij toch, buiten dit (het nauwkeurig toetsen van hun geloof) zo geacht als rijk waren. Allen vergenoegden ze zig in deeze leer te leeven en te sterven... Zij waren daarbij geen ijveraars en de familie-deugd was liefdadige mededeelzaamheid. - Zij leverden een aantal Diakens, Ouderlingen en Kerkmeesters, doch hielden zich buiten de regering. -

Haar ouders dachten anders, zo verzekert Betje. Zeker geldt dit van haar moeder; zij behoorde niet tot hen, die een geloofsovertuiging voetstoots aannamen. Door haar lectuur, haar denkbeelden over opvoeding, behoorde zij tot de verlichte Christenen. Zo haar man deze vooruitstrevende denkbeelden al niet deelde, dat hij zijn vrouw hierin vrijliet wijst op ruimer opvattingen, dan die in zijn ouderlijk huis waren gehuldigd. Van vrijzinnigheid in eigen overtuiging kan echter bij Jan Bekker nauwelijks sprake zijn geweest; waarschijnlijk volgde hij, zonder er dieper op in te gaan, de traditie zijner familie als lid der ‘Gereformeerde (lees: Hervormde) Kerk’.

Daarentegen behoren verscheidene leden der familie, waaronder twee van Betje's broers, tot de ‘fijnen’; van de kinderen van Jan Bekker is Betje de enige, die vrijzinnig wordt.

Als zij de leeftijd om ter catechisatie te gaan heeft bereikt, dus kort na haar moeders dood, gaat de Calvinistische leer, in den strengsten vorm zo weinig strokend met haar geaardheid, in Betje's leven een rol spelen. Het kind, dat zich gekoesterd had in de zachte vroomheid van Jan Luyken's gedichtje, het meisje, dat van Pluche bewondering en liefde voor den Schepper had geleerd en met kinderlijke onbevangenheid haar weg had gezocht in de vreemde Bijbelwereld, ziet zich geplaatst tegenover de zware leerstukken van praedestinatie en zondeval. Heel vroeg - ze was nog geen zestien jaar - wordt ze door den wijkpredikant Ds Veegens aangenomen.

Veel later, in *Brieven van Abraham Blankaart* zal zij ze tekenen, de jonge dames-catechisanten, wier hoofdjes meer van de pretjes en verliefdheidjes dan van vromen ernst zijn vervuld, ‘wier tronietjes er half fijn en half werelds uitzien’ en die het zo druk hebben, om met haar vriendjes af te spreken: - hoe laat ieder naar Dominé ging en waar zij elkander vinden zouden, en waar jongeheer die en jongeheer deze zouden wachten, om nog eerst een grachtje om te lopen. - We behoeven niet te vragen, of Betje hier een tafreeltje uit eigen jeugd voor zich ziet.

In het bekende gesprek van Christina de Vrij met dominé en ouderling op huisbezoek in *Willem Leevend*, bekijkt ze de zaak ook van ernstiger kant. - Toen ik zestien jaar was, zegt Christina, zeide ik mijn

lesje zo glad op, dat ik zonder haperen werd aangenomen. - Op de vraag van den predikant: - En is de juffrouw bij die godsdienstige (dat wil in zijn rechtzinnigen mond zeggen: leerstellige) denkbeelden altoos gebleven? - antwoordt ze: - Mijn goeie dominé, wat zal ik daar veel op zeggen? Ik geloof niet, dat een meisje van zestien jaar veel godsdienstige denkbeelden heeft of kan hebben. Ik leerde *Hellenbroek* en dat was alles. - En als dominé niet aflaat, en wil weten of zij zich in gemoede met de leer daarin vervat kan verenigen, is het antwoord: - Wel om de waarheid te zeggen, ik verstond er niet veel van, en hetgeen ik ervan verstond, animeerde mij niet sterk om meer te onderzoeken. -

Er is een duidelijke strekking in dit gesprek, het verwerpen van leerstellig onderwijs voor te jonge mensen is één der beginselen van de schrijfster. Betje-zelf, met haar vroege ontwikkeling en kritischen geest kan op haar zestiende jaar niet zo kinderlijk-onverschillig tegenover het geleerde gestaan hebben. Maar dit neemt het persoonlijke uit de herinnering niet weg. We kunnen althans voor zeker aannemen, dat haar belijdenis, gegrond op Hellenbroek's *Voorbeeld der Goddelijke Waarheden*, weinig heeft bijgedragen tot verdieping van haar religieus leven.

Reeds in dezen tijd ligt haar gedachtensfeer ver van het leerstellig Calvinisme. Men kan den afstand afmeten aan dien tussen Pope's *Essay on Man*, dat op haar zestiende jaar haar lievelingsboek is, en het werkje van Hellenbroek, den overtuigden Voetiaan.

Haar eigenlijke theologische opvoeding zal Betje later zelf ter hand nemen. Beginnend met de vraag: - Wie weet of het wel zo is, - zal ze zich heen werken door de geschriften van tal van toen moderne godgeleerden en hun tegenstanders de Deïsten, ze zal kennismaken met Bijbelkritiek, Epicuristische philosophie en materialisme. Aldus haar weg zoekend, zal zij komen tot haar vrijzinnig, zeer persoonlijk Christendom.

aant.

Tweede hoofdstuk
Haar eerste liefde

Betje's vroege belijdenis maakte haar op zestienjarige leeftijd ‘volwassen’. Het levendige, geestige, hartstochtelijke kind, slechts gechaperonneerd door haar vier jaar oudere zuster, werpt zich in een roes van jeugd en vrolijkheid in mondaine pretjes, genietend van alle vermaken ‘du ton’, die Vlissingen en Middelburg toen aan een koopmansdochter van goeden huize hadden aan te bieden. Ze wordt in Vlissingen en op het gastvrije buitentje van haar Vader te Souburg weldra het middelpunt van een bewonderenden kring jongelui, wie het behaagzieke, pittige, wat al te dolle ding meer aantrekt, dan de mooiere, maar minder levendige zuster. - Mijn zuster is een beauté, schrijft ze veel later (1770) aan één van haar vrienden, dog, haal mij den drommel! ik kaapte alles voor baar neus weg, wat het hart had op *Altijd Wel* te komen en smaak had. -

Menige guitenstreek in *Sara Burgerhart* bevat een herinnering aan wat ze toen uithaalde. En we kunnen aan haar heimelijke pret, als ze zich in later jaren dezen tijd te binnen brengt, afmeten, hoe ze eens groeide in haar triomfen. Tegelijk streelde ontluikende bekendheid als dichteres haar jeugdige ijdelheid in een ander opzicht. -

Had ze, bij alle coquetterie, geest en jeugdig-dollen overmoed, een koel temperament gehad, het zou lang niet zo aantrekkelijk, maar voor haarzelf heel wat veiliger geweest zijn. Maar Betje, die met haar ‘irrésistible et charmant air de plaire’ ieder het hoofd op hol brengt, is weldra zelf gevangen in de zoete illusies van haar eerste, hartstochtelijke liefde voor den vaandrig Matthëus Gargon.

We weten niet veel van dezen jongen man. Zijn familie, uit Noord-Frankrijk afkomstig, woonde sedert 1707 in Vlissingen; Gargon's grootvader, een man van letterkundige en geschiedkundige liefhebberijen (hij schreef o.m. *De Walchersche Arkadia*) was daar predikant en rector van de Latijnse School.

Matthëus' vader, Petrus Matthëus, eveneens predikant, stierf betrekkelijk jong, in 1751. Van zijn vijftien kinderen werden slechts

aant.

drie zoons en twee dochters volwassen. De jongste van deze zoons, Betje's aanbidder, zal hoogstens een jaar of zeven ouder geweest zijn dan zij. Hij volgde de familietraditie niet, maar trad in 1747 als vaandrig in 's lands dienst. Hij werd in 1752 gepensionneerd, wat wellicht verband hield met het verminderen der troepen na afloop van den Oostenrijksen successie-oorlog. In 1760 schijnt Gargon weer dienst te hebben genomen; hij heeft het in het leger in Indië tot kapitein gebracht. Er waren in de familie Gargon ondernemende en rusteloze elementen. Dit blijkt ook uit Matthëus' broer, den predikant, die ondanks zijn zwakke gezondheid eerst naar St. Petersburg trekt, later naar Berbice.

Waarschijnlijk heeft in den jongsten zoon, die het soldatenleven verkiest, iets dergelijks zich geroerd, wat hem in de ogen van een jong, romantisch ding als Betje aantrekkelijk kon maken. Het feit, dat zij twee ooms had van moeder's zijde, kapitein de Boudrie en kolonel Ribbens, die beiden in den Oostenrijksen successieoorlog hadden gevochten en op wie ze heel trots was, maakte haar hartje des te meer toegankelijk voor dweperij met den jeugdigen Vlissingsen krijgsman. En had deze misschien van zijn grootvader letterkundige belangstelling geërfd? Oefende hij ook op deze wijze aantrekkingskracht op haar? - In ieder geval was hij iemand, die meer van de wereld gezien had dan Vlissingen, wat grote bekoring moest hebben voor een meisje als Betje Bekker, dat popelend van verlangen om te leven en te genieten, de wereld intrad.

Men weet welk een dramatisch verloop deze liefde had; hoe op 25 Juli 1755 (dus één dag na Betje's zeventiende verjaardag) ‘Mejuffrouw Elisabeth Bekker met den vaandrig Gargon buiten weten van haar vader is weggegaan’ en beiden dientengevolge door den Kerkeraad te Vlissingen onder censuur zijn gesteld.

Volgens de gangbare lezing was Gargon een te slechter naam en faam bekend staande lichtmis, reeds vroeger om een dergelijke schaking gecensureerd en tegen wien Betje door haar familie herhaaldelijk was gewaarschuwd. Zij zou in afschuw van hem gevlucht zijn, toen haar zijn slechte bedoelingen duidelijk werden.

Deze voorstelling van zaken onderstelt in de eerste plaats omgang van Betje Bekker met Gargon tegen den zin van haar vader, vóór den noodlottigen 25en Juli. Dit strookt niet met haar latere toespelingen op dezen tijd. Gargon is één der jongelui, die ze in de Vlissingse beaumonde ontmoet; ze verbindt de herinnering aan haar eerste liefde herhaaldelijk met die aan haar jeugdige triomfen en rekent hem tot het overmoedige troepje ‘in jeugd en dwaasheen mij gelijk’, dat haar het hof maakt. Familieleden van Matthijs waren met de Bekkers

bevriend; het is dus vrijwel zeker, dat hij tot de bewonderaars van Betje behoorde, die bij de familie Bekker op *Altijd Wel* kwamen.

Zou Betje bovendien later over zichzelf spreken als ‘al spelende vervoerd, onkundig hoe te waken’, als ze zich bewust was, tegen de uitdrukkelijke waarschuwing van familie en vrienden Gargon's gezelschap te hebben gezocht? Te meer zo men haar hierbij had kunnen wijzen op een zeer bezwarend feit, dat door een meisje als zij, hartstochtelijk en overmoedig, maar rein en vol hoge idealen, onmogelijk licht kon worden geteld: het feit dat Gargon wegens een poging tot verleiding reeds vroeger onder censuur was geplaatst?

Deze beschuldiging, waardoor Gargon als een soort lichtmis van beroep wordt gebrandmerkt, berust slechts op één woordje in de Vlissingse kerkeraadsnotulen. Nadat is meegedeeld, dat over vroeger uitgesproken gevallen van censuur niets is ingekomen, vervolgen deze: ‘dog is *opnieuw* onder censure genomen Matthijs Gargon’ enz. Zeker klinkt dit bezwarend. Al blijft de mogelijkheid, dat ‘opnieuw’ moet worden verstaan als tegenstelling tegenover de zo juist vermelde *vroeger* gecensureerde gevallen. Zoveel is zeker: in geen Vlissingse kerkvergadering van de voorafgaande jaren is iets opgetekend omtrent een eerdere censurering van Matthijs Gargon. De beschuldiging, dat deze zou zijn uitgesproken *wegens een vroegere schaking*, door dit jongmens begaan, hangt dus geheel in de lucht. Men kon wegens tal van andere misdragingen, min of meer ernstig, zich de kerkelijke straf op den hals halen. Zelfs een al te oneerbiedige mening, in het openbaar geuit, of op schrift gesteld, gaf daartoe gerede aanleiding.

Er is dus zeker reden Betje's jonge aanbidder ‘the benefit of the doubt’ te geven, wat zijn bedenkelijke reputatie betreft in den tijd toen hij haar hartje in lichter laaie zette. - Gargon werd eerst na herhaalde aanvraag en schuldbekentenis op 17 December 1757 ontslagen; Betje was reeds den eersten Mei '56 van de censuur ontheven.

De zoveel strengere censurering van den jongen man is verklaarbaar, ook zonder dat er van een voorafgaande straf voor eenzelfde feit sprake was. Hem moest de grootste verantwoording treffen, tegenover een kind van nauwelijks zeventien.

Daargelaten of Gargon de liefde van Betje Bekker waard was - misschien heeft haar jeugdige verliefdheid een ijdelen bluffer met een aureool versierd - er is geen voldoende reden om aan te nemen, dat hij ten tijde van hun omgang reeds als losbol was gebrandmerkt.

Zou zij ook, wanneer hij werkelijk niet anders was geweest dan een bruut, die haar met voorbedachten rade in een valstrik had gelokt, haar liefde voor hem zijn blijven idealiseren en van hem schrijven (19 Oct. 1770): had ik mijn wens gehad - ik zou niets Gods ter

waereld gedaan hebben, dan mijn lieven jongen beminnen en nagt en dag mijn harsens hebben gebroken, om tog zijn heele hart te behouden...?

Hoe dan ook - want het is tenslotte van minder belang wat Gargon was, dan wat Betje over hem en haar liefde dacht - er is geen verbittering en ontgoocheling in haar herinneringen aan haar liefde, wel weemoedig herdenken. De erkenning van het gevaarlijk ogenblik, waarin haar reinheid nauwelijks zich te redden weet in den strijd met haar hartstocht, houdt geen verwijt in aan den 'verleider'. Ze is gevlucht, half voor zichzelf, half voor hem, in schuwen angst voor den hartstocht, die zij ontvlamd zag, die de nog half-kinderlijke illusies van haar liefde verscheurde, maar ook in hààr ongeweten driften wakker riep. Maar er is geen afkeer in haar en haar liefde is door dit voorval niet gekrenkt. -

Wanneer Betje veel later, als weerslag op het gebeurde in eigen jeugd, de ontvoering in *Sara Burgerhart* en Saartje's gelukkige ontsnapping tekent, geeft ze - als opvoedster - het geval vrij wat eenvoudiger dan de crisis in haar jeugd was geweest.

Ze maakt van R. den conventionelen adellijken losbol, die de ontvoering listig beraamt, en in het jonge meisje niet anders ziet, dan een voorwerp van zijn begeerte. Voor Saartje is R. slechts een aangename, haar ijdelheid strelende kennis: de strekking van den roman eist, dat de heldin den degelijken Edeling bemint. Betje is zich bewust van de tegenstelling tussen deze fictie en eigen ervaring. In een merkwaardigen zin in de Voorrede stelt ze tegenover de verdichting een geval, dat tot de crisis van haar jeugd veel nader staat.

Ze verwerpt de gedachte aan listig bedrog en legt allen nadruk op het gevaar van wederzijdsen hartstocht: - Niet altijd berokkent het fijn overdacht bedrog het bederf dezer kinderen (n.l. van bevallige, zoetaardige, ouderloze, of niet wel opgevoede juffertjes). Neen! daar zijn mooglijk geen 'Lovelaces'*, dan in de denkbeeldige wereld, maar zij behoeven er niet te zijn. Om onherstelbare rampen voort te brengen, zijn veelmaal tomelooze liefde en niet vooruitziende onvoorzichtigheid meer dan toereikende. - Zo 'tomeloos' was ook haar gevoel voor Mathijs Gargon geweest: - met een hart gescheurd tot aan den wortel toe, schrijft ze in 1770, heb ik de verrukkingen eener jeugdige liefde betaald. -

Heeft ze zich na de crisis van 1755 nog aan Gargon verbonden gevoeld en pas later alle hoop op een huwelijk met hem opgegeven? Het schijnt zo: we zien tenminste in denzelfden brief van 19 October 1770, de enige plaats waar ze zich onomwonden uitlaat over dezen tijd, dat ze de teleurstelling van haar eerste liefde in nauw verband brengt met

* De lichtmis uit Richardson's beroemden roman *Clarissa*.

aant.

haar huwelijk met Ds Wolff (1759). Ze noemt dit laatste een bewijs van haar philosophie: - Wacht, schrijft ze, totdat ik mijn mémoires in 't licht geef, om te oordeelen of ik wel een zot stukje beging, toen ik 20 jaar oud, mijne familie op één na adieu zei, om in het stijve Noord-Holland met een oud statig man te hokken. Ik heb mogelijk meer recht op den schoonen titel van 'N... chère philosophe te...' dan gij denkt. Indien de philosophie ook bestaat in te triomfeeren over de sterkste en vurigste hartstocht waarvoor 't aandoenlijk hart vatbaar is, dan usurpeer ik dien titel niet. - Dus is haar huwelijk, en niet de catestrophe van 1755 het ogenblik der onherroepelijke scheiding geweest? Een andere plaats in dienzelfden brief bevestigt dit: - Na tien jaar treurens, verzekert ze, laat de wonde in haar hart nog niet na, somtijds eens te bloeden. - We zijn in 1770, dat wil dus zeggen, dat Betje de sluiting van haar huwelijk, nu tien jaar geleden (November 1759) en niet 25 Juli 1755 beschouwt als het tijdstip, waarop iedere band tussen haar en Gargon is verbroken. Men herinnere zich ook, dat Gargon in 1760 naar Indië vertrok. -

En het 'loffelijk principe' waarom ze over haar hartstocht zegevierde? Gehoorzaamheid aan haar vader, die zijn toestemming tot een huwelijk met den vaandrig op halve soldij weigerde? - In ieder geval niet het gevoel, dat Gargon haar liefde niet waard was, dat blijkt uit dien brief van 1770 duidelijk genoeg. -

Wat dan ook de oorzaak is geweest, dat haar liefste wens onvervuld bleef, zeker is, dat Betje na 1755 een tijd van strijd en ellende doorleefde, waarin haar liefde tot verwelken gedoemd wordt, waarin ze bovendien te lijden heeft onder den pharisesen hoon van hen, die, gelijk haar broer Laurens, zich in nijdige kleinzieligheid verheven durven achten boven ene als zij: 'de juffer, die zulk een kwaden uitstap gedaan had'. Al wordt ze dan van de kerkelijke censuur vrij spoedig ontheven, 'omdat ze zich tegenwoordig stichtelijk gedroeg', de Vlissingse Fijnen zwijgen zo gauw niet, en bij de minste aanleiding worden de praatjes weer opgerakeld.

Wel heeft ze trouwe vrienden, die haar de hand boven het hoofd houden; de verhouding met haar vader schijnt spoedig weer goed; ze heeft haar boeken, haar werk, en ze zal zich op den duur met al haar geestkracht herstellen. Maar vooreerst is haar leed haar te machtig. Ze bezwijkt naar lichaam en ziel onder deze spanningen.

Een enkele zin uit den reeds zo vaak aangehaalden brief, die wel als biecht over haar jeugdliefde kan gelden, getuigt van deze crisis: -Ik heb vroeg gekoot, maar zo weergaas gekoot, dat ik dacht met No. een het gelag te zullen betalen. - In de wat ruwe, aan Cats ontleende beeldspraak ligt nog de huivering voor wat ze toen doormaakte.

In een brief van Dr Rupertus van 3 September 1768 krijgen we iets

aant.

te zien van de bewonderenswaardige wilskracht, waarmee ze er zich doorheenworstelde ondanks lichamelijke zwakte en een al te ‘aandoenlijk’ zenuwgestel.

Rupertus was de huisdokter der Bekkers; hij had Betje als jong meisje verpleegd, en als ze in '68 weer te worstelen heeft met melancholie en zenuwpijnen, vraagt ze haar ouden dokter om raad. Hij is in zijn antwoord vol vertrouwen, dat Betje ook nu haar toestand van verslappende treurnis zal overwinnen, gedachtig aan dien vorigen keer: - Hier verwijze ik U dan naar Uwe eige Rede: ik weet wat zij vermag, en ik verg des van haar grooter efforten als van iemand. - De wijze waarop zijn jonge patiënte zich eens had weten te dwingen tot nieuwen levensmoed, had den ouderen man en medicus een blijvenden eerbied ingeboezemd.

Een paar spreuken in Betje's letteralbum uit denzelfden tijd, 1756-57, getuigen van een diep-ernstige stemming, die geen kamp geeft in de worsteling met eigen zwakte en de hardheid van het lot. Ze tonen dien drang naar rust en bezige eenzaamheid, waarin Betje ook later in den strijd met te sterke aandoeningen herstel zal zoeken.

Het is door brieven als die van Rupertus, dat we begrijpen, hoe levend de zo abstract klinkende theorieën over Rede en Deugd voor Betje zijn, hoe ze met behulp ervan haar praktische wellevenskunst opbouwt. In haar leven is de praktijk met de theorie nauw verweven, steeds wordt de ene aan de andere getoetst. Ze bouwt geen stelsel op met haar verstand alleen, de noodzaak ervan ligt in haar innerlijke beleving. Haar tijd, zo sterk in de abstractie, leverde haar de bouwstoffen; in de didactische en zedekundig-stichtelijke werken van haar eeuw heeft ze bevestiging en verduidelijking van eigen gedachten gezocht. Maar louter theoretiseren is haar onmogelijk. Ze is evenmin in staat in zedelijke luiheid een kloof te laten tussen beschouwing en handeling, als niet onmiddellijk te handelen naar den afkeer of de genegenheid, door personen en dingen in haar gewekt. Het voortvarende, bedrijvige, zo sterk sprekend uit heel haar klein, rusteloos persoontje, openbaart zich aldus ook in zedelijk opzicht. -

Dat ze vooreerst bij het zoeken naar innerlijk evenwicht overdrijft en zich een ideaal stelt van Stoïcijnse gelijkmoedigheid, die haar niet ligt, is onvermijdelijk. Maar op den duur zal zij zichzelf in de hand weten te krijgen, zonder zich geweld aan te doen.

aant.

Derde hoofdstuk
Haar 'philosophisch' huwelijk
Voorspel; De eerste Beemster jaren

- Eén ding is jammer, zegt Betje later, doelend op haar liefde voor Gargon, dat ik mijn wensch niet heb: de geleerde wereld zoude nooit met mijn poëtische fratsen zijn opgescheept. -

't Is wat sterk uitgedrukt, het schrijven zat Betje in het bloed. Maar zeker zou haar geest zich niet zo 'beschouwend' hebben ontwikkeld, hadden niet de omstandigheden haar gedwongen tot deze bespiegeling.

Nu haar gevoelsleven ten dode toe gewond is door haar gedwarsboomde liefde, zoekt zij in den anderen kant van haar persoonlijkheid, in haar drang naar geestelijke ontwikkeling steun, om de verloren geestkracht te herwinnen.

Al het natuurlijk-jolige, het ondeugend-spotzieke wordt bedolven onder een vloed van zedekundige bespiegeling, ze meent in alle eerlijkheid, haar ideaal te zullen vinden in een leven van wijsgerig-bezige eenzaamheid. De jaren 1755-63 tonen in dit opzicht een stijgende lijn, slechts uiterlijk onderbroken door haar huwelijk. De uitgave van *Bespiegelingen over het Genoegen* (1763), waarin de jonge dominese zich de wijsgerige dichteres voelt, bezig het mensdom over zijn 'waar Geluk' voor te lichten, vormt het hoogtepunt.

De behoefte aan geestelijke ontwikkeling was in Betje Bekker diep en wezenlijk. Dit was al genoeg gebleken in het kind; met evenveel vuur, zij het met minder regelmaat, had ze sedert den dood van haar moeder haar studiën voortgezet.

Ze had zich verdiept in Labruyère en Pope: met diens *Essay on Man* in de hand had ze zich op haar zestiende jaar laten uittekenen. Beiden blijven haar lievelingsschrijvers. De bekende regel: *the proper study of mankind is man*, door Pope gesteld en veel meer dan door hem, door Labruyère in praktijk gebracht, blijft haar wachtwoord. Ze noemt dezen regel ergens 'het kort begrip mijner philosophie' en inderdaad geeft hij de kern van haar talent als moraliste en schrijfster. Zij ziet

aant.

hem als opwekking tot zelf- en mensenkennis en legt er geen sceptische, de menselijke rede beperkenden zin in, gelijk Pope.

Ook Pope's optimisme blijft haar aantrekken. Zijn beroemde formule: *What ever is, is right* verheft ze tot uitdrukking van vroom vertrouwen. Dat Pope's Godsvoorstelling onmiskenbare trekken vertoont van den ‘onverschilligen God’ der Epicuristen ziet ze niet, of wil ze niet zien.

Als ze er, veel later (1781) toe komt, *Essay on Man* te vertalen en uit te geven, toont ze zich in het voorbericht wel bewust van de voetangels en klemmen in het gedicht, maar ze blijft den dichter voorspreken en werkt, zeker niet zonder opzet, al te duidelijke tekenen van zijn verwantschap met de opvattingen van Bolingbroke en Spinoza naar eigen begrip om.

Veel meer dan met Pope is zij met Labruyère verwant, den mensenkenner en moralist, zonder grote philosophische diepte, maar met de echte kunstenaarsflair voor den raken trek en de schilderachtige typering. Rijp geworden in oordeel en ervaring, zal ze eigen zielkundig inzicht sterken door zijn gezag. Reeds veel vroeger is hij één van haar kampioenen voor het redelijk Christendom, tegen de Esprits forts.

Terwijl zij aldus door haar lectuur de grondslagen legt voor haar ontwikkeling, worden ook haar dichtpogingen voortgezet. 't Zijn nog altijd pastorales en gelegenheidsgedichten, waarover zij zich later zelf vrolijk zal maken. Een prozawerkje in hoogdravenden stijl: *Mijne Uitspanningen*, vooreerst nog in portefeuille gehouden, geeft den neerslag van haar ‘philosophische’ studiën in dezen tijd.

Plaatselijke bekendheid komt haar eerzucht in de hand werken. Zelfs haar broer Laurens moet de grote ontwikkeling van zijn jongste zuster erkennen en toegeven, dat ze naam begint te maken. Een gedicht van 1756, door een geleerde en letterlievende Middelburgse, Petronella Johanna De Timmerman, weduwe Haverkamp, tot de ‘geestrijke Elisabeth Bekker’ gericht, bewijst, dat ze in Zeeuwse kringen een beroemdheidje gaat worden.

Ook in Vlissingen heeft ze letterkundig contact, o.m. met Jean Guépin; - we weten er iets van uit het hartelijk grafdicht, aan hem gewijd (1766). Ze kent verschillende van zijn onuitgegeven gedichten en stelt hem ook als mens zeer hoog. Ze heeft als jong ding heel wat van hem kunnen leren. Van Engels-Franse afkomst was hij, veelzijdig ontwikkeld en een man van smaak. Zijn meestal in handschrift gebleven poëzie is lang niet slecht, de persoonlijke vroomheid en grote verdraagzaamheid, die er uit spreken, moeten naar Betje's hart zijn geweest en zijn actie tegen de verouderde psalmberijming van Datheen was een kolfje naar haar hand. Tot op haar ouden dag blijft ze hem in vriendschap gedenken.

aant.

Iets meer weten we van haar verhouding tot mevrouw Haverkamp-De Timmerman, wier bewonderende leerlinge ze in deze laatste Vlissingse jaren is. Ook later, als Betje in de Beemster woont en haar oudere vriendin (sedert 1769 met Professor Hennert getrouwd) in Utrecht, horen we herhaaldelijk van bezoeken over en weer. In de *Levens- en Karakterschets* van zijn vrouw, spreekt Hennert over de hartelijke vriendschap, die haar beiden, sinds Betje's ‘eerste en luisterrijke jeugd’, verbonden hield.

Petronella Johanna was het type van de achttiende-eeuwse geleerde vrouw. Haar lievelingsstudie is wis- en sterrekunde; ze is een ijverig volgelinge van den toen zo beroemden Duitsen philosoof Christiaan Wolff, wiens voorschriften ze zelfs in haar huishouden toepast. Zeer vooruitstrevend in haar godsdienstige opvattingen, zijn vrij onderzoek en verdraagzaamheid haar leuzen.

Zo wordt Betje door haar niet slechts ingewijd in de litteratuur van binnen- en buitenland, maar ook voorgegaan op het pad der stichtelijke natuurkennis en moderne theologie.

In minder zwaarwichtige ogenblikken is mevrouw Haverkamp ook toegankelijk voor Betje's lievelingsgenre, de pastorale, of zij verdiepen zich in de berijmde moralisaties der dichteressen De Neufville en Van Merken, die ze om strijd bewonderen. De laatste kent mevrouw H. persoonlijk. Het jonge vriendinnetje krijgt bij haar vertrek naar Holland opdracht, een bezoek af te leggen bij Lucretia Wilhelmina; aanleiding tot de latere, van Wolffje's kant een beetje spottendeerbiedige briefwisseling met de statige Amsterdamse.

Een gedicht van 1765 geeft een terugblik op Betje's leerlingschap. Zij vertelt, hoe ze, te midden van een schat van boeken in het kabinet van mevrouw Haverkamp gezeten, in haar lust tot studie alles om zich heen vergat. Dwepende bewondering voor de leermeesteres vervult haar. In dichterlijke gave steekt ze De Neufville naar de kroon, - dat zegt wat in Betje's mond in dezen tijd -. Haar kennis van wis- en natuurkunde wordt met de diepste eerbied genoemd; haar zucht tot wetenschap grotelijks bewonderd. En natuurlijk wordt de ‘orden, die in haar stille cel regeert’, dat punt van gewicht in Petronella's wijsbegeerte, niet vergeten. Maar boven alles wordt de lof gezongen van de stichtelijke natuurstudie, waarin de vriendin zich, in wijsgerige eenzaamheid, verdiept. Dit, zingt Betje, is ‘in waarheid leven’; hoe dankbaar is ze, dat ook in haar deze zucht tot studie en wijsgerige bespiegeling is gewekt!

Zo is de oudere vriendin haar in alles tot voorbeeld; zij wil haar eigen leven vormen naar hetzelfde ideaal.

Deze stemming vol ernst, waarin zich een tikje wereldverachting

aant.

mengt, deze drang tot studie en onderzoek, dragen inderdaad krachtig bij tot het herstel van haar innerlijk evenwicht. Ze herwint allengs veel van haar vroegere geestkracht en opgewektheid. En dit alles is ècht genoeg, om haar te doen geloven, dat met deze eerste overwinning de strijd volstreden is. De illusies van haar jeugd zijn dood, zo meent ze, en mèt haar verdriet is ook de prikkelende behoefte aan uitbundige levensvreugd bedwongen. Ze voelt zich oud en wijs vóór haar tijd; diep-ernstige gedachten vervullen haar. Meer dan ooit gelooft ze in haar roeping als dichteres; met haar werk wil ze haar medemens van dienst zijn, hem zijn hoogste plichten voorhouden. Ze weet zich eerzuchtig en durft ervoor uit te komen, want deze eerzucht is meer dan enkel ijdelheid. Niets minder dan verbetering der mensheid is haar doel.

Het is in de Beemster, dat Betje deze gedachten uitwerkt, maar ze moeten reeds in de laatste Vlissingse jaren in haar zijn gegroeid.

Betje's huwelijk met Ds Wolff (eind 1759) heeft plaats in deze philosophische stemming; ook in de eerste Beemster jaren houdt de bekoring van studie en bespiegeling aan.

Dat de inleiding tot dit huwelijk was, een correspondentie over taal- en dichtkunde, ligt geheel in de lijn. Er is helaas niets van bewaard gebleven; evenmin is er enige aanwijzing, hoe Betje zich opeens om litterairen steun wendt tot den predikant van de Beemster. Mogelijk heeft mevrouw Haverkamp, die Wolff's zwager Hollebeek kende, als tussenpersoon gediend. Slechts door de bedekt-hatelijke op- en aanmerkingen van broer Laurens horen we iets over het plotselinge huwelijk van zijn jongste zuster met den twee-en-vijftigjarigen Ds Adriaan Wolff.

Sinds Januari '57 was Ds Wolff weduwnaar. Hij was Leidenaar van geboorte; zijn familie behoorde tot de deftige middenstand en leefde in hoger intellectuele sfeer dan de Bekkers. Zijn eerste vrouw, Maria Wilhelmina Keyser uit Hoorn, was geparenteerd aan de regentenfamilies in die toen nog belangrijke koopstad.

Van hun vier kinderen, twee zoons en twee dochters, was slechts de oudste dochter in leven gebleven, de andere kinderen waren allen in het eerste levensjaar gestorven.

Wijnanda Wolff was in 1740 geboren, ze was dus slechts twee jaar jonger dan Betje Bekker. Zij doet op den dag van haar vader's tweede huwelijk (18 November '59) ondertrouw met Mr Pieter Pasmooy Molenaar, notaris te Alkmaar, en trouwt kort daarop. Haar huwelijk wordt door haar vader ingezegend. We horen zo goed als niets van haar en haar gezin in Betje's latere brieven; de verhouding

schijnt uiterst koel, zo niet vijandig te zijn geweest, terwijl die met Wolff's zusters en zwagers goed en zelfs vriendschappelijk is.

Een weinig sympathiek trekje van Wijnanda's man bleef toevallig bewaard. Als door hem bij de publieke verkoping na Ds Wolff's dood, uit den inboedel der Beemster pastorie verscheidene stukken zijn aangekocht, weigert Mr Molenaar de 'kooppenningen' te betalen, die volgens gewoonte aan het Beemster weeshuis toekwamen. Hij laat het op een veroordeling aankomen, eer hij het verschuldigde voldoet.

Wat wist Ds Wolff van zijn correspondente te Vlissingen? Volgens Laurens is 'die oude collega' op Mej. Betje zo verliefd wegens haar groot verstand en weidt hij tegen een paar Vlissingse predikanten uit over haar goed oordeel. Of echter de briefwisseling, die, naar Laurens beweert, reeds geruimen tijd vóór de verloving aan den gang was, zich werkelijk alleen tot taal- en dichtkunde had beperkt? Zelfs voor een achttiende-eeuwse predikant, 'qui se piquait de litérature' gelijk Ds Wolff, lijkt het onmogelijk, uit een correspondentie over deze onderwerpen alléén zoveel stof tot waardering te putten, dat hij huwelijksplannen voelt opkomen. Zeker hebben in de brieven uit Vlissingen naast zedekundige en wijsgerig-stichtelijke, de persoonlijke gedeelten niet ontbroken, en Betje is een boeiende briefschrijfster.

Ds Wolff, die op de hoogte van zijn tijd is en zeer verdraagzaam, zal door veel uit de gedachtenwereld van zijn correspondente getroffen en zelfs door een beetje ketterse waaghalzerij niet afgeschrikt zijn. Dat hij niets merken kon van den woeligen ondergrond van jeugd, van al het coquet-geestige, dat in Betje school, spreekt vanzelf, dat kwam niet aan den dag in haar toenmalige stemming. Dus hebben inderdaad haar verstand en goed oordeel wel de 'zeilstenige krachten' gevormd, die den Beemster predikant naar Zeeland trekken. Mogelijk waren ze gemengd met wat teerdere gevoelens van meelij voor zijn jonge correspondente, zo Betje - wat voor de hand ligt - iets heeft losgelaten over den strijd, die zij met zichzelf en met den kleinzieligen geest der Vlissingse Fijnen te voeren heeft.

Een wisseling van portretten was aan Wolff's komst voorafgegaan. De predikant, wien Betje's portret naar eigen zeggen 'in geen en deele voldeed', laat zich door deze teleurstelling van uiterlijken aard niet afschrikken. Hij begeeft zich in goede verwachting naar Vlissingen; een aanwijzing te meer, dat hij in zijn correspondente dacht te vinden, een vrouw niet mooi, maar verstandig en ontwikkeld, ondanks haar jeugd bij hem passend, door haar neiging tot studie en haar ernst.

Was hij over de geschiedenis met Gargon door Betje-zelf in vertrouwen genomen? In elk geval, hij is op de hoogte en stelt een heel

gemoedelijke kalmte tegenover de onwelwillende toespeling van een paar Vlissingse collega's op Betje's ‘kwaden uitstap’, die een goed huwelijk voor haar tot nu toe zou hebben belet. Volgens Laurens was zijn antwoord geweest: - Ja, daar had hij wel van gehoord, maar lieven heden, een juffrouw van 17 jaar, dat kan wel gebeuren, en daarbij zoo ik hoor verleyd -. Zeker niet de reactie van een man, wien het geval rauw op het lijf valt.

Hoe erkentelijk moet deze houding het jonge meisje gestemd hebben jegens den bejaarden vriend; zijn vertrouwen moet een gevoel van veiligheid in haar hebben gewekt, die haar te gemakkelijker deed besluiten op zijn aanzoek in te gaan.

Broer Laurens, bij wien Betje nu eenmaal geen goed kan doen - zij schijnt hem trouwens ook nu en dan duchtig den mantel uit te vegen - en de kolonie der Vlissingse Fijnen ergeren zich zéér over het geval; oude koeien worden uit de sloot gehaald, ‘gepasseerde’ familieleden, blijkbaar Laurens' geestverwanten, daar hij hen zo warm voorspreekt, zetten het molentje van kwaadsprekendheid weer lustig aan het malen. Betje, die in alle stilte wenst te trouwen, vraagt alleen de naaste familie op haar ondertrouwmaal; Laurens laat zijn mededeling, hoeveel nichten en neven hierdoor beledigd zijn, volgen door de verzekering: - alles word nu dat al dood geweest was, weder levendig gemaakt; ja Vlissingen is als vervult ervan en een ijder wijst haar met den vinger na. - Kortom, hij maakt het huwelijk van zijn jongste zuster zo bespottelijk mogelijk. En dat niettegenstaande hijzelf zijn vader had aangeraden - aarzelde deze misschien? - ‘dat knoopje maar toe te halen’, toen hem Ds Wolff's aanzoek werd meegedeeld.

Het huwelijk wordt met spoed doorgezet*: den negenden October was Ds Wolff in Vlissingen gekomen; een goede maand later zit Betje getrouwd in de Beemster. -

We weten maar weinig van haar dagelijks leven dien eersten tijd, in haar nieuwe rol van dorpsdominese en zelfstandige huisvrouw. Iets kunnen we er van raden uit latere schetsjes in brieven en gedichten.

Hoe verdiept ze kan zijn in lectuur en werk, een boekenwurm is Betje niet en, vroeg opstaanster als ze is, heeft ze tijd voor allerlei en velerlei. Ze is even vaardig met de naald als met de pen en ze ziet haar huis en haar linnenkast graag netjes. Praatjes over slordigheid en zelfs onzindelijkheid, later door de buitenwereld rondgestrooid, zijn door onverdachte getuigen uit haar naaste omgeving volkomen weerlegd.

Zeker, wanneer de schrijfstersgeest vaardig over haar is, laat ze de gewone huishoudelijke bezigheden graag over aan een ‘excellent slag’ van een gedienstige. Maar als het moet, weet ze van aanpakken. Ze

* Het is op 18 November in de Beemster ingezegend.

aant.

helpt mee, als de grote was ‘over huis’ is en gaat dan met de haar eigen voortvarendheid aan het mangelen - ze heeft ‘een mangeltje naar haar lijfje’. Ze roert zich zo graag en 't is meteen een goede lichaamsoefening. Koken en braden ligt haar en we horen van brood, door haarzelf gebakken. Wanneer ze, al heel gauw, op vertrouwden voet raakt met de Beemster boerinnen, heeft ze weldra het ‘keezen’ geleerd en het wordt haar liefhebberij, dezen of genen met een eigengemaakt kaasje te verrassen.

Op haar wandelingen door de ‘verrukkelijke’ Beemster des zomers, en, zolang het enigszins gaat, door de ‘kladdige’ des winters, geniet ze niet alleen van de frisse lucht, van de mooie lanen en statige buitens, maar evengoed van het bedrijvige boerenleven. Van de slacht en de boerenvrijages, van de oogst en de praatjes in de kerkebuurt is ze algauw even goed op de hoogte als ieder geboren en getogen Beemsterse. Ze moeten wel eens verbaasd - en bedenkelijk - hebben gekeken, de gedegen Beemster boerinnen, naar dat jonge ding, door dominé uit het verre Vlissingen gehaald, dat zo helemaal de allures niet heeft van een waardige predikantsvrouw.

Maar de natuurlijke, volkomen argeloze manier, waarmee ze iedereen tegemoet treedt, ontwapent de kritiek en het duurt niet lang, of ze is op de boerenhoeven in den omtrek een welkome gast. Weldra kent ze ook elk kind uit de buurt; ze is in de ogen van de Beemster jeugd meer kameraad dan domineesvrouw.

Thuis heeft ze, behalve haar boeken en haar werk, haar clavecimbel, haar tekenstift, haar platenalbums van gebouwen en kunstwerken uit alle landen, beroemdheden uit alle tijden, die ze ijverig zoekt aan te vullen. Of, als ze stijf is van het zitten en het geen baggeren meer is door de modderwegen, dan is daar het biljart van domine, op zolder ontdekt.

Die ruime zolder, waar voor haar een boekvertrekje wordt ingeruimd, en waar, keurig geborgen in een verren hoek, de wieg nog staat en de vuurmand, de kinderstoel en het witte bakje voor de kleertjes, herinneringen aan den tijd, toen een jong gezin leefde in het nu zo stille huis. Bij Wolff's tweede vrouw moeten ze in dezen tijd verwachtingen hebben gewekt van een blijde mogelijkheid...

Een hond ontbreekt nooit op de pastorie, soms zijn er zelfs twee, en het is de vraag, of hun baas hen nog niet harder verwent, dan zijn jonge vrouw. Even dol is Betje op haar vogeltje, dat vrij mag rondvliegen in haar boekvertrekje. Want een kat komt het huis niet in, al zou die - denkt ze soms - wel gezellig liggen bij den open haard in de huiskamer. En bij dit alles heeft ze haar bloementuin, waarin ze zo graag bezig is.

Zo is er variatie te over, ook vóórdat haar groeiende bekendheid als

aant.

dichteres haar vrienden en vereerders bezorgt en haar in den kring der Beemster beau-monde trekt, die 's zomers de buitens in de buurt komt bevolken. -

Er zullen tijden in Betje's leven komen, dat alle afwisseling, die ze zich weet te scheppen, nauwelijks oppervlakkige opbeuring kan geven in een aanhoudend-zwaarmoedige stemming, opbeuring, waartoe ze zich dwingen moet.

Maar zo was het zeker niet in de eerste jaren.

Veel van wat ze zich van haar huwelijk had voorgesteld, werd vervuld. In de eerste plaats: meer vrijheid van beweging, een ruimer kring vrienden van gelijke ontwikkeling, verlossing uit de kleinsteedse dwarskijkerij en kritiek van onsympathieke familieleden en bekenden, wier liefdeloze enghartigheid haar had gekwetst, die op haar neiging tot studie, haar vrijere denkbeelden hadden neergezien.

Dat diep onder dit alles de bedoeling had gescholen, onherroepelijk te breken met oude illusies en dromen, is een prikkel te meer, in het nieuwe leven de lichtzijden te zoeken.

Haar lust tot godsdienstig-getinte studiën houdt aan; ze geniet volop te midden van de schoonheid en rijke vruchtbaarheid van de Beemster en heeft druk werk alles wat haar treft in dichtmaat en poëtisch proza te verwerken en te bezingen. Veel daarvan blijft vooreerst onuitgegeven; slechts één gedicht: *Het Leven als een Bloem*, uit het eerste jaar van haar huwelijk, verschijnt kort daarop. Mogelijk ligt er iets in van weemoedige herinnering aan doorgestaan leed, of een droevige stemming van het ogenblik. Maar in ieder geval wordt dit ruimschoots opgewogen door de opgewektheid van prozastukken en gedichten, geschreven toen het jonge vrouwtje nauwelijks in de Beemster was aangekomen (blijkbaar in het voorjaar van 1760). Daarin komt ze eerst recht op dreef; in natuurtoneeltjes, gemengd met stichtelijk overpeinzingen, verwerkt ze al het genoegen, dat haar geliefd buitenleven in deze nieuwe streek haar biedt. Weldra is ze geheel verdiept in de voorbereiding van twee omvangrijke gedichten. -

Betje verwachtte geen groot geluk en kreeg in intellectueel opzicht wel wat ze verlangde.

Wolff's jonge vrouw zal zowel de ontwikkeling als de grote goedhartigheid van den ouden predikant later herhaaldelijk recht doen; er is geen reden, waarom zij in den beginne, met de beste voornemens bezield om van haar philosophisch huwelijk te maken, wat ze kon, haar man niet in hetzelfde licht zou hebben gezien.

Ds Wolff is trots op zijn jonge vrouw en haar werk. Zelf is hij, als het zo te pas komt, ook niet wars van het dichten. Een vriendschapsversje, dat hij ex tempore schrijft in het Album Amicorum van Ds Martinet, zijn jongeren collega te Edam, bewijst het. Ze zijn er

aant.

samen op bezoek, want op de keerzijde van het blad staat, met denzelfden datum: Edam 12 April 1763, Betje's geestdriftige gelukwens voor den nieuwen vriend en zijn bruid. 't Is slechts een glimp, die we opvangen van deze vriendschap met den bekenden theoloog-natuurkenner, wiens later werk *Catechismus der Natuur* (1777) het handboek zal worden der verlicht denkenden. Maar hoeveel moet deze ontmoeting voor de jonge Vlissingse hebben betekend. De waardering van haar man voor dezen vooruitstrevenden jongen geleerde, wiens geestelijk klimaat zo geheel met het hare overeenstemde, wijst tevens op een nauwe verbondenheid van het Beemster echtpaar in dezen tijd.

Ook beider muzikaliteit moet hebben meegewerkt. In Betje's leven is de muziek een groot ding geweest. Ze speelt goed klavier, Ds Wolff speelt fluit; we horen in later jaren van huisconcerten. Ook voor het orgelspel heeft de Beemster predikant grote belangstelling en zijn ijver voor de verbetering van de kerkzang heeft Betje zeker gedeeld. Hoe echt en diep haar muzikaliteit is, kunnen we afmeten aan haar liefde, niet slechts voor Händel, maar bovenal voor Bach, toen veel minder algemeen gewaardeerd. -

In haar nieuwe woonplaats vindt ze dadelijk vrienden in de familie Van der Mieden. De oude heer stelt belang in haar letterkundig werk; met zijn veel jongere vrouw gaat Betje om in gezellig dagelijks verkeer. Ook met haar aangetrouwde familie vormde zich een contact, waarvan ze genoot. De verhouding tot haar drie zwagers en hun gezinnen is hartelijk. Wat de familie Kist betreft (Ds Antonie Kist stond in Woerden en was met Wolff's oudste zuster getrouwd), kennen we vooral ‘tante Wolff's’ later verkeer met haar neven Willem en Joost. Van haar verhouding tot haar beide andere zwagers, Dr Engelman en Prof. Hollebeek, is meer bekend.

De eerste is, schrijft Betje later aan Gallandat Huet, een hardnekkig Wolffiaan; ze tekent in een vermakelijk tafreeltje, hoe ze hem plagend zijn theorieën voorhoudt, als de kiespijn zijn denkbeelden over ‘de beste Wereld’ komt bestoken. Bij het begin van hun kennismaking zal ze, behoorlijk door mevrouw Haverkamp in eerbied voor Wolff's philosophie opgevoed, wel met meer ontzag naar dezen zwager hebben opgezien.

In ieder geval: ze zijn goede vrienden en Dr Engelman laat zich graag plagen door zijn wat bij-de-hand, maar geestig schoonzusje. Met diens vrouw, Aletta Wolff, is zij de beste maatjes. Ook in intellectueel opzicht waarderen ze elkaar. Aletta is schrander en even weinig conventioneel in haar smaak als Betje. Met de gemeenplaatsen der gelegenheidspoëzie moet men bij haar niet aankomen. De kritiek van haar gezond verstand ‘is ligt nog meer te vreezen’ volgens Wolffje, dan die van haar man, den philosoof.

Maar bovenal is Prof. Hollebeek een man naar Betje's hart. Misschien was hij haar als jong meisje reeds, althans bij naam, bekend. Hij had van 1747-1753 in Middelburg gestaan en werd daar hoog aangeslagen. Al zal Betje-zelf hem toen wel niet gehoord hebben - ze was pas veertien jaar bij zijn vertrek en haar familie was waarschijnlijk te rechtzinnig om bij Hollebeek ter kerk te gaan - zeker heeft mevrouw Haverkamp onder zijn gehoor gezeten en door haar moet Betje met grote achting over dezen hoogstaanden, gematigden theoloog hebben horen spreken.

Inderdaad kon ze in hem haar ideaal van den Christen-wijsgeer zien. Hij was de echt vrijzinnige godgeleerde, vijand van alle geloof op gezag, de man die persoonlijke overtuiging en onderzoek als eerste eis stelde voor wezenlijke vroomheid, die verdraagzaamheid en liefde predikte. Vooruitstrevend als hij is, acht hij het overdreven gezag, toegekend aan de uitspraken der ‘Ouden’, d.w.z. der Dortse vaderen, één der noodlottigste vooroordelen onder de godgeleerden.

Niet de godsdienstvormen, afhankelijk als ze zijn van geboorte en opvoeding, of ook van persoonlijke geaardheid, leggen het grootste gewicht in de schaal, maar de grote, algemene waarheid, die éne is, die de beginselen van recht en billijkheid diep in aller gemoed heeft geprent en die ons in den Bijbel ‘klaarder en doorschijnender’ is geopenbaard. Ziedaar de hoofdpunten van Hollebeek's overtuiging, die hij in zijn intreerede te Groningen (1753) had neergelegd en later in verschillende geschriften had uitgebreid en bevestigd.

Als overtuigd voorstander van de nieuwe Engelse preekwijze, waarin de zedeleer op den voorgrond trad, wekte hij veel ergernis bij de orthodoxie; door al wat vrijzinnig was daarentegen, hetzij in of buiten de Hervormde kerk, werd hij geëerd en gevierd.

Geen wonder dat de jonge Beemster dominese dezen zwager bijzonder hoog stelde. Al die grote beginselen, die zij als ware godsdienst begreep en voelde, waarvan ze later in haar werk openlijk belijdenis zal doen, werden met gematigdheid, maar met vaste overtuiging voorgestaan door een man, die zij eerbiedigde om zijn uitgebreide kennis en die haar innam door zijn vriendelijke oprechtheid en zijn afkeer van ijdel vertoon. Bescheiden - want ze voelt naar behoren den afstand, die de beginnelinge in de dichtkunst scheidt van den hoogeerwaarden heer, omringd door zijn geleerde vrienden - maar vol geestdrift, brengt zij Hollebeek hulde, wanneer hij in November 1762 zijn hoogleraarsambt te Leiden aanvaardt.

Zeker heeft deze zwager het zijne bijgedragen tot Betje's voorkeur voor de Engelse rationalistische theologen, in wier werken hij zelf zo thuis is. Hij zal haar ideaal blijven als godgeleerde; telkens wordt zijn naam met ere in haar werk genoemd; aan hem heeft ze gedacht bij de

aant.

schepping van de sympathieke figuur van Prof. Maatig, Willem Leevend's leermeester: Hollebeek's verhouding tot zijn studenten moest haar welbekend zijn uit de verhalen van haar neven Kist.

Haar *Brieven over den Weg tot het Waar Genoegen*, in 1762 voltooid, introduceren bovendien als haar vriend en pupil een jongen man, dien ze heel moederlijk goeden raad toebedeelt.

Deze ‘Deugdlief’ is geen fictie; de toespelingen op het verlies van zijn ouders en van een kortgeleden gestorven vriend, de passage, waarin ze hem wijst op de verantwoordelijkheid, die zijn aanzienlijke stand hem oplegt, klinken te echt; aan het begin van den vijfden *Brief* geeft ze bovendien, in versvorm omgezet, een gedeelte uit één van zijn brieven. Het geheel wijst op lange, zwaarwichtige gesprekken met het jongemens gevoerd. ‘Deugdlief’ heeft blijkbaar zijn hart bij haar uitgestort, blij iemand te vinden, die zijn moeilijkheden en verzoekingen, zo goed als zijn idealen begreep, en die al een eindje verder dan hij in levenswijsheid gevorderd was. En zijn gewilligheid om naar zoveel goeden raad te luisteren is zeker bevorderd door de charme van zijn jonge raadgeefster. - 't Is Betje heilige ernst met haar ijver, Deugdlief te steunen in de moeilijke kunst van wèl te leven; - wie kan moederlijker zijn dan een vijf-en-twintigjarig vrouwtje, dat zich, na het doorvechten van den eersten strijd met zichzelf, tegenover een jongen van een jaar of achttien, twintig, vol rijpe ervaring voelt? Bovendien, er stak in de jonge mevrouw Wolff nu eenmaal een opvoedster en ze gelooft in dezen tijd immers zo vast in haar plicht van moraliste, de mensheid in 't algemeen en haar jonge vrienden in 't bijzonder, te laten profiteren van haar wijze lessen. -

Een andere vraag is, of de boze wereld in zulk een omgang geen gerede aanleiding vond tot de lasterpraatjes, waarover we Betje horen klagen. In de Beemster gekomen met de verwachting zich vrij te kunnen bewegen in een vriendenkring naar eigen keuze, ondervindt ze gauw genoeg, dat een jonge vrouw en dorpsdominese niet ongestraft tegen de conventie zondigen kan, al blijft ze voor eigen geweten volkomen onschuldig.

En omdat ze, half argeloos, half in verzet tegen de lasteraars, zich aan geen conventie stoort, kan een botsing niet uitblijven.

Vierde hoofdstuk
De philosophe

Bespiegelingen over het Genoegen[*] en *Brieven over den Weg tot het Waar Genoegen*, dat zijn de zwaarwichtige titels van Betje's omvangrijke gedichten, die, tot één bundel verenigd, in 1763 het licht zien.

Letterkundige waarde heeft dit werk nauwelijks. Betje Wolff heeft, ook al gaat ze aanmerkelijk vooruit in den loop der jaren, met al haar dichtpogingen nooit iets beters voortgebracht, dan aardige genrestukjes, satyriek of gemoedelijk; en vooreerst gaat nog haar eerzucht in een richting, die weinig strookt met haar lichte muze. Want ze is door haar verering voor De Neufville en Van Merken op het glibberige pad der wijsgerige poëzie verlokt.

Naar oorspronkelijkheid tracht ze nog niet; het is haar hoogste streven de beide bewonderde dichteressen ‘van verre’ na te treden. Hààr voetspoor volgend geeft ze in *Bespiegelingen* en *Brieven* den neerslag van eigen wijsgerig-godsdienstige en zedekundige lectuur en overdenkingen.

Niettemin - achter de conventionaliteit der dichtregels, achter de stellingen en betogen, door lectuur ingegeven, schuilt een stemming, die ècht, een belangstelling, die niet louter verstandelijk is. Onder de algemeenheid der theorieën is haar eigen levens- en wereldbeschouwing zich aan het vormen. We moeten nog naar het eigene zoeken, het vertoont zich bijna haars ondanks. Maar het is er, onder de kwasiverheven dichtregels. Als ze b.v. het in haar tijd zo gangbare ideaal tekent van den wijsgerigen deugdbeminnaar, die in alle rampen en lasteringen zijn zielsrust bewaart, dan is dat ook hààr ideaal. Het is eigen streven naar philosophische kalmte, dat ze schildert en ze meent zelfs reeds menige schrede op dezen ‘Weg tot het Waar Genoegen’ te hebben gezet. Door zich te verdiepen in godsdienstige natuurbeschouwing en geluk te zoeken in het eenvoudig buitenleven leeft zij in zijn sfeer. Evenals hij in zijn wijsgerige afzondering vol liefde is tot de mensheid, zo voelt ook zij het als haar hoogste plicht, het mensdom

* Lees: Geluk.

aant.

van nut te zijn. - Van hoe nabij ze ook haar leermeesters de philosophen Wolff en Niewentijt en andere rationalisten volgt bij den opbouw van haar ‘beredeneerd’ Godsgeloof, toch verraadt zich al de gevoelsgrond van haar natuurlijken godsdienst in de overwegende plaats, die zij aan stichtelijke natuurbeschouwing inruimt. Hier toch was mogelijkheid voor bewondering, voor aandoening, die in die Godsbewijzen der rationalistische school, welke op zuivere redenering waren gegrond, ontbrak. En zelfs in deze stichtelijke bewondering van het heelal volgt ze haar eigen weg.

Een enkel trekje tekent dit verschil tussen haar en een typische rationaliste als De Neufville.

Diepe bewondering voor de sterrenhemel vervult de jonge Beemster dichteres en, zoals bij alle verlichte achttiende-eeuwers, is Newton's naam onafscheidelijk met deze bewondering verbonden. Ze had dezelfde gevoelens bij De Neufville aangetroffen en als ze haar verrukking voor den nachtelijken hemel in dichtvorm wil uiten, speelt haar blijkbaar de overeenkomstige plaats uit *Bespiegelingen* van de oudere dichteres door 't hoofd.

Maar - er is een opvallend verschil. - Zie deze starren, aldus de Neufville, waar het luchtgewelf mee praalt, *Waarvan U Newton den onmeetbren afstand maalt*. - Haar geleerde geest geniet ervan, dat deze ontzaglijke ruimten naar behoren onder bereik van 's mensen geest zijn gebracht. - Betje's diepe verering geldt, met allen eerbied voor de kunde van den groten Engelsman, niet hèm, maar ‘'t Ontzachelijk gezicht van zooveel zonnen’, waarvan de afstand *door geen Newton af te meten is*. - Ze heeft, bij alle geleerde lectuur, het besef van de oneindigheid des hemels niet verloren. Het achttiende-eeuws, quasiwetenschappelijk pedantisme heeft op haar diepere gevoelens geen vat. Die blijven levend, ondanks verstijving aan de oppervlakte.

Zo is er ook - we zullen het straks nader zien - meer dan conventie in den lofzang op Rede, Deugd en Godsdienst, aan het eind van de *Bespiegeling*. En wanneer de dichteres met deze ontboezeming nog niet eindigen kan, maar aan de Vriendschap het laatste woord gunt, dan komen eigen gevoelens wel heel dicht aan de oppervlakte. In alle zuiverheid is vriendschap slechts het deel der hemelingen, zingt ze; maar reeds in dit leven geeft het bezit van een trouwen vriend, een tedere hartsvriendin een voorsmaak van meer dan aards genoegen, 't Is de geijkte formule, maar bij Wolffje, die zich eens ‘een giftige mysticq op het punt der Vriendschap’ noemen zal, is deze dweperij door en door gemeend.

Dat ze in haar philosophische stemming zwakke ogenblikken kent, toont het zeer persoonlijk klinkend gebed aan het einde, waarin ze God smeekt haar kracht te geven om het ‘schijnvermaak’te ontvlieden.

aant.

Duidelijker nog klinken deze tonen van zelfstrijd te midden der zedekundige theorieën in *Brieven over het Waar Genoegen*.

Hier is telkens een angst merkbaar voor den drang naar genieten, een schuwheid voor eigen lichtbewogen, hartstochtelijken aanleg, die verraden, hoe het woelt onder de oppervlakte.

De overgang van onpersoonlijken tot persoonlijken stijl in zulke gedeelten is veelzeggend. Aan het slot van een uitweiding over Jozef als waren deugdheld klinkt opeens de smeekbede:

- O wijze deugd, die in 't gevaarlijkst onzer jaren/ Ons kunt behoeden voor de rampen en gevaren,/ De droeve vruchten van verkeerde zinlijkheid,/ Bestier ons hart, wanneer de drift ons trekt en vleit. -

Het terugzien naar vroegeren strijd met zichzelf, de angst, dat deze nog niet is volstreden, zijn onmiskenbaar.

Het viel de jeugdige philosophe niet altijd gemakkelijk, op de kille hoogten der wijsgerige poëzie te vertoeven. Met graagte grijpt ze de kans aan, om onder de menselijke dwaasheden, de onbeduidendheid en ijdelheid der ‘petits maîtres’, de modefatjes van den dag, aan de kaak te stellen. Aan deze satyre besteedt ze dertien bladzijden, het is het beste deel der *Bespiegelingen*.

Wat kan ze heerlijk spottend zijn en raak toeslaan! Zie het fatje, ‘beminnelijk nakroost van Narcissus’, pas door La Fleur gekapt, in zijn kamer treden, ijdel en gewichtig!... Dog draag zorg uw Franschen hoed/ Niet op te zetten*, om uw haaren niet t'ontluistren,/ Geen enkel krulletje mag u die hoed verduistren, - waarschuwt ze, en zucht ironisch (met een fiksen steek aan het slot): - Wat droefheid, dat de wind dus niet ontziet uw hoofd,/ Maar dikwijls onbeschoft het *al zijn waarde* ontrooft. - Zo'n modefatje op een winderige straathoek, zijn nutteloos hoedje onder den arm gekneld, moet haar wel eens vreugdetranen hebben gekost!

Kort daarop zien we het petit-maîtretje verdiept in de keus van zijn costuum: - Nu gaat gij met u zelf diepdenkend overwegen,/ Of g'een couteau de chasse zult aandoen of een degen;/ Of rood of groen of wit, of blaau u op deez' dag/ Best aanzicht, en opdat u niets ontschieten mach,/ Geen losse stellingen in zulk een stuk doen dwalen,/ Past g'al die rokken. - Eindelijk dan geheel naar zijn zin uitgedost, gaat hij de straat op, in trippelende danspas; - ‘drie treedjes op een tafelbord’, zo zal Tante Martha later dezen gang verachtelijk betitelen. -: - 'k Zwijg hoe gij 't Spaanse riet/ Al dansend langs de straat, bevallig weet te houwen,/ Ik durf mij zelfs niet in die schoone stof betrouwen, spot Betje kwasi-bescheiden.

* Deze diende alleen om onder de arm te dragen en er zwierig mee te groeten.

aant.

Groot is zijn succes op 't Salet, waar hij de dames prijst of becritiseert om haar smaak en haar toiletten. Beter nog dan zij, is hij op de hoogte van de laatste Parijse modesnufjes: - O, wijs orakel van 't moderne jufferschap,/ Wat stijgt uw kundigheid tot een verheven trap! -

Studeren, - in den handel gaan - waartoe? - Laat arme knapen, om een stuivertje te winnen/ Studeeren -; *hij* hoeft zich het hoofd niet te breken met ‘hetgeen men wetenschappen noemt’. Zo heeft zijn moeder-zelf het hem ingeprent, en het feit, dat zijn vader hem een ton of vijf, zes zal nalaten, zodat er werkelijk geen reden is, dat hij in 't kantoor te dutten staat, is hem eveneens met de paplepel ingegeven. - Maar nu klinkt de verontwaardiging duidelijk door haar spot heen: - O, tedre moeder, zegt ze, de hemel schonk u niet voor niet dien grooten schat,/ Dat gij die dus besteedt tot voordeel van uw stad. - En van de fatjes zelf neemt ze afscheid met den sarcastischen lofzang: - O, nutte leden van de maatschappij, uw glorie/ En dienst word' steeds met lof gemeld in onz' historie;/ Ga voort in uwe zorg voor ons Gemeene Best/ Dat op uw rijp beraad haar oogen houdt gevest. -

Wat moeten haar toenmalige lezers, die zulke arrogante nietsnutten en slappe rijkelui's zoontjes van nabij kenden, van zulke passages hebben genoten.

Even goed is ze op dreef, als ze in *Brieven over den Weg tot het Waar Genoegen*, feitelijk buiten het plan van dit gedicht, de Fijnen te lijf gaat. Duidelijk verwerkt ze hier Vlissingse herinneringen. Vol bitterheid spreekt ze over: - Dat ontaard gespuis, dat onder Godsvrugts schijn/ Vol lust en drift is, kan het slechts verborgen zijn; - dat op liefdeloze wijze ieder veroordeelt, die zijn kwezelachtige nauwgezetheid niet deelt: - Zich nu en dan eens in gezelschap te vermaaken/ Dit's 't merk eens waereldlings, dien zij tenhoogste wraken./ Een lichaam door Gods wil de vlugheid meegedeeld/ Een vrolijk wezen, daar goedaardigheid in speelt/ Dat steekt hun in het oog, die zijn van 't spoor geweken;/ Maar met een strak gelaat van yder kwaad te spreeken/ Is waare vroomheid. - Als we hier Laurens Bekker's brieven aan Dr Gallandat Huet naast leggen, waarin pharisese zelfgenoegzaamheid afwisselt met flemerige onderdanigheid jegens zijn correspondent, aan wien hij zijn schuld niet betalen kan; waarin hij beurtelings zijn eigen broers verdacht maakt en zijn jongste zuster over den hekel haalt, dan moet gezegd worden: dit is naar het leven getekend.

Betje is billijk genoeg, om naast de valse, ook de echte vromen onder de Fijnen te schetsen. Zulke bekrompen, maar oprechte ‘bedorven mystieken’, zoals ze ze later in *Geschrift eener bejaarde vrouw* noemen zal, moet ze ook reeds in haar Vlissingsen tijd hebben gekend.-

In haar wijsgerige gedichten zoekt Betje zich een eigen weg in zede- en zielkundige vraagstukken, uitgaande van de toen algemeen gangbare philosophische beginselen.

Een korte samenvatting van de hoofdstellingen is nodig, om te zien, op welke grondslagen haar levensbeschouwing zich vestigt en hoe ze de theoretische begrippen persoonlijk verwerkt.

Het doel van den mens is *Geluk*; onze *Eigenliefde* zet ons aan naar dat Geluk te streven; alleen door onze hartstochten geleid, streeft zij blindelings; de *Rede* echter wijst haar het juiste pad en doet haar het ware *Geluk* vinden in *Deugd*. Ziehier de hoofdpijlers, waarop het gebouw der toenmalige ethiek rustte.

De factor der Eigenliefde neemt in deze theorie een eigenaardige plaats in.

Hoe toch was deze Eigenliefde overeen te brengen met de grote ethische krachten van deugd en naastenliefde, reeds door de 'Natuurlijke Zedewet' voorgeschreven, om van de Christelijke zedeleer nog niet te spreken?

Er was, met name door Engelse philosophen, op het bestaan van een altruïstische neiging in den mens als basis van de moraal gewezen. Maar de eenzijdig-verstandelijke geestesrichting der Verlichting had het aanvaarden van dezen niet-beredeneerden drang als zedelijke drijfkracht in den mens bemoeilijkt. Wel verwierp men hem niet geheel, maar men ontnam er het spontane karakter aan en kwalificeerde de altruïstische neiging als 'welbegrepen eigenliefde'. Deze typisch achttiende-eeuwse term vinden wij niet slechts bij de moralisten, maar ook bij tal van 'redelijke' theologen uit dien tijd; in Betje's naaste omgeving b.v. bij haar lateren leermeester en vriend, den doopsgezinden Ds Cornelis Loosjes.

Dit begrip van 'welbegrepen eigenliefde' nu, moest worden overeengebracht met de Christelijke zedeleer, die - dat stond voor den 'modernen' theoloog van dien tijd vast - vòòr alles redelijk moest zijn en waarin dus plaats moest worden gevonden voor dezen grondslag der ethiek. Daartoe moest de eigenliefde uit de sfeer der menselijke hartstochten worden opgeheven, en opgevat als godsdienstige prikkel tot zelfvolmaking.

Nu bleef in het rationalistisch Christendom, hoe hoog het de deugdbetrachting ook stelde, de deugd echter *middel*; het eigenlijke doel was het *waar Geluk*, liggend buiten dit leven, in de zaligheid hiernamaals.

Werd nu de eigenliefde-theorie met dit streven naar waar geluk verbonden, dan werd dus de ware eigenliefde identiek met: zorg voor het eeuwig heil, en konden deugd, naastenliefde en godsdienst geredelijk als vormen van 'welbegrepen eigenliefde' worden opgevat.

aant.

Kwam men echter op deze wijze nog met de voorschriften van het Evangelie in botsing - het was lastig met dit door den hemel-zelf gepatenteerd egoïsme den geest van opofferende liefde overeen te brengen, doorstralend in Jezus' leer - dan schroomt de echte Christenrationalist niet, tegen overdrijving te waarschuwen en uitspraken als ‘Hebt uwe vijanden lief’ en ‘Hebt Uw naasten lief als U zelve’, cum grano salis op te vatten. Immers vóór alles was nodig, dat de Christelijke zedeleer met de Rede overeenstemde, en wie de beredeneerde wijsheid in pacht had, stond voor niets.

Het is in deze sfeer van geluksleer en Christelijk-rationalisme, dat ook Betje haar weg zoekt. Een kort begrip ervan geeft ze in deze regels:

> ‘God schonk in zijne gunst aan ons dit vluchtig leven,
> Een middel om eens tot het *waar Geluk* te streven:
> De *dierbre Rede*, daar de geest mede is versierd,
> Schonk hij met *Godsvrucht* ons tot trouwe gezellinnen;
> *Zij leren hoe zichzelfs verstandig te beminnen*,
> Zij tonen ons dat in het leven naar Gods wet
> *Ons heil gelegen is*.’

Duidelijk is zij hier de leerling van Christiaan Wolff; misschien kent ze ook Formey reeds, die de Christelijke vertolking van de eigenliefdeleer in zijn *Christen-wijsgeer* in alle volledigheid geeft.

Wat redt haar nu bij de verdere uitwerking uit het beredeneerd egoïsme, waarvan ze de grondstellingen heeft aanvaard? Het feit dat haar vroomheid sterker is, dan de neiging tot het consequent uitwerken van haar theorieën.

Door mannen als Formey, bij wie het omgekeerde het geval is, was het zieleheil als enig doel gesteld, alles in belang overtreffend - ja, eerst met het oog daarop acht Formey het bestaan van God-zelf belangrijk: - Il n'y a point de plus grande question que celle de l'immortalité de l'âme, ce n'est qu'après qu'elle est décidée que l'existence de Dieu commence à devenir véritablement intéressante. - God is voor hem in de eerste plaats de gelukbrenger: - chercher Dieu dans la religion, c'est chercher un être qui ait tout ce qu'il faut, pour rendre la créature intelligente heureuse. -

Behoefte aan aanbidding, die God stelt boven alle menselijke overwegingen, is Formey geheel vreemd. En juist deze behoefte is het, die Betje Wolff verre houdt van het consequent egoïsme, dat zelfs God in zijn dienst stelt. Voor haar vroomheid is niet het zieleheil einddoel; het is het middel, waardoor het schepsel God leert kennen en in volmaaktheid leert aanbidden en liefhebben.

Een treffend bewijs, hoe diep de ontroering is in haar redelijken godsdienst zien we, als in haar beschouwing over de hemelvreugd

aant.

haar stijl zich uit de ondichterlijken betoogtrant verheft tot een paar regels, waaruit even melodie opklinkt en een beeld de abstractie vervangt.

> - Zo doet het zuiver licht der zon de nevels wijken
> Zo vlucht de schaduw voor de blijde dageraat
> Gelijk voor hemelvreugd de waereldvreugd vergaat. -

Door dit dieper gevoel geleid, zal zij de eigenliefde-theorie opvatten als het streven naar zelfvolmaking, dat in zichzelf reeds voldoening schenkt: het is de meest onschadelijke vorm, die men deze theorie geven kan. Eigenliefde is niet meer: het stellen van eigen geluk boven alles. Naastenliefde wordt er een onderdeel van; erbinnen is plaats voor de volmaaktste zelfopoffering.

Zo zien we Betje later eens de offervaardigheid van Jezus en de Apostelen aan ‘verstandig, deugdzaam eigenbelang’ toeschrijven. Voor haar achttiende-eeuwsen geest heeft deze term niet den bijsmaak van berekenend egoïsme, dien wij erin proeven: verstandig eigenbelang is naar deze opvatting het hoger inzicht, dat tot zelfvolmaking leidt.

Dat ze zozeer blijft vasthouden aan de eigenliefde-theorie is zeker niet uitsluitend het gevolg van den invloed, door de geestesstromingen van haar tijd op haar geoefend; er is iets in haar eigen geaardheid, zo geneigd tot zelfontleding, dat haar in die richting drijft. Met haar grote levendigheid en gevoeligheid moest ze van haar altruïstische neigingen zeer sterk den terugslag op zichzelf voelen. Ze is zich steeds bewust mee te genieten in al wat ze geeft, in vriendschap, mensenliefde of zelfoverwinning, en erkent op deze wijze, dat iedere daad van altruïsme haar oorsprong vindt in drang tot verrijking van eigen zieleleven. In de stelling der eigenliefde, als ‘de springveer van al onze daden’ tracht ze dan de beredenering te geven van deze bij zichzelf waargenomen reactie. Door het redelijk tintje, dat deze uitleg aan haar gevoelens geeft, vinden ze genade in haar ogen; tegenover het onberedeneerde van de gevoelsuiting toch, blijft ze nog lang min of meer wantrouwend.

Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Ze is van huis-uit zo weinig beredeneerd; geestdrift voor edelmoediger voorstelling dan de dor-verstandelijke kan haar elke theorie doen vergeten. Geen stellingen omtrent Rede en Eigenliefde kunnen de jonge philosophe beletten, zich opeens bijzonder te verheugen over het spontaan karakter der mensenliefde, die den naaste te hulp snelt, nog vóór de Rede gaat meespreken, die mogelijk het motief der voorzichtigheid had doen zegevieren.

In zulk een passage is Betje mijlen ver van de berekening: - qu'il

aant.

ne faut penser qu'à se dégager soi-meme du péril, sauf ensuite à rendre une main secourable à celui qui y demeure exposé, - gelijk Formey de naastenliefde had uitgelegd; of van een redenering als die van Christian Wollf, dat het ‘zo verstandig’ is zijn naasten en zelfs zijn vijanden lief te hebben. Haar intuïtie keert zich tegen het kil-redelijke der toenmalige opvattingen, hoeveel hulde haar verstand daaraan meent te moeten bewijzen.

Een dergelijk persoonlijk inzicht zien we in haar verhouding tot het *deugdvraagstuk*.

Evenals elke verlichte Christen van haar tijd is Betje Wolff een vurig deugdvereerster. Dat haar ethiek godsdienstig blijft en de deugdbetrachting niet los kan maken van de gedachte aan vergelding hiernamaals, ligt geheel in dezelfde lijn. Een voortdurende aarzeling tussen verering van de deugd om haar eigen schoonheid en de overtuiging, dat de aansporing van hemelse beloning of straf voor de beoefening der deugd onontbeerlijk is, is typerend voor de rationalistische Christenen uit de school van Wolff en Formey, evengoed als voor de ‘redelijke’ Deïsten.

Dat hierdoor de meer nuchtere geesten moesten komen tot een vrij krasse loon- en strafmoraal, ligt voor de hand. De Neufville's opvattingen illustreren dit. Wel brengt deze dichteres in haar *Bespiegelingen* plichtmatig hulde aan de Deugd, die haar eigen beloning in zich draagt, maar het blijft bij een ledig compliment. Daarnaast weidt ze in zo krasse bewoordingen uit over de loon- en strafmoraal, waardoor alléén de mensheid in het gareel is te houden, dat men niet behoeft te vragen, waar háár verstandelijkheid zich thuisvoelt.

Betje Wolff vindt voor dit vraagstuk een andere oplossing; haar fijner inzicht verzacht de tegenstelling.

Veel meer van harte dan bij De Neufville klinkt bij haar de lofzang op de schoonheid en beminnelijkheid der deugd, die haar beloning in zichzelf vindt, die, door het geluk, dat ze reeds op aarde schenkt, de liefde der stervelingen waard is. In de beloning na dit leven aan den deugdbetrachter geschonken, ziet ze uitdrukkelijk een *gunstbewijs* van God. Het uitzicht op deze hemelse vergelding mag niet de grondslag der deugd zijn, zelfs als aansporing mag de gedachte daaraan niet voorzitten. Haar drang tot goedzijn - dit weet ze - is vrij van elke bijgedachte aan straf of beloning. En hoezeer aan den anderen kant haar wellevenskunst haar ernst is, onverbrekelijk met haar godsdienst verbonden, zij blijft den afstand zien tussen dit klein-menselijk pogen en de door God verleende genade van het eeuwig geluk.

Zo redt intuïtieve vroomheid haar ook op dit punt uit de consequenties der theorieën waarmee ze worstelt en wier nuchterheid den afstand tussen God en mens uit het oog verloor.

aant.

Wel blijft het vraagstuk der deugdverering een teer punt. Meer inzicht in het gevaar van ‘ongeloof’, dat hier dreigde en dat ze uit de geschriften van Epicuristen als Le Philosophe sans Souci (Frederik de Grote) en Bolingbroke, en van materialisten als Helvetius en Holbach zal leren kennen, doet haar wel eens aarzelen.

Maar tenslotte overwint de zuivere toetsing aan eigen zedelijk gevoel en ze keert tot haar oorspronkelijk standpunt terug, om van daaruit een levenskunst op te bouwen, op zelfbeheersing en zelfopbouw gegrond.

Beheersing van den wil door de rede is een axioma der achttiende-eeuwse zielkunde, waaraan ook Betje Wolff in deze periode haar vertrouwen schenkt.

De Rede, zo betoogt ze, doet de mens een onveranderlijk onderscheid bespeuren tussen goed en kwaad; uit haar wordt de deugd geboren; zij wijst eigenliefde de goede keuze aan tussen schijnbaar en waar geluk. Een loflied wordt haar toegezongen als: - hemelwaarde gift/ Door wie men't waar van 't valsch, het goed van 't kwade schift. -

Tot zover de bespiegeling. Maar als de ervaring gaat meespreken bij de schildering der hartstochten in hun verhouding tot de rede, blijkt meer dan eens haar inzicht in de feitelijke zwakte van deze laatste. Dan treedt de rede slechts op als raadgeefster, die haar stem maar al te dikwijls tevergeefs doet horen.

Het is in den *Vijfden Brief*, dat Betje's beschouwingen een duidelijke wending nemen naar de ervaring. Eigen inzicht doet zich gelden in haar pleidooi voor het goed recht der aandoeningen, hun taak als drijfkrachten der ziel en hun uitwerking op de lichamelijke gesteldheid. Deze opvattingen zijn mogelijk door haar lectuur gesterkt, maar ze zijn in hoofdzaak persoonlijk.

Hier spreekt iets geheel anders dan de onwillige hulde, door een dichteres als De Neufville aan de ervaringsphilosophie gebracht. Al was ook in háár werk de onaandoenlijkheid van het Stoïcisme onmenselijk genoemd, nergens had ze, gelijk Betje Wolff met zoveel nadruk doet, de menselijke aandoeningen als de eigenlijke beweegkrachten in het zieleleven erkend; ze stelde slechts de keuze tussen de strenge heerschappij der rede of de wilde anarchie der onbeheerste driften. Daartegenover stelt Wolffje de waarde der hartstochten in de wereld der ethiek. Ze erkent hun drijfkracht ten goede tot in de hoogste uitingen van de menselijke ziel, al blijft deze erkenning voorlopig theoretisch.

In haar pleidooi voor de vrije ontplooiing der levensvreugd gaat dan een levender toon in haar verzen klinken; directe waarneming, geen

aant.

bespiegeling is aan het woord: - Laat vrij dat streelend vuur door borst en leden gloeyen/ Kweek aan die vreugde, laat uw bloed en geesten spoeyen/ Door hart en aderen, wees ongehinderd blij. - Hier horen we voluit haar eigen stem. En ze brengt iets nieuws: zulk een warm pleidooi voor levensgenieting was in lang niet gehoord.

Zelfwaarneming is ook de grond van haar inzicht, als ze de uitwerking schetst van de smart op de lichamelijke gesteldheid. De toon van deze passages verraadt hun medischen oorsprong. Betje was wel genoodzaakt tot deze nauwkeurige en zakelijke waarnemingen. Ze heeft met alle sterke aandoeningen van den gevoelsmens zulk een teer gestel, dat dit dikwijls niet bij machte is, de spanningen in haar gevoels- en geestesleven te dragen, zodat ze deze met hevige zenuwpijnen en een haar wilskracht verlammende zwaarmoedigheid moet boeten. Geen overtuiging is meer het gevolg van eigen, pijnlijke ervaring, dan haar vast geloof - in den ‘onzichtbren band, die ziel en lichaam bindt’. -

Wanneer tenslotte haar beschouwingen de godsdienstige wending nemen, vindt ze hierin bevestiging van hetgeen zielkundig inzicht en ervaring haar hadden geleerd: de feitelijke zwakte der rede in den strijd met de hartstochten, zo ze aan zichzelf blijft overgelaten. Het vermogen ‘naar 's hemels wet te leven’, ontvangt de mens uit God's hand; Ondanks alle streven van rede en deugd is hij uit zichzelf niet daartoe in staat; niet de rede, het gebed moet hem kracht schenken in den strijd met zichzelf: - Wijzelf zijn onbekwaam onszelf dit heil te schenken/ En onvermogend uit onszelf iets goeds te denken. -

Aldus aanvaardt zij de Christelijke onmachtsgedachte, en dit is geen fraze. Betje's vroomheid is diep overtuigd van de afhankelijkheid van hoger macht in alle menselijk pogen. Maar zo zij op deze wijze één der hoofddogma's van het Calvinisme aanvaardt, deze aanvaarding is bij haar, zoals bij de gehele vrijzinnige richting in haar dagen, optimistisch getint. De onmachtsgedachte bestaat, maar ze is slechts het besef van een tekort, niet van een machteloosheid; onmiddellijk sluit de gedachte aan de mogelijkheid van volmaking, door God in den mens gelegd, er bij aan.

Dus valt op de lichtzijde alle nadruk: de beperktheid der menselijke rede wordt erkend, aan haar edelen aard wordt niet getwijfeld. De mens immers is: - het pronkstuk van een Goddelijke hand. - Niemand heeft vaster vertrouwen in deze grondstelling van het godsdienstig optimisme dan de jonge Beemster philosophe, en dit vertrouwen is haar een levensbehoefte. Haar ziel kan het evenmin missen, als haar lichaam aarden kan zonder de koestering van zon en warmte.

Het scheen de moeite waard wat uitvoeriger bij de beschouwingen in Betje Wolff's eerste grote gedichten stil te staan, omdat zij daarin een volledig beeld geeft van haar gedachtenleven op dit tijdstip, een beeld van haar ontwikkeling als achttiende-eeuwse, met genoeg persoonlijks te midden van overgenomen theorieën, om te doen zien, hoe haar levensbeschouwing bezig is zich te vormen.

Veel van dit persoonlijke moet nog tot rijpheid komen, veel doorleefd worden, wat nog slechts in kiem, of in theorie aanwezig is. Maar de hoofdtrekken zijn er: de opmerkingsgave en het satyrisch talent van de schrijfster in de schetsen van Petits-maîtres en Fijnen; de rake zelf-waarneming; de ruime belangstelling van ontwikkelde, talentvolle vrouw voor al het nieuwe in het gedachtenleven van haar tijd; de fijne intuïtie, die haar inzicht te hulp komt, als ze haar weg zoekt te midden van wijsgerig-godsdienstige stellingen. Daarbij vertoont zich reeds in de zekerheid, waarmee ze de al te nuchter-verstandelijke consequenties dezer theorieën vermijdt, half-onbewust nog, de gevoelsmens, vaak dieper en fijner van inzicht, dan haar nu nog zo bewonderde leermeesters.

aant.

Vijfde hoofdstuk
De kritiek en de zich oefenende vrouw

Betje Wolff spreekt later, in een terugblik op haar leven, eens van zichzelf als een vrouw: - die mogelijk aan alle de dwaasheden, alle de zwakheden harer eigene sexe meer of min tol betaalde. - In een overdreven geraaktheid over de kritiek op haar eerste werk geeft ze een staaltje van één dezer dwaasheden en brengt ons, na de wijsgerige kalmte van haar beschouwende poëzie te binnen, hoe prikkelbaar ze van nature is.

Haar werk wordt o.a. in de *Letter-Historie- en Boekbeschouwer* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* besproken. Het is tegenover het laatste tijdschrift dat Betje zich in 't bijzonder kittelorig toont. Ondanks een waarderend oordeel had de recensent zich n.l. enkele aanmerkingen veroorloofd, en ze is - wellicht door de bewondering van vrienden als de Van der Miedens, ‘Deugdlief’ en mevrouw Haverkamp over het paardje getild - niet voorbereid op iets anders dan lof zonder meer.

't Is waar, ook de geest van den tijd was er niet naar, haar te leren iets af te wachten van de letterkundige kritiek. Deze leidde in de atmosfeer van ‘admiration mutuelle’, waarin gelegenheidsdichters en genootschappers zich koesterden, maar een kommervol bestaan. Haar goed recht wordt nauwlijks erkend; de kritikus zelf is schroomvallig. Hij geeft van een werk meest alleen den korten inhoud, met hoogstens enige taalkundige bedenkingen en is evenzeer als het publiek tot bewonderen van de middelmaat bereid. *Vaderlandsche Letteroefeningen*, door wie op het titelblad ‘vrijmoedige aanmerkingen’ werden beloofd is niet veel beter dan de rest.

Het feit, dat ze in haar grote gedichten haar levensbeschouwing heeft neergelegd, de hoeveelheid lectuur erin verwerkt, de moeite aan de samenstelling besteed, dit alles werkt mee om haar groten opgang te doen verwachten. Een toon van meerderheid is het laatste wat ze verdragen zal.

Dus brengt de welwillende, maar wat schoolmeesterachtige kritiek

aant.

in *Letteroefeningen* haar in een staat van weinig redelijke verontwaardiging. Te moeten horen dat zij: - haren leerzamen aard aankwekende, door den tijd goede vorderingen zal maken -! Was het te verdragen? Dat bovendien in een noot verscheidene aanmerkingen worden ten beste gegeven over taal en stijl, doet de deur toe. Juffrouw Betje vat vuur en is dwaas genoeg zich in het openbaar te willen verdedigen tegen deze geringschatting van haar talenten.

Ze probeert een brief tegen den recensent geplaatst te krijgen in de *Letter- Historie- en Boekheschouwer*. Dit tijdschrift had tenminste behoorlijke waardering getoond en haar gestreeld door de aandacht te vestigen op haar boutades tegen de Petits Maîtres. Een zogenaamde verdediging dezer saletjonkers was in de Mei-aflevering van het jaar '63 opgenomen met talrijke aanhalingen uit haar werk, dat bovendien in zijn geheel warm werd aanbevolen. Hier geen neerbuigende goedkeuring voor de jeugdige leerlinge der dichtkunst van den schoolmeester Kritiek, maar volmondige lof.

Overtuigd dat haar grieven zullen worden gehoord, stuurt ‘Laetitia’, kwasi een vriendin van ‘Mevrouw Wolff’, dus haar klacht over de *Letteroefeningen* aan den *Boekheschouwer*. Maar het valt bitter tegen. In 't geheel niet van zins zich in een pennestrijd met zijn ‘Konstvrienden en Medebroeders’ te begeven terwille van een lichtgeraakt dichteresje, bedankt de *Boekheschouwer* voor de eer en zet de briefschrijfster op haar plaats. Er wàren taal- en dichtfouten aan te wijzen; men mocht dit wel eens ‘in 't minnelijke’ aan de wakkere en zoals ze nu horen nog zeer jonge dichteres laten weten. - Heeft Laetitia lust of vermogen om de gegrondheid der gedane critiques onzer confrateren met goede redenen te wederleggen, zonder in vago er maar overheen te loopen, wij zullen haar welbekookte bedenkingen gaarne plaats geven, - voegt hij er niet zonder hatelijkheid bij.

Laetitia staakt haar pogingen om den *Boekheschouwer* tot haar bondgenoot te maken en koelt haar wraak op de weinig toeschietelijke heren recensenten door bij elke gelegenheid haar mening te luchten over het hatelijk karakter der letterkundige kritiek en de minderwaardigheid van haar beoefenaars. Ze vergelijkt hen o.m. bij ‘die veragtelijke insecten, die de stoutheid hebben om het keurlijkst ooft te beknabbelen en te onteeren met hun eigen vuil’ en is ‘groots’ op deze vergelijking.

Even strijdvaardig als tegenover de letterkundige kritiek toont ze zich bij de verdediging van haar goed recht als vrouw ‘zich te oeffenen’ en haar talenten te gebruiken. Maar hier draagt haar strijdlust minder het karakter van lichtgeraaktheid.

Ze vond hierbij niet dezelfde vijanden tegenover zich. Integendeel:

aant.

de tijdschriften, die haar eerste gedichten hadden beoordeeld en haar als dichteres in haar eer hadden getast, zijn overtuigde voorstanders van het achttiende-eeuws feminisme.

Zo geeft de *Boekbeschouwer* in ditzelfde jaar '63 een *Ontwerp en Voorstel ter Inrichting eener Akademie voor de Jufferschap*, dat Betje's hart goed moet hebben gedaan en ook de *Letteroefeningen* verheugen zich bij elke gelegenheid over de vorderingen der 'schoone kunne'. Nu ze aan de kleinsteedse atmosfeer van Vlissingen was ontkomen, en haar geest ontplooien kon in ruimer sfeer, scheen op dit punt de ergste strijd gestreden. Maar ze heeft andere machten leren kennen, die vijandig of wantrouwend staan tegenover haar streven naar ontwikkeling: den beuzelachtigen fat, de coquette, levend voor toilet en kaartspel, den man van ontwikkeling ook, die wel genieten kan van een gesprek met een geestige, verstandige vrouw, maar dien het schrikbeeld van de 'femme savante' niet loslaat. En als schrijfster stoot ze op het vooroordeel van die heren der schepping, die het werk van een vrouw niet ernstig wensen te nemen, die, zo zegt ze: - zich voorgenomen hebben om tot den lesten druppel van hunnen inkt te bewijzen, dat een schrijfster wel eenigen geest, maar onmogelijk verstand kan bezitten. - Tegen die allen trekt ze ten strijde, raak opmerkend, spottend en hekelend, of betogend en overredend, met vlugge, scherpe pen. Kostelijk is haar confidentie over 'Sophia' (de wijze) aan de dames à la mode: - Sophia mag misschien uw bezigheid begekken/ Hoort slechts één woord: ze leest! - ik heb genoeg gezeid. - Ook wil ze er Wel vooruitkomen, waarom zijzelf zich nooit bij de modenufjes voegde: ze bezit te weinig bekoorlijkheden: - des ging ik mij verslaven aan boeken. -

Ondanks haar strijdlust houdt ze maat; geen bekrompen feminisme verzwakt de kracht van haar betoog. Ze huldigt de beroemde vrouwen van alle tijden, ze brengt bij elke gelegenheid het letterkundig werk van haar sexe onder de aandacht van haar lezers, maar ze neemt niet haar toevlucht tot kleinering van den man, tenzij hij als onbeduidende fat haar spot gaande maakt.

Voor de goede huisvrouw heeft ze achting, al moet het haar van 't hart, dat zij (Wolffje) tracht: - de vrouwen tot philosophessen te maken, om haar in staat te stellen, den tegenzin te overwinnen, die geringe dog nodige huisselijke zaken in haar wel eens verwekken kunnen. - Hoe handig ze ook is, het routinewerk in een huishouden staat de jonge dominese weinig aan en ze moet zichzelf in dezen tijd nogal verdienstelijk hebben gevonden, als ze een stofdoek of stopnaald, inplaats van een pen of boek hanteerde.

Maar toch, haar standpunt is volkomen gezond; ze zal er zich haar leven lang aan houden: een vrouw, die goede boeken leest, die haar

verstand en talenten ontwikkelt, houdt zich nuttiger bezig, dan een die haar tijd aan de speeltafel en in de saletten doorbrengt; een huisvrouw, een moeder die heeft leren nadenken, is beter voor haar taak berekend, omdat ze meer *mens* is. In zijn diepsten grond immers komt haar feminisme voort uit dat vaste vertrouwen in de hoogheid van den mens, dat een der grondslagen is van haar levensbeschouwing.

Een maatschappelijke kant in den modernen zin is er voor haar niet aan dit vraagstuk, dat spreekt vanzelf.

'Oeffening' van den geest, hoe ernstig ook opgevat, blijft liefhebberij voor die vrouwen, die daarvoor tijd hebben; ze moet wijken als de eigenlijke plichten der sexe, die van vrouw en moeder, haar opeisen. Maar wie zich den vrijen tijd ten nutte maakte, door haar geest te ontwikkelen, plukt daarvan haar hele leven de vruchten: - Leer denken, net denken, is haar dringende aansporing, en regel uw leven naar de schets, die uw verlicht verstand u vormt, in welken staat en tot welke rang gij geroepen wordt. -

Ook waar ze de vrouw als schrijfster verdedigt, die haar werk gedrukt wil zien, raakt ze nauwelijks den maatschappelijken kant van het vraagstuk. Wel is ze overtuigd, dat een vrouw met evenveel recht haar werk mag uitgeven als haar mannelijke collega; maar in *beide* gevallen blijft 'schrijven' voor haar - gelijk voor haar tijdgenoten - een prettige, onschuldige ontspanning, ook al kan zulk werk door zijn strekking van grote waarde zijn. Van kunstenaarsroeping had het achttiende-eeuwse rijmende Nederland, ondanks veel grote woorden, geen flauw besef; ook Betje Wolff beschouwt de poëzie als haar 'hoofdvermaak'; om schrijver van professie te zijn is volgens haar 'geen redenmachtig schepsel geworden'. - De man zij koopman, staatsdienaar, ambachtsman, de vrouw huisvrouw en moeder, schrijven is een bezigheid voor de snipperuren.

Eerst als ze, in den bloei van haar talent, de taak van romanschrijfster en opvoedster van haar volk als roeping is gaan zien, zal dit standpunt zich wijzigen.

Betje heeft in de Beemster veel en ernstig gewerkt; maar van een botsing tussen schrijversdrang en huiselijke plichten kon geen sprake zijn. Haar kinderloos huwelijk liet haar tijd te over voor haar studiën.

Op menige herfst- en winteravond ook in deze eerste huwelijksjaren hebben Ds Wolff en zijn jonge vrouw in zijn werkkamer gezeten, elk aan eigen lessenaar, hij studerend, zij verdiept in werk of lectuur, 'het groene schermpje en de kaars' tussen hen, totdat om half tien de tijd daar was voor avondboterham en slapen gaan. -

'Geleerde vrouwen' sluit Wolffje nadrukkelijk uit haar gunst: ze maken zich met haar verschrikkelijke geleerdheid, haar afgetrokkenheid van gedachten onmogelijk in huisgezin en maatschappij. Ze zijn

waardige collega's van die kamergeleerden, die folianten vullen met geleerde beuzelingen over een half-versleten Romeinsen schoen of een duistere plaats in Homerus, oordeelt ze, handig den spot, op de ‘geoeffende’ vrouw bedoeld, ook op den man betrekkend. Dat zij intussen het recht zich te ontwikkelen wel degelijk tot ernstige studie uitstrekt, bewijzen haar woorden: - Is de genie* niet vrij? Zijn de vrouwen van die vrijheid uitgesloten? Men zegge dat ik dusdoende de vrouwen het regt geve, om niet alleen Dichteressen, Schilderessen, maar dat meer is Wiskundige en Philosophe te worden. Die dus spreken verstaan juist, hetgeen ik wilde zeggen. -

Geleerddoenerij, het te koop lopen met kennis is wat haar ergert. Daarom ook kent ze geen groter belediging dan zelf voor een geleerde vrouw te worden uitgemaakt.

't Is dus vergeeflijk dat ze, horend, dat ‘zeker geestig man’ haar achter haar rug met de ‘Caliste’ van Rabener heeft vergeleken, een ‘femme savante’ van de ergste soort, onmiddellijk vuur vat en niets beters weet te doen, dan den schuldige in 't openbaar te bestraffen voor een spotternij, blijkbaar in besloten kring geuit.

Dat ze op die manier zelf den spotnaam wereldkundig maakt, vergeet ze in haar ijver om den spotter te overtuigen, dat ‘deze zijne misselijke lofrede’ haar volkomen onverschillig laat. Een verzekering, die den zondaar eer een triomfantelijken glimlach, dan een nederige verontschuldiging zal hebben ontlokt.

Maar Betje is in haar eer getast en er zal nog heel wat moeten gebeuren, voor ze in zo'n geval leert zwijgen. Haar ideaal van wijsgerige kalmte blijkt weer eens zuiver theorie.

* Lees: het talent, de begaafdheid.

Zesde hoofdstuk
Anna van der Horst

Een boezemvriendschap uit dezen tijd met een Enkhuizer jonge dame, Anna van der Horst, draagt er geenszins toe bij, Betje minder strijdlustig en prikkelbaar te maken. Anna heeft dichterlijke neigingen en evenaart, bij veel minder talent en geest, Wolffje in feministischen ijver. Ze overtreft haar verre in eigenwaan, maar ondanks dit laatste heeft ze een oprechte verering voor de gaven van haar Beemster vriendin.

Dat deze bewondering Betje sterkt in de overschatting van eigen letterkundige producten en haar geneigd maakt rijp en groen uit te geven, is nog het ergste niet. Want ondanks allen wierook haar toegezwaaid, begint zich in deze jaren reeds haar gezonde zelfironie te tonen.

Geestig is b.v. het slot van haar *Voorberigt* voor den *Staat der Rechtheid*, dat door haar vurig pleidooi voor de rechten van de 'zich oeffenende vrouw' héél lang is geworden: - Ik zie terug, en ik zie, dat ik reeds zoo ene verschrikkelijke lengte heb afgehaspeld. Wat kan ik echter doen dan mijne bescheiden lezers om verschooning verzoeken? Want om er enige periode uit te laten, is van iemand, zo verliefd op zijn gedachten als ik ben! niet te vergen: Gij zoudt te veel verliezen, waarde Lezers. -

Oppervlakkig beschouwd geven de uitingen der vriendinnen slechts een wat komische vertoning van wederzijdse ophemeling. In haar gedichten wordt veel geschermd met de grote woorden: *Deugd, Wetenschap* en *Poëzie*, in verband met haar *Vriendschap*. Deze laatste is, natuurlijk, van hemelsen oorsprong. Betje is - inderdaad - in de wolken. Ze maakt van Anna, die daarvoor bepaald niet het geschikte model is, het ideaal van de vrouw, die 'het pedantisme haat' en die door haar studiën niets van haar vrouwelijke bekoring verloren heeft. Ze is verrukt over haar talenten en overtuigd van haar grote toekomst als dichteres. Zo verblind is haar bewondering, dat ze de holle verwaandheid van Anna niet opmerkt en het erbarmelijk dichtstuk der vriendin: *De Gevallen van Ruth* bij iedere gelegenheid naast de

aant.

werken van haar (Wolffje's) lievelingsschrijvers aanbeveelt. Waarschijnlijk zijn ook haar grieven tegen de heren critici zeer verscherpt door de koele ontvangst, die aan het ‘epos’ van Anna bij de verschijning in 1764 te beurt viel. Vergeleken bij de beoordeling van haar eigen werk, waarover ze zich al zo warm had gemaakt, was de kritiek op Anna's eersteling kortweg verpletterend.

De *Letteroefeningen* gaven haar in overweging: - of ze niet beter gedaan had, haar krachten te beproeven aan het opstellen van een ander soort van dichtstukken, waarin minder levendigheid van verbeelding en minder verhevenheid van stijl, dan in het Heldendigt vereist wordt. - De *Boekbeschouwer* maakte het nog erger; 't kwam hem voor: - dat de schrijfster beter zou gedaan hebben, om dit haar werk tot een rijper ouderdom en totdat zij meer gevorderd was in de noodigste talenten van duidelijk te schrijven, gespaard had. - Zoveel geringschatting moest de dichteres verduren, die zichzelf onbeschroomd met Ovidius en Horatius had vergeleken en die haar ‘zugt tot poëzie’ (och arme!) durfde rechtvaardigen met Vondel's woorden ‘Maer wat op 's herten grond leid, dat welt mij naer de keel’. - En dat, terwijl ze juist heeft verteld, dat ze haar epos *zes jaar geleden* had ontworpen en sedert: - zoozeer op papier heeft omgewerkt en beschaafd, dat ze het onlangs voor de zesde maal heeft overgeschreven. - Ze is, kon het wel anders? - thans overtuigd, dat haar zesjarig geesteskind de volmaaktheid nabijkomt en heeft het met voldoening: - aan de hoofdzakelijke wetten van het Heldendigt getoetst, aantonend, dat Hemel en Hel naar behoren om haar Helden in beweging zijn. - Geen sprankje bescheidenheid schemert door deze zware pedanterie en geeft enige hoop op beterschap.

Hoe moest het Anna wel te moede zijn bij dit vernietigend oordeel der kritiek? En wat bleef de vriendinnen anders over dan elkander de waardering te geven, die de wereld haar onthield? Anna geeft de loftuitingen, haar door haar Beemster vriendin geschonken, met woeker terug. Ze maakt lofdichten op Betje's *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid* en *Eenzame Nachtgedachten*, ze prijst bij elke gelegenheid haar wetenschappelijke ontwikkeling, die ze vèr stelt boven die der mannen: - wien 't eindloos onderwijs van lage en hoge school, tot meester deed verhogen. - Men ziet, Anna's feminisme is niet zonder minachting voor het mannelijk geslacht. -

Zo zijn de vriendinnen dan aardig bezig, elkaar het hoofd op hol te brengen.

Is het te verwonderen, dat de *Letteroefeningen* zich de bescheiden aanmerking veroorloven, dat de dames: - elkander den wierook der loftuiging wat mildelijk schijnen toe te zwaaien? -

aant.

Maar deze vriendschap berust op nog iets anders dan ijdelheidsstreling. De grote woorden Deugd en Wetenschap, zo herhaaldelijk ermee verbonden, zijn de symbolen van den strijd die de vriendinnen voeren voor vrijheid van studie en onderzoek, voor het goed recht ook van levensvreugd tegen de verstikkende machten der steile orthodoxie in Anna's familie. Daar ziet men in Betje's deugdverering slechts gevaarlijke eigengerechtigheid en beeft voor de dwaalwegen der ketterij, waarop de jongste dochter gevoerd wordt. Wolffje is in dezen strijd de leidster, Anna de geestdriftige volgelinge.

Het is de oude Vlissingse vijand, die Betje nu terwille van haar vriendin te bevechten krijgt. Haar behoefte aan geestelijke vrijheid, nog versterkt door meer lezen en denken, maakt haar te vaster overtuigd in haar weerstand. Het gold hier niet de neiging tot dichten en denken te verdedigen met het wapen van pittige scherts, het gold te vechten met alle macht voor een fondamenteel verschil van levensopvatting.

In den loop van '64 is de strijd al in vollen gang. Anna's *Gevallen van Ruth* en de uitvoerige *Narede* getuigen zo goed van haar vriendschap voor Betje als van de moeilijkheden, waarin deze haar brengt. In Ruth's verhouding tot haar schoonmoeder Naömi tekent Anna haar eigen gevoelens voor Betje Wolff. Gelijk zij beiden te lijden hebben onder de Bekrompen fijnheid, die God voorstelt als een harden meester, een tiran, en die Wolffje beschuldigt van ‘Deïsterij of wat er op uitgaat’, zo vinden Ruth en Naömi, beiden even overtuigde deugdbetrachtsters als de vriendinnen, Ruth's familie tegenover zich. Als dienaren van den wreeden Moloch stellen zij alles in het werk, om Ruth aan de verderfelijken invloed van de ‘huiglares’ Naömi te onttrekken. Men hoeft de uitbarsting van Ruth's oom maar te lezen, over ‘die Godloze’ aan wie zijn nicht zo gehecht is, dat zij zich tegenover haar familie plaatst: - ter lievde van een wijv, die haar het malend hoofd/ Met wind vervult, haar ziel van het verstand berooft -, om te weten, wat Anna thuis te horen kreeg.

In haar *Narede* vergelijkt ze uitdrukkelijk het lijden van haar heldin met eigen leed. Ook zij weet wat het zeggen wil: - wanneer men gedurig onder het knellend juk van *smadelijke* en *smertelijke* bejegeningen gebukt gaat. - Maar ze vindt haar troost in de gedachte dat: - één aanblik van den Ontfermer, die zich van het kwaad met *medelijden* wreekt, die een *vergevend* God is, den beangstigden geest kan *verruimen* en *vervrolijken*. - Duidelijker kon Anna niet verkondigen, dat ze had gekozen voor haar Beemster vriendin en haar verlicht geloof tegen de orthodoxe traditie in eigen familie. Het is niet te verwonderen dat Betje geen gebreken ziet in een werk, dat haar en haar dierbaarste overtuigingen zulk een hulde brengt, dat geheel leeft in hun strijd en

aant.

vriendschap. Ze twijfelt geen ogenblik, of ze heeft in de dichteres van *Ruth* de volkomen zusterziel gevonden. -

Geen vriendschap kon voor Wolffje volmaakt zijn, waarin ze niet, behalve samen-denken, ook samen-dwepen kan. Anna liet ook in dit opzicht niets te wensen over. Dat Ruth's tranen rijkelijk vloeien, spreekt vanzelf; haar ogen zijn, gelijk de dichteres het smakelijk uitdrukt, ‘verdronken in een zee van ziltig zielszweet’. - Maar ook Boaz wordt, zo oud als hij is, verteerd door minnesmarten, die de sentimenteelste jonge herder hem benijden kan, om van Machlon, Ruth's eersten man, niet eens te spreken, wien de liefde, ‘zelv het merg der beenderen in brand zet’. -

Bij deze wereldse dweperij blijft het niet. De vriendinnen zwelgen ook in godsdienstig-sentimentele poëzie, door de Engelse dichters kortgeleden in de mode gebracht. Gedichten van Hervey en Pearsall, Young, Mrs Rowe en Robert Blair behoren tot haar lectuur. Young's *Nightthoughts* inspireren Betje tot: *Eenzame Nachtgedachten over den Slaap en den Dood* (1765), geschreven in poëtisch proza naar Hervey's voorbeeld, en ze vertaalt Robert's Blair's *The Grave*.

Anna, die Wolffje's *Nachtgedachten* nog meer bewondert, dan het Engels origineel, is haar ongetwijfeld op den weg der godsdienstige sentimentaliteit voorgegaan, in de eerste plaats, wat de dweperij met Hervey betreft.

Betje zal dezen schrijver een tijd lang hebben bewonderd om zijn bloemrijken stijl en bij de eerste kennismaking moet haar de natuurliefde van den Engelsen dichter en zijn Christusverering hebben gepakt. Maar in den grond heeft ze weinig punten van aanraking met zijn dogmatisch en sterk naar het lijdelijk Christendom neigend geloof. Jaren later zal ze Daatje Leevend laten vertellen, dat ze als ‘kleine meid’ veel las in den ‘geestelijken Bloemist Hervey’. Maar ze was van deze lectuur genezen door een plaats in diens polemische *Brieven*, waarin hij had betoogd, dat omgang met een schurk van rechtzinnige overtuiging de voorkeur verdiende boven dien met een man, die deugd had en onrechtzinnigheid.

Betje's bewondering zal dan ook van korten duur blijken, ze bespot Hervey's stijl al in 1769.

Anders bij Anna. In haar is, naast litterair-sentimentele bewondering, ook geestverwantschap. Want - hoe oprecht ze ook meende tot de moderne opvattingen van haar vriendin bekeerd te zijn - er bleef in Anna een onmiskenbare neiging tot piëtisme. Zelfs in haar epos is dit merkbaar. En wat de stijl betreft: nog in 1774 zal zij proza schrijven in Hervey's trant. De zeer waarderende beoordeling die deze *Bijbelse tafrelen* bij de schrijvers der *Nederlandsche Bibliotheek*, dan Betje's aartsvijanden, vinden, bewijst, dat Anna niet slechts om dezen stijl, maar

ook om haar opvattingen, genade heeft gevonden in het rechtzinnige kamp.

Moest dit verschil niet dadelijk Betje's droom verstoren, dat zij met haar vriendin: - om zo te zeggen maar één ziel, één hart had, beide in smaak en denken gelijk -? Het schijnt dat, evenals Anna een tijd lang is meegetrokken in Wolffje's gedachtenwereld, deze op haar beurt is beïnvloed door het piëtisme van haar vriendin. Een begrijpelijke reactie, want Betje is van huis-uit eerder voorbeschikt tot enige dweperij, ook op godsdienstig gebied, dan tot het nuchter rationalisme, waarin ze tot nu toe stichting had gezocht.

Te midden van de wijsgerige-stichtelijke overdenkingen in haar eerste gedichten vonden we reeds een gedachte, die dichter staat bij de mystiek, dan bij het rationalisme: - 's mensen hoogste geluk bestaat in de aanbidding van zijn God. - Nu zij kennis maakt met het doodsen-eeuwigheidsverlangen der Engelse dichters, meent ze daarin dezelfde gedachte te vinden. Natuurlijk moest dit haar grijpen en ziet ze vooreerst het ongezonde en gevaarlijke van hun levensafkeer over het hoofd, om zich met hen weg te dromen in somber-heerlijke visioenen van Dood en Opstanding. En wanneer ze daarmee verbonden een verheerlijking van Christus ontmoet, uitsluitend op Zijn kruisdood gericht, dan doet zij zelfs een stap in *deze* richting. Maar dit heeft geen dogmatischen achtergrond. Ze is daarmee niet dichter gekomen bij streng-rechtzinnige opvattingen. Ze staat nog even ver van de voorbeschikkingsleer der orthodoxie en van een zondebesef, dat de mens van nature slechts tot het boze geneigd acht; de opvatting van den zoendood van Christus als algehele voldoening der zonden deelt ze niet. Deugdbetrachtster blijft ze uit volle overtuiging.

Als ze in den *Staat der Rechtheid* Christus' zoendood bezingt geeft ze daarmee uiting aan haar ontroerde dankbaarheid voor Jezus' opofferende liefde; het maakt deel uit van die verering voor Zijn gehele persoonlijkheid, Zijn leven en prediking, die sinds haar kindsheid in haar was gegroeid. Haar uitsluitende aandacht voor den Zoendood verdwijnt als de bekoring der godsdienstig-sentimentele dichters heeft uitgewerkt. -

Zeker moeten haar *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid* gezien worden als Christelijke tegenhanger van haar vroegere, wijsgerige gedichten. Maar dit belet niet, dat ze ook hierin telkens grijpt naar argumenten, die natuurlijke godsdienst en wetenschap haar aan de hand doen, nadat ze even te voren de rede tegenover de geloofswaarheden het zwijgen had opgelegd.

Een dergelijke tegenstelling loopt door het hele gedicht en bewijst, hoezeer haar gedachtenleven in gisting verkeert. Het is geen wonder, dat de approbatie voor de uitgave bij de Edammer classis op

aant.

bezwaren stuitte. Men had daar voor dergelijke ‘Deïstische’ argumenten een scherpen neus. Anderzijds komt Betje's latere veroordeling van dit werk, dat zij ‘een misselijke olipodrigo’ noemt, grotendeels voort uit theologische bezwaren.

Maar voorlopig is ze zich van dit alles niet bewust; evenmin ziet ze in de piëtistische neigingen van Anna iets anders dan den weerklank van eigen gevoelens. Hoeveel bewijzen had ze niet van de geestdrift, de bereidheid van haar vriendin, om te lijden en te strijden voor vrijheid van overtuiging.

Laat zij minder geschoold zijn op wijsgerig godsdienstig gebied, Betje zal op haar beurt de hartsvriendin wegwijs maken en haar leren, reden te geven van haar geloof. Voor- en tegenstanders moet zij leren kennen. Zo goed tegen orthodoxe ijveraars als tegen deïstische vijanden van het Christendom moet zij gewapend zijn. Dus beveelt Wolffje haar o.a. Formey aan: - hij zal de twijfelaars tenminste doen zien, dat de Godsdienst en de rede op een en denzelfden grondslag berusten. - Ze verbergt ook haar bewondering voor den Philosophe Sans Souci niet, al moet men de gedichten van dezen koninklijken zanger met voorzichtigheid hanteren. Zelfs Voltaire's *Discours sur l'Homme* staat op het programma, misschien in de min of meer gekerstende vertolking van De Neufville.

Ziedaar dan de soort lectuur, waarin de vriendinnen zich ‘in rust en vree’ willen verdiepen, zo goed als in sentimenteel-godsdienstige gedichten. Stichtelijke natuurstudie dient er bijgevoegd en we hebben ongeveer een volledig beeld, in welke gedachtenwereld Anna van der Horst werd binnengeleid. Tegelijk wordt het duidelijk, waarom haar vriendschap met de Beemster dichteres op zulk een hardnekkigen tegenstand stuitte, niet alleen van Anna's ‘fijne’ zusters, die ‘driemaals 's weeks naar d'oeffening sloffen’, maar ook van haar vader, streng-rechtzinnig, maar ‘een te braaf man om fijn te wezen’, naar Betje's eigen getuigenis.

Het is van Wolffje in haar opwinding niet te verwachten, dat zij in dien tegenstand iets anders ziet dan de gevolgen van schijnheilige lasterpraatjes van Anna's kwezelzusters. Dat de wijze waarop zij het Christendom verdedigt ook voor den gemoedelijk-rechtzinnige niet veel beter is dan ketterij, dat Anna's vader in haar werk en lectuur bevestiging zou kunnen vinden van de beschuldiging der zusters, dat zij haar vriendin verachting voor den Godsdienst had ingeboezemd, het wil er bij haar niet in. Zij voelt zich het onschuldig slachtoffer van een kleinzielige samenzwering tegen haar goede bedoelingen, tegen haar volkomen billijke eis van vrijen, ongestoorden omgang met haar vriendin.

aant.

Van deze is ze zeker: - zij betreden één weg, bedoelen één zaak; haar vriendschap wordt door afzijn niet verkoeld; zulk een eenheid van denken en voelen is voor't verganklijke beveiligd. - Hetgeen zij om blij te leven begeren is niets dan: rust en vree, een stille cel, wat boeken, maar dan ook vrijheid om te lezen en te denken wat haar goed voorkomt: zij eisen noch gedogen slavernij! -

Wolffje heeft mooi praten: haar vijanden krijgen in den loop van het jaar '65 meer en meer de overhand. Een streng verbod wordt uitgevaardigd tegen de briefwisseling der vriendinnen, opdat (O, hoon! voor wie zich als zij dichteressen en philosophen voelen): - de jongelieden elkander niet verdorven. -

Natuurlijk wordt niettemin de briefwisseling voortgezet. Door Ds Wolff - volgens Betje op de hand van Anna's familie, onder den invloed van de allerlaagste vleierijen, die ooit door een bigotte en valselijk fijne huishouding aan een geestelijke zijn besteed, - wordt dit ‘met veel deftigheid overgekakeld’.

Een heftige scène bij de familie Van der Horst is het gevolg; Anna blijft echter haar vriendschap en briefwisseling verdedigen. Haar jongere broer, ook vooruitstrevend, en dus op de hand der vriendinnen, ‘zijne zuster, zelfs in haar persoon, zeer mishandeld ziende’, neemt een paard en vliegt naar Wolffje om hulp. Deze besluit, met toestemming van haar man, met hem terug te rijden. Maar het gelukt haar niet den ouden heer Van der Horst tot rede te brengen; - ‘overladen met affronten, dreigementen en eenige liefderijke vervloekingen’ keert ze terug.

Het wordt Anna, terwijl de oude heer Van der Horst op reis is, thuis door haar zusters zo moeilijk gemaakt, dat zij besluit haar vader naar Groningen achterna te reizen en hem daar, waar hij buiten den invloed der fijne zusjes is, tot verzoening te bewegen. Ze komt daartoe (20 Juli 1765) geld lenen bij Betje, die van dit gehele plan niets afwist.

Eenmaal in Groningen laat Anna weinig van zich horen. Wolffje wordt ongerust; op haar brieven krijgt ze geen antwoord. In de Beemster pastorie is intussen de huiselijke atmosfeer alles behalve kalm. Praatjes van Anna's zusters houden de onrust gaande.

Eindelijk valt de slag. Betje hoort, dat haar vriendin met een jongheer uit Groningen de bruid wordt, dat alles in vrede is en dat zij gezegd heeft: - Ik heb Betje nu niet meer noodig, onze vriendschap is uit. - Verdere informaties brengen alleen de bevestiging van het noodlottig bericht. Anna trouwt 3 November met den Groninger Roelfsema en keert - getuige haar later werk - geheel in het rechtzinnige kamp terug. -

Ziedaar dan het dramatisch verloop van deze achttiende-eeuwse hartsvriendschap. Het lijkt, zo op een afstand, een beetje een storm in een

aant.

glas water en we zijn geneigd eens te glimlachen over Betje's ziedende verontwaardiging, haar besluit zich te wreken en - om de teruggave der aan Anna geleende som - de verraderlijke vriendin desnoods in rechten te vervolgen. Ze neemt daartoe maar eventjes een van de meest bekende advocaten van haar tijd, Mr H. Noordkerk te Amsterdam in den arm, dien ze in enige opgewonden epistels van het geval op de hoogte stelt (Dec. '65). -

Maar denk eens wat dit ‘verraad’ voor haar zeggen wilde. Ze had met Anna ‘in de allervolmaakste vriendschap’ geleefd; ze had geloofd in haar dezelfde gevoelens, dezelfde idealen te vinden; ze was overtuigd geweest, dat de strijd, dien zij voerden, voor haar beiden dezelfde betekenis had, als verdediging van haar liefste goed: vrijheid van denken en onderzoeken, onuitroeibare vijandschap tegen alle bekrompenheid. Ze had Anna bewonderd, Anna's verregaande eigendunk had haar het rechtmatig zelfgevoel van een groot dichteres geschenen, het erbarmelijk dichtstuk der hartsvriendin was in haar ogen vol diepe waarheid en warm gevoel geweest. De ontgoocheling, de schaamte, dat ze zich zo heeft kunnen vergissen, zijn meer dan ze dragen kan. Aan haar trots, aan haar wraakplannen tracht ze zich op te richten. Niet slechts haar brieven aan Noordkerk, ook haar werk is er vol van. Met name in de vertaling der *Gedachten* van d'Oxenstirn (1765) voegt zij telkens toespelingen in op den laster van haar vijanden en de hoop zich te wreken. Een gehele passage weerspiegelt de bitterheid van haar ondervinding: *dat men zijn vriendschap kwalijk geplaatst heeft*. - Eerst tracht zij nog haar nood te klagen in algemene termen, maar weldra krijgen eigen teleurstelling en wrok de boventoon, gemengd met twijfel of ze zich niet vernedert door aan zulke gevoelens toe te geven. Ze eindigt met de bekentenis: - mogelijk heb ik enig regt om te zeggen dat dit begrip - dat verkeerde keus in vriendschap het grootste ongeluk is - meer gronds heeft dan in de enkele bespiegeling. -

De breuk met Anna had haar veel dieper getroffen, dan deze uiterlijk kalme bewering toont. Haar hart zo goed als haar geest was met deze vriendschap vervuld geweest. Lijdend en strijdend voor haar vriendin, was haar behoefte om lief te hebben voldaan; ze had hieruit opgewektheid en werklust geput; Anna's genegenheid had voor haar het leven goed gemaakt. Het groeiend besef van een onvervulbare leegte was er door teruggedrongen en de vervreemding tussen haar en Ds Wolff, door den strijd met Anna's familie tot een crisis komend, had van weinig belang geschenen, zolang ze zeker was van haar hartsvriendin.

Geen wonder, dat het arme vrouwtje geslagen staat nu deze boezemvriendschap illusie blijkt, dat ze, wanneer opwinding en boosheid

aant.

zakken, van een melancholie is, ‘die haar zichzelf onbekend maakt’. - Geheel alleen is ze met haar moeilijkheden. Hoe zou haar man iets ervan voelen, hij is immers - daarvan is ze overtuigd - geheel onder den invloed van Anna's familie. Niets begrijpt hij, noch van haar bitterheid, noch van haar verdriet, en hij weigert - nieuwe grief - zijn medewerking, als ze van Anna langs gerechtelijke weg het geleende geld wil terugeisen, zodat ze niet bij machte is, dit plan uit te voeren.

Zo vindt Betje in haar vriendschapsdrama allerlei reden tot klachten over Ds Wolff's houding.

Maar hoe bitter haar dit voor het ogenblik stemt, het verklaart niet de wrok, dien ze nog langen tijd daarna tegen hem blijft koesteren. Immers onder den bedarenden invloed van Noordkerk laat ze weldra alle dwaze wraakplannen varen; niet alleen van gerechtelijke vervolging ziet ze af, ook van een voornemen om door openbaarmaken van het gebeurde zich te wreken. De eigenlijke oorzaak van de verwijdering tussen Wolff en zijn jonge vrouw ligt dieper en houdt slechts zijdelings verband met het ‘verraad’ van Anna van der Horst, al heeft dit de breuk bespoedigd.

Alle overdrijving van Betje daargelaten, moet, afgaande op den brief van 21 December, wel worden aangenomen, dat Ds Wolff niet buiten den invloed is gebleven van de lasterpraatjes over zijn vrouw verspreid: - Men heeft de godloosheid om mijn man wijs te maken, schrijft ze, dat ik den student (Anna's broer) geld heb aangeboden, ter uitvoering van onterende oogmerken. Dit Mijnheer, heeft alle mijne gewoone tranquilliteit vernielt. - Ze is hier zó positief, haar verbittering erover is zo hevig en langdurig, dat haar bewering nauwelijks geheel uit de lucht kan zijn gegrepen.

Ze ziet Anna's zusters als de aanstooksters ook van dezen laster en is meer dan ooit overtuigd, dat haar man door deze schijnheilige kwezels geheel is ingepalmd. Toch was Ds Wolff, gematigd en verdraagzaam, er de man niet naar, om zich zo zonder meer in den netten van een paar fijne zusjes te laten vangen. Er moet althans een aanleiding geweest zijn, waarom hij zich voor haar praatjes toegankelijk toonde.

Zeker heeft Betje zelf deze aanleiding gegeven. Het Beemster dichteresje heeft vóór '65 zo min als daarna de mondaine genoegens versmaad; ze was, zoals ze later aan Aagje Deken schrijft, met haar twintigste jaar in Holland ‘in het hartje van de waereld’ gekomen. Dat zijzelf zich niet altijd vrij kon pleiten van onvoorzichtigheid en al te groten lust tot uitgaan tonen haar zelfbeschuldigingen in *Eenzame Nachtgedachten*. Al schreef Betje hier dan ‘poëtisch proza’, woorden als: - Gij die zo ernstig denkt als de eenzaamheid uwe spectatrice is; laat dien ernst eens doorstralen in den kring uwer openbare verrichtingen, - zijn te persoonlijk om niet gemeend te zijn. Streng houdt

aant.

ze zich voor, dat vermogens als de hare haar niet zijn geschonken om ze te verkwisten in onwaardige daden en onnodige gedachten en verwijt zich: dien lagen schroom, die laffe toegevendheid, die zich zo gemakkelijk laat overhalen tot bedrijven die meer onbedachtzaamheid dan reden vertonen. - Wat ze geweest zijn, die ‘onwaardige’ vermaken? Onwillekeurig komen ons de kermispret en rijpartijtjes uit latere jaren te binnen, waarbij de kleine Wolff een beetje al te dol was, en we denken aan haar - ‘conquètes’, die haar verre van onaangenaam zijn.

Zoveel is zeker: Betje is allerminst te spreken over eigen ‘dwaasheden’. En wat ze in zichzelf afkeurde als een jacht op onbeduidende pretjes, een vrouw van haar gaven onwaardig, is zeker door de minder liefderijke buitenwacht voor lichtzinnigheid en erger uitgekreten, temeer als het vuurtje der kwaadsprekendheid werd opgestookt door enige van haar persoonlijke vijanden.

Voeg hierbij, hoe gemakkelijk een vriendschappelijke omgang als die met ‘Deugdlief’, onschuldig, maar tegen alle conventie, stof tot praatjes kon geven en men begrijpt, wat al aanleiding er was voor den laster, waaraan Betje in dezen tijd blootstond. Hoever dit geroddel ging, toont het onzinnige praatje, dat Betje ‘met een officier door was’ en door haar man ‘in Alkmaar is vastgezet’. -

En Ds Wolff? Heeft hij zich gekant tegen die neiging tot uitgaan, die behaagzucht, waarin zijn jonge vrouw zich van zulk een geheel anderen kant deed kennen, dan hij, afgaande op haar ‘philosophische’ stemming bij hun huwelijk, had verwacht; en heeft Betje dit, geprikkeld en tuk op haar vrijheid, niet verdragen, al doet ze zich in haar hart dezelfde verwijten? Is hij in zijn wantrouwen inderdaad te ver gegaan en heeft hij aan haar huwelijkstrouw getwijfeld? - De gedachte aan het verleden kon aan een dergelijk wantrouwen voedsel geven. De herinnering aan het gebeurde met Gargon, dat hij, in volkomen vertrouwen op den ernst van zijn aanstaande vrouw, licht had geteld, moest hem wel gaan kwellen, nu hij haar ziet in haar pikant-geestigen, wat al te vrijen omgang met haar vrienden. Te meer omdat Betje's charme ook op hem, den ouden man, zijn uitwerking niet had gemist.

Hoe het zij, Betje is overtuigd, dat Ds Wolff haar tot de laagste dingen in staat acht en is dodelijk beledigd. Er is voor haar geen grievender hoon denkbaar, dan twijfel aan haar reinheid, waarvoor ze geleden en gestreden heeft, die zij ongerept heeft gehouden, ondanks alle verleiding. Diep gebelgd over de schandelijke betichtingen omtrent haar uitgestrooid, vergeet ze, dat zij ooit zichzelf beschuldigde van gebrek aan ernst en herinnert zich alleen dat ze met al haar overmoed, haar minachting voor de conventie, nooit verkeerd deed. Dat ook haar man dit kan betwijfelen, is wat haar zo hevig verbittert, haar

zo langen tijd onverzoenlijk maakt, nadat haar grieven in verband met Anna's vriendschapsverraad zijn uitgesleten.

Het is een donkere tijd die nu voor haar aanbreekt; ze staat voor de tweede maal in haar leven alléén en de somberheid van die gedachte is nu nog ondragelijker dan vroeger, toen haar althans de illusie bleef van haar liefde. Het besef, dat haar huwelijk een mislukking is, is niet meer terug te dringen; niets dan leegte en wrok zijn in haar; ontmoediging en eenzaamheid zullen haar in de volgende maanden te machtig worden. Ook als ze zich door den ergsten tijd heeft heengeworsteld en zich weer kan dwingen tot belangstelling in het leven en in haar werk, als ze tegenover haar man tot zachter oordeel is gekomen, eigen ongelijk heeft erkend, dan nog zal de verhouding tot hem het grote struikelblok blijven. Ze kan in haar huwelijk niets anders meer zien dan een plicht, waarin ze zich ondanks goedgemeende pogingen node kan schikken. Eerst na jarenlange verwijdering zal de verhouding zich herstellen tot goede kameraadschap.

aant.

Zevende hoofdstuk
Gedachten over de dichtkunde
De Lokstem der Aandoenlijkheid

Betje Wolff zal later zeer critisch staan tegenover al haar werk, tijdens haar vrienschap met Anna van der Horst uitgegeven, zowel wat vorm als inhoud betreft. Het is niettemin voor haar groei als mens en schrijfster van groot belang.

Enige onuitgegeven natuurschilderingen in proza en poëzie en twee bespiegelende gedichten, weloverwogen en voorbereid, dat hadden de eerste Beemsterjaren opgeleverd. Nu echter heeft het succes van haar eerste werk, en Anna's bewondering, Wolffje moed, om niet te zeggen overmoed gegeven; slag op slag verschijnen gedichten, prozastukken, vertalingen.

Betje wil de kritiek, die ze ervan verdenkt meer prijs te stellen op haar geestige zetten, dan op haar ernstig werk, tonen wat ze kan. Ze weet in haar hart wel, dat ze nog een beginnelinge is, maar deze bescheidenheid wordt overstemd door haar eerzucht. Ze wil de wereld met haar spottende glimlach voor ontwikkelde, eerzuchtige schrijfsters tarten en verrassen; tegenover de valse bescheidenheid, waarachter zich de eigendunk der schrijvers van haar tijd verbergt, durft zij de eerlijke bekentenis, de geestige verdediging plaatsen van haar verlangen naar schrijversroem. De spot met Nederland's zelfgenoegzame dichterschaar klinkt heen door den voorgewenden ernst van haar betoog: - Gij zoudt dan Bescheiden Lezers, mij van veinzerij of zeer weinig waereldkennis moeten verdenken, indien ik zeide: ‘Die Vaniteit, die zo wel strookt met den aart eens Dichters, heeft geen deel in deze uitgave. 't Is alleen de edele zucht om het brave Public een niet nutteloos uur te helpen slijten, die mij *eindelijk* tot het drukken heeft bewogen... 't Was mij immers niet *moeilijk* geweest iets na te zeggen, dat ik zo dikwijls gelezen hebbe? Het stond mij zeker alzo vrij als zo vele deftiger Auteuren’. - Dan volgt de gulle bekentenis: - Ik kan ten koste van mijne innerlijke rust gene onwaarheid voortbrengen. Wat schiet er over zo ik mijnen naam op het

aant.

titelblad wil laten pralen? Niets dan het Public vrijheid te geven om mij te verdenken van de ambitieuse begeerte, die ons aanzet ons, is het niet *beroemd*, tenminste *bekend* te maken. Zij, die mij antwoorden: *maar* dat is enen dwaasheid, antwoord ik, *maar* dat stem ik toe. -

De letterkundige waarde van haar werk is nog even twijfelachtig als voorheen. In verzet tegen de peuterige bedilzucht der kritiek is ze niet geneigd aan den vorm veel aandacht te besteden; op den inhoud komt het aan.

Het persoonlijke van haar aanvallen daargelaten, heeft ze de zwakke zijde der letterkundige kritiek zeer juist gezien en tekent in *Gedachten over de Dichtkunde* tegen den kleinzieligen vormendienst welbewust protest aan: - 't Is niet zozeer de egale schoonheid, de nette navolging der regelen, dat de waardij van een Dichtstuk maakt, dan wel het gelukkig vermogen ons aan te doen, zegt ze en meent dat men ‘ter gracie van enige ware schoonheden’ het gebrek aan regelmatigheid moet vergeven.

Het is duidelijk, dat ze niet van plan is, gedwee langs de voorgeschreven wegen te gaan.

Intussen is haar smaak nog weinig gevormd en zulke stoute uitspraken dienen maar al te vaak om haar zelfkritiek in slaap te sussen. Pas later zal ze in haar dichtwerk leren zoeken naar het eigene; nu is haar nog iedere ‘loper’ van de dichtertaal goed genoeg.

De samenstelling is zwakker dan ooit. Ze heeft allerlei te zeggen, en met een jeugdige haast, die alles opeens uiten wil, begeeft ze zich in beschouwingen en uitweidingen, zoals die haar in 't hoofd komen. Zo bederft ze b.v. haar satyre: *Aan de Nederlandsche Jufferschap* door herhalingen, waartegen een vlotte opzet en grappige invallen niet opwegen.

Intussen doet het verzet tegen eenzijdige vormverering meer, dan haar versterken in oude fouten: het brengt haar eerbied voor bespiegelende gedichten aan het wankelen; ze krijgt oog voor het spontane in de kunst.

Hier inderdaad laten haar *Gedachten over de Dichtkunde* een nieuw geluid horen, zij het dan, dat er van de toepassing nog weinig te merken is.

Omstreeks den tijd, dat Betje Wollf haar eerste pleidooi houdt voor oorspronkelijkheid en aandoening in poëzie, was nog nauwelijks in enkele kringen hier te lande verzet ontstaan tegen de zelfingenomen onbeduidendheid der dichtgenootschappers, tegen het algemeen verval van onze letteren. Alleen een man als Van Goens is geheel op de hoogte van het opgewekt letterkundig leven in het buitenland en ziet ten volle, hoe armelijk het daarmee bij ons gesteld is. Slechts in enkele pas opgerichte tijdschriften en genootschappen roert zich iets van een frissen geest.

aant.

Ongetwijfeld heeft de studie van buitenlandse werken ook Betje's oordeel verruimd. Er zijn in haar uitspraken duidelijk sporen van verwantschap met Batteux's critisch werk, een Frans auteur, dien ze enkele jaren later noemt. En wanneer ze verklaart: - Slaafsch te volgen in de sporen van anderen behaagt mij niet, - dan heeft wellicht Young's vurig pleidooi: *On original compositions* haar den moed gegeven tot deze zelfbewuste uitspraak. Ze heeft inderdaad een helen afstand afgelegd, sedert ze nog zo kort geleden er de hoogste eer in stelde, De Neufville en Van Merken ‘van verre na te treden’.

Haar aandacht keert zich in de eerste plaats tot de uitbeelding van zielsconflicten: - Eén der nodigste vereistens van den Dichter is de kennis van het hart en deszelfs aandoeningen, - luidt haar uitspraak. De keuze van haar voorbeelden toont, dat ze bij deze deftige woorden niet denkt aan zielkundige beschouwingen over den mens in abstracto, maar aan uitbeelding van een zielestrijd. Ze begint zich rekenschap te geven van haar voorkeur voor psychologische kunst: het eerste teken, dat ze zich van haar eigenlijken aanleg bewust wordt.

Het is nog maar een begin. Maar de gevoelswaarde in kunst is erkend; niet van buiten aangebracht, maar geweld uit het bewustzijn van eigen gave.

Zelfs is er al een eerste poging tot toepassing. Ondanks den naam vormt in *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid* de liefdesidylle van het eerste mensenpaar vóór en na hun val, de kern van het gedicht.

Veel brengt ze er nog niet van terecht. Vooral de Adam is zwak en Betje's uitroep van komische wanhoop, twintig jaar later: - ik weet niet wat te beginnen met zulk een Adam! - is begrijpelijk. En ze mag dan in theorie de navolging hebben afgezworen, in de praktijk durft ze nog niet op eigen benen staan en volgt duidelijk het voorbeeld van Milton. Toch is het op zichzelf van gewicht, dat ze zich in deze zijde van het Paradijsverhaal verdiept. Later zal ze, zelfstandiger en met minder bespiegeling, zich in andere Bijbelse karakters en hun zielsconflicten inleven.

Staande op de kentering van Verlichting en Romantiek, zal ze nooit geheel loskomen van zedekundige uitweidingen. Maar ze stelt haar eisen van oorspronkelijkheid en natuurlijkheid in karakteristiek voortaan met groeiende overtuiging.

Haar proza van omstreeks 1765 toont evenzo de wending van ‘kunst’ tot ‘natuur’. In *Eenzame Nachtgedachten over den Slaap en den Dood* zwelgt ze nog in ‘poëtisch proza’; Hervey's voorbeeld heeft haar verlokt tot meer gezwollenheid dan ooit. Maar dit werkje is van haar streven naar ‘mooi schrijven’ meteen het volledigste en het laatste staaltje. Zij keert zich van den bloemrijken stijl af; drijft er

aant.

weldra de spot mee. Terwijl ze nog lang blind blijft voor het feit, dat in haar proza haar eigenlijk talent ligt, ontwikkelt zich in haar voorberichten, haar spectatoriale schetsen, een natuurlijke stijl, die al haar stemmingen weet te vertolken, die haar wendingen en woorden ingeeft onder den levenden drang van haar gevoelens, geestig, ironisch en scherp-ontledend, of vol ontroerde overtuiging. Reeds uit het *Voorberigt* voor den *Staat der Rechtheid* en in *Gedachten over de Dichtkunde* spreekt dit eigene; zelfs de sentimentele passages zijn nergens geforceerd, en in haar spot, haar zelf-ironie, haar scherpe zetten zijn reeds tekenen van het ondeugend-geestige, dat haar proza klassiek zal maken.

Gelijk te verwachten was, is Betje Wollf's kunstopvatting omstreeks 1765 eenzijdig sentimenteel. Haar *Gedachten over de Dichtkunst* konden gevoeglijk *Lof der Tranen* heten.

Al dadelijk is er de uitspraak: - de poëzie heeft nooit zozeer behaagt, als wanneer het haar gelukt ons te bedroeven. - Hoe meer tranen, hoe dieper de aandoening, daarvan is ze, als rechtgeaarde ‘âme sensible’, overtuigd. En in 't bijzonder zijn die tranen van edelen aard, die om een ontroerend dichtstuk, een aangrijpend toneelspel worden vergoten. Ze zijn immers geheel onzelfzuchtig. - Laat de ongevoelige koud blijven, roept ze uit, maar hij spotte niet, zo wij eenen vrijen loop aan onze tranen durven laten. Ze noemt zulk een aandoening ‘délicieus’ en meent: - dit doet te meer eer aan de zachtheid van ons hart; 't is te strelender voor een dichter. - Zo wordt de droefheid als aesthetisch genot verheerlijkt.

Geen lachje, geen glimlach kan er op overschieten. Sterker nog, het lachen wordt als minderwaardig beschouwd. Het blijspel is in discrediet, omdat het de mensen bespottelijk maakt en den toeschouwer niet alleen doet lachen, maar doet verachten en ‘dit is een zeer onaangename gewaarwording.’ - Zó zwaar-op-de-hand is Wolffje, wier ogen konden ‘tintelen van satiricq vuur’ en van wie een vriend eens zeggen zal, dat haar vrolijkheid zijn schat is. -

Wel heeft ze vooral Molière's wrange Harpagonfiguur op het oog gehad, toen ze dit schreef; maar Young's opvatting van het lachen als onzedelijk is zeker niet vreemd aan dit eenzijdige oordeel. - Gelukkig stelt menig spottend of ironisch zinnetje in gelijktijdig werk den lezer gerust omtrent den duur van zulke stemmingen.

Het zijn nog vooral de Franse klassieken, waaruit Betje haar tranenrijk genot put. Zeker geeft ze eigen indrukken weer van schouwburgbezoek in Amsterdam, als ze over haar ontroering spreekt bij het zien van ‘eene zichzelf beschuldigende Fedra’ en ‘de edele droefheid’ schetst van hen, die bij de rede van Polyeucte tot zijn vrouw ‘als bezwijken’.

aant.

De tragedies van Voltaire staan voor haar, gelijk voor haar tijdgenoten, op één lijn met die van Corneille en Racine. Het melodramatische in Voltaire's toneelwerk, zijn vals pathos, schijnt haar natuurlijk en gevoelig. Er was hier, tegenover de dorre verstandelijkheid van het achttiende-eeuwse klassicisme-in-verval, inderdaad spanning en afwisseling. Ook boeide de actuële strekking van Voltaire's drama's zozeer, dat men de holheid der karakteristiek over het hoofd zag en dweepte met alle gevoelvolle effecten.

Als Betje later veel van Voltaire's werk om de anti-godsdienstige tendenz veroordeelt en zijn bespotting van Rousseau haar ergert, zal ze steeds door den brillanten schrijver geboeid blijven. In haar jongen tijd echter heeft ze in de eerste plaats gedweept met den dichter van *Henriade* en den 'gevoelvollen' schrijver der tragedies. Ze heeft vóór ze Rousseau kende, om Voltaire's toneelhelden en -heldinnen even zachte tranen geweend, als ze het doen zal om het liefdesleed van Rousseau's *Julie*, al was dan misschien in het laatste geval haar zakdoekje nog meer doorweekt. -

Sentimentaliteit in achttiende-eeuwsen zin wilde meer zijn dan een ontroerd genieten van toneel en dichtkunst, meer dan het vergieten van losse tranen. De verheerlijking van de smart, de overheersing van de gedachte aan den dood is de kern van de sentimentele levensbeschouwing, zedelijk en godsdienstig.

Eerst later zal deze godsdienstige sentimentaliteit, van Engeland uit, Europa en ook ons land overstromen. Tot Betje Wolff komt ze reeds in deze periode. Door de lectuur van diezelfde somber-gevoelvolle Engelse poëzie leeft ze al omstreeks 1765 onder de gevaarlijke bekoring van die 'vreeze voor Dood en Eeuwigheid', die tussen 1770-1785 zulk een vlucht zal nemen. Ze is er wel diep in ondergedoken!

Wanneer ze in haar *Bespiegelingen over den gevallen Mensch* dwepend uitroept: - Genaak, o heilrijk uur, waarop de hemelvreugd ons zal verrukken, - dan keert ze zich nog naar de lieflijke zijde van dood en eeuwigheid. Maar een tijdlang heeft ook de somberste kant van deze dweperij haar aangetrokken, getuige haar vertaling van Blair's gedicht *The Grave* (*Gedachten over het Graf*).

Blair heeft geen enkele verschrikking van het kerkhof aan zijn lezers gespaard; noch de geestverschijningen in het middernachtelijk uur, noch het griezelig realisme van het door wormen aangevreten lijk; de troostende voorstelling van eeuwigheid en opstanding vindt daarnaast nauwelijks plaats - en Betje's proza volgt het oorspronkelijke op den voet. Schijnbaar kan ze niet genoeg krijgen van de geestverschijningen en schrikbeelden, waaraan ze in haar jeugd zo gelukkig was ontsnapt; met een huiverend genot doolt ze rond te midden van grafgewelven, doodsbeenderen en dergelijke kerkhofakeligheid. -

aant.

Maar zo'n somberheidsmanie kon niet van langen duur zijn. Betje's zenuwgestel zowel als haar temperament komen er tegen in opstand. Weldra trekt ze in eigen werk te velde tegen - ‘de welsprekendheid en het spelende vernuft der bekoorlijke poëzie, die zich hebben afgemat den dood op de sierlijkste wijze hatelijk te maken;’ - zij zal ‘den verongelijkten dood’ beter recht doen.

Maar al wendt ze zich af van griezelige kerkhofpoëzie, de heerschappij der doodsgedachte is daarmee niet overwonnen. Hetzelfde werk, waarin ze tegen de eerste verzet aantekent, is er nog geheel van doordrongen.

Wien men ook nam van de godsdienstig-sentimentele dichters, van Young, den meest modernen af, tot Hervey, den streng-dogmatische, allen schreven met dezelfde stichtelijke bedoeling. De gedachte aan dood en opstanding moet den mens wakker schudden uit een zondig en werelds bestaan; voor hen allen is het sterfbed het gewichtigst ogenblik van het leven.

Zo is het ook voor de jonge schrijfster van *Eenzame Nachtgedachten*. Overpeinzingen over den slaap brengen haar tot den dood met zijn belofte van hemelse vreugde voor den vrome, zijn bedreiging van hellestraffen, niet slechts voor de ‘versmaders van den dood’ (de ongelovigen), maar ook voor de luchthartigen, de wereldsgezinden.

De eersten laat ze, na een gezwollen boetpredicatie, als onbekeerbaar in den steek met een: - Dwaalt, gij hebt toch besloten u niet te laten overtuigen. - En ze keert zich tot een dankbaarder taak: de bekering van haar ‘lotgenoten’, die jeugdige luchthartigheid, niet godloosheid dreigt mee te slepen, wier moeilijkheden ze kent uit eigen ervaring. Hen tracht ze te overreden, hun vrees voor den dood af te leggen en hem te leren zien als den waren leidsman tot hoger leven. Het ‘Gedenk te sterven’ moet voor hen de prikkel bij uitnemendheid tot wèlleven zijn. -

Zo is Betje Wolff in deze periode, gelijk zij het later van Lotje Roulin zegt: ‘vervuld van twee groote voorwerpen, Dood en Eeuwigheid. - Het is niet twijfelachtig, of ze heeft bij het tekenen van Lotje's peinsachtige gemoedsstemming haar ‘zwaarmoedige gepeinzen, door het lezen van Young's Nachtgedachten en eenige gedichten van Mrs Rowe maar al te zeer in de hand gewerkt’, zich in eigen gemoedstoestand teruggedacht.

Maar Betje is geen zoetaardig, dromerig meiske, aan wie het leven voorbijgaat, gelijk het lieftallige Lotje, voor ze haar groten vriend Willem Leevend ontmoet. Ze is pikant en geestig, haar onrustige, veelzijdige natuur wil afwisseling, verlangt te genieten. Dus roepen háár peinsachtige stemmingen niet louter zachte hemelvisioenen op;

aant.

ze brengen als terugslag op luchthartiger ogenblikken, berouw en grote gestrengheid jegens haar wereldse neigingen. Vandaar de ernst, waarmee ze, - we zagen het al - zichzelf in *Nachtgedachten* de les leest.

Naast de godsdienstige levensmoeheid der sentimentele dichters treedt in Betje's overpeinzingen ook een wereldverachting in wijsgerig kleed aan den dag, met name in haar vertaling van d'Oxenstirn's *Gedachten over verscheidene Onderwerpen*. De *Gedachten* die zij uitkiest zijn die, waarin ze het meeste genoegen gevonden heeft, zo verzekert ze. Het is een sombere keuze.

In Oxenstirn vinden we geen spoor van het trots en wilskrachtig fatalisme van den Philosophe Sans Souci, dat haar nog kort geleden boeide; in doffe onverschilligheid spreekt hier een afgeleefd, door ziekten geplaagd man. In zijn ouderdom terugziend op een loszinnige jeugd en een ongelukkig huwelijk, op vervolgingen en moeilijkheden, is hem niets gebleven dan zijn zwaarmoedig gepeins in armoede en eenzaamheid. Zijn hoop op de eeuwigheid is haast even koel-berekend en onverschillig als zijn blik op het leven. Hij tracht slechts deze lusteloosheid met het wijsgerig kleed van Stoïsche gelijkmoedigheid te omhullen.

Misschien zag Betje dit anders, gewoon als ze is, opbeuring te vinden in rationalistische werken, waaruit voor ons alleen nuchtere kilheid klinkt.

Maar als we aan de toespelingen denken op haar eigen crisis, die in de vertaling zijn gevoegd, dan wordt de gehele bloemlezing een weerklank van eigen stemming. D'Oxenstirn's verzuchtingen als: - Maar wat zal ik dan toch wenschen? Een lang leven? Neen! want dan zoude ik met voorbedagten zin willen, dat mijne smarten, beide naar lichaam en ziele verlengd werden; - zijn die van Betje-zelf in haar zwaarmoedigste ogenblikken.

Toch zijn er in ditzelfde werkje tekenen van verzet tegen den invloed van den zwartgalligen schrijver. Zijn zwaarmoedigheid mag zij delen, niet zijn onverschilligheid, die in een bestaan zonder ontroering, hetzij vreugde of smart, het ware leven ziet.

Zij moèt tegenover zijn bewering, dat er niets op deze wereld is, dat onze vreugd of onze droefheid verdient, de ‘zeer tedere verbintenis’ der vriendschap verdedigen en betogen, dat het verdriet over het verlies van zo een zeldzame schat natuurlijk en geoorloofd is. En wanneer D'Oxenstirn de menselijke aandoeningen ‘de ware rebellen der reden, de verleidsters der ziele’ noemt, dan neemt ze het, - hoopvol teken - met even vaste overtuiging als vroeger op voor de driften, gelijk we die van den Schepper ontvingen.

Ook in haar oorspronkelijk werk vinden we, alle zwartgalligheid ten

spijt, duidelijke sporen van reactie. Te midden van haar sombere beschouwingen houdt ze vast aan de overtuiging, dat deugd en zwaarmoedigheid niet bijeenbehoren en veroordeelt door haar verwerping van de ‘onnutte melancolie, die ons belet dankbaar te zijn’, uitdrukkelijk de levensafkeer der godsdienstige sentimentaliteit.

Het is reeds dezelfde overtuiging, die haar in *Willem Leevend* zo dringend zal doen waarschuwen tegen de lectuur van Young's *Nightthoughts*: - omdat geen boek zo berekend is, om tot zwaarmoedigheid overhellende lieden, met een allernadeeligste onverschilligheid voor dit leven te vervullen. -

Geen beter bewijs, hoezeer haar later verzet tegen ziekelijke overgevoeligheid gegroeid is uit eigen strijd, dan dit protest tegen de dodende werking der melancolie, terwijl de kwaal in haarzelf nog lang niet overwonnen is.

Behalve het ‘nutteloze’, staat haar het ‘ondankbare’ in den levensafkeer tegen; behalve haar plichtsgevoel komt haar drang naar genieten van het goede en schone dezer aarde in verzet. Hoezeer ze geneigd is overdreven streng te oordelen over wereldse genoegens, haar afkeuring geldt, als zij zèlf aan het woord is, toch alleen het opgaan in mondaine vermaken, de tè grote gehechtheid aan ‘het prachtig niets’.

Tegenover een wereldverachting als die van Young, die slechts zonde in de schoonheid van het leven ziet, slechts droefheid in aards geluk, omdat dit niet volmaakt is, komt haar gehele wezen in opstand. Niet alleen haar levenslustig temperament wordt erdoor tot weerstand geprikkeld, ook haar diepste godsdienstige behoeften verzetten zich. Met haar drang tot aanbidding immers is genieten van de schoonheid in natuur en leven onverbrekelijk verbonden, en deze spreekt even overtuigend tegen een zondig-verklaring van al het aardse, als haar veerkrachtige levensblijheid.

Betje mocht dan hooglopen met Van Merkens' *Nut der Tegenspoeden*, ze voelt niet voor een vroomheid, alleen gewekt door ‘de treurige lessen der rampen’. - Laten de zegeningen die u aanlachen u dien dienst doen, door uw hart in liefde voor uwen God te ontgloeien, - zo pleit ze.

Telkens horen we zulke klanken in de *Nachtgedachten*. Het is b.v typerend, dat hier een lofrede op de ‘majestueuse zon’ een plaats vindt, een hemellichaam, dat bij den melankolieken Young geen goed kan doen.

Nog principiëler is haar strijd tegen verwerping van schoonheid en leven in naam van den godsdienst in den *Staat der Rechtheid* Haar Paradijsvoorstelling wordt er door beheerst.

Gedeeltelijk was Milton haar hierin voorgegaan. Hij had zich met

aant.

zijn lofzang op het huwelijksgeluk van het eerste mensenpaar in hun heilstaat, tegenover de ‘schijnheiligen’ geplaatst, die:

> Austerely talk of purity and place and innocence
> Defaming as impure what God declares pure.

Maar Betje staat op ruimer grondslag en verbindt met haar pleidooi voor de schoonheid dezer liefde, een verdediging van alle schoonheidsgenieting, alle ‘zinvermaken’ van gezicht, gehoor, reuk en smaak, die de Paradijsnatuur den ‘Eerstouders’ bood. De warmte van haar pleidooi, haar verontwaardiging tegen den ‘waan van heiligheid, die zulke wanbegrippen teelt’ als:

> - 't Geen de zinnen streelt
> Was te gering die schepselen te bekoren,
> Waarin de Schepper had gedrukt zijn heilig beeld, -

maken het duidelijk, dat heel wat anders dan een theologische opvatting over de eerste hoofdstukken van Genesis haar bezighoudt.

Betje Wolff zat de levensgenieting in het bloed. Ze is onderdeel van haar levenslust, die haar steeds weer met kinderlijk élan doet grijpen naar de dagelijkse genoeglijkheden van het bestaan. Maar ze maakte haar ook vatbaar voor de hoogste schoonheidsgenieting in natuur en kunst. We spraken al over haar liefde voor Bach en Händel; zo doet haar kunstzin, in een tijd, die geen begrip had voor hun grootheid, haar het werk van Rembrandt en Frans Hals zien in zijn kracht en diepe menselijkheid.

Slechts zelden was het haar letterkundig talent gegeven, deze levende ontroeringen in kunst van blijvend gehalte te vertolken. Maar als mens is zij er haar leven lang door verrijkt en verdiept. Dit voelt ze en dit is het, wat haar nu en later zo scherp stelt tegenover elke levensopvatting, die ‘'t geen de zinnen streelt’, minderwaardig acht.

Betje staat omstreeks '65 midden in haar geestelijken groei; ze is veelzijdiger en meer bewust van eigen wezen. Haar werk is onevenwichtiger, maar ook levender. Al blijft het letterkundig nog van weinig belang, het is oorspronkelijker en daarom belangrijker geworden.

Haar gevoelsuitingen worden nog te veel vertroebeld door sombere ‘aandoenlijkheid’, maar er is reeds verzet tegen de ziekelijke uitlopers. Het grote feit van deze periode is, dat met haar vrijere ontplooiing, haar gevoel naast haar intellect de plaats durft zoeken, waarop het recht heeft.

Was haar werkkracht ongeschokt gebleven, zeker zou een snelle opbloei van haar talent zijn gevolgd. Maar de verbreking van haar

hartsvriendschap, de volslagen ontreddering van haar huwelijk, slaan vooreerst veerkracht en werklust neer.

Enige, niet gepubliceerde gedichten en - na '67 - spectatoriaal werk in *De Grijzaard*, is al wat de volgende jaren opleveren. Wel heeft ze vrij spoedig weer gewerkt en gelezen, maar slechts voor zichzelf en enkele vrienden: de lust om naam te maken is vergaan.

aant.

Achtste hoofdstuk
Innerlijke strijd
Vriendschap met Noordkerk

Er bleven geen brieven bewaard uit de jaren '66-'69, den tijd, waarin Betje de eerste, moeilijkste regels leerde van haar levensles: - Content te zijn in een lot, dat zich toch niet naar mij wil schikken -

Maar er zijn enige, meest in portefeuille gebleven, gedichten van sterk persoonlijk karakter; één daarvan is tot een vriendin, Emilia, gericht, de overige tot haar nieuwen vriend en raadsman, Mr Noordkerk.

Haar brief van 21 December '65 aan den Amsterdamsen rechtsgeleerde had geen twijfel gelaten aan de diepe ontmoediging, den hevigen wrok, waaraan ze ten prooi is. Een gedicht vol verbittering en klachten zou geheel in deze stemming passen. Inplaats daarvan geeft *Dichtkundige Brief aan Emilia*, nog in dezelfde maand geschreven, een groot vertoon van wijsgerige kalmte en edelmoedige vergiffenis te zien.

Betje wil de beginselen van haar wellevenskunst in praktijk brengen, midden in haar overprikkelde stemming. De moraliste wil de natuur overwinnen. - En geen wonder! - Stonden niet de grondbeginselen-zelf van haar philosophic op het spel?

Allereerst tracht ze daarom haar aandoenlijkheid, die ze nog kort te voren had verheerlijkt, onder een stortvloed van Stoïcijnse voorschriften te bedelven.

Nog eens houdt ze zich al de troostgronden der Deugd voor; ze dringt zich op, dat haar ziel bedaard, haar hart onbestreden is, en verklaart zich getroost in 't zwaar verdriet, haar aangedaan. Want is het niet haar plicht, zichzelf te overwinnen? Moet ze niet tonen, dat zij tenminste lééft naar hetgeen ze predikt? Moet ze zich niet te hoog voelen om wraak te nemen op die zedelijke stumpers, die haar eer bezwalken, die niet zien, dat ze zichzelf, meer dan háár, besmetten door hun laster? Zo overweegt ze, hooghartig, pratgaande op de vergevensgezindheid, haar door wijsbegeerte verleend: - die de ziele leert ontslaan van 't geen onwaardig is haar ruste te verbreken. -

Volkomen te goeder trouw is ze, en onbewust van den pharisesen

aant.

hoogmoed, die haar bezielt: - Vergeef, wees blij, dat gij die goedheid niet behoeft - vermaant ze zichzelf. Maar over de zonden der schijndeugd is ze tegelijk verdacht welsprekend.

Telkens verraadt zich deze minachtende trots onder de hoogdravend-zedekundige termen, al klinkt daartussen nu en dan een bescheidener en natuurlijker toon van weemoed en twijfel aan eigen kracht, van herinnering aan vroegeren strijd. Maar het zijn juist deze, haar echte gevoelens, die Betje bezweren wil, zich opdringend, dat zij *is*, zoals ze volgens haar beginselen zou moeten zijn. Rustig, edelmoedig en menslievend wil ze zich voelen, terwijl ze nog beeft van verontwaardiging; zeker van zichzelf, terwijl ze alles in zich voelt wankelen. Met gelijke kalmte wil ze leven en dood onder de ogen zien, terwijl ze zich van alle geestkracht verstoken voelt. Ze wil: - juichen in 't genoegen dat de pligt haar mededeelt - en och, de tranen staan haar zoveel nader dan 't gejuich. In eenzaamheid wil ze zich geheel den godsdienst toewijden, immers zij kent ‘in 's levens bloei het ijdele aller zaken’, en ze vergeet, dat haar deze grauwe monnikspij van wereldafkeer niet past, dat haar vroomheid door haar levensvreugde gevoed wordt.

Zo grijpt ze beurtelings naar alle wapens, die ethiek en godsdienst haar bieden. Maar ze heeft noch de kracht, noch de kalmte om ze te hanteren; de ‘Tegenheden’ die ze er mee bestrijden wil, slaan ze haar uit de hand.

Ook haar eerste gedicht aan Noordkerk (15 Januari '66) draagt dit stempel van schijnbare kalmte. De titel: *De Kracht der Deugd in Tegenheden* spreekt boekdelen! Maar telkens verraden hartstochtelijke regels wat er woelt en worstelt onder dit rustig oppervlak. Haat tegen: - De lage boosheid, die aan weerelooze vrouwen/ Het allergrievendste der leugengeest beproeft, - overstemt nu geheel het leed over haar verloren vriendschap.

Ze is nog vervuld van dezelfde minachting voor haar beledigers; maar de eerste vervoering, waarin ze meende, dat het haar licht zou vallen, hen te vergeven, is voorbij. Ze erkent nu, wat het haar kost, zwijgend hun laster te dragen, al zal ze zich niet verlagen tot wraakneming: - Ik heb mijn drift verboon, zegt ze, mij ooit tot vergelding van een lage daad te porren. - Maar ondanks deze zelfbeheersing en de ‘zoetheid’ van het bewustzijn: - ik heb een goede daad bedreven, - is haar stemming nog verre van opgewekt.

Hoe nadrukkelijk ze zich de verheven kalmte tot ideaal stelt, het is maar al te duidelijk, dat ze zich niet kon ontworstelen aan ‘de droefheid, die 't gezwollen hart verteert;’ zij kent maar al te zeer de smart, ‘die 't schreyend oog nooit van haar rampen wendt’, en tegenspoed verleidt haar nog al te vaak tot ongeduld. -

aant.

In dit uitvoerige gedicht, met al zijn wijsgerig-stichtelijke overdenkingen, zijn krampachtig optimisme, breken tenslotte toch de klachten uit: de werkelijkheid laat zich door geen theorie verdrijven, hoe redelijk die ook zij, en hoe aandachtig uitgesponnen. -

Zo tracht dan deze jonge achttiende-eeuwse, doordrenkt van den beschouwenden geest van haar tijd, maar van huis-uit één en al leven, de werkelijkheid te dwingen naar de uitkomsten van haar 'philosophie'.

Ze schijnt wel zéér ver van ons af, deze worsteling met abstracties. Maar hoe algemeen menselijk is ze, door het zelfbedrog, dat de onbeproefde idealen meent te hebben doorléefd, omdat jeugdige geestdrift ze heeft bewonderd; dat niet geloven kàn en wil in eigen kleinheid. Totdat eindelijk de eerlijke blik in zichzelf wantrouwen zal leren en bescheidenheid. -

Er is een curieuse tekening van Betje uit dezen tijd (14 Maart '66), die haar streven naar Stoïcijnse kalmte in beeld brengt. Op een soort podium heeft ze zichzelf getekend, omringd door allegorische figuren. Tussen de dreigende of lokkende gestalten: Fortuin, Dood, Armoede, Min en wat dies meer zij, zit ze daar, fijntjes, keurig gekleed, in een minutieus afgewerkte Louis-Quinze feauteuil, een fijn handwerkje tussen de vingers, haar naaitafeltje met borduurzijde naast zich. Een boek, een lier, een krans liggen vergeten aan haar voeten. - Niets kan haar deren, die haar hart aan Rede, Deugd en Godsdienst heeft toegewijd, zo is de zin van het zesregelig onderschrift.

We glimlachen om deze pompeuze allegorie; maar ze is met onmiskenbaar talent neergezet. Niet alleen de fijnheid der détails bewijst dit. In de Amorfiguurtjes, die hun pijlen richten op de kleine gestalte in het midden, zit leven; en zonder aarzeling is het skelet van den Dood met zijn zeis in zijn beweeglijk-zwaaiende houding, weergegeven. Het is zeker meer de wens naar kalmte, dan de stemming van het ogenblik, die deze tekening uitbeeldt. Maar haar verdiept-zijn in dit tekenwerk bewijst, dat ze zich tot een objectieve aandacht kon dwingen, die genezend werken moest.

Toch zullen zulke tijden nog zeldzaam zijn geweest en dreigde trillende zenuwspanning steeds weer de overhand te krijgen.

Dat alle opgelegde kalmte tevergeefs was, dat eenzaamheid en zielsverdriet haar te machtig waren, blijkt uit den terugblik in *Dichtkundige Brief* aan Noordkerk, geschreven in Augustus '66, als het ergste is doorstaan.

Daar eindelijk durft ze bekennen, dat ze in die eerste sombere maanden is tekort geschoten in al haar pogingen. Ze had geen aandacht dan voor haar teleurstelling, haar grieven; zwaarmoedig en lusteloos

t.o. 72

Reproductie (tekening door Betje Wolff) vervaardigd naar een lithografie.
Welwillend afgestaan door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

aant.

zat ze neer in haar boekvertrekje, beurtelings wrokkend over het ongelijk haar aangedaan en wegsmeltend in zelfmeelij. Wat baatten haar nu de beminde boeken, wat hielp geestesinspanning in haar hevig verdriet? Vergeefs had ze bij Letteroefening en Dichtkunst troost gezocht.

Nu weet ze ook, hoe weinig haar inzicht in ‘den loop der wereldzaken’ haar had geholpen, toen de beproeving tot haar kwam. Waar bleef de gelatenheid, de steun van haar onschuld? Socrates, en Jozef die zich hoven liefde en wraak verheffen kon, ze waren als van ouds haar deugdhelden, haar voorbeelden geweest, maar wat had het gebaat? de harde taal van Molière's *Misanthrope* was de enige, die haar verlichting schonk: - Dus sleet ik gemelijk mijn blijdste levensuren,/ Daar ik mij aan 't verdriet gewillig overgaf, - bekent ze, het hoofd schuddend over zulk een onverstandige zwakheid in iemand, die toch met zoveel wijze lessen was opgevoed. -

Haar lichaamskracht was ondermijnd door haar zielestrijd, ze was in het voorjaar van '66 zwaar ziek geweest en had slechts langzaam den moed hervonden om het leven weer op te vatten.

Gedurende deze ziekte was het, dat haar stemming rustiger en milder werd, dat ze gevoeld had, hoezeer ze tekort was geschoten in zachtheid en billijkheid, in de eerste plaats tegenover haar man; hoe prikkelbaar en onredelijk ze was geweest; hoe - de drift een edele zucht gesmoord had. -

Nu eerst, nu ze er klein en deemoedig om smeekt, geeft haar godsdienst haar de kracht, die ze zich vroeger, in het trots bewustzijn van haar deugd, tevergeefs had toegekend: de kracht om werkelijk vergevensgezind, het geluk om zonder bitterheid te zijn.

Levendiger en fijner dan in haar gedicht, tekent Betje den voortgang van haar zelfkritiek in haar karakterschets van *Letitius*, die een paar jaar later in *De Grijzaard* verschijnt. Bovenal voor haar verhouding tot Ds Wolff is de schets merkwaardig.

Letitius dan: - ontdekte in zich een neiging tot trotsheid en hij vreesde, of die niet te veel deels had in zijn deugdelijke daden. Zich enige reizen op het allersnoodst beledigd vindende, had hij de kracht van ziel gehad om zich daarover heen te stellen en met vergeving te begunstigen, die welke reden hadden, voor zijn wraak te schromen. Dit verwierf hem de toejuiching van zijn vrienden en vooral had hij daardoor de allergrootste achting gewonnen van iemand, wiens naam een lofspraak is (Noordkerk). Maar hoe verbaasd was hij toen hij, zijn eigen hart indringend, gewaar wierd dat Hoogmoed zulk een deel had in zijn genoemden handel. Hij had zijn beledigers met zulk een veragting beschouwd en hij was zozeer getroffen geweest door hun baldadigheid en partijdigheid, dat hij het beneden zich gerekend had,

aant.

zijn gevoeligheid te betonen; hij had het hun vergeven, sneed ze allen af, en *die van welke hij zich niet kon afzonderen*, (Ds Wolff!) *behandelde hij met koelheid zonder de minste gevoeligheid*. -

's Avonds onderzoekt Letitius zich, met al den ernst, die schroomt zich te bedriegen. Zo hij gefaald heeft, neemt hij zich ernstig voor zich te verbeteren, en bidt God om Zijn zegen. -

Zo geleidelijk was in werkelijkheid de ommekeer niet gekomen. Maar toch: Wolffje heeft op den duur het ‘ken u zelve’ in praktijk weten te brengen op het allermoeilijkste punt, erkenning van eigen onbillijkheid. Met haar aangeboren drang eerlijk tegenover zichzelf te staan, heeft ze tenslotte allen schonen schijn geweerd uit haar innerlijke wereld en dapper den strijd aanvaard.

Zeker was met dit eerste heldere inzicht het pleit lang niet beslecht. Maar ze heeft bescheidenheid geleerd en wantrouwen tegenover eigen karakter: een grote stap tot zelfkennis is gedaan. -

Er was, toen haar lichaamskrachten zich herstelden, nog heel wat meer te overwinnen. Ze moest terugkeren tot een leven, waarin ze geen geluk zag; ze had er nauwelijks de kracht toe. In haar verzuchting - 'k Begeerde 't leven niet zo vol verwisselingen - klinkt die nerveuze angst voor elke aandoening, vreugde of smart, die tekenend is voor haar zenuwslapte.

Toch héé́ft ze overwonnen, haar geestkracht is sterker gebleken dan lichamelijke uitputting en melancholie; ze heeft zich weten te dwingen tot werklust en opgewektheid. Stap voor stap tracht ze weer te naderen tot de zelfbeheersing, waarin ze zo deerlijk is tekort geschoten. Heel bescheiden nu, roept zij daarbij de hulp van moraal en godsdienst in: - 'k Poog met uw bijstand op mijzelf te zegevieren/ Mijn hart van drift te ontdoen. Leer, leer Philosophie/ Het wijs geheim om wijs mijzelve te bestieren, - smeekt ze, weer geheel de leerlinge der wellevenskunst, waarin ze reeds gedacht had zover gevorderd te zijn.

Nog is ze ‘peinsachtig’ en vol ernstige gedachten, maar de tijd van grauwe lusteloosheid is voorbij. Later zullen jeugd en levensvreugd hun rechten weer opeisen, haar bij uitstek gezellige natuur kan niet aarden in een afzondering, waarin slechts geestesarbeid afwisseling brengt en zeker heeft zij van het alleen-zijn vaker en dieper het troosteloze dan de genezende stilte gevoeld.

Toch zijn er haar gehele leven door tijden geweest, dat dit alleen-zijn haar lief was. Niet slechts als afwisseling op al te druk letterkundig of werelds contact, maar ook als ze, gelijk op dit ogenblik, na een tijd van hevige innerlijke beroering het verloren evenwicht zoekt te herwinnen. In dezen zelfden *Dichtkundige Brief aan Noordkerk* is zulk een stemming neergelegd; hij bevat reeds die *Dankbetuiging aan de*

aant.

Eenzaamheid, veel later (1772) verschenen; omgewerkt en uitgebreid, maar in wezen hetzelfde.

Een gedicht van 25 October '66 bevestigt dezen indruk van rust en opgewektheid; de overdenkingen hierin, verbonden met eenvoudige natuurschetsjes, zijn minder zwaartillend. Deze hervonden aandacht voor natuur en buitenleven is een gunstig teken. Het doet ons geloven, dat het 'stil genoegen', waarover ze spreekt, echt is; - niet door 't gestadig overpeinzen, zegt ze, dat Eigenliefde raadt, tevreden te zijn met haar lot, maar uit dadelijk bevatten, welke schatten ze bezit in vrijheid, rust, gezondheid, vree, is haar vergenoegdheid geboren. - Voorlopig weer verzoend met het stille leven van denken en werken, zit ze 'lustig, vrolijk en tevree' bij haar boeken. De stemming in de Beemster pastorie is na alle beroeringen tot kalmte gekomen.

Ook de oude liefhebberijen en studiën hebben hun aantrekkingskracht weer doen gelden en in dit jaar verschijnen enkele gedichten, waaronder het frisse *Scheepslied* (1766) ter ere van Willem den Vijfde's installatie als markies van Vlissingen. Maar haar verlangen als dichteres naam te maken heeft een geduchten knak gekregen. Haar eerzucht had te veel opwinding, te veel ergernissen meegebracht; haar strijdlust, die zich in vorige jaren zo dapper geweerd had tegen ieder, die haar als dichteres en als 'zich oeffenende vrouw' in de weg trad, heeft plaats gemaakt voor onverschilligheid. Ze rekent het zich zelfs tot een verdienste al deze eerzuchtige neigingen af te zweren. Zij wil, zo verklaart ze, bij Eenzaamheid alle Roem en Nijd ontvluchten; haar ziel is moe van zoveel strijd. Deze laatste bekentenis vooral, vrij van iedere zedekundige mooipraterij, tekent haar stemming.

Nog verder teruggeweken is haar ideaal, met haar werk de mensheid en bovenal haar leeftijdgenoten te dienen: ze voelt zich te klein, te wankel in haar zelfvertrouwen, om er aan te durven denken. Voor zichzelf slechts wil ze moraliste zijn; werken en lezen voor zich alleen, haar dichtproeven slechts zenden aan den nieuwen vriend, van wiens belangstelling ze zeker is.

Want - geruststellend teken te midden van al deze wereldwarsheid - Betje heeft zich wel gewacht de Vriendschap te rekenen tot die neigingen, waarvan het tijd wordt, dat 'haar ziel zich geneest'. Wat zou er van haar in haar eenzame verbittering geworden zijn, als niet de beroemde Amsterdamse advokaat, tot wien ze zich om advies had gewend, al spoedig, behalve een wijs raadsman, een begrijpend vriend was gebleken?

Een rechtsgeleerde te vinden, op wiens belangstelling in haar zaak zij rekenen kon, dat was Betje's doel geweest, toen zij Mr Noordkerk schreef. Immers ook zij kende hem als den kampioen der gewetensvrijheid, sinds zijn pleidooi voor den drukker Deurhof, die wegens het

aant.

uitgeven van een onrechtzinnig geschrift was vervolgd. Wel moet haar hart zijn opengegaan bij het lezen van de bondige en overtuigende pleitrede, waarin Noordkerk zich tegen elke geloofsvervolging keerde, hetzij ‘van Rome of van Genève’, omdat daardoor de vrijheid uit Holland werd gebannen; waarin hij het waarschuwende woord had doen horen: - vervolging verhardt en brengt niets anders teweeg, dan dat de meningen, die men keren wil, zich nog spoediger verbreiden. -

Hoe jong en bescheiden ze zich ook voelen mocht tegenover den beroemden rechtsgeleerde, ze wist zich zijn geestverwante, zijn medestrijdster. -

Noordkerk's verzoenende houding in haar eigen zaak was haar eerst een teleurstelling geweest; de lange brief van 21 December had moeten dienen om hem van de rechtvaardigheid van haar grieven te overtuigen.

Ze had haar doel niet bereikt, integendeel. Maar ze had in Noordkerk's belangstelling iets kostbaarders gekregen, dan steun voor haar onberaden wraakplannen ooit had kunnen zijn: de beroemde advocaat had begrepen, dat hier meer nodig was, dan rechtskundig advies. Hoeveel had die uitvoerige, zo weinig zakelijke brief met zijn beschuldigingen, zijn klachten, zijn vinnig-rake typering, zijn vertoon van redelijkheid hem, den mensenkenner, geleerd. Hij had in zijn lange loopbaan in zoveel drama's het beslissende of verzoenende woord gesproken; hij moest de schrijfster wel doorzien, niet alleen in haar opwinding, maar ook in haar diepe ontgoocheling en verlatenheid.

Dus vóélt hij voor het jonge, overspannen dichteresje, dat zo heftig tegen zichzelf en haar omgeving in opstand is, en gaat met geduld en tact aan 't werk om kalmte en evenwicht te herstellen, billijkheid en zacht oordeel ingang te doen vinden. Hij geeft haar den steun van zijn sympathie en vaderlijken raad; roept haar bij zich; laat haar uitklagen haar grievend leed, het ‘bitter ongelijk’, dat haar jeugd te dragen heeft.

Voor Betje is deze steun een beter geneesmiddel, dan alle verheven redeneringen, alle overspannen flinkheid.

In haar *Lierzang aan Aristus* van 9 Maart 1766 heeft ze bekend, dat zijn vriendschap ‘de onspoed palen had gesteld, eer zij het hart verwon’, dat zij er door geschraagd is in de donkerste ogenblikken. In dit gedicht, onder den onmiddellijken indruk van een bezoek aan Noordkerk geschreven, geeft ze zich geheel zoals ze is. Welk een verlichting, haar leed te kunnen uitstorten, zich niet beschaamd te voelen, wanneer een ‘zwakke luim’ haar lijdend hart komt ontroeren; te weten, dat hier 't waarachtig medelijden voor haar pleit. Haar oude vriend begrijpt, hoe diep gekwetst ze zich voelt. Zij durft

hem deelgenoot te maken ook van de diepste oorzaak van haar zielsverdriet, waartoe zij nauwelijks zelf durft doordringen: de zekerheid, dat haar leven door het huwelijk met den ouden Beemster predikant alle kans op geluk heeft verloren, dat, wat er zich ook tussen hen herstellen mag, er voor haar nooit sprake kan zijn van iets meer, dan een met gelatenheid en opgewektheid gedragen plicht: - Gij weet wat ramp mijn ziele treft,/ En wat mijn geest vermoeit en wat mijn hart doet klagen,/ Ja, 'k weet dat gij mijn leed beseft,/ Gij weet het ongeluk - en wat ik moet verdragen. -

Zo luidt haar klacht - en er ligt in deze woorden veel meer dan het verdriet om die verloren vriendschap, waarvan zij maanden geleden de crisis doorstond en dat, hoe pijnlijk ook, slechts naschrijnen kon; hier spreekt een leed, dat nog dagelijks vernieuwd wordt, waarin ze nog aan alle kanten gevangen zit.

Maar zijn deelneming, zijn vriendschap hebben haar kracht en moed gegeven: - O, wat onoverklimbre bergen/ Heb ik, door U gesterkt, niet rustig opgetreên; - ze durft het leven weer aan.

Zelfs kan ze zich weer verheugen over haar ‘tedere gevoeligheid’ die wel 's levens zoetheid verbitteren kan, maar ook een blijdschap schenken, ‘door geen Stoïcijn bewerkt’. Geen zekerder teken, dat de tijd van onnatuurlijke spanning voorbij is, dan deze regels, zó uit Betje's aandoenlijk hart geweld.

Is 't wonder, dat ze met veel grote woorden de ‘zielsneiging’ bezingen moet, die haar aan haar nieuwen vriend bindt; dat ze, alle vroegere ontgoocheling ten spijt, losbarst in een loflied op: - het vriendschapsvuur, dat 't bewogen hart doet gloeien, haar balzem in de diepe wonden stort. -

Ze is ècht, deze sentimentele verrukking, evenals haar klachten; er zijn in dezen te hoog gestemden lofzang, waarin als steeds de abstracte termen het navoelen der ontroering moeilijk maken, opeens regels, roerend door hun eenvoudige menselijkheid, gelijk die smeekbede: - Laat mij een vriendschap, die ik niet meer missen kan, - waaruit al de angst opklinkt voor de pas geweken, ondragelijke eenzaamheid.

In dezen lofzang spreekt nog iets meer dan sentimentele vertedering: ze is trots de vriendin te mogen zijn van den vermaarden, ook als mens algemeen geachten Amsterdamsen advocaat en haar bewondering groeit, naarmate ze hem beter leert kennen.

Bewonderen is voor Wolffje een levensbehoefte; bij elke nieuwe vriendschap is ze weer gereed tot geestdriftig vertrouwen en idealiseren. Maar thans is dit laatste niet nodig; haar verstand, dat opmerkt en ontleedt, dat toch op den duur geen vrede heeft met de holle geestdrift der illusie, vindt in het karakter en de daden van haar

aant.

vriend steeds meer reden om tot hem op te zien; zijn voorbeeld wordt de krachtigste aansporing bij haar eigen streven naar zelfbeheersing en billijkheid.

Het sterkst moesten haar wel de lijdzaamheid en beheerstheid treffen, waarmee Noordkerk zijn langdurig, pijnlijk lichaamslijden droeg, belangstellend in anderen, volhardend in zijn werk, zolang zijn toestand het enigszins gedoogde.

Niet eigen ervaring alleen toonde haar zijn tact en humaniteit. Ze wist van vele gevallen, waarin hij in familie- of vriendentwisten bedarend en verzoenend tussenbeide kwam, anderen, zoals haarzelf overtuigend, dat ‘wraak zwakheid was’; ze wist dat men van hem als hoogste lofspraak getuigde, dat hij meer zaken uit de pleitzaal gehouden, dan erin gebracht had.

Hier hoorde ze niet met grote woorden den lof zingen van Mensenliefde en Verdraagzaamheid; ze zag de toepassing ervan door een man, die ‘nimmer eenige belooning ontving van luiden, die hij voor behoeftig aanzag’; en die zijn vrienden aanmoedigde om zijn raad juist voor dergelijke gevallen te komen inwinnen.

Ook godsdienstige gestichten van allerlei gezindten placht hij om niet te dienen en hij had reeds vele twisten in Kerkelijke genootschappen weten te slechten. - Natuurlijk, dat ze met groeienden eerbied tot hem opziet, dat ze groots is, ‘met ZWEdelGestr. correspondentie vereert te zijn’, dat haar brieven vol betuigingen staan van haar ‘grootste affectueuste hoogachtinge’, van haar dankbaarheid ‘voor de pretieuse blijken zijner zo dierbaare als vuurig begeerde vriendschap’.

Toch geeft deze complimenteuse briefstijl slechts tenhalve een beeld van hun omgang; de kijkjes, die Betje ons elders gunt, maken een heel wat levendiger en gemoedelijker indruk. Geen heerlijker vooruitzicht dan een bezoek aan Noordkerk: - O, ik ben blij tot in de toppen mijner vingeren, tot in de puntjes van mijn hairlokken, - schrijft ze later eens aan een anderen vriend, - ik heb dezelfde tinteling door mijn geheel zenuwgestel als ik altoos had, wanneer ik de gelukkige huisgenoote des grooten Noordkerks ging worden en hij mij afhaalde. -

In haar omgang met hem heeft ze spoedig alle schroomvalligheid laten varen, is ze geheel zichzelf geweest in de natuurlijke bekoring van haar altijd wisselend persoontje. - 't Is waar, schrijft ze kort na Noordkerk's dood aan diens ouden vriend Sweers, - die man gaf voor, dat ik een zoete meid was, maar o, die edele conscience! Nog knaagt zij mij, als ik al die fratsen maar denke, die ik bij hem hebbe uitgehaald! En denk eens, wat man! ik ga voor 6 dagen en hij houdt mij zes weken, zonder dat ik verder kom dan zijn huis. Eén zijner liefhebberijen was, een vrouw over niets ter waereld te hooren redeneeren en dat kan ik volmaakt. - Men ziet hem, den rechtsgeleerde,

aant.

met zijn streng-logischen geest, zijn ‘helderheid en onbelemmerdheid van verstand’, met vermaak luisteren naar dit jonge geestige ding, met haar levendig, snel-dóórdringend bevattingsvermogen, haar door gevoel en verbeelding verfijnd intellect. -

De oude Amsterdamse advocaat, die zo'n plezier heeft in het kleine vrouwtje, dat hem ‘als een dochter bemint’ - al is haar liefde van ‘gemeenzamer aard’ - en Abraham Blankaart, Saartje Burgerhart's goedhartige voogd, hebben meer dan één trek gemeen. Zelfs Blankaart's spijt over zijn gemiste huwelijkskansen schijnt Noordkerk te hebben gedeeld; het heeft er alles van dat Blankaart's gezegde: ‘Ik ben maar een nietsbeduidend oud vrijer’ van den Amsterdamsen advocaat afkomstig is.

Vooral van den Blankaart der *Brieven* (1787 v.j.) is Noordkerk het prototype. Telkens bemerken we daarin, hoe Betje, dan zelf als beroemd schrijfster een vraagbaak voor velen, zich in de oude sfeer heeft teruggedacht. Noordkerk wordt genoemd als Blankaart's oude vriend, zijn uitspraken worden aangehaald. En vooral: Gelijk de Amsterdamse advocaat, toen zijn gezondheid hem het pleiten verbood, als raadgever voor ieder toegankelijk bleef, zo staat Abraham Blankaart, uit zaken gegegaan, jong en oud terzijde met raad en daad. -

Als man van ontwikkeling, op de hoogte van de litteratuur en de vraagstukken van den tijd, had Noordkerk op tal van punten aanraking met zijn jonge vriendin. Voor al haar lectuur en haar werk interesseert hij zich. Spoedig is er een levendig intellectueel verkeer tussen hen. Zes jaar lang gaat het Noordkerkse boekenkoffertje heen en weer tussen Amsterdam en de Beemster, gevuld met de nieuwste boeken en vlugschriften. Menige brief van Betje staat vol van haar indrukken over de gezonden lectuur.

Als ze, over de gevoelscrisis heen, weer ten volle gaat deelnemen aan het letterkundig leven en meer en meer ook in den strijd van den dag wordt betrokken, staat hij als bezadigd raadgever achter haar. Ook hiervan vinden we den weerklank in Blankaart's *Brieven*. In het geval van dien kittelorigen jongen schrijver, die zich over de hatelijke kritieken steeds weer van streek maakt en ze toch heet van de naald wil beantwoorden, schuilt ongetwijfeld een persoonlijke herinnering. Het zijn wel Noordkerk's eigen woorden aan háár, die Betje dan aan Blankaart in den mond legt: - Zo gij zo week gebakken zijt, dat ge zonder een klein koortsje geen lastertaal kunt horen, waarom leest ge die? - En het is zeker Noordkerk's remedie, die op het opgewonden jongmens wordt toegepast, als Blankaart zegt: - Ga dan uw gang, ontwerp een antwoord, doch ik zal het acht dagen voor U bewaren. En zo gij dan nog gek genoeg zijt om te gelooven, dat gij wèl deed met te antwoorden, dan zal ik het voor uw oogen in het vuur

smijten. - 't Zou zelfs niet te verwonderen zijn, als Noordkerk dit dreigement wel eens ten uitvoer had moeten brengen. -

In elk geval heeft Betje, evenals Blankaart's opvliegende pupil, leren inzien, dat ze ‘een hamersche gek’ zou zijn, als ze op dergelijk minderwaardig geschrijf inging. Hoe erg ze zich anonieme, grofpersoonlijke aanvallen, die ze in haar latere loopbaan te verduren krijgt, ook aantrekt, in haar werk toont ze daartegenover een merkwaardige zelfbeheersing.

Noordkerk had zijn letterkundigen aanleg niet, als vele van zijn tijdgenoten, verbeuzeld door het maken van gelegenheidspoëzie en dergelijke, maar ervan geprofiteerd in zijn rechtskundigen arbeid. Zijn pleidooien waren in kloeke, zuivere en zakelijke taal gesteld, inplaats van de langdradige, met vreemde kunsttermen doorspekte rechtstaal, die toen in zwang was.

Zo kon hij zijn jonge vriendin ook als kritikus van nut zijn. Betje is gewoon hem te raadplegen over een nieuw ontwerp en zendt hem haar voltooide werk ter beoordeling. De eerste schroom, waarmee ze, bewust van de ‘kleine aanvalligheid’ van haar muze, tot hem kwam, is gauw overwonnen. Na zijn dood zal ze gedenken, van hoeveel nut hij was voor haar ‘jonge kunst’; Noordkerk's bezadigde kritiek staat evenzeer als die van Cornelis Loosjes achter den vooruitgang die haar grote gedicht *Walcheren* vertoont.

Onder dit prettige intellectuele verkeer gloeit steeds de warmte van haar dankbare genegenheid. Hij blijft bij uitstek haar wijze, vaderlijke vriend, de enige, die de slechte verhouding tot haar man niet als een voldongen feit beschouwt en blindelings haar partij kiest.

Hoe moeilijk zijn taak is, om in dit ongelijke huwelijk de harmonie te herstellen, hij geeft het niet op. Betje is er hem tenslotte innig dankbaar voor.

Nieuwe spanningen, nieuwe vervreemding tussen Ds Wolff en zijn jonge vrouw zullen Noordkerk in zijn pogingen belemmeren. Toch is, als hij, 6 November 1771 sterft, het moeilijkste overwonnen.

Negende hoofdstuk
Herstel van werklust en litteraire belangstelling
Leerlingschap onder Cornelis Loosjes

Boeken zijn voor Betje Wolff een levensbehoefte. Telkens weer, in tijden van zenuwspanning of lichamelijk lijden, is lezen voor haar één der reddende machten geweest, die rust en evenwicht hielpen herstellen. Ook te midden van de spanningen na '65 is dit zo en het tekent wel de diepte van haar intellectuele belangstelling, dat haar lectuur ook dan zo ernstig en zo veelzijdig is.

Zoals te verwachten was zijn de werken van godsdienstig-sentimenteel karakter gebannen. In haar worsteling met werkelijke levensmoeheid heeft ze zich voor goed afgekeerd van het spelen met doodsgedachte en levensafkeer. Bij de dorre, praktische overdenkingen van rationalisten als Tillotson en Van der Aa zoekt ze steun voor haar wankele geestkracht; hun nuchtere gestrengheid is een welkom tegenwicht in ogenblikken van zelfmeelij en verslapping.

Wanneer aandoening weer een plaats zal opeisen in haar vroomheid, zal ze van geheel anderen aard zijn, dan de sombere dweperij van Young en zijn geestverwanten.

Ten opzichte van het genot der tranen in toneelspel en poëzie is er weinig veranderd. Maar wel is daarnaast het blijspel, met name dat van Molière, weer in ere hersteld. Haar leven lang zal Betje Wolff zijn werk lezen en genieten; ze kent den groten Fransman als haar besten vriend. Hoe dikwijls ontmoeten haar gedachten de zijne natuurlijkweg en vergeet ze haar onderwerp in het ‘tintelend genoegen’, dat zijn fijne opmerkingsgave, zijn komische kracht haar schenken.

Ze heeft in dezen tijd kennisgemaakt met Richardson (1767). Maar naar 't schijnt, wint vooreerst Fielding het van hem. Wel boeit haar de dramatische geschiedenis van *Clarissa*, Richardson's vermaarde deugdheldin, maar de indruk, dien zij maakt is niet te vergelijken bij Betje's verrukking over Rousseau's *Julie*, in wier leven ze zich enkele jaren later zal verdiepen.

Al blijft buitenlandse lectuur overwegen, ze geeft meer aandacht dan vroeger aan de dichters en schrijvers uit onze Gouden eeuw.

aant.

Vooral Hooft zal haar blijven boeien, meer als historicus trouwens, dan als dichter. Opmerkelijk is de aandacht, die ze voor Brero heeft. Ze erkent - een uitzondering in haar generatie - het schilderachtige van zijn talent en zal later een poging doen, *De Spaanse Brabander* pasklaar te maken voor haar tijd.

Als voorbereiding voor *Walcheren* legt ze zich weer ernstig toe op de studie der geschiedenis. Behalve de Nederlanders Hooft en Wagenaar horen we ook buitenlandse namen: Rollin en de Thou, den geschiedschrijver van Hendrik IV, en den Engelsen wijsgeer-historicus Hume.

Heeft misschien Noordkerk haar in deze liefhebberij gesterkt, achter haar hernieuwde belangstelling voor de 'hemelloopkunde' staat wel die andere vriend en leermeester, Cornelis Loosjes, die omstreeks dezen tijd in haar leven komt. Zelfs waagt ze zich weer aan natuurkundige proeven, blij ongestoord een savante te kunnen zijn, en ze leert 'het recht gebruik der microscoop'. De tijd van haar leerlingschap bij mevrouw de Timmerman schijnt op ruimer schaal herleefd.

Maupertuis, Frans wiskundige en philosoof, wiens *Essai de Cosmologie* zij bestudeert, (1773) maakt haar kritischer tegenover de ver doorgevoerde doelmatigheidsleer van Christiaan Wolff en richt haar aandacht op de grote bewegingswetten van het heelal.

Vastberaden wordt ook haar Deïstische lectuur voortgezet. Ze wil zich op de hoogte stellen van de brandende vraagstukken en trachten zich een onpartijdig oordeel te vormen. De lectuur van D'Alembert's en D'Argens' werken bewijst, dat ze daarbij niet aan de oppervlakte blijft. We vinden den neerslag van deze studie in verschillende artikelen in *De Grijzaard*.

Scherper dan vroeger leert ze de grens trekken tussen 'redelijk *Deïsme*,' waarvan de aanhangers wel sceptisch staan tegenover het Christendom, maar geloven aan de Voorzienigheid en de onsterflijkheid der ziel, en 'Deïsterij': epicurisme en materialisme. Tegenover de eerste zal ze zich zeer verdraagzaam tonen; de Deïsterij veroordeelt ze weldra onvoorwaardelijk.

Een bijzondere plaats onder de Deïsten neemt Rousseau in, wiens *Confession de foi du Vicaire Savoyard* uit zijn beroemd boek *Emile* haar bezighoudt. Wegens deze belijdenis was het werk in den ban gedaan, ook hier te lande. Vandaar dat haar aandacht voor 't ogenblik op dit onderdeel valt, en zij de opvoedkundige strekking terzijde laat.

Rousseau's gevoelsdeïsme heeft vat op haar: - Hij dwaalt, zeker, zo meent ze, maar nooit spot hij; hij blijft een eerlijk man. - Met het oog op hem zal ze verklaren, dat deugd een geestelijke dwaling zeer goed samen kunnen gaan, zeker een gedurfde uitspraak voor haar tijd. Ze zal die in haar verhouding tot haar vrienden meer dan eens gestand doen, o.a. als ze aan Dr Houttuin schrijft (1770): - Respecteer gij

aant.

mijnen Christus, ik zal nooit uw Epicurus beledigen. Gij zult ondervinden, dat ik met alle menschen kan verkeren en zelfs vriendschap houden, die in dit punt met mij verschillen, indien zij maar het character van deugdzame lieden bewaren...

In haar werk als opvoedster en verdedigster van verlicht Christendom, zal ze zover niet gaan. Met name in de romans van Wolff en Deken ontmoeten we slechts den schurk-ongelovige: mej. Hartog in *Sara Burgerhart*, Jambres in *Willem Leevend*, de wellustelingen-lasteraars uit beginsel van Arkel en zijn zuster, in *Cornelia Wildschut*. Twee dingen hebben tot dit eenzijdiger standpunt geleid: Betje's hartgrondige afkeer van die oppervlakkig-cynische spot à la Voltaire, die in haar tijd als mode-houding opgeld deed, en haar afschrik van een materialisme als dat van Holbach, agressief anti-christelijk en atheïstisch. Als paedagoge staande tegenover haar jonge lezers meent zij daarom den verderfelijken invloed van het ongeloof zo scherp mogelijk te moeten stellen. Ze wil haar betoog niet verzwakken door uitzonderingen toe te geven, al kent ze die uit persoonlijke ervaring.

In den zomer van '67 blijkt de slapheid, die Betje afkerig had gemaakt van de lasten van het schrijfstersleven, geweken: ze vat door haar bijdragen voor het spectatoriaal tijdschrift *De Grijzaard* (Juli '67-Juni '69) haar taak weer op. Het verscheen bij Tjallingius, toen nog te Monnikendam, later te Hoorn, haar vriend-uitgever gedurende vele jaren. Of hij-zelf ‘de grijzaard’ was, die het blad redigeerde?

Ze schijnt weer geheel de oude in dien eersten *Brief van Silviana*, plaagziek en geestig. Maar een tikje bitterheid in haar kijk op de mensen, een ironische twijfel aan het welslagen van 's Grijzaard's pogingen als zedeschrijver tonen, dat er nog iets naschrijnt; het kinderlijk vertrouwen van vroeger is mèt den overmoed geweken. De taak van moralist is ondankbaar, dat weet ze; ze lacht den ‘goeden ouden man’, wiens vermomming ze blijkbaar doorziet, uit om zijn jeugdige illusie, ‘de menschen beter, en deswege gelukkiger te willen maken’. Hoe zou hij slagen, waar groteren dan hij schipbreuk leden?

Maar onder dit ironisch, levenswijs uiterlijk schuilt de idealiste van vroeger, die ondanks alles weer aanpakt, die het niet laten kan, den Grijzaard te steunen bij zijn taak.

In haar bijdragen toont ze zich vol nieuwe bezadigdheid en ernst. Ze grijpt niet meer naar hoogdravende bespiegeling of zwaarwichtigstichtelijke onderrichting; in haar strijdlust geeft persoonlijke lichtgeraaktheid niet meer den toon aan. Ze richt met praktischen zin haar blik op het huiselijk en maatschappelijk leven om haar heen en haar kritiek, afbrekend of opbouwend, is vaak verrassend objectief. Niet door hekelen alleen, maar door het blootleggen van de oorzaken der

aant.

gebreken zoekt ze verbetering te brengen. Een staaltje hiervan is haar typering van den ongeschikten predikant, van kindsbeen af voor het ambt bestemd, tot schade van zichzelf en de gemeente.

Vroeger al won haar proza, zo ze zich niet toelegde op 'mooi schrijven', het verre van haar gedichten. Nu ze haar talent ruimer kan ontplooien, ook op novellistisch gebied, blijkt ze den besten der Nederlandse Spectatorschrijvers, Van Effen, voorbij te streven.

Geen denkbeeld is overigens de helpster van *De Grijzaard* vreemder, dan dat ze in deze stukjes *kunst* zou geven: op een prettige manier haar zedelessen voordragen is al wat ze wil. Maar hier doet de natuurlijke gave meer, dan alle bewust pogen, door het losse en gemakkelijke van haar stijl, de raakheid van woordkeus en karakteristiek. Nooit nog gaf ze zulke gave levensbeeldjes. In een dialectstukje als den brief van Krelis Klaassen zit leven en beweging; ze weet karikatuur te geven in een enkele lijn. Nu al verstaat ze het, een briefschrijver door zijn stijl te typeren; in schetsjes van Nicht Tartuffe, het 'fijne' freuletje, de petit-maître, de 'papillon', toont ze reeds wat ze in portretkunst vermag.

Kostelijk - want ze kan het ook in dichtmaat, als ze zich niet overspant - is dat regiment Beemster boeren uit het *Gesprek van Klaas en Krelis*, een toneeltje van bont volksleven, Brero waardig. Nog is veel van haar karakteristiek ontledend, niet beeldend. Maar hoe fijndoorvoeld is deze ontleding, hoe weinig ervan is alleen maar bedacht of conventioneel.

Al staat ze door het te merkbaar moraliseren, het te eenzijdig-brave van haar 'goede' typen in het kader van haar tijd, onmiskenbaar is de eigen kijk op mensen en toestanden. -

Wat Betje in het spectatoriale genre zonder inspanning en als onbewust bereikt: natuurlijkheid in stijl en uitbeelding, wordt ook haar streven in haar dichtwerk, waarin ze nog uitsluitend haar kunst ziet. Reeds vóór '65 had ze zich in deze richting bewogen. Ze had met aandrang de eisen van oorspronkelijkheid en beeldende kracht aan den dichter gesteld; maar van de toepassing in eigen werk was nog weinig terecht gekomen. Nu ze ernst gaat maken met het in praktijk brengen van haar beginselen, toont ze een onverwachte bescheidenheid. Ze betuigt, dat ze nog zeer weinig betekenen kan, dat slechts 'aanhoudende oefening, met beoging van de juistheid en delicatesse in ieder vaers, elken regel, ieder woord' haar vooruit kan brengen. Zelfs brengt ze een eresaluut aan 'gladde verzen'. Wel zijn de bordjes verhangen, sedert ze, met meer scherpte dan goeden smaak, de *Vaderlandsche Letteroefeningen* te lijf ging en de kritiek op haar taal- en stijlfouten met zulk een suprême minachting bejegende! De oorzaak ligt in het nieuwe leerlingschap, dat ze doormaakt. Haar onbekende

aant.

beoordelaar van toen, Cornelis Loosjes, is thans haar leermeester, op wiens onderwijs ze zich beroemt, aan wiens oordeel ze al haar dichtproeven onderwerpt.

Niet lang na '66 moet dit leerlingeschap begonnen zijn: *Walcheren* is blijkbaar het proefstuk; gedichten der vorige jaren hebben vermoedelijk tot leerstof gediend en zijn onder Loosjes' leiding verbeterd en omgewerkt, om eerst later het licht te zien.

Een aardige passage in Loosjes' kritiek op *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid* brengt ons wel dichtbij de eerste kennismaking: - Vergun mij dan, mejuffrouw Elisabeth, zo begint hij, U een bezoek te geven als een vrolijk en genegen kunstvriend. - Verbeeld U dat ik, in Uw boekencel naast U gezeten zijnde en nadat gij eerst met bevallige gemelijkheid op de critici geknord hebt - van U gevraagd word: wat dunkt U van mijn *Bespiegelingen*? - Lieve juffrouw Wolff, hoe durf ik mijn gevoelens zeggen? Gij schijnt moeilijk op lieden, die U vlekjes in Uw kunst aangewezen hebben...

Hoe kittelorig Wolffje zijn kon, zulk een plagerij was juist iets om bij haar in de flank te vallen. Vooral als ze aan een persoonlijk complimentje wordt gekoppeld. - Gij ziet er zelve wel uit, vervolgt Loosjes, gij zijt zindelijk en puntig op Uw gewaad, en schoon onder de landlieden levend, weet gij de dorperheid te vermijden; behandel dan als gij uzelve behandelt, de schoone poëzij...

Geen wonder dat, toen haar werklust weer aanwakkerde, Betje den raad van dezen galanten criticus: ‘Faites choix d'un censeur solide et salutaire’ ter harte nam, door hem haar ontwerpen toe te zenden.

Zonder een literair criticus van betekenis te zijn, roert zich in Loosjes wel iets van den nieuwen geest. Hij is een vijand van het ‘likken’, hij bewondert het natuurlijke en gevoelige in Betje's talent en heeft oog voor het fris-realistische van haar tekening. Maar hoofdzaak in hun verhouding van raadgever en leerlinge was, dat zij wat de verbetering van den vorm en de zuiverheid van taal en beeld betreft, naar hem heeft geluisterd en tegelijk is aangemoedigd, in haar gedichten, zoals in haar proza, haar eigen taal te spreken.

Loosjes was zeker behoudender en eenzijdig-verstandelijker dan zijn leerlinge. Het lukt hem lang niet altijd haar met den nodigen eerbied voor de techniek van het dichten te doordringen. Nauwelijks heeft ze bv. plichtmatig ‘het geduld van een keurigen Feitama, de netheid van ene grootse De Neufville’ geprezen, of een spottend zinnetje over: de redelijke verstanden, die, gelijk de olifanten, nooit één voet oplichten voordat de andere wel vaststaat, en in wier werken dus het ‘feu poëtique’ kwalijk te vinden is, laat van dezen lof maar weinig heel.

Ze is oprecht overtuigd, dat ze nog veel te leren heeft, maar met dat al is ze er trots op, dat háár lezers geen arbeid kopen; dat ze:

nooit behoeft te fratsen aan de eerste omtrekken van een schets, zoals ze uit het crayon viel. - Bij allen eerbied voor haar beroemde tijdgenoten, mist ze in hun ‘egaal schone’ dichtwerken, waarin ‘niets verzuimd is’, ontroering, leven, een eigen persoonlijkheid, die ze van dieper betekenis weet, dan meesterschap over den vorm.

Moraliseren wil ze nog, maar de wijsbegeerte op rijm, vroeger bewonderd en nagestreefd, heeft ze de rug toegekeerd. Als ze thans nog de poëzie: ‘meer in 't belang der Reden’ noemt, dan men zou denken, drukt ze daarmee slechts uit, dat een zedeles aan kracht wint, door in poëtischen vorm op gevoel en verbeelding te werken. Ze staat hiermee midden in de achttiende-eeuwse Romantiek, waarin het moraliserende der Verlichting doorwerkt, maar overgebracht van de verstands- naar de gevoelssfeer.

Er is intussen geen sprake van, dat ze zich in beginsel tegenover het klassicisme stelt. Op één punt aanvaardt ze het zelfs ten volle, - omdat het met haar natuurlijken aanleg strookt. Realiste is ze, maar haar realisme is begrensd. Niet terwille van een beginsel, maar intuïtief onderschrijft ze Boileau's veroordeling van het ruwe, het ‘atroce’, het al te aangrijpende. Haar idealistische aard, het karakter van haar talent, dat niet reikt tot de uitbeelding van machtige hartstochten en schokkende tonelen wijst haar den weg.

Met name in haar stijl is ze volbloed-romantica. Ze kan geen weerstand bieden aan de verzoeking, zich te laten gaan, een invallende gedachte te volgen. Aan haar proza geeft dit dikwijls een charme te meer. Maar voor de gemakkelijke rijmster heeft het bedenkelijke gevolgen.

Zo mag ze dan Pope van jongs af bewonderd hebben om zijn meesterschap over den vorm en opgevoed zijn met de Franse klassieken, de gulden regel, dat zich in de beperking de meester toont, is niet voor háár geschreven.

Jaren later zal zij, in *Aan Mijnen Geest*, al haar dichterlijke feilen aan de hand van Boileau nagaan en er eerlijk voor uitkomen:

> - Der dichtren Draco schreef geen eene wet, die gij
> Niet in uw hoofd hebt, maar mijn Geest, wat baat het mij,
> Of gij dat schoone werk van achtren kent tot vooren,
> Zoo gij naar't geen Boileau beveelt, toch niet wilt hooren? -

Feitelijk legt ze *l'Art Poetique* uit naar eigen goedvinden en ze pleegt met motto's uit deze grondwet van het klassicisme eigen romantische natuurschetsjes en liefdes-idyllen te versieren en - te rechtvaardigen.

Het eresaluut, tijdens haar leerlingschap onder Loosjes aan de ‘nauwkeurige’ dichters van eigen land gebracht, maakt weldra plaats voor een steeds bewuster kritiek.

aant.

In dit opzicht kunnen haar opmerkingen in een brief van het jaar 1777 als haar eindoordeel gelden: - Onze kunstenaars likken,-likken in der eeuwigheid; dit geeft aan hun onzuivere tekeningen enigen glans, en zo men geen kunst koopt, men koopt tenminste arbeid. Past dit alles toe (en gij zult mij verstaan) op onze Dichters... En wat verder: - Niets komt mij bespottelijker voor dan die menigte Dichterlijke Genootschappen in onze dagen. Men zou waarlijk denken, dat het vaerzen maken een ambacht ware...

Met *Walcheren* zal Betje Wolff tonen, dat haar leerjaren voorbij zijn; de uitgave in 1769 vestigt inderdaad haar naam als dichteres. Het is zeker geen meesterstuk, maar vergeleken bij de onbeholpen dichtproeven van de vorige periode, is er grote vooruitgang.

In de eerste plaats in technisch opzicht: in opzet en bouw. En de taal, de zinsbouw zijn zuiverder, er is iets eigens en eenvoudigs, dat na de vroegere breedsprakerige conventionaliteit prettig aandoet, en *Walcheren* tot een leesbaar geheel maakt. Al blijft er naar onzen smaak nog beschouwing genoeg; - geen genrestukje of men krijgt een paar zedelessen toe, natuurschildering gaat over in stichtelijke overpeinzing - toch draagt het geheel een ander karakter dan vroeger werk. Beelding is in de plaats getreden van de abstractie.

Verreweg het beste zijn de genrestukjes. Naast de povere natuurweergave, waarin zo bitter weinig tot ons komt van de zomerse pracht van Walcheren, zijn vruchtbaar land en statige buitens, is hier alles fris en goedgezien: de schetsjes van het bonte stadsgewoel in Middelburg, de drukte aan Vlissingens haven en strand, de boerse pret van de Souburgse kermis zijn van het leven afgekeken. Er zit kleur en tekening in, kijk op het humoristische en schilderachtige van het volksleven: hier uit zich een echt realistisch talent. Niet zo vlot is ze, als in haar prozastukjes in *De Grijzaard*; maar het is goed, oorspronkelijk werk.

Betje Wolff heeft in deze jaren '66-'69, waarin ze zo weinig naar buiten was getreden, als dichteres en prozaïste zichzelf gevonden.

Tiende hoofdstuk
Hartsvriendschap met Cornelis Loosjes

> Moins vive que l'amour, aussi tendre, et plus sur
> Le bonheur qu'il promet, l'amitié le procure.
> A tout âge, en tout rang, l'homme est fait pour ses Loix,
> Moi je n'en exclus point les femmes, ni les Rois. -

Zo luidt het motto boven *Brief aan Vredemond*.

Nooit is Betje Wolff's vriendschapsverering zo hoog gestegen als omstreeks '70, in den tijd van haar vriendschap met Cornelis Loosjes, den Vredemond van haar poëzie, en voor het eerst stelt zij uitdrukkelijk vriendschap boven liefde.

In het gedachtenleven van haar tijd had ze de argumenten maar voor het grijpen, die haar konden versterken in deze opvatting. Vriendschapsverheerlijking lag reeds in den geest der Verlichting; de gevoelsreactie in de tweede helft der eeuw voert haar ten top.

Juist het gemengde karakter der vriendschap maakt haar voor den ontwikkelden achttiende-eeuwer, intellectueel van aanleg, maar over wien de gevoeligheid allengs meer macht begint te krijgen, bijzonder aantrekkelijk. Door haar vindt hij zijn behoefte aan geestelijk samenzijn, aan vertrouwelijke gedachtenwisseling voldaan; tegelijk wekt ze in hem een zachte ontroering, waaraan hij zich, wegens haar ‘redelijkheid’ zonder argwaan kan overgeven. Zo ergens, dan schijnt hier zijn theorie over de hoogheid van beredeneerd boven spontaan gevoel bewaarheid. In vriendschap weet hij, wat en waarom hij liefheeft; hij blijft er ver van de onbeheerste, alle rust en redelijkheid overweldigende beroeringen van den hartstocht. De verheffing van vriendschap boven liefde is een bekend motief in zijn litteratuur; in de laatste erkent hij slechts de zinnelijke genieting, de eerste echter is zijn afgod; in alle samenstemming der zielen ziet hij haar werk, en zijn psychologie, die aan de rede een zo overheersende rol toebedeelt, geeft hem het vertrouwen dat elke vertedering in vriendschap, ook tussen een man en een vrouw, buiten de sfeer der hartstochten blijft, zo ze maar te beredeneren is.

Door de achttiende-eeuwse sentimentaliteit, in wier gebied de redeverering op verre na niet is opgeheven, wordt deze opvatting met graagte aanvaard. Haar discipelen, al gaan zij prat op hun gevoelig hart, voelen zich eerst werkelijk gerust, wanneer ze het zegel der redelijkheid aan hun vriendschapsdweperij kunnen hechten.

De grenslijn tussen ‘redelijke aandoeningen’ en hartstochten moest des te scherper en - willekeuriger worden, naarmate deze vriendschapsverering der ‘âmes sensibles’ vuriger werd en het intellectueel karakter van den vertrouwelijken omgang plaats maakte voor gevoelsuitstorting. -

Zeker is ook geestverwantschap in de verhouding tussen Betje Wolff en Cornelis Loosjes een voornaam ding geweest. Toch schijnt het niet twijfelachtig of hun illusie heeft zich gevormd onder de sterke inwerking van dezen eigenaardigen gedachtengang, half dweperij, half redenering.

En toch - kenden we het ganse verloop van deze hartsvriendschap inplaats van enkele, op zichzelf staande uitingen ervan, we zouden nog iets anders zien, iets wat we nu slechts vermoeden kunnen: dat deze sentimentele dweperij wortelt in een tragische werkelijkheid.

Cornelis Loosjes, sedert 1763 leraar der Doopsgezinde gemeente te Haarlem, was in 1769, wanneer we hem voor het eerst in Betje's brieven genoemd vinden, een man van zes en veertig jaar; hij was sinds '51 gehuwd met Fijtje Adriaans van Wummenum. Berichten over hem zijn schaars. Hij behoorde tot de vrijzinnigsten van zijn tijd; de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, door hem in 1761 opgericht en waaraan hij tot zijn dood toe (1792) meewerkte, waren een bolwerk der vrijzinnige denkbeelden hier te lande.

Als zoveel moderne theologen uit de achttiende eeuw, besteedt Loosjes veel aandacht aan natuurkundige studiën. Talrijke wetenschappelijke werken worden door hem in zijn tijdschrift besproken; de verbeterde uitgave van Ray's boek: *God's wijsheid geopenbaard in de Werken der Schepping* (1768) voorziet hij van uitgebreide aantekeningen. Vooral sterrekunde schijnt zijn lievelingsstudie; in dit opzicht brengt hij Ray's boek op de hoogte van den tijd.

Zo zijn er, ook buiten de litteratuur, vele punten van aanraking op intellectueel terrein tussen Betje en haar ‘grooten Leermeester’. Reden te over dus voor toenadering tussen hen, ook buiten de gevoelssfeer. Met eerbied schrijft ze over zijn kunde op wijsgerig gebied; hij van zijn kant, is vol bewondering voor haar veelzijdige ontwikkeling en talent. Hun samenstemming wordt geschraagd door geestdrift voor dezelfde idealen op godsdienstig gebied.

Maar dit alles is niet de grond van de vertrouwelijkheid, die hen verbindt.

aant.

Wanneer Betje in een brief aan Noordkerk van 31 Juni '69 over Loosjes spreekt, is deze reeds een vertrouwd vriend; mogelijk dateerde hun kennismaking van '66, gelijk we zagen.

Evenmin als het begin kennen we het eind van deze vriendschap; zeker heeft ze na Augustus 1774, als we Loosjes voor 't laatst in haar brieven genoemd zien, nog voortgeduurd. Van heel hun omgang rest ons slechts haar brief in Bijbelstijl van 1770, *Brief aan Vredemond* uit het volgende jaar tijdens een verblijf in Vlissingen geschreven, en enkele gezegden van en over Loosjes in Betje's brieven.

Maar ook dit weinige is genoeg om te weten, dat hij omstreeks 1770 in het middelpunt van haar leven stond.

Wie de voorstelling van ideale vriendschap in *Brief aan Vredemond* als een ‘poëtische fictie’ beschouwt, en meent aan deze zijde van hun verhouding weinig gewicht te moeten hechten, miskent het levende in Betje's ‘aandoenlijkheid’. Deze is geen vrucht der verbeelding, maar spontane uiting van haar gevoelens, al draagt ze - hoe kan het anders - den stempel van haar tijd.

Deed de overdrijving in haar lofzang op Noordkerk iets af aan het wezenlijke van haar bewondering, haar erkentelijkheid? - Als men eenmaal de waarde van haar termen kent, is het niet moeilijk de levende ontroering te raden onder den te luiden galm van haar woorden.

Zo schuilt ook onder de redenerende sentimentaliteit, de dweepachtige termen in haar rijmbrief aan Loosjes, ontroering, warm en reëel. Wie hem legt naast andere vriendschapsgedichten van denzelfden tijd, weet, dat Vredemond de uitverkorene onder Betje's vrienden is. Al noemt ze Couperus een voortreffelijk man en zelfs haar boezemvriend, dien ze verlangt weer te zien; al spreekt ze burgemeester De Moor toe als glorie mijner vrienden en al verklaart ze van Radermacher zonder omwegen: - al wat een man beminnelijk maakt, bezit ge; - al overstelpt ze hem met titels als: mijn waarde, mijn wijze en brave, mijn hooggeschatte vriend; ondanks deze ‘sterke taal der vriendschap’ krijgen we geen ogenblik den indruk, dat hier meer dan rustige, intellectuele waardering in het spel is.

In *Brief aan Vredemond* is dit anders. Laat alle overdreven termen en loftuigingen voor wat ze zijn: dit verschil spreekt onmiskenbaar in wat onmiddellijk weerklank is van de werkelijkheid: de herinnering aan hun samenzijn, de lachende toespeling op haar ontroering bij een vroeger weerzien, het ongeduldig verlangen, de telkens herhaalde wens van zijn komst op *Altijd Wel*, die ze onmogelijk weet, maar waarin ze zich desondanks steeds weer verdiept. Hoe zou hij meegenieten van de schoonheid van den vroegen zomermorgen in den Souburgsen tuin! Hoe graag zou ze hem binnenleiden in den

aant.

gezelligen familiekring! Hoe zeker weet ze, dat ook hij naar hun samenzijn verlangt, om weer te genieten van den schat van haar vrolijkheid, haar geest, haar levenslust, waarmee ze als vroeger zijn ernst verlichten, zijn vermoeiden geest opbeuren zou.

Dit alles staat buiten de algemeenheden, de theorieën over volmaakte vriendschap, die zulk een grote plaats in het gedicht beslaan; het zijn rechtstreekse uitingen van haar gedachten en verlangens. Ze spreken duidelijk genoeg. Loosjes is meer dan de meester wiens steun zij mist bij haar litterair werk en haar studiën, meer dan den geestverwant, die haar dierbaarste overtuigingen deelt; hij is *de vriend* bij uitnemendheid.

En Loosjes? Heeft in zijn leven het Beemster dichteresje een dergelijke plaats ingenomen? Men zou kunnen vragen, is een zo grote vertrouwelijkheid mogelijk van één kant; is het denkbaar dat een vrouw, hoe sentimenteel zijzelf en haar tijd zijn mogen, zich zo uitspreekt, als ze niet overtuigd is, dat haar gevoelens worden gedeeld? Betje dweept immers niet in 't wilde, de herinneringen, de toespelingen op kleine voorvallen uit hun omgang wortelen in de werkelijkheid van een grote intimiteit.

Er is meer. Loosjes, volgens de traditie in zijn familie een droge, dorre, lastige man, doet zich in zijn omgang met zijn Beemster vriendin van een geheel anderen kant kennen.

Als hij geestdriftig uitweidt over *Walcheren* en ander werk, als hij naar aanleiding van de ‘Veldzangen’ *Rachel* en *Jacob* uitroept: - hij moet geen ziel hebben, die niet verrukt is door dit schone, dit natuurlijke, dit edele, dat iedere regel vertoont, - dan kan nog de enthousiaste kunstrechter aan het woord zijn. Maar het is zeker niet de criticus, die als slot van deze lofrede, de tedere verzuchting slaakt: - Lief schepsel, zag ik u nog eens zo gelukkig als mijn hart u wenst. - Het werk zijner handen, gelijk Betje zich ergens noemt, ligt Loosjes wel zeer na aan het hart. En wanneer we hem tegenover haar zo geheel ontdaan zien van de stugge geslotenheid, hem eigen, vol warme geestdrift en weke ontroering, dan is het niet twijfelachtig, dat hij aan zijn Beemster vriendin zijn dieper innerlijk getoond heeft, als aan geen ander.

Voor dien vriend, die in alles met haar meevoelt, voor wien een enkel woord de herinnering wekt aan uren van samenzijn in studie of vertrouwelijk gesprek, voor den man, wien haar gevoeligheid en haar sprankelende geest lief zijn, is ook de brief in Bijbelstijl geschreven, één der geestigste, die we van haar bezitten.

Maar zo dit alles waar is, kon dan tussen hen te goeder trouw de vriendschapsillusie blijven bestaan? Is deze niet verstoord door het weten, dat in deze volmaakte samenstemming een diepte van

aant.

aandoening leefde, die in het ‘rustig verblijf’ der vriendschap niet thuishoorde? Heeft de werkelijkheid van deze twee nooit méér geëist dan wat dwepen en wat redeneren; hebben ze niet den strijd gekend tegen onvervulbare wensen en verlangens? -

Er is tussen Betje Wolff omstreeks 1770, dwepend met haar vriend, en Lotje Roulin, gevangen in zoete vriendschapsdromen in den aanvang van haar omgang met Willem Leevend, een onmiskenbare verwantschap.

Als Lotje, heeft Betje zich in slaap gesust met de gedachte dat dit gevoel van liefllijk, zacht geluk, waarvan de hevige vreugden en smarten van den hartstocht verre bleven, geen liefde kon zijn; ook zij heeft de bijzondere tederheid ervan trachten te verklaren uit haar grote fijngevoeligheid. - Mijne vriendschap, schrijft Lotje aan haar moederlijke vriendin Belcour, die in onrust is over haar gevoel voor Willem Leevend, - moet veel zagter, smeltender, meer liefde zijn dan de uwe. - Het is dezelfde gedachtengang, waarin Betje in 1770 verdwaald is: - Ik heb mijn hartstocht overleefd. Vriendschap is sedert mijn idole, maar mijn vriendschap is zo teder, dat zij niet behoeft te wijken voor de liefde van een Duitser (ik durf geen ander volk noemen). - Denk den toon van overmoedige scherts weg, waarachter zich als zo dikwijls haar ontroering verbergt, en we hebben dezelfde voorstelling. Haar pleidooi in *Brief aan Vredemond* voor ‘Volmaakte Vriendschap, in wier zalig oord geen woeste driften binnengaan’, is er de uitvoerige bevestiging van. Wijzer en sterker voelt ze zich dan de jeugd, die geen weerstand kan bieden aan de verlokkingen van den hartstocht, wier hart ‘eischt dat men 't gelukkig maakt’. Vredemond en zij, verder 't leven ingegaan, kozen voor hun verblijf der Vriendschaps Oord, waar geen verborgen smart het hart pijnigt en het zich geen wensen vormt, die we ons schamen. Het oordeel bewaakt hun rust, en, hoe smeltend teder deze zachte vriendschap zij, hoe ‘dierbaar haar stille zuchten’, zelfs de tederste daarvan kunnen de toets der Deugd doorstaan. Haar verlangen naar den uitverkoren vriend verontrust haar niet; is dit, gezien zijn vele deugden van geest en hart, niet volkomen redelijk:

> - Is 't wonder, dat ik ieder keer
> Uw bijzijn vuriger begeer?
> 't Zijn Deugd en Reden die 't gebieden! -

Onder deze hoge bescherming kan zij veilig voortdromen en -dwepen.

En toch - in ditzelfde pleidooi liggen de aanwijzingen, dat ze niet argeloos staat tegenover de gevaren van deze bedwelmende genegenheid. Vanwaar anders de erkenning, waarmee ze haar lofzang besluit: dat iedere band tussen hen verbroken moet worden, als zij iets begeert, wat Vriendschap haar niet heeft gegeven? -

aant.

Deze enkele regels brengen ons uit de droomwereld der sentimentele illusie in een werkelijkheid van zelfstrijd en zelfoverwinning, die ook het voorgaande in een ander licht plaatst. Zij gelóóft in de mogelijkheid van het voortduren dezer tedere zielsverbintenis, deze is haar liefste goed; maar ze weet ook, dat ze ervoor strijden moet en met vasten wil heersen over iedere zwakheid, ieder hartstochtelijk verlangen. Ze gelooft op dit ogenblik zeker te zijn van zichzelf, ze voelt zich sterk in haar redelijkheid en is weltevreden in de keuze, die haar den omgang met den hartsvriend mogelijk maakt zonder wroeging, eerlijk en open. Ze is overtuigd, dat voor hen beiden, gerijpt in zelfbedwang, de tijd van den overweldigenden hartstocht voorbij is. Ze verlaat zich - te veel - op het verschil tussen de vurige, meeslepende liefde van haar jonge jaren en het gevoel van volmaakte zieleharmonie, dat haar aan Vredemond verbindt. Dat ondanks dit alles, de gedachte aan strijd en de mogelijkheid van een scheiding opwelt, bewijst wel, dat deze strijd nog niet lang is volstreden, de rust eerst sinds kort veroverd.

Wist Betje, dat ook haar vriend een dergelijke worsteling te doorstaan had? Is Loosjes de hartsvriend, van wien ze in *Dankbetuiging aan de Eenzaamheid* schrijft, dat zij *hem alleen* den naam van filosoof waardig keurt, omdat hij, ‘moet het zijn, zijn hart met mannenmoed bestrijdt’? Dat deze passage in de oorspronkelijke lezing van het gedicht ontbreekt en dus tussen '66 en '71 is ingevoegd, in den bloei van haar vriendschap met Loosjes, is veelzeggend. -

Lotje Roulin's droom is die van een argeloos kind, dat noch het leven, noch de liefde kent; ze geeft er zich onvoorwaardelijk aan over en laat onbewust het verlangen in zich rijpen. Toen Betje Wolff de zoete betovering der sentimentele vriendschap doorleefde, was ze een vrouw, door menige worsteling met zichzelf en het leven sterk geworden; ze heeft er zich niet gedachtenloos aan overgegeven, maar ook tegen zichzelf den strijd aanvaard, om te kunnen behouden wat haar dierbaarst bezit was. Ze heeft haar illusie pogen waar te maken, niet door de ogen te sluiten voor alle werkelijkheid, maar in harden strijd daarmee.

Er is - ongetwijfeld - zelfbedrog in haar vertrouwen op het vriendschappelijke van haar gevoelens voor Loosjes; even zeker is er de eerlijke wil, alles uit hun verhouding te bannen, wat de onschuld ervan zou schenden; de overtuiging, dat alleen onder die voorwaarde hun vertrouwelijkheid mogelijk was.

Aan Aagje Deken zal Betje enige jaren later schrijven: - Die God, die mij hoort, wiens ogen mijne gedachten zien, weet dat ik, door Zijn genade en door een allergelukkigste gesteldheid geholpen, nimmer de wetten der deugd bebbe overtreden... zo ik u mislei op

aant.

dit allergewigtigste punt, zij er geen zegen voor mij. - Haar ernst, de oprechtheid, die de grondslag vormt van haar karakter, staan borg voor de waarheid van deze woorden. Er is, wat de buitenwereld ervan mocht denken, nooit sprake geweest van een ongeoorloofde verhouding tussen Wolffje en haar groten vriend.

Niet de uiterlijke band van haar huwelijk met den ouden man, van wien ze zich geheel vervreemd voelt, heeft haar weerhouden, maar haar trots als rechtschapen vrouw, haar gevoel van hoogheid als denkend mens en die eerlijkheid, die de zelfvernedering van een dubbelzinnige verhouding niet verdragen kon.

Door haar vrienden, die de bijzondere vertrouwelijkheid ervan kenden, in de eerste plaats door Noordkerk, schijnt inderdaad haar verhouding tot Loosjes als louter vriendschappelijk geëerbiedigd te zijn. Ook door de familie Loosjes zelf, bij wie ze aan huis komt en onder wie ze ook later vrienden telt. De herinnering daar aan haar bewaard, moet onverdeeld sympathiek zijn geweest. -

Eer Betje zich een weg had gebaand tot deze betrekkelijke rust, heeft ze het bitter moeilijk gehad met de buitenwereld en met zichzelf. Een onuitgegeven gedicht aan Noordkerk gericht, een schets in *De Grijzaard*, beide van het jaar '68, staan midden in die crisis.

Tussen de oude klachten over melancholie, die haar een leven, dat ze moest besteden ‘in d'eedelen dienst van Rede en Deugd’ doet misbruiken, door ‘vruchtloos zich te bedroeven’, klinkt een nieuwe toon van opstandigheid. Zij bekreunt zich niet om ‘het vonnis der dwaasheid’ en staat onbevreesd tegenover de ondeugd, zo verzekert ze. Welbewust trotseert ze de openbare mening, die haar onschuld miskent en gelooft, ‘dat ze het met den langen Loosjes houwt’, zoals ze het enige jaren later ‘Grietje Jansen’ in een Bakerbrief aan Vollenhoven laat zeggen.

Tegen alles wat de vrijheid van haar omgang met den hartsvriend in den weg staat, weert ze zich. De verwijdering tussen haar en haar man is groter dan ooit. Verzet van dien kant, al is het maar een waarschuwing, dat haar vriendschap stof tot praatjes geeft, maakt haar opstandig. Ze ziet er slechts wantrouwen in en jalouzie, waartegen ze tevergeefs optornt. Als de botsingen niet uitblijven, kost het haar grote zelfoverwinning te keren ‘tot haar post’, in de hoop, dat ‘lijdzaamheid’ zal triomfeeren. - Een lijdzaamheid, die vooreerst ver te zoeken is.

Onder al deze verwijten en klachten over miskenning door haar man en door de buitenwereld leeft dieper-in de erkenning, dat zij met verzoekingen te strijden heeft. Er zijn ogenblikken, dat een stem haar toefluistert, toch niet neer te knielen voor ‘de norsche deugd’, haar

aant.

weg, ‘die geen rozen heeft’ te verlaten. Maar haar godsdienst doet haar vol schaamte deze verzoeking als een lafheid verwerpen. Hoe conventioneel ook van inkleding, uit zulke regels spreekt een bitterharde werkelijkheid.

Zo stort ze haar hart uit voor haar ouden vriend, zeker bij hem begrip te vinden. Dat ze van haar man, voor wien ze zich afsluit, zulk een begrip niet verwachten kan, wil ze in haar onbillijkheid niet zien.

In de schets van *Laetitia*, enkele maanden later in De Grijzaard getekend als slachtoffer van den voorzichtigen laster, die ‘niets’ zegt, maar alles laat doorschemeren, geeft Betje zichzelf weer in de spanning van nauwelijks bedwongen ontroering; *zij* is die vrouw: - wier hart teder en gevoelig, wier opvoeding zedelijk en godsdienstig is, wier gestel lééft - in den allersterksten zin des woords lééft; aan wier leed de levendigheid harer ziel een allersnijdendste scherpte geeft; wier geest, hoe edel, hoe gelukkig die zijn mag, verdoft, wier beminde vrolijkheid wegkwijnt, onder overstelpende moeilijkheden. -

Den gehelen zomer van '68 lijdt haar gezondheid in hoge mate onder de zenuwslopende worsteling met zichzelf en haar omgeving. Haar oude dokter, Rupertus, om raad gevraagd wegens zenuwpijnen, slapeloosheid en ‘melancholique reflexies’, begrijpt wel, dat nog iets anders voor zijn patiënte nodig is dan medisch advies. De schuld gevend aan zijn praatachtigheid van ouden man, schrijft hij, dat hij ook met zijn philosophe zich een weinigje wil bezighouden. Aftrekking van gedachten en een vaste wil zich tegen haar leed te verzetten zijn de beste geneesmiddelen, aldus zijn raad; hij weet uit vroegere ervaring, wat hij in dit opzicht van haar vergen kan. - Ik recommandeer U op 't allerserieuste vrolijk te zijn, zoveel mogelijk is, besluit hij. - Uit zijn woorden spreekt tegelijk het vaste vertrouwen op haar geestkracht en de overtuiging, hoe bitter moeilijk dit simpele vrolijk zijn zijn ‘zoete Betje’ vallen moet. De oude dokter is te kies, om over de mislukking van haar huwelijk ronduit te spreken, maar het moet hem van 't hart, dat de Beemster, vooral in den winter, de rechte plaats niet is in haar omstandigheden. Woonde hij in Amsterdam inplaats van in Middelburg, hij zou haar bij zich vragen; - occasie hebbende om U alle die honnette vermaken aan te doen, die Uw staat en Uwe jaren permitteeren en die ik, *als dokter*, (want de wereld is gek, weten we) zoude zeggen noodig te oordeelen. -

Betje heeft zich op den duur ontworsteld, niet alleen aan de zenuwslapte en het lichamelijk lijden, dat ermee gepaard ging, maar ook aan de gevaarlijke, hartstochtelijke bewogenheid uit de eerste phase van haar omgang met den hartsvriend.

Dat zij deze vriendschap heeft kunnen behouden is niet het gevolg van een toegeven aan sentimentele verblindheid, maar van een zielskracht en een zelfbedwang, die eerbied afdwingen.

Dank zij haar eerlijken wil was omstreeks 1772 werkelijk de grootste strijd gestreden en begon haar tederheid uit te groeien boven elk hartstochtelijk verlangen. Er komt dan, na jaren van nerveuse spanning, een vastheid in haar wezen, die er op wijst, dat inderdaad de verhouding tussen haar en Vredemond zich tot vriendschap heeft bestendigd. -

Er is een ogenblik gekomen, waarop Betje deze gehele phase in haar leven in volkomen klaarheid heeft gezien. De fijn-realistische ontleding van Lotje Roulin's liefde staat daar borg voor. Ook uit de brieven van Belcour aan Lotje spreekt dit gerijpte inzicht, ten koste van zoveel innerlijken strijd veroverd, en door geen theorie, sentimenteel of ‘redelijk’, meer verduisterd.

Lotje Roulin moest lijdzaam ondergaan door haar liefde en verlangen; Betje Wolff kon ze beheersen en zich eraan ontworstelen. Ze kon zich dwingen tot wat leven en plicht van haar eisten, totdat de zoete bedwelming uit haar week, de ontroering in haar verstilde. Met veel in zich van de lichamelijke zwakte en het overgevoelige zenuwgestel, die Lotje's weerstand ondermijnen, vindt zij, hoe gaarne ze droomt en dweept, in zich het tegenwicht van haar helder verstand, haar sterken wil en haar levenslust. Ook de afleidende krachten van haar veelzijdige belangstelling, haar talenten, haar humor helpen haar. -

Zo heeft de werkelijkheid van Betje Wolff's leven, in deze jaren van groeiende bekendheid zo afwisselend en veelbewogen, dieper tragiek gekend, dan het simpel geval van onbeantwoorde liefde, die Lotje's levenskracht opteert.

aant.

Elfde hoofdstuk
Stemmingen omstreeks 1770
Vrienden en bewonderaars

Bij alle pogingen tot ‘eenparige blijmoedigheid’ is dan in 1769 en volgende jaren, als haar brieven toestaan haar leven meer in bijzonderheden te volgen, Betje nog verre van evenwichtig. Zo prikkelbaar kan ze zijn, dat ze zelfs Noordkerk's vriendschap in de waagschaal stelt, als hij niet ingaat op haar zelfbeklag en haar op haar plicht durft wijzen. Zogenaamd om hem moeite te sparen - de gezondheid van haar ouden vriend laat veel te wensen over -; maar inderdaad omdat zijn ‘stijfheid’, het tonen van zijn ongenoegen, haar irriteert, vraagt ze hem geen boeken meer te zenden, niet meer te schrijven: het zou haar ‘displaisir’ doen. Als Noordkerk dit niet neemt, haar, met een copie van haar brief, het ongepaste van haar houding laat voelen, is ze wanhopig. Ze weet niet hoe gauw ze zal schrijven, om haar allerbitterste droefheid over het gepasseerde te doen zien. - Ze smeekt toch van tijd tot tijd weer iets van hem te mogen horen. Zonder dat zal zij missen, wat ‘dus lange mijn genoegen vergrootte en al mijn gesmoort verdriet verzachtte.’ - Moedeloos is ze door reflecties, moedeloos, door't geen volgen kan (Noordkerk's weigering). En de brief eindigt met een bede, dat zij, ‘de bitterlijk bedroefde zieke’ toch in zijn gunst mag worden hersteld. -

Nog langen tijd blijft de ondergrond van haar stemming donker. Telkens ontmoeten we in haar brieven klachten over eenzaamheid, over allerlei ‘chagrin en overdadigheid’, die haar philosophie te overwinnen heeft, over ‘alle de onaangenaamheden mijns levens’. 't Is waar, zelden komen deze klachten, zonder dat er een troostgrond aan wordt toegevoegd; zelfs in dien diep wanhopigen en opstandigen brief van 19 Februari '71, met zijn kreet om bevrijding, zijn bittere klacht over de diepe eenzaamheid, die haar lot is, houdt ze nog den schijn op van bedaardheid in alle lichamelijk en geestelijke ellende.

En steeds weer doet zich, na zulk een bui van wanhoop de spontane veerkracht gelden, die haar den moed doet herwinnen en het leven

aant.

‘in het vrolijkste licht’ doet zien. Toch wijst alles op knagende onvoldaanheid, dapper bestreden en meestal teruggedrongen, maar niet overwonnen.

Een geringe oorzaak als ongemeen strenge koude of slecht weer is genoeg, om opgewektheid en werklust te doen kwijnen en aan de steeds op de loer liggende melancholie vrij spel te geven; haar gezondheid blijft wankel. Dr Grashuis, een Amsterdamse medicus, die Betje in 1769 en '70 behandelt, waarschuwt zijn patiënte ernstig, haar gezondheid niet weer door te veel inspanning te krenken en laat doorschemeren, dat hij anders voor de gevolgen niet instaat. - ‘Als uw zenuwgestel sterker wordt, zult gij genot van uw leven hebben, en niets weten van die duizenderlei ongemakken, die u zo kwellen.’ Er zal heel wat moed en geduld nodig zijn, eer het zover is. - Leef dan blijmoedig, werkzaam en, kan het zijn, gelukkig, zo eindigt zijn brief. -

Met dat al geeft ze geen kamp, en de wending in haar uiterlijk leven sedert 1769 werkt gunstig.

Immers dit jaar bracht, mèt de uitgave van *Walcheren*, die haar met één slag tot een dichteres van naam maakte, datgene, wat de oude dokter Rupertus zijn patiënte naast ‘versterkende en balsemique’ middelen had voorgeschreven: de opbeuring van gezelligen omgang, de afwisseling en fleurigheid van mondaine genoegens.

Ook al is haar vrolijkheid nog vaak uiterlijk, meer vrucht van haar wil, dan van haar levenslust, Betje is te gezond van ziel, te kinderlijk-ontvankelijk ook voor de bekoring van dit nieuwe leven als gevierde dichteres, om zich niet voor alle genoegens die het brengt open te stellen.

Binnenkort is ze in de Grand'monde, die 's zomers de Beemster overstroomt, ten volle opgenomen; ze wordt er gehuldigd en gevleid. Wel raakt het haar dieper wezen niet, maar ze is te veel vrouw van de wereld, om zich in de afwisseling, de schittering van dit leven niet thuis te voelen, te zeker van haar charme, om niet dadelijk het middelpunt te zijn en zich te laten meevoeren ‘in de draaykring der beau-monde’, in sneller tempo soms, dan ze wel wil en dan verstandig is. Ze zal het later aan Aagje Deken toevertrouwen: - Is dat zwak (al te goedaardig te zijn en afkerig van alle gemaaktheid) niet wel eens de bron dat men dingen meedoet, die noch goed, noch kwaad zijn, doch zoo worden, nadat men ze beschouwt? - Voor 't ogenblik echter geniet ze alleen van haar gave, overal bemind te zijn, ze weet zich geestig, vrolijk, innemend en wel-opgevoed; het is nu ze, in den opgang van haar roem, als vrouw en dichteres om strijd gevierd wordt, niet het moment te bedenken, dat zulke gaven gevaarlijk kunnen zijn en het moeilijk maken, ‘er zonder kleerscheuren door te geraken’.-

aant.

- 't Is een charmant plaisir voor een jonge vrouw, in de waereld komende, de hommages te ontfangen van elk polit man en zo vrij te blijven als een boeremeid, die niet weet, dat er een Cupido op de waereld is. - Ziedaar een overpeinzing van Betje Wolff in 1770, niet geschikt voor een zedekundig handboek. Wolffje is zich van haar succes welbewust, ze weet dat ze dit zowel aan de bekoring van haar klein, pikant persoontje, haar 'compagnie extrêment amusante', als aan haar talenten te danken heeft; ze weet, dat haar 'irrésistible et charmant air de plaire' zijn uitwerking nog heeft, dat in haar ogen 'certain je ne sais quoi' van geest, verstand te lezen is. Plagerijen over haar 'conquêtes' zijn haar verre van onwelkom; zijzelf maakt menigmaal met onverholen pret toespelingen op dezen of genen bewonderaar, op wien zij dieper indruk gemaakt heeft, dan goed is voor zijn zielsrust.

We zien haar ogen, glinsterend van ondeugd voor ons, als zij bv. Dr Houttuin verklapt, waarom het contact met zekeren fijne, dien ze bezig was te ontbolsteren, is afgebroken. - Heeft ze te sterk gereformeerd? vraagt de Hoornse dokter. - Neen, antwoordt Wolffje, ik verzeker U, Foi du Philosophe, hier schort het hem niet... Lach jou guit, ik lach ook, O nature, que vous êtes une drole! - Ze wil zich niet laten uithoren, zegt ze. Maar ongetwijfeld was Houttuin een goed verstaander, en 't is wel duidelijk, dat ze de bekering had opgegeven, omdat die een verovering bleek te zijn. -

Met dat al is ze noch een doortrapte coquette, noch een zoekster naar zwoele emoties; ze wil niet de zinneprikkeling van gewaagde verhoudingen en houdt de atmosfeer van haar vriendschappen zuiver, ondanks haar 'ton de badmage', haar wat gewaagde scherts en gemeenzaamheid. - Schoon ik zo vif ben als het licht, schrijft ze later eens, zo is toch mijn ziel geheel ernst, mijne levendigheid zit slechts in mijn bloed en zenuwen. -

Een kring, waarin Betje zich omstreekt dezen tijd geheel thuisvoelt, is die van haar Goudse vrienden, burgemeester De Moor van Immerzeel en zijn vrouw, en Ds Couperus, die heel gemoedelijk, als was hij haar oudere broer, met haar omspringt, maar onder deze gemeenzaamheid een werkelijke eerbied verbergt voor haar geestesgaven.

Betje is in dezen kring het middelpunt, bewonderd en gevleid. Het echtpaar De Moor draagt haar op de handen. Mevrouw is van haar eigen leeftijd; - niet schoon, maar onuitsprekelijk bevallig en aangenaam; met veel lectuur, smaak en oordeel. - Daarbij zo vrolijk van aard, dat ze haar Beemster vriendin 'niets voorgeeft'. Haar man, wel twintig jaar ouder, is, zo zegt Betje, een eerlijk, wijs man, die zich zeer kan vermaken met het gekakel van vive vrouwen. - Een man naar haar hart dus; daarbij een overtuigd kampioen voor de vrouw

aant.

van talent en ontwikkeling. Hij is altijd vol oplettendheden, stelt zijn bibliotheek tot haar beschikking, behoort tot de vrienden, die aandringen op de uitgave van haar portret. Hij verzoekt haar den *Lierzang* aan hem gewijd, met zijn vollen naam en ambtstitel in *Lier- Veld- en Mengelzangen* te plaatsen, wat zijn openlijke steun betekent in haar strijd tegen de orthodoxie. Verscheiden van Betje's gedichten zijn op zijn aandringen ondernomen en uitgegeven.

Prompt om de veertien dagen verschijnen de ‘affectueuse en grappige brieven’ der De Moors in de pastorie en helpen ‘Betje lief’ den winter doorkomen. Ze zijn onvermoeid in hun pogingen haar uit de Beemster weg te lokken - als het kon voor goed... Want deze vrienden weten in den overvloed van hun hartelijkheid niet altijd maat te houden. Ook zullen Betje's klachten en onvriendelijkheden over Ds Wolff wel aanleiding hebben gegeven tot hun weinig kiese plagerijen en - toespelingen op het levenseinde van haar bejaarden echtgenoot. De opvolger in spe wordt zelfs al genoemd en warm aanbevolen! Het is de vijftigjarige Ds Amijs, Remonstrants predikant te Noordwijk en weduwnaar. Mevrouw de Moor - en let wel, haar vriendschap met de Beemster dominese is dan nog pas begonnen - schrijft zonder omwegen: - Hij is zoo over de huizen heen op zijn Betje gecharmeert, dat hij alleen den dood van zijn collega afwacht, om een partijtje tête-à-tête te proponeeren; ja kindlief, hij heeft mij zijn confidente gemaakt en ik zeg, dat ik er zeer content mede ben. Heer, liefje, hadden we u eens uit dien ‘slijk onreine’, zooals gij uwen laatsten dateert. O, 't is zulk een lieve man! Moortje (burgemeester De Moor van Immerzeel) zei: ‘dat gij net een vrouw voor zijn grooten vriend zijt’, en ik zeg het ook. Niet uit de zucht van Echo te spelen, maar waarlijk en te goeder trouw; -- er is wat te doen met het orlogebantje! (een cadeautje van Betje aan het slachtoffer). Betje, zo waar als wij beiden vijanden van hypocrisie zijn - hij heeft het gekust en zeide nog, ‘dat lieve hartje, wat denkt ge van zo eene dame? O, ik heb haar zoo lief als d'appel van mijn oog.’ -

Betje blijft er doodnuchter onder: - Lacht ge niet om zulk een aardige periode? - vraagt ze aan Noordkerk, voor wien ze de hele ontboezeming van haar Goudse vriendin overschrijft (18 Sept. 1770). Maar onmiddellijk volgt er - en dit verraadt de bittere stemming achter het luchthartig babbeltje: - Mijn man gaat weer, zonder mij te waarschuwen, veel minder te vragen of ik mede wil, voor een week of drie naar zijne familie...

Dat Ds Wolff noodgedwongen zich om troost tot zijn familie wendde, omdat zijn vrouw elders gezelligheid en vriendschap zocht, schijnt haar niet in te vallen.

Zo leeft ze geheel voor zichzelf en haar vrienden; de oude man is

aant.

slechts een struikelblok, waardoor ze in haar vrijheid wordt belemmerd. Terugkeer in de Beemster, na gezellig vrienden- of familiebezoek, is terugkeer tot een eenzaamheid, waarover ze zich beklaagt en laat beklagen. Een opmerking van Noordkerk, dat deze eenzaamheid de vrucht is van haar vrijwillige keuze en dat zij 'des content moet zijn', maakt haar kribbig. Ze beweert, dat ze 'ook waarlijk tevreden is', maar vervolgt: - Ik beken echter, dat het mij niet mogelijk is, schoon insgelijk de vrugt mijner vrijwillige keuze, na een alleraangenaamst verblijf in mijne familie, (ze is juist uit Zeeland terug) niet nu en dan nopens mijne hartelijk geliefden Vader, Broers en Zusters, aan waare vrienden een woord in mijne brieven te voegen! Alsof Noordkerk dáárover gevallen was.

Betje, die over eigen uithuizigheid geen woord horen wil, die voor zes dagen naar Amsterdam gaat en er zes weken blijft, die den gehelen zomer in Zeeland logeert, voelt zich, - we zagen het al - verongelijkt, als Ds Wolff van zijn kant zijn eigen gang gaat. Dat haar man zich wel eens gevoelig toont over de al te grote bewondering van haar vereerders, vindt ze onbegrijpelijk en onredelijk. Hoewel ze in billijker ogenblikken de grootste waardering zal tonen voor de verdraagzame overtuiging van Ds Wolff en zijn talent als spreker, onthoudt ze zich in dezen tijd niet van onhebbelijke toespelingen op zijn werk en zijn preken.

Ziedaar het leven in de Beemster pastorie en het humeur van de kleine dominese in het ongunstigste licht; de belichting is, dat spreekt vanzelf, eenzijdig.

Want er zijn in dit samenleven van twee mensen, tussen wie verschil in leeftijd en temperament een nauwelijks te overbruggen kloof had gevormd, tijden van toenadering, van betere verstandhouding, eerst nog vaak verstoord, tenslotte onafgebroken. Tijden, waarin Betje de warme genegenheid van Ds Wolff, zijn goedhartige bezorgdheid erkent, waarin zij van haar kant den ouden man opfleurt door haar 'vrolijke lustigheid'.

Van zulk een harmonischer verhouding horen we in haar geestigen brief in Bijbelstijl, uit den zomer van 1770. Betje is overvallen door een hevige ongesteldheid en haar man vindt haar in een allerellendigsten toestand, als hij uit de kerk komt: - Hij nu was als een die raadeloos is; want zijne hoope was als het huis der Spinnekoppen van wegens mijne behoudenisse. Toen riep hij tot Cornelius (Dr Cornelis Peereboom uit Hoorn was hals over kop aan Betje's ziekbed ontboden): - Bebouw haar en ik zal U tot de helft mijnes goeds geeven. O, mijne vrouwe, wie zal mij vrolijk maaken, als ik om U in 't zwart gaan zal? Is zij niet de vreugde mijner oogen ende is zij niet de troost mijner grijzigheid? -

't Is waar, dat ook in dezen brief iets doorschemert van Ds Wolff's geprikkeldheid over de al te tedere ontboezemingen van een jongen dichter (is het Gerrit van der Jagt?), die op het nieuws van haar ziekte komt aansnellen. Jaloezie, die niet den minsten grond heeft, verzekert Betje... In ieder geval erkent ze op dit ogenblik volmondig de zorg en liefde van haar man, die haar in deze ziekte als een warme koestering omgeven.

Betje's onnodige openhartigheid, haar onaangename spot, haar lichtgeraaktheid zijn in deze jaren niet te loochenen. Daar staat tegenover, dat ze zich op den duur niet heeft verzet tegen den verzoenenden invloed van Noordkerk en toont te begrijpen, dat zijzelf tot de verstoring van de atmosfeer de meeste aanleiding geeft. Ze is nog dikwijls verdwaald op den weg van zelfbeklag; ze is driftig en prikkelbaar. Maar ze geeft den strijd niet op en is, met vallen en opstaan, maar met eerlijken wil, gekomen tot de beheersing van zichzelf.

Er is een passage in haar nieuwjaarsbrief van 2 Januari 1770 aan Noordkerk, waarin de strijd en de twijfel aan eigen kracht van dit dappere mensenkind op ontroerende wijze aan den dag treden. De stemming is - voor het ogenblik - vredig en zonnig in de Beemster pastorie, maar broos, door stormachtige dagen, die voorafgingen. Noordkerk heeft beiden zijn hartelijkste wensen toegezonden en Betje schrijft: - mijn lieve, waarde man heeft UWedelgestr. *met traanen in zijn oogen* alles doen toewensen wat de vriend zijner *uitmuntende* vrouw (zijn eigen woorden) verdient en op Uw gezondheid gedronken. - Betje heeft hem hierom ‘wel duizend kussen gegeven’: - Och ik ben zo gelukkig! En hoeveel ben ik Uwen wijzen raad redevabel voor dat geluk! *God geve, dat ik blijve als ik nu ben*. - De strijd was nog niet volstreden, maar wie zo eerlijk zichzelf de schuld kan geven, is een eind op weg. -

Wat zich thans in haar afspeelt is de laatste beslissende worsteling, een laatste opstand van alles in haar, wat, jong en hartstochtelijk, verlangde naar huiselijk geluk, naar huwelijks- en kinderliefde. In de branding van dit verlangen kan ze niet luisteren naar haar rede en haar plichtsgevoel, die haar zeiden, dat ze berusten moest in het onvermijdelijke en blijmoedig te aanvaarden had, wat het leven haar gaf.

Hoe kan ze hunkeren, 's winters in de eenzaamheid van haar Beemster huis, naar haar geliefd Zeeland, naar het logeren op *Altijd Wel*, om de illusie van volmaakt familieleven, die het schenkt, om de zoetheid ook van het weer-kind-zich-voelen, lieveling van haar ouden vader, kind van één gezin met de broers en zusters, in wier hartelijkheid ze zich koestert, diepgaande verschillen in karakter en levensopvatting vergetend. In 't hartje van den winter (14 Dec. '70) is ze al vervuld van haar reis naar Walcheren in den volgenden zomer: - Wij

aant.

rekenen alweer (zij en haar vader), nog maar zes maanden, die zullen wel omkomen - Op 9 Maart is de dag van afreis al bepaald.

Een diep verlangen naar een eigen jong gezin schuilt achter de genegenheid voor neefjes en nichtjes, achter de sentimentele verrukking over hun kinderlijke briefjes en het lekkers dat ze sturen: - en ik, malloot die ik ben! kreet wat ben je me over zulke lieve hartjes, die hun lekkers zoo gul mededeelen, en wat krijg ik een: 'nagt lieve tante-lief, vooral komen', dat is het slot van hun brieven. - Wat is ze feitelijk zielig, die trots, omdat de komst van 'Tante Betje die zo braaf met hen kan ravotten' een buitenkansje is voor de kinderen: - Ik hoor, dat onze kindertjes onder de plaizieren, die ze den heelen winter opgeteld hebben, als hun wagtende, altoos dat getal sloten met: En dan komt Tante Betje ook nog. -

Ze heeft tenslotte berust niet alleen, maar met de veerkracht, die de vrucht was van haar rede en haar 'genoeglijk temperament' heeft ze afgeschud wat haar neerdrukte, vastbesloten te woekeren met het goede wat het leven haar bood, niet vruchteloos te verlangen naar hetgeen het haar onthouden had.

Zo heeft ze haar levenslust, die, ongestadig, haar nu eens opstuwde tot uitgelaten vrolijkheid, dan weer terugvloeide, haar achterlatend in diepe ontmoediging, gestaald en gelouterd tot een opgewekten, gelijkmatigen *levenswil*.

Het is om die taaie wilskracht, dubbel moeilijk voor iemand van haar temperament, dat mannen als Noordkerk en Rupertus haar hun philosophe noemden en op haar bouwden: zij wisten, dat dit jonge vrouwtje niet redeneerde, maar stréédvoor de verwezenlijking van hetgeen wellevenskunst en godsdienst haar voorhielden.

Wanneer, in het najaar van 1771, Noordkerk sterft, treft dit verlies Betje zo diep, dat ze haar verdriet vooreerst niet onder woorden kan brengen. Sweers moet haar in zijn brief van 25 Dec. opwekken, hun beider ouden vriend te gedenken. Maar ze is niet meer steunloos door dit gemis, ook al heeft ze haar ogen 'dof geschreid'. - Uit het *Grafdicht* aan hem gewijd, spreekt behalve de treurende vriendin, de vrouw die sterk staat in het leven, die de kracht in zich voelt, om al wat zij in den wijzen, humanen vriend bewonderde, niet alleen voor zichzelf na te streven, maar op haar beurt uit te dragen, als mens en schrijfster.

aant.

Twaalfde hoofdstuk
Intellectueel contact
Vertaling van Craig's Essay on the Life of Jesus en Voorrede

Vele vriendschappen, sedert de uitgave van *Walcheren* gesloten, schiepen naast een mondaine en hartelijk-gezellige, ook die intellectuele sfeer, waaraan Betje Wolff behoefte had. Meer en meer vormt deze een gezond tegenwicht voor sombere en al te gevoelvolle stemmingen.

Zij komt in aanraking met een aantal mannen en vrouwen, verwant in voelen en denken, ze beweegt zich te midden van een opgewekt geestelijk leven. De wrijving van gedachten in gesprekken en brieven verdubbelt haar belangstelling en zelfvertrouwen. Gerijpt in haar opvattingen, gesteund door de waardering van haar vrienden, door het gezag van hun woord, zal zij weldra geheel toegerust in het strijdperk treden.

Van al die nieuwe betrekkingen houdt ze Noordkerk trouw op de hoogte. In den beginne vooral, geven alle ‘politesses’ Wolffje een naïeve voldoening en het is pas langzamerhand, dat ze het klatergoud van het edeler metaal leert schiften.

Nu eens is het de Commissaris-politiek De Perponcher, die haar ter gelegenheid van de synode te Edam komt verzekeren, dat *Walcheren* ‘hem zeer gouteerde’ en zoveel discours met haar wisselt, dat zij ‘gefrappeert is van zijn beleefdheden’. Het bezoek door hem en Ds Serurier kort daarop aan haar ‘celletje’ gebracht, is een eer waarvoor ze zich zeer gevoelig toont.

Dan weer heeft ‘onze Heer Dijkgraaf’ (Mr Frederik Alewijn, lid der regering van Amsterdam en dijkgraaf van de Beemster), die voordien blijkbaar weinig toeschietelijk was, ‘uit eigen motif’ belet gevraagd en ‘familliaire conversatie verzocht’; het begin van een jarenlange vriendschap met hem en zijn familie.

Of Radermacher, ‘regent tot Middelburg en bewindhebber der O.I. Maatschappije’ - Betje heeft wel even een zwak voor de voornaamheid van haar ‘admiradeurs’ - heeft haar met een allercharmantsten brief vereerd, waarin hij ‘mij de vreugd van zijn hart over

aant.

de ere Walcheren aangedaan, zo gulhartig toont' - dat zij er niet over zwijgen kan.

De kennismaking wordt voortgezet. Radermacher zendt haar allerlei nieuws voor haar album van beroemdheden, een dierbaar, veel bewonderd bezit, en kondigt zijn bezoek aan. Wanneer dit heeft plaats gehad, is ze opgetogen: haar brief (10 Oct. '70) aan Noordkerk is er vol van. Allervermakelijkst is de mengeling van voorgewende achteloosheid en gestreelde ijdelheid waarmee ze Radermacher's vleiende bewondering als in 't voorbijgaan vermeldt en - er toch telkens weer op terugkomt. Ze laat zich - 't is duidelijk - het hoofd door geen complimentjes op hol brengen, maar dat neemt niet weg, dat ze ze graag hoort en - in haar hart ook wel geloven wil. Dat haar bezoeker in intellectueel opzicht niet de eerste de beste is, maar een man van veelzijdige ontwikkeling en grote muzikaliteit, die bovendien veel van de wereld heeft gezien, maakt zijn hulde te strelender.

Intussen is er ook een ernstiger kant aan hun omgang. Reeds geruimen tijd vóór de persoonlijke kennismaking had Radermacher gelegenheid gehad, naast de dichteres de theologe te leren waarderen, en ondervonden, dat voor haar vrienden Betje Wolff geen moeite te veel is.

In den loop van hun briefwisseling toch, was haar Radermacher's scepticisme gebleken, waaraan wel vooral het lezen van Voltaire's geschriften debet was. - Het is haar tot in de ziel leed, dat zulk een edel mensch *niet gepersuadeerd is van la religion Cretienne*. - Dat zijn twijfel in de hand wordt gewerkt door de 'super, super fijnheid' van zijn vrouw, maakt haar te meer met zijn dwalingen begaan; weldra is ze geheel verdiept in haar poging hem tot andere gedachten te brengen. Daar ze op het punt van Deïstische lectuur heel wat aandurfde en haar overtuiging van redelijk Christen gesterkt had in de school van den twijfel, komt ze welbeslagen ten ijs.

Begin '70 is ze met haar bekeerling over de brandende godsdienstige vraagstukken 'in breede correspondentie'; hij schreef haar onlangs elf vellen vol; ze heeft ze beantwoord en gelooft: - dat zijn WelEd. Gestr. zien zal, dat oefening en overtuiging mij een Christen maakt en dat ik Voltaire in verscheiden stukken naar verdienste beantwoord heb. - Ze is nu bezig voor haar vriend (- want dus verzoekt hij bij mij bekend te zijn -) Craig's *Essay on the Life of Jesus* te vertalen, een werk dat spoedig het licht zal zien. Tegelijk heeft ze een ander Engels werk voor hem onderhanden: Stackhouse's *Defense of the Christian Religion*.

Radermacher is zeer dankbaar, voor de moeite, die ze zich geeft, 'in hem van dwaling tot waarheid te brengen'; hij erkent dat ze juist redeneert en grote belezenheid heeft. Mogen we op Betje's voorstelling in de tot hem gerichte *Lierzang aan Philantrope* afgaan, dan is haar bekeringspoging niet vergeefs geweest. -

aant.

Niet alle Deïstische vrienden van de vrijzinnige Beemster dominese toonden deze waardering. Er waren er die, misleid door de ruimheid van haar opvattingen en haar uitgebreide lectuur van Deïstische geschriften, in haar een geestverwante hadden menen te zien, en wie dus de uitgave van Craig's werkje en vooral de *Voorrede*, waarin zij openlijk haar Christendom beleed, teleurstelde. Tegenover hen handhaaft ze haar eerlijke overtuiging, maar laat hen even vrij, verdraagzaam genoeg om dit verschil van levensbeschouwing geen invloed te laten oefenen op hun omgang, mits zij hen als mens hoogstelt. Dr Maarten Houttuin, die neiging toont, met haar ‘allerheiligst geloof’ den spot te drijven en aan haar oprechtheid min of meer te twijfelen, krijgt duidelijk te verstaan, dat het haar diepe ernst is. Tegelijk verklaart ze zich bereid, op voorwaarde, dat alle spotternij vèr blijft, hem door de proef te tonen, dat zij, hoe verschillend in denken hartsvrienden kunnen worden en blijven. -

Blijkbaar gerust, dat haar voorwaarde zal worden aanvaard, keert ze zich daarop tot lichter onderwerpen, babbelt en grapt, beraamt een logeerpartij te Hoorn - die ze eerst, ‘niet in staat zijnde reciproque te doen’, had afgeslagen - en verdiept zich tenslotte in herinneringen uit haar jeugd, met al het gebrek aan terughouding, maar ook met al de trouwhartigheid, haar eigen.

Zelfs in den tijd, toen ze nog geheel de leerlinge der Verlichting meende te zijn, was de gevoelsgrond van haar ‘redelijken Godsdienst’ merkbaar geweest. Daarop, tijdens haar vriendschap met Anna van der Horst, had deze redelijkheid het hard te verantwoorden gehad tegen de sentimentele ontroeringen, door Young en zijn geestverwanten gewekt.

Na deze kortstondige afwijking in de richting van het somberdweepzieke, was weer de naald van haar geloofscompas uitgeslagen naar het rationalisme, dat haar intellectueel aantrok, maar niet geheel bevredigde.

Deze tegenstrijdigheid is in de vertaling van Craig's *Essay* en haar *Voorrede* overwonnen. De keuze van dit werkje op het ogenblik dat haar geloofsovertuiging is gerijpt, bewijst, dat de gevoelswaarden hun plaats hebben gevonden binnen de grenzen van Betje Wolff's redelijk Christendom.

Vrijzinnig is Craig's werk door en door, rationalistisch is het niet.

Naar het uiterlijk een zakelijk, bijna nuchter betoog, is het door een anderen geest bezield. Hier geen abstracte verhandeling over de Christelijke zedeleer, naar de eisen der natuurlijke zedewet verklaard, met de persoon van Christus, koel geëerbiedigd als wijs wetgever, op den achtergrond. Jezus' persoonlijkheid staat in het middelpunt, de

ontleding van Zijn ‘moral and religious character’ is hoofddoel; Zijn leer lééft in Zijn persoonlijkheid.

Niet Jezus' wijsheid, maar Zijn liefde tot de mensen, Zijn ‘excellence and goodness, far above the common level of the world’ bezielen Craig. Deze liefde is ‘the ruling principle of His life’ en voor den schrijver het overtuigendst bewijs van Zijn goddelijke zending.

Dit is de reden dat Betje's keuze op dit werkje viel: niet haar verstand, haar gevoel heeft beslist. De diepe ontroering, die het kind had doortrild voor Jezus' leven en lijden, de liefde toen in haar gewekt, vinden hier hun natuurlijke vertolking: het nuchter-abstracte van het rationalisme is overwonnen.

Deze gevoelszekerheid acht de vertaalster van zó overtuigende kracht, dat iedere twijfel van het verstand daartegenover zwijgen moet: - Leest deze verhandeling! - smeekt ze in haar *Voorrede* de redelijke Deïsten: - Zo gij onzen Goddelijken Zaligmaker kunt kennen, en niet met de eerbiedigste Liefde aanschouwen - vergeef het mij, maar dan moet ik vreezen, dat gij niet behoord onder de waare Vrienden der Reden! Zijn deugd moet anders uw hart treffen; zijn wijsheid U verrukken; en zijne onuitdrukkelijke goedheid voor een zondig menschdom u zo zeer aandoen, dat gij zult uitroepen: ‘Waarlijk deze is Gods zoon!’ - Men ziet, hoe weinig de ‘reden’, waarop Betje zich hier beroept, met de verstandelijkheid van het rationalisme te maken heeft. -

In de *Voorrede* had ze zich uitdrukkelijk het recht voorbehouden op vrije vertaling: - Ik heb getragt u de gedagten des schrijvers klaar en krachtig mede te deelen, maar mijn eigen wijze van zeggen veelal gebruikt... Woordelijk vertalen zou men niet oneigenlijk kunnen noemen, den schrijver op de hielen trappen; den waaren zin zijner woorden in onze eigen stijl uitdrukken, hem met natuurlijke losheid en bevalligheid natreden. -

Natuurlijker en losser *is* haar stijl, de toon persoonlijker, de voorstelling levendiger. Maar is ze wezenlijk den schrijver slechts ‘nagetreden’? Eerder is ze hem voorbijgesneld in de gevoelsrichting, die hij nog wat stijf en schroomvallig opging; ze voelt er zich blijkbaar meer thuis dan hij.

De objectiviteit van Craig blijft haar ver; ze tracht er niet eens naar. Jezus' vijanden te vermelden zonder hen te vonnissen, het is haar niet mogelijk; waar ook het oorspronkelijke - bij uitzondering - een veroordeling uitspreekt, overtreft zij deze in heftigheid. Terwijl ze doorgaans sterk bekort, is ze juist in deze gedeelten uitvoeriger.

Waar de godsdienstige twisten der Joden en hun vormendienst ter sprake komen, is haar toepassing op eigen tijd onmiskenbaar. Over de Phariseeën sprekend, wier haat alleen door den dood van Jezus te

aant.

stillen is, geeft ze commentaren als: - Het hart van een schijnheilige is zulk een poel van gruwelen, dat het mij in 't geheel niet verwonderen kan. - Elders spreekt ze van hen als: - onze fijne Priesters, die bij het lichtgelovig domme grauw voor onbedenkelijk heilig golden en niets zozeer vreesden dan *hun gezag bij het volk te verliezen*.* In Craig's toon, hoewel streng afkeurend, ontbreekt dit bittersarcastische.

Warmer, hartstochtelijker is ze in haar verering voor Jezus. Een uitroep als: - hoe moet ons hart in ons branden, wanneer wij onze aandacht op Hem bepalen - is in het oorspronkelijke werk ondenkbaar. En ook waar ze het Engels van nabij volgt, is haar toon hoger gestemd, haar stijl kwistiger met superlatieven versierd; zij schroomt geen sentimentele termen.

Enige passages, waarin de vertaalster welbewust haar mening tegenover die van Craig plaatst, of een voorval, door hem slechts terloops genoemd, scherper belicht, zijn wel zeer tekenend.

Wat het eerste betreft, is daar het bezoek bij Martha en Maria. Anders dan Craig, neemt Betje het voor Martha op. Ze ziet in Martha's huisvrouwelijken ijver niet een opgaan in het materiële, maar liefde voor Jezus, die zich in daden uiten wil; ze geeft aan de vermaning, die Jezus tot haar richt, een zo zacht mogelijken uitleg. Uit dit alles spreekt wel de echte leerlinge der Verlichting. Maar hoe weinig in den geest van het redelijk Christendom is de bijna middeleeuws-naïeve wijze, waarop Betje zich in het voorval verplaatst, meeleeft met Martha's zorgen: - Zij poogt hem zo wel te ontvangen en te onthaalen, als maar in zulk een korten tijd, en dat buiten (daar dikwijls weinig bij de hand is), mogelijk was. Had zij regt op een mirakel te zitten wagten? Er moest immers gegeten worden? En had Martha Maria's voorbeeld gevolgd, hoe zoude Jezus zijn ontvangen? - Al plaatst zich haar praktische vroomheid tegenover Craig, ook hier geven aandoening en verbeelding den toon aan.

De ‘âme sensible’ verraadt zich in haar verontwaardiging over de zienswijze, dat Jezus de banden van familieleven en vriendschap gering zou hebben geschat. Craig had deze opvatting ‘rash’ genoemd. Betje vindt haar ‘onwaardig en dom’. Inplaats van de objectieve voorbeelden in het oorspronkelijke, geeft ze een ontboezeming over ‘de allerteederste, hartelijkste en vertrouwelijkste vriendschap’, die Jezus voor Johannes voelde en vervangt Craig's droge conclusie, dat Jezus waardering toonde voor ‘the sympathies of nature and the ties of friendship’, door den sentimentelen uitroep: - Jezus koesterde dus al die onschuldige en lieve gevoelens welk natuur en vriendschap in den aandoenlijken boezem der beste menschen uitstorten. -

* Cursivering van haar.

aant.

Veel dieper dan deze dweperij, die in de ideale persoonlijkheid een ‘aandoenlijk hart’ onmisbaar acht, gaat de ontroering, die de vertaalster doet stilstaan bij Jezus' barmhartigheid voor de overspelige vrouw, een voorval, door Craig slechts even aangeroerd. Betje schetst het uitvoerig, als een treffend voorbeeld van Zijn ontferming ‘over de elende der menschen, die zij door hun eigen schuld op zich gehaald hadden’. In haar woorden over de vrouw die ‘zo ongelukkig geweest was van op den weg der deugd zwaarlijk gestruikeld te hebben’ en die door Jezus begrepen wordt in haar verzoeking, zo goed als in haar zonde, schuilt een medegevoel, zo ernstig, zo warm en diep-menselijk, als zich in het braaf-moraliserende Nederland van dien tijd zelden horen liet.

Hier sprak een vrouw, die zelf geleden had en gestreden, in wie de herinnering leefde aan de liefdeloosheid van haar omgeving, toen zij als zeventienjarig kind schuldig had gestaan voor de wereld, in wie begrijpend mededogen en zacht oordeel was gegroeid in den strijd met eigen hartstochtelijken aard, een vrouw, die het gevaar kende en de pijnlijke worsteling, al was ze niet gestruikeld als deze zondares uit het Evangelie.

Het harmonisch samengaan van ‘redelijkheid’ en gevoel, dat in haar bewerking van Craig's *Essay* aan den dag treedt, is blijvend. Ze zal het bevestigen door haar vertolking van Maupertuis' *Essaie de Philosophie morale* (1773), dat als pendant van Craig's werkje kan gelden.

Hoe koel wijsgerig ook, Maupertuis toont een diep inzicht in de liefdekern der Christelijke zedeleer, wat hem ten enemale onderscheidt van de dorre verstandelijkheid der Wolffianen en hun pogingen, naastenliefde en zelfopoffering tot ‘verstandige eigenliefde’ te herleiden. Vandaar haar keus.

Dat Wolffje zich haar leven lang bij voorkeur tot redelijke theologen blijft wenden, is met de verdieping van haar geloofsleven niet in tegenspraak. In de praktijk toch uit zich haar Christendom in zelfopbouw en naastenliefde, de ontroering zet zich onmiddellijk in betrachting om. Bovendien deelt ze door haar optimistische levenskijk de opvattingen vooral der Engelse vooruitstrevende richting. Is de toon van hun werk nuchter, het deert haar niet. Want omdat in den diepsten grond haar geloof een zaak van het hart is, weet ze steeds hun koele voorstelling te bezielen.

Beide vertaalde werkjes, maar bovenal haar eigen *Voorrede* bij Craig's *Essay* zouden heel wat stof doen opwaaien.

Degenen echter, die in deze *Voorrede* slechts ‘un plat de sa façon’ tegen de kerkelijken zagen, miskenden den geest van haar betoog, dat

aant.

meer opbouwend dan hekelend is. Als geheel is het een pleidooi voor persoonlijk geloof, wortelend in eigen onderzoek, en voor werkzaam Christendom. Ze bestrijdt niet het Calvinisme als zodanig, wèl de eenzijdig-leerstellige, heerszuchtige uiting ervan, zoals ze dezelfde neigingen veroordeelt onder welken vorm, in welke richting van het Protestantisme zij die ontmoet: - de *Voorrede*, zegt ze, wiert een chef-d'oeuvre genaamt bij hen, die door geen Godgeleerde brillen zien, door Luter, Calvijn of wie al meer? geslepen. Later zal ze dit verzet tegen alle dogmatisme nog scherper formuleren; in *De Bekkeriaanschen Dooling wederlegd* veroordeelt ze elke leerstelligheid, hetzij die zweert bij Calvijn, Pelagius, Socinus, Luther, Menno of Arminius. - Het gezamenlijk werk van Wolff en Deken staat op ditzelfde standpunt van algemeen, ondogmatisch Christendom. -

Zo betekent reeds in 1770 voor Betje Wolff Protestant zijn: geen andere dan eigen, persoonlijke overtuiging volgen en een ander vrij laten in de zijne: - Kan iemand geloven voor een ander? -

Dat een dergelijke opvatting van orthodoxe zijde ten scherpste veroordeeld werd, was onvermijdelijk. De schrijfster zag zich beschuldigd van werkheiligheid, en Socianisme; men verweet haar onverschilligheid omtrent alle Godsdiensten en haat tegen de leer, waarin ze was opgevoed.

Inderdaad paste haar overtuiging niet meer in een confessioneel kerkverband. Door deze *Voorrede* is naar den geest de breuk met de Hervormde Kerk reeds voltrokken, die eerst later, na den dood van Ds Wolff, een feit wordt.

Aanleiding zal dan zijn een berisping van het kerkbestuur, dat: - indien zij voortaan ten avondmaal wenste te gaan, zij zich had te menageeren van het veelvuldig gaan naar de Doopsgezinde kerk -, maar reeds jaren te voren was Betje Wolff aan de dogmatische kerk ontgroeid. Zij sluit zich evenmin bij een andere geloofsgemeenschap aan. Wat niet zeggen wil, dat zij niet in de kerk komt. Ze gaat graag naar de diensten der Doopsgezinden of Remonstranten en woont enige malen de plechtige bijeenkomsten der Collegianten te Rijnsburg bij. Maar ze zit ook onder het gehoor van Hervormde predikanten van verlichte overtuiging.

Christina de Vrij, de overtuigde individualiste in *Willem Leevend* is naar dit beeld gevormd. Deze figuur mag in sommige opzichten de hand van Deken verraden, Betje's aandeel daarin is onmiskenbaar. Christina is, gelijk Betje, in leerstellig Calvinisme opgevoed en heeft zich daaruit losgemaakt om te komen tot een diep, geheel onafhankelijk geloof. De schepping van deze ideale verlichte Christin, die zich gaarne verdiept in het wijsgerig werk van Clarke, maar die Luyken en vooral Camphuysen onder haar lievelingsdichters telt, is

aant.

inderdaad de vrucht van een nauwe samenstemming tussen beide schrijfsters, van diepe harmonie tussen beider geloofsleven.

Ook in den Abraham Blankaart der *Brieven*, tegenhanger van Christina, vinden we dezen neerslag van beider innerlijk leven. Evenals Betje Wolff van huis uit Hervormd, komt Blankaart in later jaren tot de ontdekking, dat hij tot nu toe gepronkt heeft met waarheden, die in 't geheel de zijnen niet waren. - De overtuiging, dat *eigen* nadenken, *eigen* onderzoek de enige grondslag moet zijn voor zijn geloof, doet hem veel van de vroeger aanvaarde leer overboord werpen. De ontdekking, dat ‘zijn boeltje’ zodoende duchtig is ‘opgekort’, deert hem niet. Hij gaat er zich toe zetten ‘bij alle gelegenheden er wat bij te winnen’. Trouw lezer van den Bijbel, zoekt hij daarin zonder conventionaliteit zijn weg en verrijkt daardoor zijn geloof en zijn levenswijsheid. Hij blijft trouw kerkganger, daar gaande waar de dienst hem iets meegeeft, hetzij in of buiten de Hervormde kerk.

Toch is er in Blankaart veel, dat hem innerlijk nader brengt tot de gevoelsvrome en zacht-wijze Stijntje Doorzicht, in wie heel wat van Aagje leeft, dan tot de meer rationalistische en uiterst zelfstandige Christina de Vrij. Tot Stijntje gaat zijn warme bewondering uit; Christina, die ‘zonderlinge matrone’, beziet hij met enigszins schichtigen eerbied. Naast een ironisch kijkje op zichzelf, verraadt zich hier Betje's diepe waardering voor Aagje's harmonische, eenvoudige vroomheid.

Maar wanneer Christina voor Blankaart haar ideaal schetst van een kerkdienst, waarin ‘alles op ootmoed en aanbidding van Gods wijsheid en goedheid’ gericht zou zijn, waarin een ‘fatsoenlijk, weldenkend en welspreekend man’ zou voorgaan, een kerkdienst waarvoor zij graag haar ‘huisgodsdienst’ zou prijsgeven, dan zijn we, al is duidelijk Betje aan het woord, even dicht bij Aagje's Collegiantenideaal, als bij Wolffje's verlangen naar ruimdenkend, onleerstellig Christendom.

Zo leven in Abraham Blankaart's verhouding tot ‘de vriendinne Stijntje’ en zijn ‘geëerbiedigde nicht’ Christina de Vrij vele nuanceringen van het geloofsleven der vriendinnen, dat toch in het ondogmatische, persoonlijke zijn eenheid vond.

aant.

Dertiende hoofdstuk
Geladen geestelijke atmosfeer
Orthodoxie en Tolerantie; Eerste schermutselingen

De bedoeling van de *Voorrede* mocht dan niet rechtstreeks polemisch zijn, niettemin was Noordkerk's bezorgdheid bij de uitgave ervan zeer begrijpelijk. Want met dit werkje nam de Beemster dominese stelling in een strijd, die het land sinds jaren in beroering hield. -

Betje voelde zich sterk door den steun van al wat vrijzinnig dacht. Haar vrienden, Couperus, Loosjes, De Moor, wedijveren in hun lof en warme instemming. - Wij, mijn Engellief, schrijft de eerste, zijn het eens en de Burgemeester achtte U nooit hooger, dan sints wij uwe schoone voorreden laazen. - En Loosjes verklaart: - Nooit schreeft ge iets dat mij zo behaagde. - Noordkerk-zelf is het trouwens geheel met den geest van haar betoog eens. Maar hij voorzag, dat Wolffje met deze uitgave een knuppel in het hoenderhok zou werpen en vreesde de gevolgen van te grote opwinding voor het jonge vrouwtje. -

De atmosfeer hier te lande was inderdaad geladen.

Schijnbaar hadden de verlicht-denkenden vrij spel. Ze hebben den geest van den tijd mee en weten zich gesteund in brede kringen der intellectuelen in en buiten de Hervormde kerk. Zo diep is ook in die kerk de verdraagzaamheid, het zoeken naar wat de Christenen van verschillende kleur verbond, doorgedrongen, dat zelfs een conservatief blad als *De Boekzaal der Geleerde Wereld*, dat als officieus vacatureblad in alle Hervormde pastorieën komt, werken in dien geest met volle instemming begroet. Zo wordt o.m. het eerste deel van Ds Wolff's zwaarwichtig, maar verdraagzaam betoog voor Christelijke Vrede en Vrijheid in dit tijdschrift zeer gunstig ontvangen. Betje's werk was van het begin af door *De Boekzaal* welwillend beoordeeld. *Walcheren* had er de eer genoten van een uitvoerige bespreking, met lange aanhalingen en veel loftuigingen. Thans vindt, - enigszins tot verbazing van de schrijfster - Craig en de *Voorrede* een niet minder goed onthaal. Evenals bij de aankondiging van Ds Wolff's boek laat

De Boekzaal in 't bijzonder het licht vallen op den Evangelischen geest van het werk, het voorbijzien van alle systemata en de verwerping van alle twisten over den godsdienst. - Wij kunnen niet anders, dan deze verhandeling een iegelijk ten hoogste aanprijzen, is de slotsom.

Dat er in andere, uit de kringen der dissenters voortkomende tijdschriften als *De Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Rhapsodist*, niets anders dan lof klinkt, behoeft geen nader betoog.

Tegenover deze en geestverwante periodieken, had de militante orthodoxie vóór 1770 geen tegenhanger te stellen.

In academische kringen is het niet veel anders. Aan de Hogescholen, met name die van Leiden, Amsterdam, Franeker, Groningen, ademt het onderricht der theologen van naam, als Venema, Hollebeek, Chevalier, Schultens, een verdraagzamen geest. Prof. van der Mark te Groningen doet door zijn opvattingen van het kerkelijk en wereldlijk Recht afbreuk aan de positie der heersende kerk; in Utrecht, overigens goed-rechtzinnig, is de hoogleraar Rijklof Michaël Van Goens in de ogen van de uiterst-rechtse theologen, een gevaarlijk nieuw-lichter. Met den roerigen Amsterdamsen professor in de geschiedenis, Petrus Burmannus, waren de vurige verdedigers der publieke kerk al herhaaldelijk in botsing geweest. Wel is waar beschikt de kerk over tuchtmiddelen om, waar nodig, door uitbanning en afzetting de zuiverheid van de leer te handhaven, en de streng-leer-stelligen schromen niet, hiermee toe te slaan, waar zij kunnen; maar, terwijl de kerk, als Staatskerk, aan den enen kant ook buiten inwendige kerkelijke aangelegenheden gezag kan laten gelden, zodat zij bv. te Groningen ook niet-theologische hoogleraren ter verantwoording roept, die immers bij de aanvaarding van hun ambt, de geloofsartikelen hadden onderschreven, hebben de predikanten anderzijds rekening te houden met het gezag der stedelijke en gewestelijke overheden. Want zonder hun sanctie is beroep of afzetting niet mogelijk. Zo komt het, dat een actie van orthodoxen kant menigmaal geen schijn van kans heeft, of dat na aanvankelijk succes, door overheidsmaatregelen aan al te boud optreden een eind wordt gemaakt.

Ook het ageren tegen geschriften van vrijzinnig karakter is niet doenlijk, als men de plaatselijke overheid niet op zijn hand heeft.

Dat de orthodoxie door het gezag van den Stadhouder gesteund wordt, mag een voordeel van belang zijn, het blijkt in de praktijk lang niet altijd afdoende, met name tegenover de machtige regenten der Hollandse steden.

Zo waren de overwinningen, in de voorafgaande periode door de aanhangers der strenge leerstelligheid behaald, op den duur dikwijls Pyrrhusoverwinningen gebleken.

In het begin der zestiger jaren, toen Betje Wolff nog pas in de

aant.

Beemster woonde, was het rumoer om de kwestie van Ds Antonie van der Os nog nauwlijks geluwd. De opwinding hierover was zelfs tot in Vlissingen doorgedrongen en als jong meisje moet ze reeds met instemming de hekeldichten van haar ouden vriend Guépin hebben gelezen, waarin deze met vuur voor den afgezetten predikant partij koos.

Van der Os, als Hervormd predikant in Zwolle bij de burgerij zeer gezien, was niettemin in 1750 door den Zwolsen kerkeraad wegens 'Remonstrantsche ketterij' geschorst. Tegen het verzoenend advies van de Leidse hoogleraren Alberti en Van den Honert, de laatste vooral van onverdacht rechtzinnige overtuiging, had men de zaak op de spits gedreven. In 1755 was Van der Os' afzetting door de Overijselse synode gevolgd. Zozeer waren de gemoederen verhit, dat de felste tegenstanders zich niet hadden ontzien, zelfs Van den Honert te lijf te gaan, als 'patroon van den aartsbedrieger Van der Os.' - Op verzoek van de Leidse curatoren was dezen pamflettisten en hun geestverwanten toen door de Hollandse overheid het zwijgen opgelegd.

Van der Os was overgegaan tot de Doopsgezinden en het was Betje's Vredemond, Cornelis Loosjes, door de tegenpartij als 'Sociniaanse Menist' gedoodverfd, die in 1758 den doop had verricht. Eerst voorganger van een vrije Doopsgezind-Remonstrantse gemeente te Beverwijk, gaat Van der Os in 1764 in soortgelijke functie naar Zaandam-Oost en wordt aldus 'buurman en vriend' van de Beemster dominese. De vervolging, waaronder hij had geleden, was op zichzelf al genoeg, om hem Betje's belangstelling te verzekeren; dat hij door zijn bestrijding van de strenge uitverkiezingsleer in al deze ellende was gedompeld, moest haar belangstelling tot warme sympathie doen groeien. -

Van der Os' uitbanning was gelukt. Maar zelfs in deze zaak was tenslotte een halt toegeroepen aan de al te heftige strijders. In een andere geruchtmakende kwestie omstreeks dien tijd (1760) hadden zij een veel beslister tegenslag geboekt. In Leeuwarden had een conflict tussen den kerkeraad en de stedelijke overheid omtrent een predikantsberoeping geleid tot een beginselstrijd over het oppergezag van staat of kerk. Ds Blom was hierin op den voorgrond getreden; zijn al te zelfbewuste houding, de eigengereidheid, waarvan hij in woord en geschrift, op den kansel en in redevoeringen op het stadhuis blijk had gegeven, hadden de zaak der kerk meer kwaad dan goed gedaan. Tenslotte had hij tegenover de overheidsmaatregelen bakzeil moeten halen.

Dat ook dit conflict alom in den lande de gemoederen in beweging had gebracht, spreekt vanzelf. Het was Ds Wigeri geweest, de zwager van Betje Wolff's vriend Couperus, die in zijn *Brieven over den kerkelijken hoogmoed* het gezag der overheid tegen Ds Blom's aanval het

aant.

krachtigst had verdedigd. Ook hem vinden we weldra onder Wolffje's vrienden. -

Voor de predikanten, die de leer der Dortse vaderen en de positie van de heersende kerk onverkort wilden handhaven, was er aldus reden te over om de tekenen des tijds met ongerustheid waar te nemen.

Hofstede en Barueth, de voormannen in deze gelederen, zijn zich volkomen bewust van den ongelijken strijd, die ze te voeren hebben: - De ruwe en ongemanierde geschriften, met welke men sedert eenighen tijdt de vastgestelde gereformeerde religie geattaqueert heeft, aldus Barueth, vormen een dreigend gevaar en de verdedigers zijn schaarser dan ooit te voren. - Het staat vast dat sedert de Reformatie in Nederland nooit zo weinig weerstand geboden is tegen de lasteraars onzer leer en leraars. -

Er waren inderdaad in de gelederen der strijdbare orthodoxie slechts weinig mannen van formaat. Hofstede zelf, die een ontwikkeld man was, had in zijn jonge jaren den ‘pseudo-studiosus’ aan de kaak gesteld, die zonder behoorlijken klassieken ondergrond haastje-repje dominé tracht te worden en die door het milieu, waaruit hij komt, innerlijke en uiterlijke beschaving mist. Hij zweert bij zijn richting, aldus Hofstede, zonder deze in ernstige studie aan andere meningen te toetsen. Eenmaal beroepen, steelt hij zijn preken en heeft in zijn dorpje succes.

Dat het merendeel van deze eenzijdige en weinig beschaafde geesten, die de nodige theologische en klassieke kennis ontbeerden - laat staan dat ze op de hoogte zouden zijn van de nieuwere geestelijke stromingen - als voorbestemd waren om de zijde der steile orthodoxie te kiezen, ligt voor de hand. Even zeker waren er uit hen slechts weinige bekwame verdedigers van de ‘oude kerk’ te recruteren.

Daartegenover, zo betoogt de Advocaat, zijn er tallozen, die ‘veel van menschenliefde en weinig van geloof spreken’, die de tolerantie zo zeer verheffen als zij de formulieren laag achten en die de verdedigers van het ‘ware geloof’ van kettermakerij beschuldigen: - alleen omdat deze niet kunnen goedvinden de deuren der publicque kerk wagenwijd open te zetten voor allerlei soort Christengezindten: - En het waren, gelijk gezegd, waarlijk niet de eersten de besten, die om deze redenen door Hofstede en zijn geestverwanten voor ‘Naem-Remonstranten en Toleranten’ werden uitgemaakt.

Het is iets anders dan de oude ‘rekkelijkheid’ dat in de lucht zit. Velen, ook in de Hervormde kerk, zijn ontgroeid aan de idee van een staatskerk. Men vraagt veel meer dan de historisch gevestigde vrijheid van conscientie, die voor de orthodoxie de uiterste grens der verdraagzaamheid vormt. De tijd wordt rijp voor de eis van gelijke rechten voor alle gezindten. Formeel hebben Barueth c.s. het recht

aant.

aan hun zijde, wanneer ze beweren, dat alle secten buiten de publieke kerk ‘geconniveerde secten’ zijn, die slechts aanspraak kunnen maken op vrijheid van geweten en uitoefening van hun godsdienst in de stilte van hun binnenkamer, zodat ze zich al heel dankbaar moesten tonen, dat hun door een welwillende overheid gezamenlijke godsdienstoefening oogluikend wordt toegestaan. Maar wat hielpen zulke betogen? De nieuwe denkbeelden wonnen meer en meer veld. Het is hoog tijd, dat de kerk zich tegen dezen ‘gruwel’ met kracht te weer stelt.

Zo gorden zich dan de rechtzinnige strijders omstreeks 1770 aan tot een uiterste poging. Niet slechts met de oude kerkelijke middelen zullen zij zich krachtiger dan ooit doen gelden; ook met het pamflet en vooral met het litterair-polemische tijdschrift, dat moderne strijdmiddel, tot nu toe uitsluitend door de tegenpartij gehanteerd, zal de strijd worden gevoerd. *De Advocaat der Vaderlandsche Kerk* (1770-72) en *De Nederlandsche Bibliotheek* (1774 v.j.) zijn hun voornaamste organen; Barueth, Petrus Hofstede en Habbema de voormannen.

Een jaar te voren al was door den bekenden Rotterdamsen predikant Hofstede de aanval ingeluid door zijn vlugschrift: *De Belisarius beoordeeld* (1769). De roman *Belisarius* van De Marmontel was in '68 hier te lande gedrukt en verscheen kort daarop in Nederlandse vertaling. Door geheel Europa maakte dit boek een geweldigen opgang. De schrijver had daarin, bij monde van Belisarius, den bekenden generaal van Keizer Justianus, een pleidooi gehouden voor de uiterste verdraagzaamheid en de voltrekte onpartijdigheid van den vorst t.o.v. het geloof zijner onderdanen. Al wat zich in Europa verlicht noemde, van ‘verlichte despoten’ als Frederik II en Catharina van Rusland af, tot de Beemster dominese en haar vrienden toe, dweepte met het werk van den Fransen schrijver en liep warm voor de ideeën, daarin bepleit.

Zelfs tot buiten het Christendom had De Marmontel zijn verdraagzaamheid uitgestrekt. Voor grote mannen der klassieke oudheid, als bv. Socrates, zo had hij betoogd, kon wegens hun deugden de mogelijkheid van gelukzaligheid na dit leven niet worden uitgesloten. Geen wonder, dat Hofstede zich fel teweerstelt. Zulke denkbeelden zijn voor hem een aanval op de Christelijke Openbaring.

Maar hij had zich niet beperkt tot een theologisch verweer. Hij had Socrates' deugd op zichzelf als zeer twijfelachtig voorgesteld en het was deze kwestie vooral, waarom zich hier te lande de strijd concentreerde. Vandaar de naam *Socratische oorlog* aan deze polemiek gegeven. Verwonderlijk was het niet, dat ze zoveel gemoederen in beweging bracht en zo lang duurde. Petrus Hofstede had de gelegenheid

aant.

aangegrepen om in de persoon van den vereerden Grieksen philosoof de deugdverering der Verlichting te lijf te gaan.

De Remonstrantse predikant te Rotterdam, Nozeman en Prof. van der Meersch, hoogleraar te Amsterdam, zijn Hofstede's voornaamste tegenstanders. Maar heel intellectueel Nederland kiest met hartstocht partij en zelfs onder het volk, met name in Rotterdam, waar Hofstede groten aanhang heeft, maakt men er zich warm over. O.m. gaat daar het praatje, dat ‘een heer uit ter Gouw, met naam de Moor’ (van Immerzeel) voor zijn nieuwe buitenplaats te Alfen een groot schilderij had besteld, waarop Socrates en Xantippe zowel als Marmontel prijkten, terwijl aan een ronde tafel op den voorgrond de predikanten Petrus Hofstede en Cornelis Nozeman in ambtsgewaad disputeerden. - Met zulke zaken, luidt het verontwaardigd, hield De Moor zich op en stak met vele brave lieden den spot. - Begrip waar het eigenlijk om ging mag uit dergelijk geschrijf niet blijken, in ieder geval is het duidelijk, hoe nauw Betje Wolff's Goudse vriend, de burgemeester, bij deze zaak betrokken werd.

Betje is er niet minder ‘in’. Het is de tijd, waarin geregeld om de veertien dagen het Noordkerkse koffertje heen en weer gaat tussen Amsterdam en de Beemster en natuurlijk ontbreken daarin de geschriften van den dag over deze brandende kwestie niet. In haar brief van 18 September '70 geeft ze haar commentaar. Hofstede had beter gedaan, Marmontel met rust te laten, zegt ze: - Hij is toch nooit in staat lieden van smaak en zachte sentimenten te beduiden, dat Marmontel een slechte schrijver is, of gevaarlijk voor den godsdienst. Het herderlievend Rotterdamsch gespuis heeft zulk een critique niet noodig. Wat is dus zijn buut geweest, zoo niet een zottelijk figuur te willen maken, door een man aan te vallen, die hij onmogelijk kan evenaren en zijn orthodoxie te doen brilleeren jegens iemand, die alleen schreef om de vorsten braaf en de onderdanen plichtschuldig te maken. - Ze ziet niet in, wat het al of niet schuldig zijn van Socrates doet tot de waarheid der Revelatie; Van der Meersch en de verstandige en doorkundige Nozeman hebben zeker zulk een legio van scheldwoorden niet verdiend, als waarop Hofstede hen in zijn laatste repliek getracteerd had. -

Hoewel ze dus haar sympathieën en antipathieën niet onder stoelen of banken steekt, schijnt ze niet meer dan een belangstellend toeschouwster. Eigenlijk was van Betje, voor wie Socrates reeds lang vóór Marmontel's pleitrede een geliefde deugdheid was, meer activiteit te verwachten. - In een brief aan haar Vlissingsen vriend Dr Gallandat Huet (4 Maart 1774) zal ze bekennen, dat ze het inderdaad niet had kunnen laten, ook een duit in het zakje te doen: - Gedurende den

aant.

Socratischen oorloch, schrijft ze, kwam het volgende uit, en men heeft altoos gedacht, dat Betje Wolff de autheurse was:

> Hofstede kon Socrates niet onbeledigd laten
> Omdat die brave heer
> Naar zijn Hervormde leer
> Geneigd is van natuur God en de Mensch te haten. -

Maar daar was het bij gebleven. Betje kon later met enig recht beweren, dat ze zich, althans in het openbaar, 'niet in het minst' met den Socratischen oorlog had bemoeid. Onder 'men', die den oorsprong van het puntdichtje vermoedden, zijn wel uitsluitend Wolffje's vrienden te verstaan; wanneer *De Nederlandsche Bibliotheek* een paar jaar later de gelegenheid krijgt een boekje over haar dichterlijke en theologische zonden, oude en nieuwe, open te doen, ontbreekt iedere toespeling op dezen venijnigen zet.

Hoe zeker men van zijn zaak is in het vrijzinnige kamp, ten tijde van den Socratischen oorlog, toont een brief van Prof. Schultens aan zijn vriend, den hoogleraar Chevalier: - Met dien Eerw. heer (Hofstede), schrijft Schultens, heb ik waarlijk medelijden, want hij krijgt de wind zo heftig tegen, dat hij bezwaarlijk er tegenop kan zeilen. - Hij erkent Hofstede's grote geestesgaven, maar kwalificeert hem als een halsstarrig man, die geen tegenspraak hoegenaamd dulden wil. De houding van hem en zijn geestverwanten tegenover de Remonstranten keurt hij ten zeerste af. - Het behoeft nauwelijks vermelding dat Wolffje, 'den braaven prof. Schultens' de grootste achting toedraagt.

Wanneer een bezadigd Leids hoogleraar zich zo overtuigd toont, dat de strijdbare orthodoxie het nauwelijks kan bolwerken, is het niet te verwonderen, dat de Beemster woelwater in een ietwat overmoedige stemming gaat verkeren. Noordkerk krijgt een beleefd bedankje 'voor de tedere zorgvuldigheid mij betoond nopens mijn Voorrede' - en daarmee basta. - Hoe zou zijn bezorgdheid ook gewicht in de schaal leggen, als Betje zich gesterkt voelt door de erkenning van Nozeman-zelf, die haar zijn *Socrates'eere gehandhaafd* toezendt, met een zeer waarderend oordeel over haar vertaling en de strekking van haar voorrede, en wanneer Ds Wigeri, de grote tegenstander van Ds Blom in den Leeuwarder strijd, haar vereerd heeft met zijn *Brieven over den kerkelijken Hoogmoed*, om van andere, minder bekende figuren uit het vrijzinnige kamp niet te spreken? Natuurlijk zal ze van orthodoxen kant wel het nodige te horen krijgen, maar wat deert het? Ze zal hun wel mores leren.

Zo is Wolffje's stemming, en als haar ter ore komt: - dat de Classis

aant.

van Amsteldam aan die van Edam meende last te geven, iemand uit dat Eerw. lichaam te eligeeren, om de Prijscourant van mijn geloof op te nemen - pakt ze de stier bij de horens. - Ik verhaalde daarop aan iemand, die ik als mijn Marionette bewoog, dat mij dat bezoek aangenaam zijn zoude en dat ik te dien einde mij reeds voorzien had van een almagtig groote geldzak; want, zei ik, 't is natuurlijk dat zij mij de Godlijkheid hunner zending door een significant mirakel zullen tonen; ik zal des, om met order voort te gaan, vergen dat zij mij die zak vol gouden ryers mirakelen en alsdan zal ik de inschikkelijkheid hebben om te hooren; doch kunnen zij die kragt niet doen, dan zal ik hen, door schout en dienders, als Oproermakers en als Inquisiteurs de Pastorie doen uitjagen. - Deze grap, voegt ze erbij, heeft mij waarlijk voor moeite bewaard; want mijn Pop kakelde het trouw aan hen over, en zij begrepen, dat zij niets beter doen konden, dan mij te passeeren. -

Het is natuurlijk de vraag, in hoeverre dit brutale grapje inderdaad van invloed is geweest op de Edammer classis. Betje mag dan in haar overmoed beweren, dat: - de zóó-zóó's voor een klein grappig vrouwtje zoo weergaas benauwd zijn, als Heintje Pik voor het wijwater, - ze zal eveneens erkennen, dat haar positie als echtgenote van een ‘raisonabel en regtzinnig gereformeerd man’ minstens zoveel bijdraagt tot haar veiligheid. En ze heeft dan (Maart 1774) al heel wat meer tegen de orthodoxie op haar kerfstok!

Het is een feit dat, hoe grote bezwaren er bij de tegenpartij tegen Craig's *Essay* en de *Voorrede* bestonden en hoe fel de strijd in de volgende jaren, in tijdschrift en pamflet zal oplaaien, er vóór den dood van Ds Wolff nooit met kerkelijk disciplinaire maatregelen tegen zijn vrouw is gedreigd. Overigens is het al merkwaardig genoeg, dat Ds Wolff's eigen positie zo onaantastbaar bleek. Ook hij had zich in zijn werk onvoorwaardelijk voor verdraagzaamheid uitgesproken, hij preekte, gelijk zijn vrouw schrijft, in de Beemster ongestoord Christelijke philosophie; als het ernst wordt met de botsing tussen Wolffje en de uiterst-leerstelligen, zal hij zelfs openlijk haar partij kiezen. Zou de machtige bescherming van de Amsterdamse groten, die als ze 's zomers in de Beemster waren, bij Ds Wolff ter kerke gingen, hier niet het grootste gewicht in de schaal hebben gelegd?

Van hun waardering voor den ouden predikant geven de notulen van het Hoogheemraadschap een curieus staaltje. Tijdens den watervloed, die in November 1775 de Noord-Hollandse polders teistert, zitten drie der Hoogheemraden onder Ds Wolff's gehoor op een bededag. Zijn ‘na omstandigheden zeer gepaste en welvoeglijke leerreden’ maakt zo'n gunstigen indruk, dat op voorstel der heren hem een ‘douceur’ van twintig ducaten wordt toegekend. -

aant.

Hoe dan ook, in 1770 blijft het tussen Betje Wolff en de militante bewakers der rechtzinnige leer bij deze schermutselingen. De afkeurende en hatelijke geluiden uit het kamp der tegenpartij werden geheel overstemd door de bewondering en aanmoediging van haar groeiende vriendenschaar. Meer dan ooit voelt ze zich bereid voor haar idealen en die van haar vrienden in de bres te springen. Aan den anderen kant weet ze zich veilig in hun midden en geniet volop van het gezellig contact.

Van dien strijdlust en van de hartelijke verhouding legt de bundel *Lier- Veld- en Mengelzangen* getuigenis af. De persoonlijke gedichten hierin opgenomen waren grotendeels niet voor uitgave bestemd, maar Betje laat zich geredelijk overhalen.

Want ze is trots, dat er op de publicatie van deze vriendschapsgedichten zo wordt aangedrongen - en dat ze door de vrienden zo in de hoogte wordt gestoken. Critisch genoeg tegenover eigen talent om hun vleiende waardering maar amper verdiend te vinden, is ze als vrouw verrukt over al deze complimenteuze belangstelling. Noordkerk moet horen, wat voor plan er in de maak is: - De heeren de Moor, Schippers, Burman, Radermacher, Loosjes, Alewijn, van Hemert enz. met anderen, doen mij eenparig het volgende voorstel: Mijn pourtrait in 't licht te geven. De drukker inclineerde er voor lange toe en nu meer dan ooit. Wat denkt UwelEd. Gestr. van die zaak? - En - alsof het haar nauwelijks raakt, laat ze er op volgen: - mij betreffend ik kan, dunkt me, er niet veel op tegen hebben; dog kan ik mijn drukker zulke kosten vergen? - Intussen zijn de voorbereidselen al in vollen gang. Er is bij den Rotterdamsen miniatuurschilder Bruinings en bij den graveur Vinkeles naar de prijs geïnformeerd. Die viel niet mee, en Betje, die blijkbaar ook een deel der kosten zou dragen, is niet goed bij kas. - In het postscriptum van een volgenden brief luidt het kort en goed: - Ik zie voor thans van 't pourtrait af. -

Hadden de financiële bezwaren den doorslag gegeven? - Misschien wel; maar als we op *Ontschuldiging aan mijn vrienden* mogen afgaan, die in den bundel wordt opgenomen, deed ook een andere, niet minder zwaar wegende reden het plan mislukken: zij poseerde reeds voor verschillende schilders, zo heet het daar, maar ‘'t miste maal op maal’. - Noch de vrienden, noch zijzelf waren trevreden.

Ze zal dan, nu het den schilders niet lukt, zelf in dichtmaat haar beeltenis schetsen. En met een mengeling van coquetterie en eerlijkheid doet ze het - zonder zich te flatteren:

> - Wel hoor: 'k heb (op zijn best!) een daaglijks weezen
> Bruin haar, een Zeeuwsche kleur - zo wat Egyptisch blond,
> Een neus van burgerlijke lengte; een kleine mond,

aant.

En een paar ogen, daar men wil, dat g'uit zoudt leezen
Certain -je ne sais quoi.. Hoe was 't ook? Geest? Verstand?
.....

Wolffje kent haar charme en ze geniet ervan; - ze weet, dat ze zich deze eerlijke biecht over haar gebrek aan uiterlijk schoon kan veroorloven. -

Als ze in *Willem Leevend* het ondeugende Daatje Leevend een portret van den ‘eerzamen Bram Rijzig’, koopman te Amsterdam en Daatjes aanstaanden echtgenoot laat geven, zal ze de eerste twee regels van dit zelfportret aanhalen, - een geestige zet voor de vele lezers, die deze toespeling begrepen. Ze laat Daatje vervolgen: - En met dat al een bakkes, dat wat zègt en een paar heldere kijkers. - Zo tekent ze, met enkele woorden, en door de kordate wending aan het eind, haar mannelijk tegenbeeld.

Betje - het zij tussen haakjes opgemerkt - heeft zich in haar leven talloze malen laten conterfeiten; ze is geschilderd, getekend, geboetseerd, en ze heeft zich over deze afbeeldsels zelden of nooit voldaan getoond; de opinie der vrienden was verdeeld. Te verwonderen is dit niet: het aantrekkelijke van een persoontje met haar geest en temperament was slechts in beweging te vangen.

aant.

Veertiende hoofdstuk
Betje Wolff en de Santhorsters

Er woelde heel wat onder het oppervlak in Betje's vriendenkring tussen 1770-1772.

Want onder haar vrienden was ook Prof. Pieter Burman en om hem concentreert zich de heftigste en luidruchtigste polemiek van deze jaren, waarin Betje Wolff zich weldra geheel ziet opgenomen.

Het riddergoed Santhorst bij Wassenaar was, reeds sinds 1757, toen Petrus Burmannus secundus het tot zijn zomerverblijf had gemaakt, de rumoerigste hoek in den politiek-kerkelijken strijd. De houding van Burman en zijn vrienden, onder wie, naast invloedrijke Amsterdammers, de Haagse burgemeester Dedel en de Leidse griffier van Alphen op den voorgrond treden, is sterk provocerend. Ze mist ook meestal die zuiverheid van bedoeling, die Betje Wolff's eigen strijd tot nu toe had gekenmerkt en die ook bij mannen als Nozeman en Van der Meersen voorzat.

Meer dan de geestelijke zijn de politieke tegenstellingen voor Santhorst hoofdzaak. En daarin speelt de oude vijandschap der staatsgezinde aristocratie tegen het stadhouderschap de hoofdrol. Ook bij Burman. Snel opgewonden en oncritisch, doet zijn dichterlijke vervoering hem in laaiende geestdrift uitbarsten voor de nieuwe ideeën, die hem van alle kanten toestromen, of onbeheerst te keer gaan tegen persoonlijke en politieke vijanden. Maar hij is tevens aristocraat, door huwelijk geparenteerd aan machtige Amsterdamse regentenfamilies. En, terwijl hij maar al te zeer geneigd is, zich een roes te drinken aan zijn eigen woorden over oud-vaderlandse en nieuwe vrijheidsbeginselen, laat deze Amsterdamse professor in de geschiedenis zich door zijn voorname stadsgenoten steeds verder lokken op den weg van hun belangenpolitiek.

Wanneer, na 1770, de reactie zich krachtiger te weer gaat stellen, zal Burman zich al spoedig niet de man van karakter tonen, die zijn bewonderaars in hem wilden zien.
-

Reeds jaren vóór Betje Wolff in den strijd wordt betrokken, had Santhorst als dichterlijk-politiek middelpunt de aandacht van vriend en vijand op zich gevestigd. Burman's vrijheidszangen, in 't latijn gesteld, genieten in het buitenland een grotere reputatie, dan geschriften van ernstiger strijders. Mannen als Helvetius en Mirabeau bv. zullen de Santhorsters bewieroken als de vrijheidshelden bij uitnemendheid in de Lage Landen.

Vooral de gedenkdagen in de Santhorster kring gevierd ter ere van mannen als de gebroeders De Witt en Oldenbameveld, prikkelen de tegenpartij. Deze ‘martelaars der ware vrijheid’ in de ogen van Burman en de zijnen, zijn tegelijk de symbolen hunner anti-stadhouderlijke gezindheid. Het historisch kleed, waarin Santhorst zijn oppositie stak, misleidde niemand; de tegenstellingen van het ogenblik maakten de oude botsingen volkomen actueel.

Reeds in 1757 had de ‘De Witten-oorlog’ de gemoederen in rep en roer gebracht. De viering op Santhorst en Burman's latijns gedicht, ter herdenking van den moord op de gebroeders uitgegeven, hadden een storm ontketend, die jarenlang aanhield. Een eeuwfeest ter ere van de ondertekening van het Eeuwig Edict, ditmaal op het buitenverblijf van den griffier Van Alphen gevierd, had het rumoer nog eens extra aangewakkerd. En intussen had Burman reeds weer voor nieuwe sensatie gezorgd. In zijn gedicht *Brederodius*, ter herdenking van de aanbieding van het Smeekschrift der Edelen aan Margaretha van Parma gemaakt en op het Amsterdams Atheneum voorgedragen, had hij de verdiensten van den graaf van Brederode als vrijheidsheld breed uitgemeten. Het sprak in de toenmalige politieke atmosfeer vanzelf, dat Burman's staatkundige vijanden daarin in de eerste plaats den opzet zagen, aan de verdiensten van Willem van Oranje en dus aan het Stadhouderlijk huis afbreuk te doen. Wie daarentegen in Burman's vijanden ook de zijne ziet, prijst diens *Brederodius* uitbundig en tracht hem van elke bijbedoeling vrij te pleiten.

Zo had ook Betje Wolff in *Walcheren* Burman's gedicht, toen juist in vertaling uitgekomen, verdedigd. Ze kent dan den heer van Santhorst zo goed als zeker nog niet. De waarderende regels missen elk persoonlijk accent. Eerst in den zomer van 1771 noemt ze Burman in haar brieven. Misschien is de hulde aan zijn *Brederodius* gebracht voor den Amsterdamsen professor aanleiding geweest, de dichteres van *Walcheren* met zoveel anderen zijn compliment te maken. In ieder geval hoort hij in '71 tot den intiemeren vriendenkring; zij noemt hem in één adem met haar Goudse vrienden, Couperus en De Moor, die nauw met Santhorst verbonden zijn.

Ondanks de lof, Burman in *Walcheren* toegezwaaid, was de toon ten opzichte van de oude staatkundige tegenstellingen in dit werk

gematigd. Betje heeft zeker nooit tot de aanhangers der regentenpartij behoord; als Zeeuwse en Vlissingse voelt ze voor het Oranjehuis en ze heeft een oprechte verering voor Willem de Zwijger, die ze nooit zal verloochenen. Dat we haar omstreeks '71 heftiger partij zien kiezen, is vooral het gevolg van het vuur, waarmee ze haar vrienden verdedigt. Bij zo'n gelegenheid pleegt ze haar woorden niet op een goudschaaltje te wegen.

Tot omstreeks '70 had de strijd der Santhorsters zich vooral op staatkundig gebied bewogen. Niettemin hadden ze ook daar reeds de mannen der militante orthodoxie tegenover zich gevonden. Want Petrus Hofstede en de zijnen vereenzelvigen zich geheel met de partij van den Stadhouder; Oranjegezindheid en leerstelligheid zijn in hun ogen onafscheidelijk en zij achten geen Oranjeliefde oprecht, die zich in de geschiedenis of in eigen tijd ook maar enige kritiek op het Stadhouderlijk huis veroorlooft. Zelfs een gematigd standpunt is verdacht; hoe fel moest dus hun verontwaardiging tegen de Santhorsters zijn, ook vóór deze tot een aanval overgaan, die rechtstreeks tegen de Dortse Synode, grondpijler der ‘Publique Kerke’, is gericht.

Maar het duurt nog enige tijd, eer deze bom losbarst. Het jaar 1769, overigens woelig genoeg - de Socratische oorlog is in vollen gang - kenmerkt zich door een vrijheidsverheerlijking, niet minder luidruchtig, maar minder aanstootgevend, omdat zo goed als het hele land er in deelt.

Ze hield verband met de ontvangst van den vrijheidsheld Pascal Paoli, den Corsicaansen generaal, die jarenlang zijn volk had geleid in den opstand tegen het tyrannieke Genua. Een groot deel van het eiland was door hem van de Genuëse overheersing bevrijd en hij had er een democratisch bestuur ingesteld. Maar in 1768 had Genua, niet in staat zijn gezag te herwinnen, het eiland aan Frankrijk verkocht. Toen hadden Paoli en zijn volk weldra den ongelijken strijd tegen de Franse troepen moeten opgeven. Tenslotte had hij de wijk genomen op een Engels schip. In 1769 is hij, als vluchteling en smekeling, op weg naar Engeland.

Met gespannen aandacht had men hier te lande de wederwaardigheden van den Corsicaansen held gevolgd, wiens worsteling aan onzen strijd tegen Spanje herinnerde en die tevens voor de nieuwe vrijheidsidealen vocht. Zijn nederlaag maakt diepen indruk. Burman had zijn gevoelens lucht gegeven in een Latijnsen treurzang: inplaats van de krans der overwinning te mogen vlechten om het hoofd van Pascal Paoli, moet hij hem thans beklagen; ‘de tedre zielen der Bataven zijn gans overstelpt van smart...’

Maar als de generaal, in het najaar van '69, op zijn doorreis naar Engeland ons land bezoekt, is het niet de verslagene, de martelaar, dien men in hem ziet, maar de vrijheidsheld. Herinnert men aan zijn tegenslagen, dan is dit een reden te meer om zijn grootheid van ziel te prijzen: - Nooit waart gij grooter dan nu tegenspoed U drukt/ Nu voelt het koelste hart zig door uw deugd verrukt -, zingt Betje Wolff.

De geestdrift is algemeen en de ontvangst kwasi-officieel: in Amsterdam, Den Haag, Utrecht wordt Paoli plechtig ingehaald; op het Loo zit hij aan een maaltijd ter rechter hand van den Prins. -

't Is begrijpelijk, dat zowel den huldigers als den gehuldigde de geestdrift ietwat naar het hoofd stijgt. Men had veel minder ijdelheid moeten hebben, dan deze vurige Corsicaan, die zich zo graag uitdost in kleurige, met goud geborduurde uniformen, om zoveel wierook zonder duizelingen te kunnen verdragen. En men had geen achttiende-eeuwer moeten zijn, om niet, gelijk Burman en zijn vrienden, in vervoering te geraken, als men dezen modernen Brutus op Santhorst mag verwelkomen, of, gelijk Betje Wolff, zijn zegetocht door Amsterdam bijwoont.

Geheel in stijl wordt de generaal door zijn bewonderaars tot morelen held gepromoveerd. Een oorlogsheld zonder meer lag den deugdverenden achttiende-eeuwer nu eenmaal niet. Hoe dikwijls had hij dezen zijn poëtischen banvloek naar het hoofd geslingerd, om daartegenover den wijzen, edelen mensenvriend te verheerlijken. - Dus moet deze krijgsheld in levende lijve, die tevens strijder voor de vrijheid is, ook het toonbeeld van zedelijk heldendom zijn. Wie denkt daarbij aan een nuchter waarnemen van de werkelijkheid? - In blind enthousiasme streeft Petrus Burmannus den Zangberg op: niet slechts is Paoli de evenknie van alle vrijheidshelden der Oudheid, hij is de zedelijke held bij uitnemendheid: ‘het kort begrip van alle deugden!’

Betje Wolff bleef niet achter met haar hulde. In twee gedichten: *De Nederlandsche Vrijheid aan der Corsen Generaal Pascal Paoli* en *De Nederlandsche Vrijheid aan de Deugd, haar het beeld van den grooten Pascal Paoli aanbiedende*, laait haar geestdrift op. Vooral de tweede titel is veelzeggend. Het gedicht, geschreven onder den versen indruk van Paoli's ontvangst te Amsterdam, waarbij ze hem van aangezicht tot aangezicht mocht aanschouwen, concentreert zich om den, door de dichteres gecursiveerden regel: - *Is iets te groot, om 't niet van dezen man te wachten*? - Dit was haar gedachte geweest: - daar mijn oog gevest bleef op dien Held/ toen hij mijn wereldstad met zijn bezoek vereerde. -

Het proza, waarmee vooruitstrevende tijdschriften als *Letteroefeningen* en *De Denker* den held huldigden, getuigt van niet minder geestvervoering. -

aant.

Kort vóór de uitgave van *Lier- Veld- en Mengelzangen*, waarin ook Betje's gedichten op Paoli het licht zien, noemt zij Burman onder de vrienden, die op de uitgave van haar portret aandringen. Ongetwijfeld had beider geestdrift voor den Corsicaan den vriendschapsband tussen hen aangehaald.

De opwinding over Pascal Paoli was slechts een intermezzo geweest. Weldra keert zich Santhorst weer met volle kracht tot de binnenlandse kwesties. Ditmaal is het Burman's vriend, Daniël van Alphen, die de bijzondere woede van de orthodoxie op zich laadt. En met reden!

In een *Voorrede* bij een werk van Van Mieris, door hem verzorgd, had de Leidse griffier een breed opgezet pleidooi gehouden ten bate van godsdienstvrijheid voor de Remonstranten en betoogd, dat het de plicht van den Stadhouder was, aan alle gezindten gelijke bescherming te schenken. Hoe omzichtig ook ingekleed, de strekking was onmiskenbaar: hier was de geestverwant van De Marmontel aan het woord. Dáárom werd de minzaamheid van den jongen Willem V jegens alle ingezetenen, ‘tot welke gezinten zij ook behoren’, zo breed uitgemeten, dáárom werd zo uitdrukkelijk de conclusie getrokken, dat al deze ingezetenen door den Stadhouder: - als te samen broeders in Christus, met dezelfde genegenheid en liefde worden bemind. - Door den Prins, zo beweerde Van Alphen tenslotte, werd met indignatie het gedrag der dwaze minnaren van de doemwaardige vervolgzucht aanschouwd en afgekeurd. -

Achter deze geflatteerde voorstelling van zaken schuilt de bedoeling, den Stadhouder toegankelijk te maken voor de gepropageerde denkbeelden, om zodoende de reactionnaire invloeden aan het hof te ondermijnen. Zo zal, enkele jaren later, de jonge Pieter Paulus trachten, met zijn geschrift *Het Nut der Stadhouderlijke Regeringe* vernieuwingen op staatkundig gebied ingang te doen vinden, en zich daarmee, evenals Van Alphen, de woede van Hofstede en zijn geestverwanten op den hals halen.

Want voor de strijdbare orthodoxie is elke hervorming, elke vernieuwing, hetzij staatkundig of kerkelijk, anathema. Wie een tittel of jota wenst te veranderen aan den bestaanden toestand brengt de kerk, het land en - hun eigen invloed bij den Prins in gevaar. Zulk een schrijver behoort tot die ‘ontmenschte menschen in ons gemeene best’, die trachten, den godsdienst en burgerlijke constitutie overhoop te werpen. - Aldus begint de *Advocaat* zijn aanval op den Leidsen griffier. Van Alphen had het bestaan: - den Stadhouder als een beschermer der secten voor te stellen, hem een universele en daarom onbestaanbare Broederliefde in Christus jegens alle Christengezindten

aant.

toe te schrijven, kortom, hem tot een indifferentist in den godsdienst te maken. - Groter zonde is niet denkbaar.

Niet dat er de minste grond bestaat voor dergelijke beweringen: - Degenen die het hof frequenteeren, weten maar al te goed, welk een gerede toegang aldaer vergund wordt aan die Godgeleerden, welke zich in het verdedigen der Herformde leer distingueeren - merkt de Advocaat zelfgenoegzaam op. Maar, als wilde hij tonen, wie er eigenlijk de baas is, staat daar het dreigende zinnetje: - Inderdaad zou de genegenheid der gereformeerde predikanten verflauwen, indien mijnheer de Prins bij zijn leven ophield Stadhouder te zijn, gelijk hij zoude doen, als hij capabel was het belang en het maintien der publicque kerk te verlaten. - Zo sprak de kerkelijke heerszucht, die den Prins tot werktuig van eigen partij wilde maken.

Maar naast bedekte dreiging is hier ook heimelijke angst. De gevreesde tolerantie winst steeds meer veld. Zal het op den duur mogelijk zijn haar uit de hofkringen te weren, nu zoveel ‘geleerde en regtzinnige mannen nalatig, traag en koel zijn’ in het verdedigen der oude kerk, nu zoveel Hervormden zich toegankelijk tonen voor de gedachte dat aan Remonstranten en andere ‘zwaardolende secten’ naar recht en billijkheid vrijheid van godsdienst toekomt? De verdedigers der ware leer worden door mannen als Van Alphen voor heethoofden en kettermakers uitgemaakt. Hij is eenvoudig blind voor het feit, dat de grondslagen-zelf van de rechtzinnige leer vervat zijn in wat hij ‘geringe poincten en bijzondere uitleggingen’ belieft te noemen, die men terwille van de verdraagzaamheid over het hoofd diende te zien. -

Deze aanval met zwaar geschut gaat vergezeld van enige salvo's tegen Nozeman en Van der Meersch en de vooraanstaande vrijzinnige tijdschriften. Het offensief tegen de Tolerantie is over de gehele linie ingezet.

Op Santhorst en evenzeer in den kring van Betje Wolff en haar Goudse vrienden moet het gestormd hebben. In haar correspondentie met Loosjes, met de Gouwenaars, waarvan helaas niets behouden is, zal menig hartig woordje over den Advocaat en zijn geestverwanten zijn gevallen.

Intussen had ook de heer van Santhorst niet stilgezeten. Het is in het voorjaar van 1771. Den dertienden Mei zal het honderdvijftig jaar geleden zijn, dat Vondel zijn *Jaergetijde* op den dood van Oldenbarneveld dichtte. Een herdenking hiervan op Santhorst, waarbij Burman dit gedicht en *Het Stocksken van Oldenbarneveld*, in Latijnse verzen omgezet, voordraagt, zal aan de gevoelens van de Santhorsters lucht geven.

Een beperkte uitgave van Burman's bewerkingen wordt niet slechts

aant.

aan vertrouwde vrienden, maar ook hier en daar aan een lid der tegenpartij toegezonden, voorzien van het uitdagend onderschrift: *gevierd op XIII Mei.* Het zal Hofstede, Barueth en hun trawanten doen beseffen, hoe men over kerkelijke en politieke heerszucht denkt. - Waar nodig had Burman in de Latijnse vertolking van het Stocksken de haat tegen de ‘tyrannie’ van Maurits nog wat aangedikt.

Deze tweede uittarting, zoveel uitdagender dan Van Alphen's kalm betoog, wordt met felheid beantwoord. - De lasterlijke toon der ‘paskwillen’, tegen de kerk en den ‘zwaergelauwerden’ Maurits gericht, waarmee Vondel zijn kunst niet minder had onteerd, aldus de *Advocaat*, dan met zijn overgang tot de Katholieke kerk, was in Burman's Latijnse bewerking nog verergerd, getuige de passage waarin Oldenbarneveld wordt bezongen als ‘het gewijd slachtoffer van den bloeddorst des geweldenaars, die heerszuchtig regt en geregtigheid vertrapte’. - Latijnse tekst en vertaling worden ten bewijze toegevoegd. - Dan volgt de wending naar den politieken strijd van den dag. In zijn liederen op Paoli had de heer van Santhorst met dezelfde vrijmoedigheid van Lodewijk XV een tyran gemaakt, als hij het thans deed van Maurits. En al scheen hij de Stadhouderlijke waardigheid niet rechtstreeks aan te tasten, ‘zijdelingsche stooten’ zijn dikwijls de gevaarlijkste: het maken van zulke gedichten betekent niet meer of minder dan ‘met verdubbeling’ te roepen: - het Stadhouderlijk bestier is zeer gevaarlijk voor onze vrijheid. -

De *Advocaat* wist wel wat hij deed. Alle verwijten over haat en minachting jegens de Dortse vaderen kon Burman rustig over zijn kant laten gaan; *niet* deze categorische beschuldiging van vijandschap tegen het tegenwoordige Stadhouderlijk bewind.

Met toenemende spanning had Betje Wolff den strijd gevolgd. Haar *Lierzang* aan De Moor van Immerzeel is de directe neerslag van opgewonden gesprekken met de Goudse vrienden. Men hoort in de talrijke toespelingen niet slechts den weerklank der controverse tussen Burman en den *Advocaat*, maar ook van diens aanval op Daniël van Alphen's *Voorrede*: - Het past gewis den vrijen Nederlander, zo laat ze de Goudse magistraat zeggen, - te waaken voor des Burgers waar belang,/ Dat liefdeloos verdoemen van elkander/ Wanneer men slechts verschilt in 't een en ander/ Is 't merk van Inquisitiedwang. - Dit was de korte samenvatting van Van Alphen's pleidooi. De gunst aan het hof, waarop de *Advocaat* zich had beroemd, wordt geringschattend toegeschreven aan list en vleikunst. Hofstede krijgt wegens zijn ‘dwazen’ titel - hij was in 1770 tot Professor Honorarius benoemd aan de Illustre Schole te Rotterdam, - een veeg toe.

Veel heftiger dan vroeger wordt door Betje voor Burman partij

aant.

gekozen. Regels als: - Kan Godsdienst's kleed dien Vadermoord (Barneveld's terechtstelling) bedekken; - beschuldigingen dat de heerszucht der geestelijken ‘Helden maakt tot woeste dwingelanden’, tonen hoever ze is afgedwaald van de gematigdheid, die de historische gedeelten van *Walcheren* hadden gekenmerkt. Met haar gewone spontaneïteit heeft ze zich volledig met de zaak van haar vrienden vereenzelvigd. In den regel: - *Wat raakt mijn Burman Hoofsche gunst*, stelt ze tenslotte den heer van Santhorst als een lichtend voorbeeld van vrijheidsliefde en burgerzin tegenover de Oranjepredikanten, die zich op hun positie aan het hof lieten voorstaan.

Dat ze al deze tartende uitspraken aan De Moor in den mond legt, zal *De Nederlandsche Bibliotheek* aanleiding geven tot de insinuatie, dat ze hiermee haar boekje lelijk is te buiten gegaan. De Bibliotheekschrijvers konden niet weten, dat het gedicht op den uitdrukkelijken wens van den Goudsen burgemeester met zijn vollen naam en titel in de Opdracht was verschenen. Maar dàt dit geschiedde, ontzenuwde reeds hun beschuldiging. In feite moet De Moor het niet alleen volkomen met Wolffje eens zijn geweest, zijn eigen uitingen moeten haar eerder hebben aangewakkerd dan bedaard. Trouwens, men weet dit ook in het vijandelijke kamp maar al te goed en scheert haar en haar Goudse vrienden over één kam.

Terwijl op Santhorst een tegenaanval wordt voorbereid, besluit Betje van haar kant de verdediging van de Santhorster beginselen op zich te nemen. Ze is nauwkeurig op de hoogte van de gewoonte aan de politieke diners op de ridderhofstede, om een toast in te stellen op: Vaderland, Vrijheid, Verdraagzaamheid, Vrede en Vriendschap, en niet minder van wat er op het gedachtenismaal van 13 Mei is voorgevallen. Wel heeft ze, - dat spreekt vanzelf - nooit deelgenomen aan zulke herendiners; maar haar goede vriend Couperus was er meermalen, en met name op den bewusten dertienden Mei, te gast geweest. Zeker is ze door hem over een en ander volledig ingelicht.

Ook van de plannen om den *Advocaat* in een Latijnse *Monnikendam* te lijf te gaan, moet ze hebben geweten, vóór Santhorst deze uitgave lanceerde. Want ze gebruikt dezelfde fictie van een kloostergemeenschap in haar gedicht: *De onvergankelijke Santhorstsche Geloofsbelijdenis, in rijm gebracht door een zuster der Santhorstsche Gemeente*, dat ongeveer gelijktijdig (Juni 1772) voltooid is. Omgekeerd is het zeer onwaarschijnlijk, dat Burman niets van dit gedicht afwist, vóór het in druk verscheen. Hij heeft ongetwijfeld behoort tot de vrienden van Wolffje, die zich met de toegezonden copie van het hekeldicht amuseerden, vóór de uitgave.

Het is, ‘om van het lastig copiëeren af te zijn’, dat Betje besluit,

haar hekeldicht te laten drukken. Sommigen van haar vrienden weten hiervan; maar naar 't schijnt werd Burman niet geraadpleegd.

Niet het afbreken van den vijand, maar de verdediging der Santhorster beginselen had bij de dichteres der *Geloofsbelijdenis* voorgezeten. Dat hierbij de kerkelijke en staatkundige heerszucht menige klap te incasseren kreeg, sprak vanzelf. Maar als geheel wordt het gedicht door de vrijheidsidealen gedragen en nergens wordt de felheid grof.

Niet onwaarschijnlijk was, op den befaamden dertienden Mei, het stokje van Oldenbarneveld, dat naar de traditie wilde, bij de familie Dedel werd bewaard, ter opluistering meegebracht. Betje noemt, behalve deze ‘reliquie’ een reeks fictieve ‘heilige voorwerpen’, op Santhorst vereerd, van ‘het napje van St Brederode’ af, tot de Ruyter's jongensschoenen toe, waarmee hij de Vlissingse toren beklom. - 't Is niet te ontkennen, dat het Stadhouderlijk huis er hierbij kaal afkomt. De enige, die een reliquie waardig wordt gekeurd, is Louise de Coligny. Er is een korte toespeling op Frederik Hendrik. En ziedaar alles.

Voor eigen rekening canoniseert Wolffje haar pas gestorven vriend Noordkerk: ‘de glorie van 's Lands advocaten’, die inderdaad bij de Nederlandse strijders voor Vrijheid en Verdraagzaamheid een plaats verdiende.

Tenslotte - zij moet van Couperus hebben gehoord, dat er aan de Santhorster maaltijden van het goede der aarde ruimschoots werd genoten - kiest ze als laatste geloofsartikel niet de Vrede - die was reeds onder de Verdraagzaamheid begrepen - maar ‘de Beste’ d.w.z. de levensgenieting. Deze had immers van ouds - in alle eer en deugd - een plaatsje in haar wellevenskunst. O, ze meent het allemaal oprecht, maar om het nu doorlopend zo héél ernstig te nemen!

In vergelijking met deze *Geloofsbelijdenis* is de *Rhythmus Monachicus ad Ecclesiae advocatos, Justo Vondelio insultantes* niet meer dan een grof schelddicht. Burman moet zich van deze grofheid bewust zijn geweest en doet het voorkomen alsof niet ‘de generaal’ maar de ‘portier’ van het ‘dichtlievend kloosterken van Vrijheid en Tolerantie’ zich aan het dichten had gewaagd, uit verontwaardiging over den hoon, Vondel aangedaan. Dit punt, de belediging van Vondel's dichterlijk genie, is dan ook het enige dat min of meer wordt weerlegd. Over de zeer gegronde beschuldiging van den *Advocaat*, dat de Latijnse bewerking nog hatelijker was dan het origineel, was het wel zo veilig, maar te zwijgen. Dus bepaalt men zich verder tot scheldwoorden. De *Advocaat* en zijn geestverwanten, dood of levend, worden ermee overstelpt, te beginnen met Bogerman, den president der Synode van 1618, die tot voorzitter van de hel wordt gepromoveerd, tot Hofstede toe. Alleen het domme gemeen kan nog door dergelijke leraars worden

aant.

geïmponeerd, die met al hun vertoon van geleerdheid onwetend zijn, onbedreven in de Letteren, onbekend met de taal der Romeinen, zo slaat Burman door. - Voor Uw opgeblazen autoriteit en roemzucht hebben wij niets dan verachting, klinkt het aan het slot triomfantelijk, de tijd van Uw heerschappij is voorbij, de gematigdheid bloeit, de verdraagzaamheid is in aanzien. -

Zo erg te verwonderen is het niet, dat de tegenpartij de opmerking zal plaatsen, dat er nergens zoveel gebrek aan matiging en zoveel onverdraagzaamheid te constateren valt, als in de geschriften der Toleranten. -

Niet de *Advocaat*, maar 'Paulus Dortsma, licentiaat in het kerkelijk en wereldlijk recht' dient de Santhorsters het eerst van antwoord. Onder dezen naam verschuilt zich de felle Dortse predikant Barueth. Mogelijk was hij ook reeds de *Advocaat* geweest en had hij zich slechts een ander pseudoniem aangeschaft om te harder van leer te kunnen trekken tegen de 'vuile laster, laffe spotternij en drieste onwetendheid' vervat in de *Monnikendeun*; maar het heeft er meer van of hij een taak overneemt, tot nu toe door Hofstede vervuld.

Dortsma vindt geen woorden genoeg voor zijn afkeer van den maker en van allen 'die de *Santhortsche geloofsbelijdenis* met hun hart omhelzen'. Burman, zo merkt hij snedig op, is alleen monnik geworden, om onbeleefder te kunnen zijn. - Tegen zulk geschrijf moest de overheid optreden, vervolgt hij, opdat zij den booswicht veroordele, zijn geschrijf 'met eigen handen te lacereeren en in stukken te scheuren' en hemzelf ten eeuwigen dage te bannen uit de landen van Holland, Zeeland, Vriesland en Utrecht. -

Dat was met recht de tijden van 1619 terugwensen. Jammer voor Barueth en zijn geestverwanten, dat inderdaad de tijd voor zulke maatregelen voorbij was. Althans vooralsnog. Zij zullen het korte intermezzo nog meemaken, waarin het getij te hunnen gunste keert. Maar onder hen, die dan in verbanning gaan, zal Petrus Burman niet meer zijn. -

aant.

Vijftiende hoofdstuk
Naar buiten strijd, naar binnen harmonie

De Santhorstsche Geloofsbelijdenis was, meer dan de Latijnse en dus minder toegankelijke *Monnikendeun*, het mikpunt van felle, anonieme aanvallen uit het reactionnaire kamp. In rijm en onrijm putte men zich uit in grof-persoonlijke aantijgingen en beschuldigingen.

Onder de minderwaardigste pamfletten van dit soort behoort het *Redenquest* (verbastering van den ondertitel van Betje's gedicht: *Request aan Hare Majesteit Rede*). De wildste verdachtmakingen van broodschrijverij tot dronkenschap worden tegen de dichteres geuit in een taal, krioelend van zouteloze woordspelingen, in het genre van: - Doch die hen (de Santhorsters) durft verachten heeft *Wolvebeeten* en haar klauwen te verwagten/ Gebooren om er op een *Bekken* mee te slaan. - Met den naam *Santhorst* wordt even hard gesold, de eerste lettergreep is beurtelings: zand en: heilige en biedt dus een dubbele gelegenheid voor kwasi-geestigheden. Het *Vijfde Artikel* in Betje's gedicht, waarin ze zich verstout had, de levensvreugd aan te prijzen, geeft aanleiding tot het commentaar, dat het hele gezelschap uit grove genotzoekers bestaat. Hoe de schrijver dit rijmt met zijn idee-fixe, dat de Santhortse leer aan die der Quakers verwant is, is niet duidelijk. Maar schelden en insinueren is hoofdzaak. Een persoonlijke aanval op de Beemster dominese, waarin o.m. de regels voorkomen: - Die zelve struikeld, eigen schandig/ Doet wel dat zij op krukken* denkt - is wel het meest krenkende in dit schotschrift.

Betje zal op deze en dergelijke lasterschriften in *Aan Mijnen Geest* het verdiend commentaar leveren: - 't Zij proze of vers, 't is alles even slecht/ En 'k weet niet wie van hen de meeste zotheên zegt./ De Toetssteen, 't Redenquest en wat er meer mag weezen,/ Is met afgrijzen of al schaterend geleezen. -

Dortsma had in zijn repliek op de *Monnikendeun* kunnen volstaan met een scherpe afwijzing van allen, die de *Santhortsche Geloofsbelijdenis* omhelzen, omdat hij in *Het echt Karakter van een Hollandschen Tolerant*

* D.w.z. het *stocksken* van Oldenbarneveld.

aant.

het hekeldicht al duchtig onderhanden had genomen. De indeling der *Geloofsbelijdenis* in *vijf* artikelen, zo had hij betoogd, was een bespotting van de Dortse leerstukken; het gehele gedicht een profanatie. Bovendien is het een aanval op het Stadhouderlijk Huis.

Het was de voor de hand liggende reactie, pendant van hetgeen Burman reeds te horen had gekregen, waarover de schrijfster zich zeker geërgerd, maar nauwelijks verbaasd zal hebben.

Maar ze had in den zomer van '72, kort na de (anonieme) uitgave van haar hekeldicht ‘op verzoek van vele lieden van eer en caracter’, zoals ze aan Sweers schrijft, de ontdekking gedaan, dat ze het daarmee ook op Santhorst-zelf verkorven had.

Angstig geworden door de scherpe reactie der ‘Oranjepredikanten’ en geenszins zo onverschillig voor ‘hoofsche gunst’ als Betje hem had getekend, had Burman zich al dadelijk gehaast te verzekeren, dat hij in 't geheel geen anti-stadhouderlijke bedoelingen had gehad met zijn Latijnse bewerking van Vondel's hekeldichten; het was alleen maar een ‘exertitium poëticum’ geweest. Nu probeert hij bovendien zich ten koste van zijn Beemster vriendin schoon te wassen. Gebruikmakend van het feit, dat haar gedicht zoveel stof doet opwaaien, tracht hij alle schuld op haar af te wentelen. En hij laat haar via Couperus weten, dat hij de uitgave der *Geloofsbelijdenis*, zonder zijn uitdrukkelijke toestemming, zeer kwalijk neemt.

Couperus staat, evenals De Moor, aan Betje's kant; ze blijft met de ‘Gouwenaars’ zeer gelieerd in dezen tijd en is in Augustus '72 juist terug van een lange logeerpartij in Gouda, als ze het geval in een brief aan Sweers te berde brengt.

Ze doorziet dadelijk wat er achter Burman's houding steekt: - Laag en onheus is het, schrijft ze, dat zeker Professor op *mijne* rekening stelt de gevolgen *zijner* onvoorzichtige goedhartigheid, door copieën uit te deelen van iets, waarin gezegd wordt, dat... maar UWelEdelGestr. weet wat ik meen, en kent zeker het *schoone* stuk, - want dat is het waarlijk - van buiten. - Dat haar toespeling de Latijnse bewerking van Vondel's hekeldichten geldt, door Burman wat al te onvoorzichtig uitgedeeld, is duidelijk. Immers ten gevolge hiervan was hij door den *Advocaat* van vijandschap tegen den Stadhouder beschuldigd, eer er van Betje's gedicht een letter op papier stond.

De heer van Santhorst, die zijn dichterlijk vuur zo lustig kon doen opvlammen, zolang hij geen gevaar liep zijn vingers te branden, bezat niet den eerlijken moed van zijn overtuiging, die Betje Wolff toonde, en nog veel minder haar edelmoedigheid, als het de verdediging van vrienden gold.

Hij zou het nog vrij wat erger maken. Wolffje heeft zeker nooit de bijzonderheden geweten van zijn karakterlozen brief aan Prof. Te

aant.

Water (10 Jan. '73), geschreven, toen zij reeds de eerste stappen tot verzoening had gedaan.

Nog steeds gevoelig voor de praatjes, die, naar hij zegt, in Den Haag de ronde doen: ‘dat hij, met de fameuze juffrouw Wolff als 't saamenspande om turbulente verzen te smeeden tot bezwalking van het Hof en daartoe de geloofsbelijdenis loshoofdig met zijn weeten op Santhorst is opgesteld en uitgegeeven’, laat Burman het in dezen brief voorkomen, als kende hij die ‘fameuze juffrouw Wolff’ nauwelijks en als had ze haar gedicht met lasterlijke bedoelingen tegen hèm gemaakt. Op Santhorst heeft ze nooit een voet gezet, verzekert hij, in Amsterdam was zij slechts één keer bij hem aan huis geweest en - viel toen maar matig in zijn smaak. Hierdoor gepikeerd had ze getracht, hem ‘door dit onbeschaamd gedicht tort te doen.’ -

Gelijk meer gebeurt als men het met de waarheid niet al te nauw neemt: Burman schiet zijn doel voorbij. Mocht Te Water zijn beweringen omtrent Betje Wolff nog slikken, hij zal toch kwalijk geloof hebben gehecht aan Burman's verzekering in dienzelfden brief, dat hij niet eens om de sterfdatum van Oldenbarneveld gedacht had, toen hij op 13 Mei 1771 het vriendenmaal op Santhorst had aangericht en zijn bewerking van Vondel's hekeldichten voordroeg. De uitdagende datering: ‘*gevierd op XIII Mei*’ onder de uitgave, leerde wel anders! - Had Betje deze laagheden ook maar vermoed, ze had het niet bij een enkel scherp zinnetje in haar brieven en enige ironische toespelingen in haar werk gelaten, maar was zeker in eerlijke verontwaardiging tegen Petrus Burmannus van leer getrokken.

Het is wel aardig op te merken, dat, als vele jaren later er weer sprake is van aantijgingen tegen Betje Wolff wegens een aan haar toegeschreven pamflet, Te Water zich vriendschappelijk tot haar en Deken om inlichtingen wendt. -

Intussen wist Wolffje in den zomer van '72 genoeg, om door Burman's kleinzielige houding zeer onaangenaam getroffen te zijn. Des te meer waardeert ze de verdediging van haar standpunt, niet alleen door enkele goede vrienden, maar bovenal door Ds Wolff, die op dit ogenblik openlijk voor haar in de bres springt.

Dank zij het medeleven en den steun van dien ouden man, dien zij zo dikwijls bij haar vrienden heeft achtergesteld, kan ze haar teleurstelling kalm verwerken. Haar gematigdheid wijst op een innerlijk evenwicht, dat bij vroegere strubbelingen maar al te vaak had ontbroken.

De rust en harmonie in zichzelf en in haar huiselijk leven was eindelijk hervonden.

Wat ze vroeger al had geweten, al *wilde* ze het dikwijls niet zien,

aant.

erkent ze nu weer ten volle: haar man behoort tot haar beste vrienden. Door zijn gematigde en ruime opvattingen, door zijn ernstig streven naar vrede en verdraagzaamheid heeft zij in hem een geestverwant; ze kent hem als even ‘raisonabel’ als rechtzinnig.

Met onverholen trots had ze kort te voren (2 Juni) reeds aan Sweers kunnen schrijven, dat haar *Zedezang* op den brand van de Amsterdamse Schouwburg (11 Mei '72) op aandrang van Ds Wolff was gedicht en uitgegeven.

Nooit nog waren ze elkaar zo na geweest als toen. Een brand in hun eigen dorp op 13 Mei had twee behuizingen in de as gelegd; alleen door de gunstige windrichting was een ramp voorkomen. Dit had voor de bewoners van de Beemster pastorie het ontzettende van de schouwburgbrand nog eens zo reëel gemaakt. Verbijstering, schreiend medelijden met de slachtoffers te Amsterdam, van wie ze er verscheidene moet hebben gekend, had Betje bij de eerste berichten vervuld. Maar meer en meer had zich daarin gloeiende verontwaardiging gemengd tegen hen, die meenden ‘*de Goddelijke gerechtigheid, geopenbaard in de brandende Amsteldamsche Schouwburg*’ te moeten bezingen. Haar *Zedezang aan de Menschenliefde* was een ‘cri de coeur’; uiting van haar medegevoel, van haar eerbied voor den moed bij de redding getoond, maar meer nog van haar afschuw voor de harde bekrompenheid, die de angstkreet van de slachtoffers: ‘Help God!’ - had durven beantwoorden met: - Hij is daar niet! Dit uur is 't uur van Zijnen toorn. - Striemend klinken daartegen de regels in haar gedicht: - Schrijft gij een vonnis, dat de menschenliefde hoont, en noemt ge u Christenen? - Wie gaf aan u dat eislijk recht, om ongelukkigen zo wreedlijk te verdoemen?/ Durft ge u Gods kindren, God's verkoren bondsvolk noemen? - Ze ziet het gif van deze averechtse godsvrucht, van dezen pharisesen hoogmoed doordringen ook tot de ‘welmeenenden’ en het natuurlijk élan van hun medelijden stremmen door kwalijk begrepen bezwaren tegen een ‘zondig schouwburgbezoek’. En ze bezweert hen toch niet klakkeloos te aanvaarden, wat hun hierover wordt voorgepreekt: - Volgt uw menschlievend hart! - Is 't mooglijk, leert toch denken! - klinkt het in wanhopig verzet tegen de domme sleur van de goedgelovige middelmaat.

Zelfs bij haar eenvoudige Beemster dorpelingen dreigt zich in de dankbaarheid voor het behoud van eigen dorp iets van zelfverheffing te mengen tegenover die ‘zondaars’ daar in Amsterdam. - Maar hier, weet ze, zal haar man helpen, wiens eerlijke vroomheid wars is van iederen eigendunk, wiens prediking in allen eenvoud zo welsprekend is en zo wijs.

Dat ze in haar gedicht de tolk mag zijn ook van *zijn* bezorgdheid

aant.

over de onwaardige campagne van reactionnaire zijde ontketend, treft haar te meer, als ze denkt aan haar vroegere miskenning. Nu hij bezadigd en ernstig achter haar staat, kan ook zij de felle aanvallen op den *Zedezang* kalm afwachten, van de scherpe aantijgingen der besliste tegenstanders af, tot het kleine gepraat toe der ‘verstandigen’, die haar pleidooi voor het ‘welingericht toneel’ niet passend vinden voor ‘de vrouw eens predikants’.

En nu weer, op het ogenblik, dat ze meent ‘voor goed uit de gratie te zijn’ van haar vrienden, de Burmannianen, kan ze op Ds Wolff's steun rekenen. Hij zal het niet alleen opnemen tegen den heer van Santhorst en wie meer zich beledigd tonen over haar uitgave, maar: - Zo 't nodig is zal hij publicq mijn zijde houden, -verzekert ze Sweers, die zelf ook nauw met den Santhorster kring is verbonden. - Uit zijn naam heb ik de eer UWelEdelGestr. dit te zeggen, maakende hij hiervan geen geheim altoos. - Het zal haar grote voldoening geven haar man's verdediging aan Burman te zenden: - het stukje zal 't gezelschap beter justificeeren, dan de scherpste satyre, welke de grootste Latijnsche dichter in staat is neer te zetten; (de *Rhythmus monachicus* had blijkbaar haar bewondering niet, al zegt ze het niet met zoveel woorden). - 't Is mij lief, dat ik ZijnEd. dien dienst kan doen. -

Ds Wolff's verdediging verschijnt kort daarop onder den titel: *Brief over de Santhortsche Geloofsbelijdenis*. Hij is verzoenend en toont diplomatiek talent. Daar het in het gedicht gaat over een ‘burgerlijke maatschappij’ (lees: gezelschap) en om een burgerlijk, niet om een godsdienstig vraagstuk, aldus zijn redenering, kan het niet ‘hoonende en gevaarlijk’ van bedoeling zijn voor den heersenden godsdienst. De Roomse gebruiken erin verwerkt zijn slechts als een dichterlijke poging op te vatten, om verband te leggen tussen dit bondgenootschap voor de Vrijheid en dat der edelen aan het begin van onzen opstand tegen Spanje, toen de Prins van Oranje en de meeste deelnemers van het Verbond nog Roomsgezind waren. Het netelige punt: ‘doet dit dichtstuk oneer aan het huis van Oranje? Arbeidt het aan de vermindering van het wettig gezag des Stadhouders?’ weet de briefschrijver handig op te lossen, gezien het weinig houvast dat de tekst hem biedt. - Wij weten, zo is zijn redenering, dat de afstamming van Zijne Doorluchtige Hoogheid teruggaat op Prins Frederik Hendrik en Louise de Coligny; het zijn juist deze beiden, die in dit stuk worden genoemd en wel ‘als beminnaars der Aloude Vrijheid’. Strekt dit tot eer of tot oneer van het tegenwoordig vorstelijk Huis? Het antwoord is zonder meer duidelijk: het aankweken van liefde voor de Vrijheid op deze wijze kan noch honende, noch gevaarlijk zijn voor de tegenwoordige regeringsvorm. Integendeel.

aant.

Dat Paulus Dortsma c.s. zich door dezen *Brief* niet lieten overtuigen, behoeft nauwelijks vermelding.

Maar ook Burman - getuige zijn brief aan Te Water, boven aangehaald - toonde zich verre van dankbaar voor den dienst, die Ds Wolff hem had trachten te bewijzen. Hij zal eerst bijdraaien, als de omstandigheden hem openlijk in het ongelijk hebben gesteld en - hij het veilig doen kan.

Al mocht de uitwerking van Ds Wolff's steun naar buiten teleurstellend zijn, de band van vertrouwen in dezen tijd tussen hem en zijn vrouw gelegd was blijvend; - voor diepgaand misverstand tussen hen is voortaan geen plaats meer.

De verandering in Betje's leven ligt niet aan de oppervlakte. Evenals vroeger is ze in den voorzomer veel uit logeren, in Gouda, in Haarlem, in Amsterdam, om, als ze in Augustus in de Beemster is teruggekeerd, daar het mondaine leven op de buitenplaatsen mee te maken. Maar anders dan vroeger begrijpt en waardeert ze het offer, dat haar man brengt, als hij haar ‘al zulke playzieren van harte gunt’, en anders dan in de laatste jaren is het een verademing, in de stille herfst- en winterdagen weer in de oude pastorie te lezen en te werken. Ze schrijft nu geen ‘Dankbetuiging aan de Eenzaamheid’ meer, maar dat enkele zinnetje, waarmee één van haar brieven aan Dr Gallandat begint: - Naauwlijks kunt ge u een idee vormen van die eenzaamheid, welke heden weer *mijn gelukkig deel* is, - zegt meer dan een hele poëtische ontboezeming. -

Als vroeger, wanneer de stemming goed was tussen hen beiden, laat ze zich graag een beetje vertroetelen en voelt zich meer zijn kind dan zijn vrouw; ze noemt hem ‘mijn goeye ouwe paay’ en schrijft: - hij is alzozeer mijn vader als mijn man. - Maar ze heeft ook den vriend weergevonden, die met haar geniet van litteratuur en muziek, die zo hij al rechtzinniger is in zijn opvattingen, geen bekrompenheid kent; die de nieuwe denkbeelden op zich laat inwerken en ze in een ander eerbiedigt, ook waar hij ze niet deelt. Wanneer, dank zij de goede zorgen van Sweers, het ‘Noordkerksche koffertje’ hen weer geregeld van de nieuwste boeken en tijdschriften zal voorzien, belooft Ds Wolff: - Bet, nu zal ik weer braaf lezen voor je -; een anderen keer reciteert Betje op verlangen van haar man uit Van Merken's *David* of *De Nachtgepeinzen*, gedichten, waarvan ook zij nog geniet, al staat ze er niet meer kritiekloos tegenover.

Vele avonden worden nog met eigen lectuur en werk gevuld, maar ze sluit zich niet meer af. Het genrestukje dat Betje geeft van zichzelf en haar man in zijn studeerkamer, beiden verdiept in hun werk, is overbekend:

aant.

- Het groene schermpje en de kaars
Staan tusschen onze lessenaars;
Op tafel ligt een boek of twee.
is 't: 'ik groet je Dominee!'
- 'Jou ook, mijn kind, tot hallef tien.' -
Daar zitten we als twee oude liên,
.....
Elk in een leuningstoel, och ja!
En in de plaats, die 'k niet besla
En die is ruim het grootste deel,
Want mijn persoontje zeit niet veel,
Leg ik mijn hondje zachtjes neêr
En moei me dan met hem niet meer...

Een berijmd babbeltje, waarin een sfeer ligt van tevreden huislijkheid, die jarenlang ontbroken had.

Het is niet toevallig, dat Betje in dezen tijd zoveel gezellige schetsjes geeft van haar dagelijks leven in en om haar huis, dat ze nu eerst van ganser harte als haar thuis is gaan zien. Tekenend is ook, dat we in deze jaren van geen lang verblijf in Zeeland meer horen en dat ze erkent, er niet meer te kunnen aarden. Daarentegen logeert Jan Bekker, de broer, met wien ze het best overweg kan, herhaaldelijk met zijn vrouw in de Beemster.

Bij de lectuur, waarvan Ds Wolff en zijn jonge vrouw samen genieten, behoort *La nouvelle Héloïse* van Jean Jacques Rousseau: - Wolff en ik zijn zijn aanbidders en zo hij jong was, wij gingen naar Rousseau in Bedevaart -, verzekert Betje haar vriend, Dr Gallandat Huet, die het benijdenswaardig voorrecht heeft gehad, den groten man te zien en te spreken. In denzelfden brief luidt het over haar man: - Hij heeft smaak, genie en een gecultiveerd verstand. Hij is mijn lector van alles wat fraai, geestig en verstandig is. - Want ook dàt erkent ze nu volmondig: ze behoeft niet naar anderen te gaan, noch in haar 'philosophische' stemmingen, noch om weerklank te vinden voor haar sprankelenden geest, haar ondeugende invallen. Ds Wolff geniet ervan als wie ook. Als in '75 haar scherpe satyre *De Bekkeriaansche Dooling weerlegd* uitkomt, schrijft ze aan Mevrouw Van Merken (zeker om zich vooraf te excuseren, zo deze statige dichteres het een al te stout stukje mocht vinden): - Mijn lieve Dominé heeft er zijn eerwaarde en pastorale buik zo door geschud, dat ik niet twijfel, of de man is van zijn onpasselijkheid genezen. - Ds Wolff, dan 67 jaar, is den laatsten tijd sukkelend.

Er is nu bijna geen brief, waarin ze niet een hartelijk woord aan hem wijdt, ongezocht meestal, maar ook wel met de bedoeling, de

aant.

vrienden te bewijzen, hoe goed het nu gaat tussen hen beiden. Als ze vermoedt, dat Gallandat zulke ontboezemingen, gedachtig aan vroeger, met een glimlach zal lezen, voorkomt ze hem: - Lach waaragtig niet, ik zou veel in hem verliezen. -

Wolff heeft nu ook deel in haar correspondentie; ze vertelt hem uit de brieven, die ze krijgt; hij raadt waaraan ze bezig is, en plaagt haar, als hij haar ogen ziet glinsteren over een ondeugende passage.

Zijn ze elkaar niet méér dan goede vrienden, dat zijn ze ook volkomen. Betje heeft de grote zelfoverwinning behaald, zich in haar lot te schikken, niet alleen zonder morren, maar met een vrolijk hart. Ze heeft waar gemaakt, wat ze ergens haar *Esprit des Lois* noemt: - Overwin uzelf, als rede en orde het eischen. - Dat ze haar ongelijk erkend heeft, oprecht en van ganser harte, dat is de realiteit achter de philosophische wendingen in haar brieven van deze jaren: - Vragen we ons zelf, niet als de Passiën de boel over de ree smijten, maar als wij bedaard zijn: 'wat is goed, wat is kwaad?' en ik weet bij ondervinding, dat wij een voldoend antwoord krijgen. - En eerlijk als ze is, schaamt ze zich over vroegere klachten en kribbigheden tegenover haar 'vaderlijken vriend', haar 'braaven Wolff.' - De hemel beware hem lange, grapt ze tegen Gallandat, is het dan niet tot heil van Sion, 't is om 't nut van zijn Betje, die in der eeuwigheid geen man in de knip weet te krijgen, die zoo veel geduld met haar heeft - die zo in zijn aise is met haar. - En dan ernstiger: - Ik heb hem zo lief, als een vive vrouw een man kan hebben, aan wien zij erkent, het geluk en de glorie van haar leven schuldig te zijn; en die haar volstrekt in alles toont, dat mijn genoegen zijn vermaak is. - Ze weet maar al te goed, dat de oude man haar op de handen draagt, en in een tussenzinnetje - zie, zo een vrouw van humeur is er maar niet, zo je hem gelooft - klinkt de bekentenis dat ze zulk een liefde, zulk een toegevendheid lang niet altijd waard is geweest.

Zo is dan nu hun leven: het kleine, levendige, talentvolle vrouwtje het middelpunt, thuis en in de Beemster beau-monde, in vriendenkring en litterair-polemischen strijd; de oude zachtmoedige man beschermend achter haar.

Ook nu blijve hij op den achtergrond, maar laat toch even het zoeklicht van onze aandacht op hem gericht zijn. Wat heeft het ook Ds Wolff een zelfoverwinning gekost, de jonge Vlissingse, die hij 'als kind had gekregen', maar als vrouw heeft liefgehad, te herwinnen, door zichzelf weg te cijferen, door haar die volkomen vrijheid te gunnen, die zij nodig had. Hoe dikwijls is hij eenzaam geweest, terwijl zij leefde voor haar vrienden, hetzij ze weken lang van huis was, hetzij ze, hunkerend naar ander gezelschap, bij hem zat in de 'kladdige Beemster'. Jarenlang heeft hij terzijde gestaan, omdat ze

aant.

hem het vertrouwen niet wilde geven, waarop hij door zijn liefde recht had en dat zij dien anderen ouden vriend, Noordkerk, zo onvoorwaardelijk schonk. In de eerste dwepende periode van haar hartsvriendschap met Loosjes heeft hij haar gewantrouwd misschien, zeker heeft hij geleden onder haar onverschilligheid en onbillijkheid. Maar hij heeft geduld en volhard, totdat zij die gedurige zorg en tederheid voor het kind in haar èn den steun van zijn medeleven, van zijn geloof in de vrouw en de eerlijke strijdster, voor goed heeft erkend.

Misschien kon het niet anders en moest eerst alle menselijke hartstocht bij het klimmen der jaren in hem zijn verstild, eer ze zich weer met alle vertrouwen tot hem kon wenden. Maar zo Betje tot zelfoverwinning en innerlijk evenwicht heeft kunnen komen, dan dankt zij dit ook aan het wijze geduld van den partner in haar levensdrama.

Eerst recht gezellig wordt het in de Beemster pastorie, als Betje's vriendinnen het kringetje komen vergroten. Ook nu nog moet, vooral in herfst en winter, de solitude à deux niet te lang duren.

Maria Schulz, die later met Prof. de Gorter trouwt, en Cootje Best, logeren lang en herhaaldelijk bij Betje, die geniet van dit huiselijk verkeer met iemand van haar eigen leeftijd. Met haar gewone uitbundigheid pakt ze uit over de vriendinnen: - Mijn lieve Mietje (Maria Schulz) is al wat een vrouw charmant maakt, heeft een goed oordeel, en, zo grappig als geestig zijnde kan men begrijpen, dat ik een recht kameraadje heb gevonden naar mijn smaak. - Maar de echtdwepende bewondering reserveert ze voor Cootje, die in de winters van '73 en '74 maandenlang haar huisgenote is: - En nu, schrijft ze Gallandat (16 Oct. '74), wacht ik mijn charmante Cootje Best. In den zomer wil ik haar nooit hebben; ik ben dan niet genoeg meestresse van mijn tijd, om van haar bijzijn te profiteeren. Ik kan u niet beschrijven, welk een juweel deze mijne vriendin is. O, Gallandat, er leeft maar zo één mensch! 't is de vriendschap niet, maar de waarheid, die mij dit getuigenis afdwingt. - Verbeeld U de schoonste vrouw des waerelds - de schoonste brunet; verbeeld u al wat beschaafd en minzaam is, zodaanig is haar gedaante. Zij excelleerd op dwarsfluit en clavier, ze heeft een schoon, groot verstand, door de beste en verstandigste opvoeding verbeterd, ze denkt wel, ze spreekt wel, ze schrijft wel, maar haar zedelijk caracter is noch schoonder: haar hart is het sterkst bewijs voor Pelagius (de kerkvader, die de aangeboren zondigheid der mensen ontkende). - Op dezen toon der vriendschapsverrukking gaat het nog wat voort; we zien het prototype der ideale jonge dames uit *Willem Leevend*, Chrisje Helder en Coosje Veldenaar, voor ons.

Dan daalt Wolffje neer uit hoger sferen en schetst, hoe ze samen lezen en werken: - Op mijn Boekenkamertje staan twee lessenaartjes, voor ons ieder een -; de voormiddagen slijten wij met lectuur en werk - entre nous: Coo is de eenige vrouw, die *L'Esprit* verstaat (Helvetius' werk van dien naam, waarvan Betje in dezen tijd een ernstige studie maakt) en die Locke kan lezen. - Er was inderdaad wel ‘een schoon, groot verstand’ voor nodig, om zich in dit boekenkamertje de gelijke van de gastvrouw te voelen. - Een ander maal philosopheren ze over een tractaat van den Engelsen theoloog Foster en Cootje benijdt de Engelsen hun vrijheid van drukpers. -

Bij dit alles schijnt de oude predikant weer als vroeger buiten haar leven te staan. Maar in werkelijkheid is hij opgenomen in de sfeer van lectuur en muziek en huiselijke genoeglijkheid. Als Maria Schulz in de herfst van '72 bij hen ‘te warschip’ is, heet het: - Wij leven hier met ons driën volmaakt content, zijnde mijn goeye man de liefste ouwe paay die er ooit op zoete meisjes gezet was. Hij geeft zich, och ja, 't air een wijf en een bijwijf te hebben, maar wij die zijn fatsoen te lief hebben om met hem te spotten, beschouwen hem als onzen besten vriend en lieven vader.... Evenwel, Papa heeft het somtijds kwaad genoeg, dog nooit dan als hij zich te veel airs geeft. -

Later is dit goedmoedig spottende uit haar toon verdwenen.

Van Cootjes eerste verblijf in de pastorie geeft Betje het volgend tafreeltje: Na dagen van slecht weer, hebben ze eindelijk een fikse wandeling door de vrieskou kunnen maken. Bij hun terugkeer zit domine haar al op te wachten, om samen te musiceren:

> - Wel meisjes, 'k hiet je welkom! is dat dwaalen
> Door ijs en sneeuw? Kom gaauw bij 't vuur...
> 't Clavier is reeds gesteld, de fluiten zijn gereed,
> Waar blijft uw Cootje? -

Als de welkome gast het volgend jaar weer verwacht wordt, schrijft Ds Wolff haar, toch vooral vroeg te komen. -

Zestiende hoofdstuk
Aan mijnen geest
Verzoening met Burman; De Beemster Kobold

Terwijl Paulus Dortsma zich geducht blijft weren, neemt in 1774 *De Nederlandsche Bibliotheek* de taak over van den *Advocaat der Vaderlandsche Kerk* en bestrijkt een veel breder terrein. Dit maandblad, uitkomend bij De Bruin te Amsterdam, wordt geredigeerd door Ds Habbema. Maar de ziel ervan is Petrus Hofstede, gelijk hij dit was geweest van den *Advocaat*.

Door de opname van strikt 'neutrale', wetenschappelijke artikelen tracht het nieuwe tijdschrift ook buiten reactionnaire kringen belangstelling te wekken. Hoofdzaak echter is: kritiek op alles wat van den modernen geest getuigt. Er zal voortaan geen geschrift, hetzij litterair, moralistisch, opvoedkundig, staatkundig of theologisch uitkomen, of het wordt door de Bibliotheekschrijvers onder de loupe genomen. Voldoet het niet aan hun maatstaf van leerstellig Calvinisme, dan wordt het niet slechts bestreden, gelijk hun goed recht was; de schrijver wordt maar al te vaak persoonlijk aangevallen, of aan een schijnbaar onpartijdig oordeel over zijn werk worden insinuaties toegevoegd, die hem in zijn persoon of positie treffen.

Persoonlijke aanvallen waren een kwaad, waaraan alle strijdende partijen zich te buiten gingen; het maken van bedekte aantijgingen scheen *De Nederlandsche Bibliotheek* zich in 't bijzonder aan te matigen.

Zo was het voor de Toleranten omstreeks 1774 meer dan ooit nodig paraat te zijn.

Intussen bleef de heer van Santhorst volharden in zijn mokkende houding. Dit had ook onder zijn geestverwanten verontwaardiging gewekt en Betje een tweede verdediger bezorgd. In *Apologie ofte Verdediging en Ontschuldiging der Santhortsche Geloofsbelijdenis* had één van haar vrienden Burman onder het oog gebracht, dat zijn poging, zich ten koste van zijn medestrijdster schoon te wassen, onbillijk was en onwaardig. Haar gedicht had geen enkel beginsel behelsd, dat niet al te voren door den Santhorster kring was beleden. Bovendien waren de beschuldigingen, door de reactie ertegen ingebracht, door den

aant.

schrijver van den *Brief* al ‘op een zeer bedaarde en bescheiden wijs’ weerlegd. Burman moest de laatste zijn, om zijn Beemster geestverwante de dichterlijke vrijheid te ontzeggen, waarvan hijzelf zich zo ruimschoots placht te bedienen. Zo men sommige van *zijn* uitingen letterlijk wilde nemen, ware er dan geen ‘openbare muiterij’ uit te halen? Het was verre van den schrijver der *Apologie*, om den professor van zulk een oproerigheid te beschuldigen, maar evenmin paste den schepper van *Brederodius*, de gedichten op de gebroeders De Witt en Oldenbarneveld de houding, die hij tegenover de Beemster dichteres had aangenomen. -

Deze rechtstreekse aanval had al evenmin succes gehad, als het gematigde betoog van Ds Wolff. Betje erkent het in *Aan Mijnen Geest*: - Het ad'lijk Santhorst acht zich door de leer/ Die gij* het nageeft zeer beleedigd,/ Schoon uw apologist en maître u heeft verdedigd. -

Ze had dit gedicht, dat met haar vollen naam en toenaam op het titelblad verschijnt, ‘uit complaisance voor mijn *bestendigen* vriend De Moor van Immerzeel opgesteld. Het adjectief spreekt boekdelen! - Had misschien De Moor ook de hand in de Apologie gehad?

Dit typische staaltje van Betje Wolff's kleinkunst moest vele doeleinden dienen. Ze zal er haar litteraire zonden in biechten, ze zal er in afrekenen met haar oude vijanden, den *Advocaat* c.s., gelijk ze (4 Maart '74) aan Gallandat schrijft, en last not least zal het twistgesprek met haar recalcitranten geest haar de gelegenheid geven, zelf een poging te doen om een eind te maken aan de strubbelingen in eigen kring. Ze neemt ruiterlijk, zij het een beetje spottend, de schuld van de uitgave der *Geloofsbelijdenis* op zich en de gehele verantwoording voor den inhoud:

- Eerst maakt gij 't heele stuk,/ Dan schrijft gij 't Santhorst toe en geeft het dus in druk;/ Wat handelwijs is dit? - zo beknort ze haar geest, die geneigd is zijn zonden licht te tellen.

Ze maakt ‘amende honorable’, maar geeft tegelijk haar geest de grieven in den mond jegens de al te ‘voorzichtigen’ onder de Santhorster heren, waarbij ze diplomatiek genoeg is, zich niet alleen tegen Burman te richten. - Met die ondoordachte uitgave, aldus speelt ze de vermaanster, waagt gij ook hen, die zich mijn vrienden heeten; - 't is zeer natuurlijk, dat die handel wordt misprezen,/ Ook zelfs van hen, die met vermaak uw grappen lezen./ ‘O, dat is laagheid!’ protesteert haar geest. - Zwijg; wel dat 's voorzichtigheid. - ‘Maar ieder lachte er om en prees ze.’ - Schoon bescheid! Moest men u daarom, daar 't te pas kwam, protegeeren? Dat was hun meening niet. -

Als haar dit van het hart is, steekt ze de hand der verzoening uit.

* N.l. haar geest.

aant.

Chapeau-bas spelen, zich voor zondenbok laten gebruiken, dat wil ze niet; maar wat haar betreft is nu de wrijving de wereld uit.

Betje's verzoeningspoging kwam op een gunstig ogenblik. Inderdaad schijnt ze met Burman, terwijl haar satyre in den maak is (Febr. '74) alweer in persoonlijk contact. Ja, hij is wel zo goed, de ‘fameuze juffrouw Wolff’, die hij een jaar geleden achter haar rug zo lelijk belasterd had, weer een complimentje te maken.

Een voorval in den voorafgaanden zomer, dat voor Betje een onverwacht gunstige nawerking had, moet aan de verbetering van Burman's humeur niet vreemd zijn geweest.

Op 12 Juli 1773 had een officieel bezoek van den Stadhouder aan de Beemster plaats gehad. Het echtpaar Wolff was de ziel geweest van de ontvangst in de Midden-Beemster, waar de koets voor de versierde pastorie had halt gehouden en de Prins was uitgestapt.

Aanvankelijk heeft Betje aan den indruk, die haar optreden naar buiten zou maken, wel nauwelijks gedacht. Als altijd van ganser harte meelevend met de dorpsgebeurtenissen, had ze het feest helpen voorbereiden, en sprak het niet vanzelf, dat men daarbij ook een beroep had gedaan op haar dichterlijke gave? Haar smaak zal niet vreemd zijn geweest aan den eenvoud van ontvangst en versiering. Erebogen van groen en bloemen hadden in- en uitgang van het mooie, oude kerkplein en de statige lanen opgefleurd, maar de pracht van het zware geboomte en de vriendelijkheid van de pastorie in haar zomersen bloementuin niet ontsierd. Eenvoudig was ook het gedicht geweest, waarmee zij zich na de korte toespraak van haar man, in den kring van dorpelingen en notabelen tot den Stadhouder had gericht. Zonder de gebruikelijke, bloemrijke wendingen, zonder overdreven vleierij had ze den hogen gast welkom geheten, ze had gewezen op de vreugde, waarmee de Beemster jeugd groen en bloemen had aangebracht te zijner ere, ze had hem een zegewens meegegeven op zijn reis en in zijn verder leven.

Maar achteraf ontgaat het haar niet, hoe door het voorgevallene op dien twaalfden Juli de rollen waren omgekeerd.

Wat er ook in Den Haag was geroddeld, de Prins was jegens de begaafde domineesvrouw in de Beemster een en al minzaamheid geweest; hij had betuigd, dat hij gecharmeerd was nu eindelijk een vrouw te zien, die zooveel eere aan haar Vaderland deed en die voor een superieur genie bekend was. - Hij had zijn compliment besloten met de verzekering, altoos bereid te zijn ‘haar teekenen van zijn erkentelijkheid te geeven’ voor ‘de attentie’ die zij voor hem had. Dit mocht dan niet meer dan een hoffelijkheid geweest zijn, de gehele toespraak hield niettemin de officiële erkenning in van haar positie als dichteres en den openlijken dank van den Stadhouder voor de nu

aant.

en vroeger tot hem gerichte verzen. Het logenstrafte ten enenmale alle insinuaties, dat Juffrouw Wolff bij den Stadhouder als fel tegenstandster te boek zou staan, praatjes, die uit den koker van Hofstede c.s. kwamen en die Burman zo schichtig hadden gemaakt.

Half-spottend, half-triomfantelijk constateert Wolffje de reacties in het andere kamp. Tot in Zeeland is het waarneembaar: daar is voor het eerst haar naam door een ‘fijnen’ domine: - op den kantzel, ja, op den kantzel! - met lof genoemd. En natuurlijk kan ze het niet laten in *Aan Mijnen Geest* duchtig met de minzaamheid van Willem V te geuren, ten koste van Dortsma en den *Advocaat*. Op welk een hatelijken toon hadden deze over haar *Scheepslied* gesproken, hoe hadden ze zich uitgeput om den Prins hun eigen onverdraagzaamheid op te dringen: - Nu ziet men, hoe weinig zij in staat zijn uit te werken! - Dit laatste kon ook Burman zich voor gezegd houden.

Hij hàd het gezien en zijn houding tegenover de Beemster dominese was er aanmerkelijk door gewijzigd. -

Zo wordt dan Betje's eerlijke, zij het geenszins nederige verontschuldiging gracielijk door den Hooggeleerde aanvaard en het oude bondgenootschap hersteld.

Terwille van zijn dichterschap, dat ze oprecht bewondert, is Betje bereid geweest, Burman veel te vergeven. Ze ziet hem als ‘geheel dichter, geheel gevoelsmens, maar geen philosoof’, kortom als iemand, van wien men veel vuur en geestdrift, maar weinig zelfbeheersing verwachten kan. -

In den zomer van '74, kort na het verschijnen van *Aan Mijnen Geest*, treft Burman in zijn familieleven zulk een zwaren slag, dat Betje, elke nawerking van kleine geprikkeldheid vergetend, met alle spontane warmte die in haar is voor hem in de bres springt.

Door een ongelukkig schot had Burman's enige zoon zijn jongste zuster met een jachtgeweer doodgeschoten. Hoewel opzet uitgesloten was en Burman zonder enige moeite de vereiste absolutie van den Stadhouder voor zijn zoon verkreeg, ontbrak het niet aan ‘haatelijke discoursen’, waartegen Betje zich reeds dadelijk in haar persoonlijke briefwisseling te weer stelt. Ze schrijft aan Gallandat (19 Augustus '74): - Beiden (Burman's zoon en dochter) ken ik particulier en ik betuig u, dat mijn hart bloed, als ik mij dit geval herinner. Geloof nooit, mijn vriend, dat het in ruzie of haastigheid gebeurt is; 't waren de beste vrienden, maar Burman heeft veel vijanden, wier harten helsch genoeg zijn (want het zijn fijnen) om nog smarte bij zijn smarte te voegen. - Ze had helaas goed gezien. Tot tweemaal toe vinden de Bibliotheekschrijvers aanleiding tot een insinuatie. Den eersten keer in hun kritiek op *Aan Mijnen Geest*, als zij moedwillig de bekende regels uit Betje's *Lierzang* aan de Moor verdraaien tot: - *Thans*

(gecursiveerd) baat nijn Burman hoofsche gunst. - En nog eens in hun aankondiging van Burman's *Poëmata*, waarin ze met gehuicheld medegevoel den dichter gelukkig prijzen, dat Willem V zich tegenover hem een Christenvorst heeft betoond, die begrijpt, dat hij 'zijn grootste vijanden' moet goeddoen, gelijk Burman, 'nu althans' zal moeten toestemmen. Zo niet: - hoe ligt was het, hiervan ene proeve aan het licht te brengen! -

Burman is na de familietragedie een gebroken man*. Wat deren speldeprikken, hoe venijnig ze zijn, nu hij door het noodlot is geslagen?

Maar zijn kleine vriendin trilt van verontwaardiging en, na enig overleg, krijgt ze van haar 'gehoonde vrienden, aan wier hoofd Prof. Burman is', de vrije hand.

Het was haar wel toevertrouwd, Habbema, den man, die er zulke onwaardige strijdmethodes op na hield, van antwoord te dienen: - Zulke schrijvers, zegt ze, nebben de onbeschaamdheid te durven voorgeven, dat zij wel bijzonder voor de belangen der gereformeerde kerke opkomen... Lieden, die nu tot tweemaal toe de barbaarsche wreedheid hebben gehad, om de diepe wonden open te scheuren, een teeder, een vaderlijk hart door een allerdroevigst ongeval toegebragt. -

Kijk, dat is het wat Betje Wolff met één slag uitheft boven het wat kleine geschrijf en gewrijf van deze achttiende-eeuwse polemiek: de eerlijke verontwaardiging, opvlammend in de vrouw, die voelt dat menselijk leed te heilig is om in twistgeschrijf te worden betrokken, die bereid is met open vizier te strijden, maar de verraderlijke dolksteek beneden zich acht.

Ze zegt het eens van de geleerden in haar dagen: - de mens is immers oneindig boven de geleerde verheven - en het was zeker iets wat deze twistzieke theologen ter harte konden nemen, die in hun begeerte om de tegenpartij een vlieg af te vangen, alle menselijkheid vergaten. -

Petrus Burman was niet in allen dele haar warme verdediging waard. Maar hoe beminnelijk is het, dat ze heeft gehandeld, niet na nuchter wikken en wegen, maar naar de spontane opwelling van haar hart, altijd gereed het beste te zien in wie haar vrienden en haar geestverwanten waren.

Dat het haar verleidde haar tegenstanders wat al te geredelijk voor schijnheiligen en dwepers uit te maken en van Satanische boosheid te beschuldigen, is de keerzijde der medaille.

Paulus Dortsma had dit ondervonden, toen ze hem in haar *Opdragt aan den Tijd*, die aan *Aan Mijnen Geest* voorafging, was te lijf gegaan.

* Hij sterft 1778.

Zijn ‘vuilaartig verdichtsel’, dat aan de te Santhorst vereerde reliquiën één der kogels was toegevoegd, waarmee Willem de Zwijger was vermoord, kan, aldus Betje, alleen aan een duivels brein ontsproten zijn. En ze mag dan beweren, dat al haar ‘Bekkerianisme’* haar geen moed genoeg kan inboezemen, om den duivel te lijf te gaan, die onder Dortsma's gedaante omgaat ‘zoekende wien hij zoude verslinden’, in feite geeft ze den gevreesden Licentiaat duchtig van katoen.

Toch, hoe fel zij de voormannen onder haar vijanden aangrijpt, ze laat zich niet betrekken in het twistgeschrijf van, grotendeels naamloze, schimpdichten, die zich steeds meer tegen haar persoon richten. Als ze eindelijk, na twee jaar zwijgen, de woedende reactie tegen haar hekeldichten van 1772 ter sprake brengt, doet ze al zulk ‘broddelwerk’ met een paar minachtende regels af. De rijmelaars van dit slag vergissen zich deerlijk, als zij hopen, dat ze zich gevoelig zal tonen en zich met hen in een dwaze lettertwist zal begeven.

Deze matiging is niet alleen het uitvloeisel van de kalmerende adviezen van man en vrienden. Betje voelt zich te hoog, om wat ze in het vuur van eerlijke verontwaardiging of ontroerde overtuiging heeft geuit, neer te halen tot het niveau van persoonlijk twistgeschrijf. -

Een kostelijke eigenschap, die Betje Wolff's polemisch werk voorheeft op dat van haar tijdgenoten, is haar pleizier in 't geval, haar humor en zelf-ironie. Spot was er genoeg, bij vriend en vijand, maar ze is bitter en tracht slechts te kwetsen. Geest is er o, zo weinig: men zoekt het in grofheid, of in gewilde woordspelingen en zouteloze grappen.

Al ontbreekt ook in Betje's hekelschriften de felle spot niet, steeds weer komt haar zin voor het komische boven, die weigert de zaak au sérieux te nemen; het is een sport voor haar, den vijand, - of ook zichzelf en haar vrienden - in het zonnetje te zetten.

Het is dit pleizier in 't geval, dat haar inspireert tot één van haar beste hekeldichten: *De Menuet en de Domineespruik*. Het voorval, waarop het doelt, had zich in Groningen afgespeeld, waar sinds 1770 de strijd tussen Prof. van der Marck, hoogleraar in het staats-, natuur- en volkerenrecht, en de orthodoxe predikanten, met name Ds Brunsveld De Blau en Ds Abresch, in vollen gang is en alle geesten, ook ver buiten Groningen, opwindt.

Natuurlijk had ook Wolffje meegeleefd. De kern van het geding: de beschuldiging, dat Van der Marck te veel plaats inruimde aan den natuurlijken godsdienst, raakte de philosophe in haar, die zo menig uur had gewijd aan stichtelijke natuurkennis en -bewondering. De duidelijke bedoeling van den vooraanstaanden rechtskundige,

* Woordspeling op de overeenkomst tussen haar eigen naam en dien van Balthasar Bekker, den 17e eeuwsen theoloog, die het geloof aan den duivel verwierp.

aant.

om de Gereformeerde Kerk in haar positie van heersende kerk te treffen, heeft daarbij haar volle sympathie.

Maar ze was vooreerst belangstellend toeschouwster gebleven.

Totdat haar - waarschijnlijk door een Groningsen vriend, die nauw bij het geval is betrokken en die in haar gedicht onder den naam Tirsis optreedt, - een voorval wordt verteld, dat onweerstaanbaar op haar humor en haar dichtluim werkt. Een Groningse ouderling, zo luidde het, was op het matje geroepen, omdat hij op de bruiloft van zijn dochter in eigen huis een menuet had gedanst. Maar hij had de predikanten, die hem kwamen vermanen schaakmat gezet, door uit hetzelfde oude boek met kerkelijke verordeningen, waarin het dansen in den ban werd gedaan, een verbod op te diepen tegen het dragen van de krulpruiken, waarmee de godgeleerde heren zich uitdosten. Op zijn beurt had hij gedreigd, deze zaak aanhangig te maken, en de ‘zóó-zóó's’ hadden eieren voor hun geld gekozen. - Tot de ijveraars, zo zei men, hadden Van der Marck's bekendste tegenstanders behoord.

Wat een prachtkans om de steile reactie in een bespottelijk daglicht te stellen! Dat heel Nederland wist, wie er met Ds Endéémaar, Dweepziek, Drijfdoor en hun verdere collega's uit de *Menuet* werden bedoeld, verdubbelde het lachsucces bij de vrienden en de ergernis bij de tegenpartij. Vergeefs tracht deze zich te verweren in stuntelig berijmde of saai betogende vlugschriften en grof-persoonlijke schimpdichten. 't Is waar, dat de welmenende, maar talentloze medestanders, waarvan één het nog nodig vindt een sleutel op Betje's gedicht te geven, hun geestesproducten ook gevoeglijk in portefeuille hadden kunnen houden. Ze bewezen eens te meer, hoe zeldzaam in het schrijvend en kijvend Nederland van dien tijd dat ‘certain je ne sais quoi’ van geest was, dat aan Betje Wolff was geschonken. -

Bijzonder verwarrend werkt Wolffje's zelfspot op de heren-tegenstanders, die immers hun eigen persoon nog ernstiger plachten te nemen, dan de door hen verdedigde zaak. Wat te beginnen met een dichteres, die even bereid is met zichzelf en haar vrienden een loopje te nemen als met haar vijanden, in wier werk de lach kan doorbreken te midden van de verontwaardiging? *De Nederlandsche Bibliotheek* lost in zijn bespreking van *Aan Mijnen Geest* de moeilijkheid op, door over het gedicht-zelf zo goed als geen woord te reppen. Als excuus wordt aangevoerd, dat de schrijfster ‘met eens anders kalf geploegd had.’ De inkleding: een tweegesprek met haar ‘geest’, was o.m. door de Utrechtse dichteres De Lannoy in een gelijknamig werkje gebezigd.

De Bibliotheekschrijvers vluchten in het persoonlijke. Ze komen met de oude beschuldigingen, werken Betje's hele zondenregister af, van Craig's *Essay*, tot de *Menuet* en *De Santhortsche Geloofsbelijdenis*, tonen bijzondere afschuw voor haar lectuur van Rousseau, Maupertus,

aant.

d'Alembert en Foster, en onderschrijven tenslotte het vonnis van een pamflettist, die Mejuffrouw Wolff ‘een vuile schandvlek der Gereformeerde Kerk’ had genoemd.

Het is niet onaardig op te merken, dat Wolffje dit ‘meer kwaadaardig dan steekhoudend betoog’ eenvoudig doodzwijgt. Als ze, maanden later, erop zinspeelt, is haar enig commentaar: - Mijn voornemen is geenszins de lasterende schrijvers der *Nederlandsche Bibliotheek* met eenig antwoord te vereeren op hun zoogenaamde recensie. - Hiermee was dit artikel met de producten der anonieme schimpdichters gelijkgesteld.

De kobold in de kleine dominese verlokt haar in deze jaren soms tot grappen, wel geschikt om nieuw voedsel te geven aan de praatjes, die over haar ‘zonderling gedrag’ de ronde deden.

In den zomer van '74, wanneer het succes van *Aan Mijnen Geest* haar doet popelen van ondeugende triomf, vertelt ze: - Laatstleden Zondag - het is Augustus, en de Beemster is vol voorname kerkgangers - kleedde ik mij in een zwarte zak*; waarom? - Omdat onze Heeren en Dames mij zouden vraagen, over wie ik in de rouw was. Zoals gebeurde: - ‘Wolfje over wie ben je in de rouw? - Over Dortsma, die ik gehoord heb dat den geest gegeeven heeft, sederd hij mijn opdragt aan den Tijd las. - ‘Ha! ha! ha! dat 's eerst een regte Christinne!’ - Zeg dat niet: 't is uit droefheid omdat ik zulk een schoellie niet meer kan attaqueeren; was hij niet bij zijn Confrater Heintje Peuzel, hij zou nog eens anders gehad hebben! - N.B. voegt ze erbij, dit in 't uitgaan van de kerk. - Schaamde ze zich achteraf een beetje?

Een anderen keer plaatst ze in de *Oprechte Haarlemmer* een advertentie, gericht tot een ietwat femelachtige dame uit Utrecht, die haar een berispend epistel had gezonden over haar *Zedezang aan de Menschenliefde*. Ze houdt zich voortaan liever aanbevolen voor de toezending van Utrechtse theerandjes... Betje's ‘Poëtisch leven’ mocht dan ‘een strijd op aarde’ zijn, ze is altijd gereed, er amusement uit te puren.

Hoe ze over de tong ging, ten goede en ten kwade, toont het vermakelijk tafreeltje in de trekschuit van Amsterdam naar Utrecht, in den zomer van '75.

Ze is, door ‘Ernst’ (Gerrit van der Jagt) ‘geconvoyeerd’, onder weg naar de De Gorters. Zij raken op de trekschuit in gesprek met een jong mens Vitringa, student te Groningen, die op de vraag of hij ook enig nieuws meebracht, ‘met een studentsche fierheid’ antwoordt: - Niets dan dat de roem haarer sex overleden is. - Wie noemt mijnheer zo? - vraagt Wolffje, die incognito is gebleven.-

* sac: een lang, los gewaad met pli-watteau van achter.

Wel Mevrouw, zo noem *ik* juffrouw Wolff, die ons zo vele Meesterstukken vereert heeft. - En hij voegt erbij, dat Ds Endéémaar nu wel een dankpredikatie mag houden. Een oud heer drukt zijn spijt uit over het geval: - mijnheer, dat nieuws treft mij geweldig; zo een jong vif mensch! 't Spijt mij zeer; ik had altoos gewenscht, dat ik haar eens zage. - Maar een paar zoo-zoo's waren ‘puur opgehelderd’ en mompelden zo wat van ‘Deïste’; een ‘Drilmeester van de categismus’ vertelt aan een van zijn soort, dat juffrouw Wolff een heel godloos mensch was geweest, dat zij gecensureerd was en dergelijke meer. - Enfin, besluit Betje, ik hoorde mijn Lijkrede zo eigenaartig als die eens zijn zal; dit troostte mij, dat de fatsoenlijkste lieden bedroefd waren en het gemeen volkje met eenige gekke zoo-zoo's mij lasterden..... Ik hield mij onbekend en te Utregt nam ik afscheid. -

Zeventiende hoofdstuk
De laatste ronde
Aanval der Nederlandsche Bibliotheek op Professor Van Goens; Brieven van Constantia Paulina Dortsma

In den winter van '74-'75 is Wolffje weer druk aan het werk, o.m. aan haar grote gedicht: *Brief van Arnold Geesteranus aan Maria van Reygersberg*. Hoewel ze rondloopt met het plan ook eens met den bozen geest van Dortsma af te rekenen, 'als de kerfstok vol is', laat ze het ter beoordeling van haar vrienden, of ze er maar niet liever het zwijgen toe zal doen. De kwaadaardige toespelingen op Burman's familiedrama geven tenslotte den doorslag; maar haar polemiek blijft tot het *Voorberigt* van haar gedicht beperkt. De *Brief* zelf geeft het 'aandoenlijk geval' van het huwelijk, in de gevangenis gesloten, tussen Arnold Geesteranus, den wegens zijn Remonstrantse gevoelens op Loevestein gevangen predikant, en Suzanna Oostdijk. In de figuur van Arnold's vader, overtuigd Calvinist, maar ruimdenkend genoeg om de overtuiging van zijn zoon te eerbiedigen en diens huwelijk in te zegenen, schildert de dichteres het ideaal van een rechtzinnig, maar verdraagzaam godgeleerde. Zo ademt dit werk een geheel anderen geest, dan haar vroegere hekeldichten; het is een strijdschrift, maar geheel opbouwend.

Kort vóór de verschijning echter, in het vroege voorjaar van '75, was de strijd weer fel opgevlamd door den aanval van de *Nederlandsche Bibliotheek* op Rijklof Michaël Van Goens, één van Betje Wolff's geniaalste tijdgenoten.

Van Goens gaf als hoogleraar aan de Utrechtse Universiteit onder meer colleges in het Grieks en had daar theologische studenten onder zijn gehoor. Als bewonderaar van den Engelsen philosoof Hume, als kenner van Voltaire en de Encyclopedisten, was hij bij de strengleerstelligen uiterst verdacht. Hofstede en de zijnen vrezen zijn invloed op de aanstaande predikanten en het legt bij hen nauwelijks gewicht in de schaal, dat Van Goens als geleerde en kenner van oude en nieuwe letteren in ons land zijn weerga niet vindt.

Maar het is niet gemakkelijk hem aan te grijpen. De Utrechtse Hogeschool heeft - in tegenstelling met de Leidse - den roep van rechtzinnigheid; het ging kwalijk aan, één van haar professoren, die

aant.

blijkbaar het volle vertrouwen heeft van het Curatorium en de Utrechtse magistraat, van buiten af aan te vallen. En - wat nog zwaarder weegt - Prof. van Goens is een overtuigd aanhanger van de Stadhouderlijke regering. Zijn geschiedeniscolleges zijn daar om het te bewijzen en hij staat bij Willem V hoog aangeschreven.

Toch waagt men, zij het voorzichtig, den aanval. Een litterair-wijsgerige verhandeling van den Duitsen philosoof Mozes Mendelsohn, door den Utrechtsen hoogleraar vertaald en van een inleiding en aantekeningen voorzien, geeft *De Nederlandsche Bibliotheek* haar kans. De beoordeling van dit werk, kwasi-onpartijdig en zelfs goedkeurend, eindigt met de stekelige opmerking, dat de door den vertaler toegevoegde voorbeelden gebrek aan eerbied verraden voor den Bijbel: - doch wat zal men zeggen; zij bij wie d'Alembert, Diderot, Hume en Voltaire zoo zeer in achting zijn, kunnen zich met Mozes en de profeten niet veel ophouden! -

Van Goens vat vuur op deze aantijging en brengt de kwestie voor den Utrechtsen magistraat, die vastberaden zijn partij kiest. Tengevolge van dit optreden wordt het reactionnaire tijdschrift in het openbaar gebrandmerkt als een ‘eer- en faamrovend libel’ en de verkoop verboden.

Vrijzinnig Nederland juicht. Na de nederlaag, die hun zaak door de afzetting van Prof. van der Marck in 1773 had geleden, moest deze tweede aanval op een Nederlands geleerde van naam wel onrust wekken. Men wist maar al te goed, dat de invloed van Ds Hofstede aan het hof niet vreemd was geweest aan Van der Marck's ontslag. Een openbare afstraffing - en dat wel van onverdacht rechtzinnige zijde - van Hofstede's lijfblad is een schitterende revanche.

In haar brief van 12 April 1775 is Betje Wolff er vol van. - Mijne Heeren van Utregt, schrijft ze, hebben die van Amsterdam verzogt onderzoek te doen naar de schrijvers van dat lasterschrift. De uitgever De Bruin (een eerste kwezel) is op 't stadhuis ontboden. - Op de pertinente vragen van den President-Schepen, wie het stuk tegen Van Goens heeft geschreven, tracht De Bruin zich eerst van den domme te houden, doch als hij met arrestatie wordt bedreigd, valt hij door de mand: - Hij is aan 't klappen gegaan en Ds Habbema van Rotterdam, een creatuur van malle Piet (Ds Hofstede) is de schrijver. - Het vonnis tegen *De Nederlandsche Bibliotheek* was op 13 Maart geveld.

Betje Wolff's fel-triomfantelijk hekeldicht: *De Bekkeriaansche Dooling proefondervindelijk weerlegd*, geschreven tussen 13 Maart en 12 April, is de onmiddellijke weerslag op deze gebeurtenissen.

Zij is, zo begint ze, tot voor kort een volgelinge van Balthasar Bekker geweest: ze geloofde niet aan den duivel en meende, dat elke snodaard zijn hel vond in zijn pijnigend geweten. Maar sedert het optreden van den Advocaat der Vaderlandsche Kerk en Dortsma is ze

aant.

van opinie veranderd. In den eersten kan men immers niet anders zien dan den advocaat van den Satan.

‘Een dag of drie geleden’ werd ze gesterkt in haar gewijzigde overtuiging en wel door een brief, ondertekend *Satan Rex*, gericht tot: - de Schrijvers... ('t volgende was voorzichtig doorgehaald)... ten huize van De Bruin. - De brief werd op straat gevonden en is haar toegestuurd; - hier volgt de copij. - Satan vermaant zijn satellieten zich te matigen: - O, hadt gij uwe in gal gedoopte pennen/ Beteugeld, nimmer ware uw onwaardeerbaar werk/ Door Utrecht's Burgerheeren/... als zijnde een lasterschrift verboon. - Laten zij toch bedenken, zo vervolgt zijne helse Majesteit, dat het onvoorzichtig is: - Zo onbeschaamd elk aan te schennen/ die door hun geest, geleerdheid en verstand/ Den roem verhoogen van het vrije Vaderland. - Beter is het die helse schichten - terwijl gij in uw schuilhoek zit - op hen af te schieten, die in Kerk noch Staat een amt bekleden; (dit slaat niet zozeer op haar zelf, als op de Dissenters, die van staatsambten waren uitgesloten). Al kan men helaas door zulke aanvallen niet méér hopen, dan hun ijver, kunst en vuur te blussen, daar de schone tijd der kettervervolgingen voorbij is. Vooral Erasmus draagt hiervan de schuld; hij is nog groter vijand, aldus Satan Rex, dan Socrates. Een ogenblik verkneukelt hij zich bij de gedachte, dat hij onlangs op dezen Grieksen wijsgeer zich zo treflijk heeft gewroken: - Niets gaf mij ook, in langen tijd/ zo veel en zulk een recht vuilaartig vergenoegen. - Tenslotte raadt hij zijn satellieten toch vooral Grotius ‘den grootsten man in uw vaderland’ aan te grijpen; dat is volkomen veilig: - wat hooge school zal hierdoor 't minste schade lijden? -

Het gedicht verschijnt zonder haar naam, maar reeds achter den bundel, waarin enkele maanden later *Arnold Geesteranus* het licht ziet, wordt het onder haar werken, verschenen bij Tjallingius, genoemd.

Achter het *Voorberigt* van dezen bundel, waarin Betje haar triomf over de gevoelige nederlaag van haar vijanden nog eens botviert, plaatst ze op verzoek van Prof. de Gorter een bekendmaking, waardoor hij alle betrekkingen met *De Nederlandsche Bibliotheek* verbreekt. Hij had er eens een wetenschappelijk bericht in geplaatst, maar niet het allerminste deel gehad in de beledigende schrijfwijze, waartoe de Bibliotheekschrijvers meer en meer overhellen, waardoor ze ‘den goeden naam derzulken schenden, die zij tot slagtoffers van hunne bittere zogenaamde orthodoxie hebben uitgekozen.’ - De redactie is van Betje, maar de datering: Wijk bij Duurstede 22 Juni, bewijst, in hoe nauw overleg met den professor, bij wien zij dan logeert, het bericht is opgesteld.

Er waren meer geleerde medewerkers, die zich om dezelfde reden

aant.

van het tijdschrift afkeerden; een bittere pil voor de redacteurs, al houden ze zich groot. -

Het was bij den toemaligen staatkundigen toestand niet moeilijk om, als een uitgave in Amsterdam verboden was, er elders mee voort te gaan. Weldra verschijnt het volgende nummer der *Nederlandsche Bibliotheek*, voorzien van de kerkelijke approbatie van de Wel Eerw. classis van Schieland, waartoe Habbema behoort.

Dat daarin aan *Arnold Geesteranus* geen welwillende kritiek ten deel viel, spreekt wel vanzelf. Maar de beoordeling ervan is zachtzinnig vergeleken bij de commentaren op het *Voorberigt* en de *Bekendmaking*. Men hoeft de eerste maar te lezen, aldus begint het, om te begrijpen, waarom de oude dichters ons de Furiën of Razernij en meer onder de gestalte van vrouwen dan van mannen vertonen. - De rest is naar rato en Prof. de Gorter wordt daarbij niet gespaard.

Maar eerst recht raakt de recensent op dreef als hij ontdekt, dat *De Bekkeriaansche Dooling weerlegd* eveneens van de hand der Beemster dominese is. Hij had het al gesignaleerd als een bewijs, dat thans de zaak der Toleranten door Beëlzebub-zelf verdedigd werd, maar den briefschrijver ‘uit het Cloosterken van St Anne’, één van hun bestrijders in de zaak Van der Marck, voor den auteur aangezien. Nu blijkt, wie de ‘helsche pen’ gehanteerd heeft, waarmee dit ‘laffe, ongezouten, doch kwaadaardige paskwil’ is geschreven, herinnert hij er met te meer voldoening aan, dat dit stukje de Haarlemsche classis in die mate heeft geërgerd, dat zij besloten heeft, het ter tafel der Noord-Hollandsche synode te brengen, als een aanstootelijk boekje, waarin de publieke kerk gehoond en de voorstanders der zuivere geloofsleer op ruwe wijze worden aangevallen. - De Haarlemse classis had zich daartoe inzonderheid tot die van Hoorn gericht, daar het aldaar was uitgegeven en door Tjallingius eigenhandig ondertekend.

Behalve de voldoening, die het Habbema c.s. een ogenblik schenkt, schijnt deze stap van de Haarlemse synode geen gevolgen te hebben gehad. Het moment was niet gunstig voor censurele neigingen. Men had te Utrecht een les gehad.

Mede door Van Goens' temperament, dat niet vrij was van wispelturigheid, zou zich de Utrechtse kwestie toch nog ten gunste van zijn aanvallers keren. In 1776 dient hij zijn verzoek om ontslag in.

Toch bleef het feit, dat zich in dit conflict de bestuurders van een onverdacht rechtzinnige Universiteit geplaatst hadden tegenover het drijven van Hofstede, Habbema en hun medestanders, zijn betekenis houden. Hier was het bewijs geleverd, dat in den strijd tegen *De Nederlandsche Bibliotheek* niet maar een onbekookte actie der nieuwlichters in het spel was, maar een ernstige oppositie van hen, die de

aant.

verantwoording droegen voor het geestelijk en wetenschappelijk peil hier te lande. De bekrompen dompersgeest, die zijn censuur trachtte op te leggen aan de vrije ontplooiing van het Nederlandse cultuurleven tastte een waardevolle geestelijke traditie aan. Betje Wolff had den spijker op den kop geslagen, toen ze Erasmus en De Groot als de ware dragers van den Nederlandsen geest tegenover deze duisterlingen plaatste.

Een prozawerkje: *Brieven van Constantia Paulina Dortsma*, sluit de periode van felle polemiek in Betje Wolff's leven af. Het is zeker niet het minst geslaagde van haar hekelschriften. Ze geeft hier een novelle in briefvorm, de latere romanschrijfster waardig, door raakheid van karakteristiek en humor.

Geestig was reeds de aanleiding tot deze *Brieven*. Ze zijn het antwoord op een uitdaging van *De Nederlandsche Bibliotheek*, die weer eens uitbundig den lof had gezongen van Paulus Dortsma (Barueth) en Betje Wolff had getart, dezen te evenaren.

Het betrof een hekelschrift, in hoofdzaak tegen Pieter Paulus, den schrijver van *Het Nut der Stadhouderlijke regeering* gericht en zogenaamd door Paulus Dortsma secundus (zoon van den ouden) geschreven, die het steile pad der orthodoxie zou hebben verlaten. Dit stuk, aldus de recensent: - bestaat in een doorgaande scherts, wier fijnheid niet wel gesmaakt kan worden, dan door geoeffende vernuften. Menschen die om de Beemster koddigheden en straatloopjes in de *Menuet en Domineespruik* enz. kunnen lachen, zullen van deeze satyre weinig verstaan, maar die met de schriften van Steele en Addison eenigszins familiair zijn, zullen dezelve driemaal leezen en nog niet verzaadigd zijn. -

Een al te verlokkende uitdaging! Prompt raapt Betje de toegeworpen handschoen op en men behoeft de kwaadaardige onmacht van de kritiek der Bibliotheekschrijvers op Constantia Paulina's *Brieven* maar te zien, om te beseffen, hoe goed haar ‘prullige navolging’ geslaagd is.

Barueth had de afdwaling van ‘Dortsma secundus’ toegeschreven aan den invloed van zijn tolerante moeder, Dortsma senior's tweede vrouw, die wel enige familietrekken met Betje Wolff gemeen heeft, al is de gelijkenis niet frappant. Betje schenkt onmiddellijk aan deze tweede echtgenote den veelzeggenden naam van *Laetitia Bonsens*’* en stelt tegenover Dortsma secundus zijn ‘fijne’ stiefzuster, enig kind uit het eerste huwelijk. Zij is de fictieve schrijfster dezer *Brieven*, Constantia Paulina.

Er was, zo blijkt al dadelijk, tegen het tweede huwelijk van den ouden Dortsma, zowel van den kant der vromen als van Laetitia's familie, veel oppositie geweest: - De menschen spraken niet kwalijk,

* Gezond verstand.

merkt Constantia op, een Dortsma en eene Bonsens, zeiden ze, 't verschil was te groot. -

Fel jaloers op haar jongen stiefbroer, intrigeert Constantia voortdurend, om hem de erfenis van een suikertante afhandig te maken. Het toneeltje waarin het haar gelukt, tante tegen Dortsma junior op te zetten, is hoogst amusant. Ze begint allereerst over de Beemster dichteres: - weet je Tante! die de gruwelijke Zedezang aan de verderfelijke Menschenliefde opstelde, toen de Amsterdamsche comedie, die tente des Satans, gelukkig afbrandde? - 'Ja kind, ik heb er zo iet of wat van gehoord... Heeft ze ook niet eens een Samenspraak gemaakt tusschen een Menuet en een Dominé's pruik?' - Dezelfde, Tante.... en aan zo een schandvlek onzer kerk laat mijn dwaze broer nog een dienstpresentatie doen! voegt ze er insinuerend bij. - Als Tante het niet geloven wil, wordt de brief onder haar neus geduwd met de bijvoeging, dat de jonge Dortsma alleen op den dood van zijn tante wacht, om - zich te laten herdopen. Tante krijgt een aanval van orthodoxe woede, de familiekwaal, en kan slechts met moeite worden bijgebracht. - Maar, aldus Constantia, door behulp van mij en jufvrouw Leep (de huishoudster) kreeg ze zoveel lucht, dat zij hem uitmaakte voor een Atheïst, een Deïst, een Sociniaan, een Pelagiaan, een Cocceaan, een Naam-Remonstrant, ja - en toen was ik gerust -voor een *Tolerant*!... De buit is ons, zei ik. Eindelijk heb ik den weg gevonden. -

Scherp maar luchtig laat de schrijfster in deze *Brieven* nog eens den gehelen strijd, van den Socratischen oorlog af, tot de kwesties Van der Marck enVan Goens toe, de revue passeren en legt den vinger op het zwakke punt van haar tegenstanders: ze laat Constantia Paulina spijtig erkennen, hoe weinig voordeel de al te persoonlijke strijdmethode haar geestverwanten had gebracht. -

Zo is dit werkje de sluitsteen van deze veelbewogen periode van Betje Wolff's schrijfstersloopbaan Ze zal voortaan het woord gestand doen, reeds in het *Voorberigt* van *Arnold Geesteranus* gegeven: - De enige wraak, die ik over hunne beledigende schrijfwijze denk te nemen, zal hierin bestaan, dat ik het mijne meene te doen, om mijne Landgenooten een uur van uitspanning, stichtelijk of vermakelijk, te helpen doorbrengen.

De Bibliotheekschrijvers zullen haar dit niet gemakkelijk maken; ze houden nog lang rancune, en de hatelijke toon van hun 'recensies' brengt haar nog wel eens van streek. Maar ze zal zich in geen persoonlijke polemiek meer met hen begeven, dank zij ook den bedarenden invloed van de nieuwe vriendin, weldra haar huisgenote, met wie ze nu spoedig in aanraking komt en die in leven en werk haar trouwe gezellin zal worden, - tot het einde toe.

aant.

Achttiende hoofdstuk
Geestelijke groei 1772-1775

Hoezeer Betje Wolff's schrijfstersleven in deze periode beheerst schijnt door haar polemiek met de orthodoxie en haar belangstelling voor de vraagstukken van den dag, veel belangrijker is de groei, die ze als mens en schrijfster doormaakt.

Het kenmerkendst is wel de toenemende objectiviteit tegenover eigen wezen en de wereld rondom haar.

Zelfs op het punt van haar vriendschappen, waarin ze zo bij uitstek tot dwepen geneigd is, gaat ze afstand nemen. Ondanks haar verrukking over Maria Schulz en Cootje Best is er een heldere kijk op de persoonlijkheid dezer vriendinnen, een toetsen van wat ze naar karakter en verstand waard zijn. Er is warme, spontane bewondering, maar niet meer de vroegere verblindheid.

Ook in zelf-ironie over haar ‘vriendschappelijke-zielswellust’, zoals ze haar sentimentele vervoering in een alleraardigsten brief aan Grave betitelt, is ze onmiskenbaar gevorderd. Getuige dat humoristische kijkje op zichzelf bij de ontvangst van - naar ze denkt - een brief van haar ‘allerdierbaarste hartsvriendin’, De Gorter-Schulz: - O, wat ging mijn verbeeldingskracht wandelen! Ik wist de inhoud dogt mij, verlangen naar mij - klagten over de verre afstand... intime confidences... zwakheden... 't verhaal van duizend voor mij interessante beuzelingen... zie 't was of ik mijne vriendin zelf aan mijn hart gedrukt hield; - of ze haar ziel in de mijne smolt... - Helder lacht dan de zelfspot bij de ontdekking, dat ze geenszins een brief van ‘Mientje-Pietje’, maar een van Grave-zelf aan haar hart heeft gedrukt! -

Al laait de gloed van haar geestdrift aan het begin van een vriendschap nog even hoog, er is niets krampachtigs meer in. Ze onderscheidt scherper en is niet à priori bereid in al haar vrienden redelijke wijsgeren, in al haar vriendinnen engelen te zien - al noemt ze ze nog wel eens zo.

aant.

Door en door gezond en kameraadschappelijk is ze in haar verhouding tot haar talrijke vrienden. Het is te zien in haar brieven aan Dr Gallandat Huet, den Vlissingsen kennis uit haar jeugd, met wien zij in '73 de vriendschap weer heeft aangeknoopt; in die aan Grave en Vollenhoven, de Amsterdamse vrienden, in wier familiekring ze zulk een welkome gast is. Grave, van wien we het eerst horen omstreeks 1776, is vooral de vertrouwde in den aanvang van haar contact met Deken. Vollenhoven is veel jonger, maar verreweg de oudere vriend. Als jongmens reeds kent Wolffje hem, en, vijftien jaar ouder dan hij, bemoedert ze hem zo'n beetje. Vandaar het standaard-grapje der Bakerbrieven tussen haar en 'Heineman'. Misschien heeft ze - 't ligt voor de hand - wel even een kneep in haar hart gevoeld bij zijn trouwen in 1774: nu zal voortaan een ander zijn confidente wezen. Er zijn tussen de grapjes van den huwelijkszang in diverse 'stijlen', die ze voor hem rijmt, even een paar regels over haar alleen-zijn in de winterse Beemster. Maar in de aardige *Morgengroet aan de Vriendschap*, waarmee ze, een tikje ondeugend, maar o, zo warm-hartelijk, den twintigjarigen echtgenoot komt gelukwensen op den morgen van zijn eersten huwelijksdag, overheerst geheel het meeleven met den jongen vriend; over zijn mooi en lieftallig vrouwtje is ze 'weinig min verrukt' dan hijzelf. Trouw zal zij en later ook Deken deelnemen in de huiselijke wederwaardigheden van haar kostelijke Heintje. Het is één van Wolffje's vriendschappen, die meer dan één geslacht omspant: op haar ouden dag zien we haar met een der jonge Vollenhovens even genoeglijk omspringen als ze het deed met zijn vader.

In haar contact met een anderen vriend uit dezen tijd, Gerrit van der Jagt, heerst dezelfde, half-moederlijke, half-kameraadschappelijke toon. Hij is de jonge man, dien zij, de onverbeterlijke idealiste, in haar *Brief aan Ernst* de les leest over zijn misanthropischen kijk op de mensen. Gerrit, van wie we enkele uitingen kennen, schijnt van zijn kant een weinig tot dwepen geneigd. Trouwlustig als hij is, is hij tot nu toe niet voorspoedig geweest op het vrijerspad en heeft, zo omstreeks 1775, zijn hart bij Betje uitgestort. Hij dicht ook, niet eens onaardig, en is de verlichte levensopvatting vurig toegedaan. Zo was de band gauw gelegd. Men kan zich voorstellen, hoe vaak de jonge notaris te Zaandam den weg naar de Beemster pastorie heeft gevonden, waar hij zo goed werd begrepen en zijn klachten met zoveel sympathie werden aangehoord. Betje voelt zijn moeilijkheden, maar ziet er doorheen en sterkt hem niet in zijn zelfbeklag. Wees flink, is haar thema, er zijn nog vele goede dingen in het leven. Interesseer je voor kunst en litteratuur, voor mensen en dingen om je heen. Hij zal haar raad volgen - en vereert alvast zijn raadgeefster: - mijn Betje, lieve, brave en veelbegaafde vrouw. - Als hij haar lief gezelschap ontberen

aant.

moet, leest hij haar schone werken, of andere boeken, die zij zelf hem aanbeveelt. - Hij voelt zich haar ridder tegenover haar benijders en lasteraars en windt zich over deze naar behoren op.

Deze ontboezeming is onder den versen indruk van het avontuur op de trekschuit naar Utrecht geschreven, toen hij haar cavalier was. Mocht hij haar toch weer vergezellen op de terugreis! Haar vriendelijkheid alleen kan hem genoegen in dit leven geven. - Zo dweept hij lustig voort, al zijn dan de tederste gevoelens, waardoor zijn ziel ‘zo bitter heeft geleden’, elders geplaatst.

Betje laat zich graag een beetje bewonderen ook door dezen jongeren vriend, een allerbekwaamst jonkman, zoals haar aantekening luidt bij Van der Jagt's lofdicht op *Jacoba van Beieren*. Maar dat is al. Nog jaren lang blijft Van der Jagt, ook na zijn huwelijk, tot den intiemen vriendenkring behoren.

Dat in haar vriendschappen de mannen in 't algemeen een zoveel belangrijker rol spelen dan hun echtgenoten, lag voor de hand. Zij waren haar gelijken in ontwikkeling, bij hen vond zij intellectueel weerklank. Maar telkens doet ze haar best ook de vrouwen in den kring te halen. Zo is het bij Gallandat, bij Grave, bij Vollenhoven, bij Houttuin. Het ligt niet aan haar, dat de dames, ietwat schuchter als ze zijn tegenover de ‘geleerde’ dominese, op den achtergrond blijven. Niemand is verheugder dan Wolffje - denk aan Lotje Schippers, Maria Schulz, Cootje Best - wanneer zij een vriendin ontdekt heeft, die haar partuur is. - O, ik ben zo grootsch op de bekwaamheden mijner sexgenooten, - zal zij enige jaren later naar aanleiding van Aagje Deken schrijven.

Zo meer en meer de mensenkenster zich doet gelden in haar vriendschappen, Wolffje blijft innemend en trouwhartig als vroeger. Ze is gevoelig voor het bekoorlijk-jonge van een verlegen Hansje Grave, zo goed als voor den geest, de ontwikkeling van haar meer ‘geoeffende’ vriendinnen. Ze heeft de zachtheid van oordeel, die begrijpt en verschoont, de edelmoedigheid, die vergeet, in kleine en grote dingen.

Een treffend voorbeeld was haar verdediging van Burman; nog sterker proef zal ze ervan geven aan het begin van haar vriendschap met Deken. -

Ook van de wereld buiten haar onmiddellijken vriendenkring, die wereld der Amsterdamse groten, door wie ze ‘tot walgens toe’ wordt gevleid en verheven, heeft ze afstand genomen. Ze beschouwt die hulde meer en meer ‘en philosophe’, waarnemend en opmerkend. Scherp ziet ze, hoe: - de afkomelingen van die groote mannen, die vóór 100 en meer jaren de Republicq zo beroemd maakten, hunne voorvaders zo zeer wijken in noblesse van geest en gezond verstand, als in die door en door gezonde, gerammasseerde lichamen, welke

aant.

men op hun afbeeldsels bespeurt. - Ze weet te goed, dat ‘niets zo fade, zo insipide’ is als het leven onzer groten, welk een zedelijk bederf er heerst in die uitgaande wereld.

Nog ziet ze veel mensen gedurende de zomermaanden, al vindt ze ‘iets lastigs in dit onafgebroken uitzijn’. Maar slechts enkele families van de Grand' monde in de Beemster, de Van der Miedens, de Alewijns, de Boons, staan haar nader.

Het is in deze periode, dat Betje Wolff voor goed haar eigen plaats leert vinden in de zo tegenstrijdige woelingen van rationalisme, gevoelsverheerlijking en materialisme, die het gedachtenleven van haar tijd beheersen. Geholpen door haar lectuur komt ze tot klaarheid in haar levensbeschouwing en, niet slechts intuïtief, maar welbewust, leert ze dieper doordringen in de zielsbewegingen van zichzelf en haar medemens.

Het eerst - we zagen het vroeger - had zij ten opzichte van haar geloof zichzelf gevonden. De jaren 1770-1773 waren hiervoor beslissend geweest en ze had aan de hand van Craig's en Maupertuis' opvattingen van eigen, groeiend inzicht getuigd.

In psychologisch opzicht dringt zij vooral in de volgende jaren dieper door. Ze vindt haar weg tot de werkelijkheid der gevoelswereld. Rousseau is hierbij in de eerste plaats haar leidsman; zijn invloed op deze beslissende wending in haar levensbeschouwing reikt ver.

Er zijn kanten van Rousseau's gedachtenwereld, die haar nauwelijks raken, de maatschappelijke bv. We weten niet eens of zij *Le Contrat Social* kende: in ieder geval heeft het revolutionnaire in zijn werk niet direct op haar ingewerkt. Haar blik op de maatschappij mag zeer humaan zijn, hij is bepaald aristocratisch. Haar vertrouwend optimisme in de goedheid van den mens is bij uitstek godsdienstig; zo het in aanleg verwantschap toont met Rousseau's denkbeelden, we ontmoeten het reeds lang vóór haar kennismaking met den Fransen philosoof.

In zover Rousseau zich keerde tegen de geestelijke veroveringen der beschaving, staat ze vierkant tegenover hem: ze is geestesaristocrate geboren en getogen.

Hoe ze zijn twijfel aan de Openbaring beschouwde, zagen we reeds.

Hiermee zijn echter de voornaamste verschillen genoemd.

Emile en meer nog *La nouvelle Héloïse* zijn sinds 1770 op de ontwikkeling van Betje's gedachtenleven van onberekenbar en invloed. De gevoelsapostel met zijn bezielde welsprekendheid, de kenner der onberedeneerde, spontane krachten in de menselijke ziel, heeft de gevoelsmens in haar tot volle bewustheid gebracht van zijn bestaansrecht, zijn voorrang boven de volgelingen der verstandelijkheid.

aant.

Tegenover *Emile* staat ze critisch, in de eerste plaats in godsdienstig, hier en daar ook in paedagogisch opzicht. Hoe het haar echter blijft boeien, zien we uit haar bewonderend oordeel, acht jaar na de eerste kennismaking, wanneer ze het nog steeds leest en herleest, met de pen in de hand, eigen gedachten erbij optekenend, eigen opvattingen vergelijkend met die van den schrijver.

Met *La nouvelle Héloïse* is het geheel anders. Haar overgave aan dezen roman is onvoorwaardelijk. Niets is volmaakter in haar ogen; steeds weer is ze erin verdiept, ze leeft en lijdt met Rousseau's heldin Julie, ze is doordrongen van haar leven en haar strijd.

Langzaam maar zeker dringt Rousseau's verdediging der gevoelswereld, zijn ‘kennis van het menschelijk hart’ door tot in de kern van haar gedachtenleven.

Als ze, omstreeks 1770 met Julie kennismaakt, wordt allereerst haar aandoenlijkheid erdoor versterkt: - Julie, o ma Julie, wat kost gij mij al tranen, - luidt het in *Dankbetuiging aan de Eenzaamheid*. Tot het loflied op de ‘beminde aandoenlijkheid’, in dit gedicht gevoegd, zal Rousseau's heldin het hare hebben bijgedragen. Betje is een wereld binnengegaan van liefde en lijden, van hartstochtelijke gevoelsuitstorting, die dieper ontroeringen bracht dan de objectieve zielsontleding der Franse Klassieken, die èchter was dan het pathos van Voltaires toneelwerk, waarin ze tot nu toe een tranenrijk genot had gezocht. Anderzijds was hier een sfeer van hartstocht en innerlijke worsteling, van zwakheid en berouw, menselijker en inniger dan de felle effecten in Richardson's romans, waarvan het sterkgekleurd realisme haar verkilt, terwijl zij bij alle waardering voor diens genie, allengs zeer kritisch komt te staan tegenover zijn strekking.

Zich in levend in de persoon van Julie, mee-voelend, mee-lijdend, met de volkomen overgave van een verwante ziel, vindt ze veel meer dan stof tot ontroerd genieten. Rousseau was, voor wat in haar iets anders vroeg dan ‘lieve aandoenlijkheid’, dan spelen met gevoel, de machtige, de overtuigde bondgenoot. Hier geen voorzichtig tasten, geen toegeven aan gevoelens met uiterlijk vertoon van redelijkheid; hier sprak de bezielde, gloeiende overtuiging van een mens van ander maaksel dan zijn redenerende tijdgenoten, een mens, die niet beschouwde en bespiegelde, maar doorléefde en *wist* uit de kracht van zijn intuïtie.

Geschraagd door het bewustzijn, dat hij, ‘de grootste schrijver dezer eeuw’, haar weg bewandelt, verdwijnt haar schroom, het aarzelende, half-verontschuldigende, waarmee ze de macht en het recht der gevoelswereld verdedigd had. Zij spreekt zonder meer de gedachten uit, die een oorlogsverklaring zijn aan het rationalisme: blote verstandelijkheid is een onding, die het denken alle fijnheid, alle

aant.

diepte ontneemt. Fontenelle, vroeger plichtmatig geëerbiedigd, moet het ontgelden: - Zij zijn van Fontenelle's volk, vonnist ze geringschattend hen, die Rousseau's Julie ‘mepriseerden’, - 't zijn lieden die niet voelen en gevolglijk niet sterk doordenken kunnen. -

In *Julie* lag meer dan een ontroerende liefdesgeschiedenis: het moest een pleidooi zijn voor het geweten, voor de Deugd. Maar deze deugdverheerlijking sprak in naam van het gevoel, van dien innerlijken drang tot zelfherstel, die den mens als goddelijke vonk in zich draagt. Na alle koel-praktische verhandelingen over deugd als welbegrepen eigenliefde, zedelijke orde of maatschappelijk goed gedrag der rationalistische school, bezat Rousseau's pleitrede de onweerstaanbare kracht van een bevrijdend toverwoord.

Het Geweten, niet in de gestalte van de koud-verhevene vorstin Rede, nauwkeurig wikkend en onfeilbaar beslissend, maar als vrijmachtig, goddelijk instinct, den zwakken, dwalenden mens steeds weer opheffend, hem uitvoerend boven eigen kleinheid en zonde; heerser ook over de rede, haar dwingend tot zijn dienst: deze apotheose had ook reeds uit *Emile* geklonken. Maar in *La nouvelle Héloïse* was ze tot leven geworden, machtiger en meeslepender.

Geen twijfel aan het werkelijke der karakters van St Preux en Julie heeft voor de tijdgenoten de illusie verstoord: voelden en redeneerden deze romanhelden niet, bouwden ze niet aan hun innerlijk wezen, gelijk ‘het denkende deel’ hunner bewonderaars, wie het ernst was met hun idealen, dat zelf trachtte te doen? Zo zag ook Betje Wolff het: Julie is een vrouw, wier deugd heenstraalt door de zwakheid van haar hart; Rousseau is onovertroffen als ontleder der menselijke ziel: - Hij is de confident der natuur, hij schildert het hart, zo is het! - Ook dàt is voor haar levend en natuurlijk geweest, wat voor latere lezers de figuur van Julie psychologisch onzuiver maakt: de zedekundige redeneerzucht, die haar zelfs in de hartstochtelijkste zielsconflicten niet verlaat.

Al had Wolffje met groeiende overtuiging de lof gezongen van een gevoelig hart, ze had steeds vastgehouden aan de Rede als opperste zedelijke rechter. Bij deze had ze kracht gezocht in menig innerlijk conflict, kracht om te heersen over zichzelf, over een hartstochtelijk, al te lichtbewogen temperament. Toch had de diepste grond van haar zedelijke kracht nooit in redelijke overweging gelegen, maar in een gevoelsdrang, onberedeneerd en onweerstaanbaar.

Dit is het, wat ze nu ten volle beseft; en dit bewustzijn verdiept haar zielkundig inzicht en voert haar uit boven de beperktheid van de psychologie der Verlichting. Wat zij instinctief in zich zelf gevoelde, is door de lectuur van Rousseau tot algemene waarheid gemaakt.

Er is in dezen geen plotselinge ommekeer. Betje Wolff houdt ook

aant.

ten tijde van haar vurigste Rousseau-verering ‘de Reden’ hoog; ze zal dit blijven doen, en dat volstrekt niet alleen in theorie. Toch behoeft men in dezen tijd slechts de grondwet van haar zedelijke wereld van nabij te bezien, om overtuigd te worden, hoezeer de macht van ‘onze koningin de Reden’ is gedaald, haar rechten begrensd. - De Grond van een eerlijk caracter is bij mij: sensibilité; de grond van een groot caracter is: sensibilité: Goedheid is hetzelfde; kweken wij dus die edele gevoeligheid aan en wij zullen niet missen: en gaan wij vervolgens gerust af op die Godsspraak in al onze bedrijven. Dit is Rousseau's ‘instinct divin, immortelle et céleste voix, ’ die in haar innerlijke wereld de plaats heeft ingenomen van de Rede, als onfeilbaar rechter tussen goed en kwaad.

Het deert niet, al laat zij volgen: - worden wij wijs en wij zijn gelukkig -; het deert niet, al blijft de Rede een hogen rang bekleden; deze wijsheid is niet die van het hoofd, maar die van het hart, het gevoel is in het laatste bolwerk der Rede, in de Ethiek, doorgedrongen, een gevoelsdrang, machtiger dan de ‘redelijkheid’ is door haar als zedelijke kracht in den mens erkend.

Evenwichtige ontwikkeling van rede en gevoel zal Betje Wolff's ideaal blijven; het zal haar wellevenskunst vastheid geven en realiteit. Maar het gevoel is voortaan wettig souverein, de rede slechts eerste dienares.

In deze periode van groeiende bewondering voor Rousseau heeft zij ook als dichteres getracht nieuwe wegen in te slaan. Dit toont die groep gedichten: *Veldzangen, Klagten* enz. waarin ze sinds '70 steeds meer een eigen genre gaat zien. Het zijn meest verhalende gedichten, waarin, gelijk van ouds gebruikelijk, Bijbelse, mythische of historische personen aan het woord zijn. De vroegste van deze stukjes hebben nog nauwelijks iets eigens, het zijn ‘oefeningen’ in het uitbeelden van een sterk, verheven karakter, naar klassicistisch voorbeeld.

Maar Betje voelde, dat in deze richting haar kracht niet lag: - Genies van mijn soort slagen het best in het natuurlijke. - Niet in het grootstragische, maar in het teder-ontroerende weet ze zich op eigen terrein; hier meent ze ‘de taal der driften’ te kunnen spreken, het oorspronkelijke, zelf-doorvoelde tot leven te kunnen wekken.

De *Rachel-Jacob*groep en *Jacoba van Beieren* moeten dit bewijzen. Ze rekent deze gedichten tot haar beste stukken, geschreven uit de volheid van haar aandoening, geweld uit de natuurlijke bron van het zelf-doorleefde. Ze zijn niet ‘bedacht’, niet in moeizamen arbeid samengesteld, verzekert ze; weg in haar personen heeft de schrijfster haar schets voltooid ‘aus einem Gusz’, meegesleept door haar ontroerde verbeeldingskracht.

aant.

Zeker schuilt in deze liefdesidyllen, waarvan er zoveel droefgeestig van toon zijn, een lyrisch element. Ze zijn niet toevallig in den tijd van haar hartsvriendschap met Loosjes ontstaan. Betje zelf erkent het subjectieve in deze zangen: - De bespiegelende kennis der driften stelt ons niet in staat om die natuurlijk uit te drukken, schrijft ze, men moet bijvoorbeeld de Liefde kennen en noodzakelijk een gevoelig hart hebben, zal men een Rachel of een Cootje van Beieren schrijven...

Meer dan de verre herinnering aan de liefde van haar jeugd moeten de weke stemming, de strijd en de berusting van het ogenblik-zelf zich in deze gedichten hebben doen gelden. Zou het ook zonder betekenis zijn, dat zij juist in Lotje Roulin's brieven worden aangehaald?

Zo heeft dan eigen ontroering meegetrild bij de schepping van deze karakters. Het zullen gevoelsmensen zijn, warm-levend in hun vreugd en in hun lijden, treffend in hun strijd en hun deugd: - Het meisje zal er vrij levend uitzien - zegt ze van Abisag, de heldin van een onvoltooid gebleven gedicht in dit genre, - in weerwil van haar droefheid; 't zal zich ook niet zeer froide houden. ‘Nature est mon Guide’, nu weet ge wel, hoe 't zijn zal. -

Toch spreekt ook hier - reden waarom dit werk ons zo koud laat - nooit vrijuit de ontroerde dichteres, de voelende, lijdende mens. Gelijk in die vroegere gedichten, getuigen van innerlijken strijd, waakt de moraliste over iedere uiting en blijft het geheel in de sfeer van redenerende aandoenlijkheid, die immers haar grote Franse voorbeeld, Julie, ook niet vreemd was.

Toch heeft voor haar lezers levende ontroering geklonken in deze stukken, die de dichteres: - geen de minste moeite, maar wel onuitsprekelijke vermoeidheid kostten. - Zij gaven haar den lof, den enigen, dien ze verlangt: ‘Wat is 't natuurlijk; zo dagt ik toen, ja, zo is 't’. - Voor hen was hier inderdaad ‘natuur’, het levenswarme, spontane, dat ze in de volmaakte navolgingen, de gepolijste dichtwerken van haar tijdgenoten misten. -

Maar, al roert zich in zulke gedichten iets van dat nieuwe inzicht in de menselijke ziel, dat de grote Franse gevoelsapostel voor haar had ontsloten, dit alles is slechts voorspel.

Eerst in de volgende periode, in den bloeitijd van haar schrijfstersleven, zal zij het tot volle ontplooiing brengen. Niet alleen in de romans, ook in velerlei opvoedkundige en maatschappelijke uitingen, in de praktijk van het leven zo goed als in haar werk, zal zij als gerijpte mensenkenster een zeer eigen plaats gaan innemen. Daarbij zal de ontleedster, de realiste zich doen gelden, even krachtig als de intuïtieve gevoelsmens. Deze werkelijkheidszin, die zij en ook Deken,

aant.

mèt haar humor op Rousseau vooruit hadden, zal haar brengen tot haar rijpste, meest persoonlijke scheppingen.

Van huis-uit realiste was Betje Wolff, zo goed als idealiste. Door studie en lectuur heeft zich ook in deze richting haar inzicht verdiept. Het had haar reeds vroeg gebracht tot de studie van Locke's ervaringsphilosophie; thans, in dezelfde periode, dat Rousseau's invloed zich zo sterk doet gelden, vinden we haar verdiept in de lectuur van materialistische schrijvers als D'Alembert en Helvetius, die haar vooral als zielsontleders aantrekken. Ze staat kritisch, maar volstrekt niet afwijzend tegenover hen. Vooral Helvetius' werk *De 1'Esprit* heeft haar bewondering: - Schoon ik voor mij vast geloof, dat ik niet geheel machine ben, stem ik echter volkomen in verre de meeste zijner stellingen, schrijft ze aan Gallandat (4 Maart '74).

Deze lof is niet een opwelling van geestdrift bij eerste kennismaking; ze kende Helvetius' boek al verscheidene jaren, sinds 1771 zeker. Ze blijft het bestuderen, noemt den schrijver tien jaar later: in vele opzichten voortreffelijk. Nog op haar ouden dag is de herinnering eraan niet uitgewist.

Met Helvetius' materialistische opvattingen van deugd en geluk, die elken religieusen grond missen, had zij weinig punten van aanraking. Op het terrein der zielsontleding echter stond hij haar zeer na.

We ontmoeten herhaaldelijk in Betje's brieven van dezen tijd een uitspraak, verrassend bij een ‘mysticq in de vriendschap’ als zij: - Men bemint en agt altoos zichzelf in een ander. - Dit gezegde verraadt meer nog dan gelijkheid in opvatting met den schrijver van *De 1'Esprit*; hier is onmiddellijke herinnering: *De la nécessité ou nous sommes de n'estimer que nous dans les autres*, luidt het opschrift van één zijner hoofdstukken.

Hoe zwaar juist in de ontleding der vriendschapsgevoelens Helvetius' denkbeelden bij haar wegen, zonder dat daarom haar zelfstandig oordeel verloren gaat, blijkt uit haar bewerking van zijn hoofdstuk: *De l'Amitié*, eerst in 1781 uitgegeven, doch waarvan we de bestudering reeds nu kunnen plaatsen.

Betje is en blijft een teerhartige en geestdriftige vriendschapsapostel. Niettemin doet zich ook hier - we zagen het reeds in de praktijk van deze jaren, - de mensenkenster met haar behoefte aan ontleding allengs sterker gelden.

Als zij Helvetius' beschouwing over de vriendschap in 't licht geeft, beleeft de sentimentele vriendschapscultus hier te lande een hoogtepunt; het moet als tegenwicht dienen. Toch geeft ze daarin in hoofdzaak eigen mening.

- Vriendschap, stelt ze voorop, is eene allerfijnste Eigenliefde; - dit tegenover de ‘romaneske’ opvattingen, dat ze het tegendeel van

aant.

eigenliefde is. Ze gaat dan voort in vriendschap van de meest uiteenlopenden aard de factor van eigenliefde op te sporen, welke speurtocht merkwaardig genoeg haar vertrouwen in zelf opofferende en verheven vriendschap geenszins blijkt aan te tasten. Maar het is als vroeger: de begrippen eigenliefde en egoïsme dekken elkaar evenmin als toen; ze tracht slechts langs dezen weg de menselijke gevoelens en beweegredenen op realistischen grondslag te ontleden, tegenover het gedweep ‘in 's Blaue hinein’.

Terwille van haar jonge lezeressen in de eerste plaats, maar ook voor zichzelf. Hoe meer ze haar vriendschappen gegrond ziet in de werkelijkheid, hoe meer ze zich ontworstelt aan overdrijving en illusie, deste bestendiger en werkelijker weet ze haar gevoelens, deste overtuigder wordt haar verdediging ervan, zonder iets aan warmte te verliezen.

Zolang ze in Helvetius bevestiging vindt van deze ontleding volgt ze zijn redenering vrij, maar getrouw. Maar wanneer hij, gedreven door zijn materialistische beginselen, zich verstout te beweren, dat vriendschap, gelijk alle aandoeningen, haar oorsprong heeft in ‘un besoin physique’, is de grens bereikt; ze breekt af met de opmerking, dat zij dit niet met hem eens is en zijn gevolgtrekking: que les peines et les plaisirs des sens sont le germe productif de tout sentiment, ‘ten allersterkste’ ontkent. Ze neemt verder Montaigne tot gids, den mensenkenner, bij wien ze, met realistisch inzicht, meer warmte vindt.

Ook in wijder verband ontmoeten haar opvattingen telkens die van Helvetius. Met name zijn kijk op de menselijke hartstochten interresseert haar. Al redenerend en opmerkend was de materialist tot dezelfde slotsom gekomen, als de gevoelsapostel Rousseau: ook hij had de macht der gevoelswereld leren begrijpen, de stuwkracht van den onberedeneerde drang in den mens op zijn geest. Ook voor den materialistischen philosoof was de mens niet meer een bij uitstek verstandelijk wezen, hij begint iets te beseffen van de ingewikkelde werking, de veelvormigheid van het zieleleven. Al volgt Betje Wolff Helvetius niet, wanneer hij iedere menselijke aandoening opvat als een vorm van sensibilité physique; er bleven genoeg punten van overeenstemming. Zij mag bv. een uitspraak als: - On devient stupide dès qu'on cesse d'être passionné - in dezen categorischen vorm niet overnemen, in wezen is zij het er mee eens; de hogere waarde van den mens met sterke aandoeningen boven den gelijkmatig-nuchteren verstandsmens staat voor haar, gelijk voor Helvetius, vast. - Driftelоosheid is geen deugdzaamheid, - weet ze; in *Willem Leevend* heet het: - de mensch met sterke driften gezegend, geeft ons het beste begrip van dien God, naar wiens beeld hij geschapen is. -

aant.

Helvetius' geringe sympathie voor l'homme de bon sens,' wiens redelijkheid het gevolg is, 'de l'absence des passions fortes', 'die in het algemeen niet in dwalingen valt, waarin onze hartstochten ons voeren: - mais aussi ne reçoit aucun des coups de lumière qu'on ne doit qu'aux passions vives, - moest bij haar gereden weerklank vinden. - Les passions sont dans le moral ce que dans le physique est le mouvement, ce sont elles qui vivifient le monde moral, luidt het in *De l'Esprit*. Betje's geestige opmerking: - Als men de driften uit de zedelijke wereld wegneemt, dan zal het gansche Menschdom in slaap vallen, en of deze algemeene vaak en dodderigheid zo veel beter zou zijn, dan die vlugheid en werkzaamheid, is niet denkelijk, - is er de directe weerslag van. Haar verdediging van de menselijke driften, die reeds dateerde uit haar meest beschouwenden tijd, heeft aan durf en realiteit gewonnen. Er was moed voor nodig, om voor deze waarheid uit te komen; men vond zowel de Calvinistische levensbeschouwing als het rationalisme tegenover zich.

Geheel in haar lijn was ook de uitspraak, dat grote mannen, de onweerstaanbare macht over hun medemensen danken aan hun 'passion pour la vertu,' hun 'force de caractère,' meer dan aan hun verstand. En hoe moet haar, die zelf dikwijls genoeg in verzet was gekomen tegen de klein-burgerlijke maatstaf, waarmee men haar meten wilde, Helvetius' verdediging hebben getroffen van '1'homme de génie, ' door den middelmatigen homme sensé verkeerd beoordeeld. -

Aldus heeft ze in het werk van Helvetius, den materialist, op menig punt steun gevonden voor haar inzichten. Ze is mede door bestudering hiervan dieper kunnen doordringen in de wereld der gevoelsmachten, zich aan den enen kant losmakend uit de starheid van rationalistische theorie, aan den anderen uit de illusies der sentimentaliteit.

Door zijn materialistische axioma's laat ze zich niet van de wijs brengen; systemen raken haar niet.

Anders dan haar talent voor humoristische en satirische karaktertekening, aangeboren gave, die snel en zonder moeite tot wasdom komt, is Betje Wolff's aanleg voor dieper dóórdringende zielontleding eerst langzaam gerijpt, in nauw verband met haar geestelijken groei. Wat zij in dit opzicht - vooral in de romans - zal geven, is de vrucht van haar helder, ontledend verstand, zo goed als van haar fijnvoelende intuïtie. Veel meer intellectueel is ze in deze uitingen van haar talent, bij gevolg veel meer onderhevig aan de tijdsinvloeden. Slechts in een enkele schepping van dien aard, die van Lotje Roulin, zal ze inderdaad in het 'aandoenlijke' dezelfde grote realistische kunst geven, die zovele van de lichter-getinte en humoristische karakters

in *Sara Burgerhart* en *Willem Leevend* doet leven. Toch getuigt menige detailstudie, menige rake karakteristiek in haar later spectatoriaal werk en in die figuren der romans, die als geheel minder geslaagd zijn, van datzelfde ontledend vermogen, dat we in deze laatste Beemsterjaren tot klaar bewustzijn zien komen.

aant.

Negentiende hoofdstuk
Laatste huwelijksjaren
Kentering

Zo is dan in dezen tijd, die ons brengt tot dicht bij den groten ommekeer in haar leven, - den dood van haar man, het samenleven met Aagje Deken - Betje Wolff als mens volgroeid. De periode van leven en lijden, van woeling in gedachten- en gevoelsleven, die achter haar ligt, is in dit opzicht zeker voor haar de belangrijkste geweest. Ze heeft daarin gretig opgenomen en verwerkt den rijkdom van indrukken, die de werkelijkheid en het gedachtenleven van eigen en vroeger tijd haar boden; ze heeft er haar geest mee verrijkt en er de bouwstenen gevonden voor eigen wellevenskunst en voor de ontwikkeling van haar gaven als schrijfster en opvoedster. Hiertegenover vormt het uiterlijk rumoer van haar polemische werkzaamheid slechts een episode. Zo zij in deze jaren, ondanks haar naam als dichteres onder haar tijdgenoten, nog weinig voortbrengt van blijvende betekenis en zich nog nauwelijks bewust is van haar eigenlijk talent van prozaschrijfster: de stof ligt gereed, waaruit ze voortaan met volle handen putten kan.

Maar de opbloei in haar schrijfstersleven, in 1775 te verwachten, blijft voorlopig uit. Het is meer in haar brieven dan in haar werk, dat ze als mens en schrijfster gerijpt voor ons treedt, pittig, geestig, veelzijdig in ontwikkeling en medeleven.

Hoe leeft de ondeugd in die mengeling van overdreven eerbied en losjes-vertrouwelijk gebabbel in de brieven aan de deftige en weinig toeschietelijke mevrouw Van Winter-Van Merken, die zij zo graag uit de plooi zou krijgen! Heel fijntjes is haar antwoord op Van Merken's hooghartig-beleefden afweer: - ‘Ik ben verlegen, ik weet niet hoe Uw brief te beantwoorden.’ - Wel, ik begrijp het heel duidelijk! Gij hebt geen kleingeld; alle uwe idees zijn rijers en ducaten. Dat wist ik wel, mevrouw; gij kunt des met mij geen commercie drijven; (ik wel met u). -

Kostelijk speelt ze de oude baker in haar dialectbrieven aan

aant.

Vollenhoven; we zijn hier al in de sfeer van Pieternelletje Degelijk en Tante Martha.

Bovenal boeiend zijn haar brieven aan Dr Gallandat Huet, den Vlissingsen medicus, tegenover wien zij zich onbeschroomd durft uiten, zeker in hem een man van gelijke ontwikkeling en gezindheid te vinden. Hier is ze op haar best: nooit pedant, trots de uitgebreidheid van haar lectuur, de vastheid van haar oordeel; nooit zo verdiept in haar ernst, of ze weet met een snelle, spontane wending zich voor zwaarwichtigheid te hoeden. Nu eens is ze gedurfd en scherp in een satyrieken luim, dan weer dwepend in geestdrift voor een werk, een schrijver, een vriend. Of ze verdiept zich in een voorval uit haar omgeving, waarvan het humoristische of het romantische haar treft en dat de novelliste in haar wakker maakt. Haar stijl is los en gemakkelijk, altijd natuurlijk en levend. Zo kondigt zich hier, nog meer dan in de prozauitgaven van dezen tijd, de romanschrijfster aan, al is er in de satyrieke Opdrachten en Voorberichten en vooral in *Brieven van Constantia Paulina Dortsma*, dezelfde belofte.

Vanwaar dan de kentering tussen 1775-78, die stilstand brengt in haar letterkundig werk en verslapping van haar werklust?

Zeker is de verscherping van haar zelfkritiek hier een voornaam ding. Reeds in *Aan Mijnen Geest* had ze een streng vonnis geveld over vroeger werk; niet alleen over haar jeugdgedichten. Nu dreigt deze zelfkritiek in geringschatting te verkeren. Haar zelfvertrouwen maakt plaats voor de vrees, dat haar loopbaan als dichteres ten einde loopt. Zelfs het vertrouwen in de meest spontane uiting van haar talent, die van humoristische typering, is verminderd: - Het schijnt dat mijn potsige zanggodin zo temet den hoek om wil, - schrijft ze aan Grave, - en 't is hoog tijd. - In deze galgenhumor, evenals in de bekentenis: - Werken! dat heb ik gedaan; doch 't is munnikenwerk, vrees ik - schuilt ernstige teleurstelling.

Deze stemming was niet voorbijgaand. De uitgave van *Beemster Winterbuitenleven* van 1778 bevat dezelfde bekentenis; ze is na 1775 ingevoegd. -

Betje zal voortaan nog wel gemakkelijk-weg haar versjes blijven rijmen, maar slechts bij uitzondering komt ze tot dichtwerk van enigen omvang, dat zijn eisen stelt van opzet en bouw. Ook haar latere geestdrift voor het rijmloos vers op voorbeeld van Bellamy brengt daarin geen verandering.

Als haar werklust onaangetast was gebleven, had de erkenning van haar middelmatigheid als dichteres Betje niet zulk een teleurstelling gebracht. Ze is nu eenmaal meer strijdster dan kunstenares. Maar ze voelt haar geestdrift-zelf tanen; de oude genre's lokken niet meer en ze mist de kracht om nieuwe wegen in te slaan.

In den strijd tegen de reactionnairen heeft de felheid der tegenpartij haar op zijpaden gelokt en al geniet ze in een satyrieken luim van eigen scherpte, het is niet anders dan een voorbijgaande opwinding, die een bitteren nasmaak geeft.

De vroegere prikkel tot denken en dichten, geboren uit eigen zielestrijd en den drang naar innerlijk evenwicht, moest aan kracht verliezen, toen haar aanvaarding van het leven oprechter, haar innerlijke beheerstheid vaster werd. Vroeger al had de moraliste op wacht gestaan, zodat haar klachten slechts half haars ondanks tot uiting kwamen; thans mist ze de innerlijke bewogenheid-zelf, die vroeger tot uiting drong. Of - want er bleef nog wel iets van de oude stemmingen - haar zelfbeheersing laat deze in 't geheel niet meer aan de oppervlakte komen.

Beemster Winterbuitenleven, hoe persoonlijk ook, blijft aan den buitenkant. Wolffje, gedoken in haar ruimen leunstoel bij het vuur, of op stap langs de winterse wegen; Wolffje op bezoek bij een gulle Beemster boerin, of de kleuters helpend op het krabbelbaantje van de kerkesloot, het zijn zoveel toneeltjes van rustig dorpsleven, op zichzelf ècht genoeg, maar alleen van een uiterlijke werkelijkheid. We gissen wel eens, dat deze begrenzing opzettelijk is, er ligt wel eens iets van den ouden weemoed in een overdenking en we vermoeden meer berusting dan levensvreugd in de opgewektheid, waarmee zij voortbabbelt. Maar toch: dit weemoedige ligt niet alleen in haar gedicht, maar ook in haar leven diep onder de oppervlakte. In het bestaan van elken dag geven inderdaad opgewektheid en gelijkmatigheid den toon aan.

Zo is, half-spontaan, half-opzettelijk, het subjectieve uit haar werk teruggedrongen en geen nieuwe, even krachtige prikkel kwam er voor in de plaats.

Ook het dilettantische in Betje's aanleg maakt het haar moeilijk, de kentering te overwinnen. De opvatting, die ze van haar schrijfsterstaak heeft, is, bij alle geestdrift en zelfvertrouwen in haar jeugd, weinig ernstig. Waarbij komt, dat het publiek, de onbekende lezer, al zeer weinig bezielenden invloed op haar heeft, al was haar ideaal, haar talenten in dienst van de mensheid te stellen nog zo oprecht. Geen gedicht bijna, geen vertaling uit de Beemsterjaren, of we kunnen den vriend, de vriendin aanwijzen, aan wie het gericht, voor wie het ondernomen is, onder wiens leiding, tot wiens stichting of vermaak het op touw is gezet. Het ontbreekt haar daarbij niet aan ruimer belangstelling; de moraliste en strijdster ziet verder dan haar vriendenkring; maar eerst door dezen prikkel van persoonlijken aard wordt in de vrouw de schrijfster gewekt.

Zolang haar werklust onverzwakt was, had ze slechts weinig nodig.

aant.

Een aanmoediging, een verzoek is genoeg om haar aan 't werk te zetten; maar deze aansporing kan ze niet missen; vriendschappelijke deelname in haar pogen is het ook, wat haar in werk van groter omvang doet volharden.

Zo worden meer en meer haar vrienden de enige bezielers van haar gedichten, die in deze periode in het persoonlijke vastlopen. *Beemster Winterbuitenleven* en de eerste gedichten aan Aagje Deken zijn inderdaad niet meer dan persoonlijke brieven op rijm.

Iets dergelijks - al is hier het persoonlijke van vijandigen aard - vertoont ook haar polemisch werk.

Bij al deze redenen komen nog de uiterlijke omstandigheden van haar laatste huwelijksjaren.

Tot het laatste toe blijft de harmonie ongestoord, maar er is, reeds geruimen tijd vóór Ds Wolff's dood, geen sprake meer van dat geestelijk samengaan tussen hem en zijn vrouw, dat een tijdlang groter toenadering had gebracht. Het toenemen van Wolff's ziekelijkheid had zijn werkzame belangstelling doen tanen; er bleef slechts de toegeeflijke genegenheid van een oud man, die terzijde stond en glimlachend toekeek. Betje van haar kant is hem een vriendelijke huisgenote, bereid gezelligheid te geven, dankbaar voor zijn genegenheid en vertrouwen, zo goed als voor de vrijheid, die hij haar laat. Als den ouden heer, die tot het laatste toe zijn herderlijke plichten waarneemt - hij preekt nog op den dag vóór zijn dood - de voorbereiding van zijn preken niet vlot meer afgaat, helpt zijn vrouw hem. - Maar ondanks allen goeden wil staat weer de afstand tussen hen: Betje is thuis voor haar werk en belangstelling weer op zichzelf aangewezen; ze leeft in briefwisseling en vriendenbezoek weer haar eigen leventje.

Totdat ook deze verhouding zich wijzigt en ze uit zichzelf de vrijheid, haar zo van harte gegund, beperkt, de pastorie geen logeergasten meer krijgt en zij menige uitnodiging uit Amsterdam en elders afslaat.

Ze vervult haar taak van verzorgster met opgewektheid, al ontsnapt haar wel eens een verzuchting over de lange, stille wintermaanden: - 't Is morgen zes weken, dat ik in mijn leunstoel ben gaan zitten en zit er nog, en zal er nog wel tweemaal zes weken zitten, evenwel bon courage, en als yder het nog zo wel had als Wolffje, was er geen klagensstof. - Dit is anders dan de vroegere, geforceerde berusting: ze komt er rond voor uit, dat ze o, zo graag bij haar vrienden zou zijn, maar ze houdt er haar goed humeur bij.

Het is niet de geestelijke wrijving, nog minder is het de verstrooiing van mondain vermaak, wat Betje in dezen tijd zo mist.

aant.

Maar ze koesterde zich altijd zo graag in een gezellige atmosfeer van huiselijkheid, ze houdt zoveel van ‘kinderen en al de huwelijksomslag’, gelijk ze aan Grave schrijft. Vooral daarnaar is het, dat haar hart blijft uitgaan in de vereenzaming van de stille pastorie, waar zijzelf altijd de fleurigheid moet brengen, waarin zo niets is van de vrolijke drukte van een normaal gezin. Bij de bezoeken aan haar vrienden léefde ze in dit alles; ze genoot er nog meer van misschien, dan van het geestelijk contact, dat ook in lectuur en correspondentie te vinden was.

Gebeurt het nog een enkele maal, dat ze er uit kan breken, dan verraadt haar opgewonden verwachting, hoe groot het verlangen is geweest. Zo in haar brief van 15 September '76 aan Grave, waarin ze na herhaald uitstel, haar bezoek aankondigt: - Ik heb van mijn goedaartigen man vrijheid om mijne vrienden te gaan bezoeken. ‘Endewijl’ de lieve ouwe Paay geen personeel playsier meer heeft, smaakt hij dat in het genoegen van zijn Popje, die hij, geloof ik, als de beste der Vaders zijn dogter beschouwt. ‘Endewijl’ hij mij maar voor de Pronk houdt, kan hij niet om mij verlegen zijn. ‘Endewijl’ ik alle huiselijke bezigheden heb afgemaakt, ben ik nu aan geen dag bepaald. - Ze is dan ook voornemens, minstens veertien dagen te blijven. Ze beseft wel het offer, dat Ds Wolff haar brengt en al die ‘Endewijl's’ klinken een beetje verlegen, omdat ze weet, hoe hij haar missen zal. Maar - 't is haar zo van harte gegund en ze popelt van verlangen.

Weer thuis zal ze, tot het voorjaar toe: - in een feauteuil vis-à-vis den ouden man geplakt blijven, zonder een redelijk schepsel als mijn oude meid en fraye patrijshond te zien. - En ze zal maandenlang teren op de herinnering.

Plichtsbesef, verzacht door kinderlijke piëteit bepaalt haar houding. Er zijn geen diepere gevoelens in haar en ze veinst er geen. Zo weinig is ooit haar leven in haar huwelijk besloten geweest, dat zij thans het einde van haar verplegingstaak minder als een leegte, als een breuk in haar leven voorvoelt, dan als een bevrijding: - O, ik zal nog eens deuren en vensters open zetten, om U en de Uwen te ontvangen, - schrijft ze aan Grave. En wanneer, kort na haar terugkeer uit Amsterdam, haar oude vrienden, Professor Hennert en zijn ‘engelachtige vrouw’ haar alweer verzoeken, klinkt de verzuchting: - O, dat's niet om uit te staan, maar ik moet thuis blijven, want mijn goeye man heeft geen gezelschap buiten mij, schoon hij mij mijn playzier wel hartelijk gunt. - Ook als gulle gastvrouw hindert het haar, dat ze niets kan teruggeven voor alle gastvrijheid, zo dikwijls genoten. Ze roept haar vader te hulp en die krasse oude heer ontvangt uit haar naam, de Van der Miedens, het echtpaar Hennert - De

aant.

Timmerman en nog meer van haar vrienden in Betje's geliefde Souburg. Grave zal er met zijn gezin ook zeker welkom zijn, schrijft ze aan dezen nieuwen vriend.

Zo ziet de kleine Beemster domineesvrouw uit naar het ogenblik, dat ze meester zal zijn over eigen leven, om het gezellig en intellectueel verkeer te hervatten, waaraan ze met haar hele wezen behoefte heeft.

Wanneer in den nacht van 29 April 1777, plotseling nog, het einde komt, terwijl ze in de laten avond alleen aan zijn bed zit, spreekt er dan ook meer schrik en zenuwachtige verwarring uit de regels, waarmee ze nog dienzelfden nacht, Aagje Deken Ds Wolff's overlijden meldt, dan het besef van een groot verlies. Na een korten tijd van gedruktheid, omdat toch het afbreken van den ouden levensgang weemoedig stemt, groeit snel de nieuwe belangstelling, de nieuwe levensverwachting in het acht-en-dertigjarige weeuwtje. -

De weduwe van Ds Adriaan Wolff heeft zelf - wat zeker weinig voorkwam - in *De Boekzaal der Geleerde Wereld* een levensschets gegeven van den Beemster predikant, die zeven-en-veertig jaar in deze Noord-Hollandse gemeente was voorgegaan. In de gedetailleerde beschrijving van zijn laatste levensdagen, zowel als in de schets van den mens en den geestelijke, klinkt de eerlijke genegenheid voor een trouw vriend, die tot zijn laatste ogenblikken ‘zijn tederhartige zorgvuldigheid’ voor haar toonde, die haar lief was om zijn oprecht karakter, zijn edelmoedigheid, zijn zacht oordeel. Daarnaast is er ernstige waardering voor den theoloog, in wiens rechtzinnige overtuiging geen spoor van onverdraagzaamheid school.

Veelzeggend is, dat haar oordeel over Ds Wolff als schrijver zich tot een enkel woord beperkt: - hij schreef *verstandig* -. Maar over zijn gave als kanselredenaar weidt zij uit: - Zijn welsprekendheid was die van het hart; hij sprak zelfs voor de eenvoudigen op een wijze, dat hij der verstandigen aandacht trok. - 't Is een oprecht oordeel, dat haar brieven herhaaldelijk bevestigen. Kort na haar man's dood nog, schrijft ze: - Maandag heeft hier een excellent man gepreekt; ik heb in lange (sedert Wolffje's besten tijd!) zo een preek niet gehoord.

Betje Wolff's leven in haar laatste huwelijksjaren was meer en meer een verwachtingloos aanvaarden geworden van wat moest.

Op den bodem van de opgeruimdheid, waarmee ze de eentonigheid der dagen droeg, had juist dat tikje gedwongenheid gelegen, dat voortdurende spanning van haar geestkracht eiste en geen ruimte liet voor aandacht en werklust. Slechts de drukke briefwisseling met haar vrienden had de stille uren gevuld.

Dan komt, in Augustus 1776, - nog geen jaar vóór Ds Wolff's dood - geheel onverwachts de vriendschap met Aagje Deken in haar leven, waardoor haar werklust en talent gestimuleerd zullen worden als nooit te voren.

In samenleven - en - werken met deze vriendin zal zij weldra geheel nieuwe banen inslaan en zich als opvoedster en schrijfster ten volle ontplooien.

Einde van het eerste deel

Ter verantwoording

Eerste Hoofdstuk

Algemene verwijzing: Hst. I van mijn proefschrift: *Betje Wolff... Jeugd en Huwelijksjaren*.

p. 7	De Boudrie: aldus in *Nederlands Patriciaat* onder Hermannus Ribbers, geh. m. Cornelia De Boudrie, zuster van Betje's moeder.
p. 7	'Wij kreegen dezelfde slaapkamer: *Gesch. e. Bej. Vr.* II, p. 151.
p. 8	'Daar zijn immers ook engelen': *Br. o. Versch. Ond.* II, 1781. Br. XXVIII, p. 299.
p. 9	'zucht tot deugd': *Br. a. Emilia.* hs. Prov. Bibl. v. Zeeland; ...den tijd van haar grootsten roem: *Mengelpoëzie* 1784; *Br. a.e. Vriendin.*
p. 9	*Over de Bestiering v.h. Geheugen: Geschr. e. bej. Vr.* I, p. 197; ... 'de pop viel uit mijn hand': *Aan Vlissingen;* ...reeds op haar zesde jaar: Br. o. Versch. Ond. II. Br. VII en *A.M. Geest*.
p. 10	Betje's kinderbrief: Geschr. e bej. Vr. I, p. 174; L'abbé Pluche: a. bov. I, p. 208; *Spectacle de la Nature:* Nouv. édit. 1736.
p. 11	Jozef en de Evangelieverhalen: Geschr. e. bej. Vr. I, p. 274; 377; ... al een theologantje: *A.M. Geest*.
p. 12	...'wel ooit mijn boek vergeten': *A.M. Geest*.
p. 12	...op denzelfden dag der persoonlijke kennismaking: Gallandat Huet. *Van en Over Betje Wolff*, brief v. Laurens Bekker 18 Oct. '59; ...'in mijn zuster mijn vriendin': *Econ. Liedjes: Wie dankbaar is, is blij*.
p. 13	...geestige tekening v. dit conservatisme: Gesch. e. bej. Vr. I, p. 4v.

p. 14 — schets d. jongedames-catechisanten: *Brieven v. Abr. Blankaart* II, p. 198; het huisbezoek: *Historie v.d. heer Willem Leevend* I, p. 90v.

Tweede Hoofdstuk

Alg. Verw.: *Proefschr*. p. 13v.

p. 16 — ....op ‘Altijd Wel’ te komen ...Dyserinck: *Brieven van E. Wolff en A. Deken*. 1904, p. 40.

p. 16 — ‘... irrésistible et charmant air de plaire’: t. zelfder pl.;... Gargon's grootvader: Nagtglas: *Levensberichten van Zeeuwen* I, p. 24; ... tot kapitein gebracht: ibid. II, p. 1075; Gargon's broer in Berbice: *Boekzaal d. Gel. Wereld* 1775 II, p. 143 en 1778 II, p. 537.

p. 17 — Gargon een lichtmis: Dyserinck: De Gids 1892 IV, p. 298 en Joh.a Naber *E. Wolff en A. Deken* p. 25-26; onder de censuur: *Dagboek* van *C.R. Busken*, orig. Oud-Arch. Vlissingen; ...‘onkundig hoe te waken’: *Br. a. Emilia.* Prov. Bibl. v. Z.

p. 20 — ‘Wacht tot ik mijn Mémoires in 't licht geef’: Dys. *Brieven* p. 40.; ...‘zulk een kwaden uitstap’: Gall. Huet, a.w., p. 25.

p. 21 — Brief v. Dr Rupertus v. 3 Sept. 1768: Dys. *Brieven* Inl. p. XXIII.

Derde Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschr.* Hst. II.

p. 22 — ... ‘één ding is jammer’: Dys. *Brieven* p. 41; ...van vroom vertrouwen: *Mijne uitspanningen;* zie over dit werkje *Tijdschr. Ned. Taal-Letterkunde en* XXXVIII p. 212v.; vertaling *Essay on Man:* Br. *o. Versch. Ond.* III, 1783.

p. 23 — *Grafdicht op Guépin:* hs. Prov. Bibl. v. Z.; *Levens- en Karakterschets* vóór *Nagelaaten Gedichten* van Petr.a, Joh.a De Timmerman, 1786;

p. 24 — Terugblik op Betje's leerlingschap: *Aan Mej. Anna van der Horst*, 1765.

p. 25 — Ds Wolff's eerste huwelijk: zie nader: Höweler *Archivalia betr. Wolff en Deken* p. 27 v.; Brief regenten v.h. weeshuis in de Beemster 1777: Arch. Hoogheemraadschap. Betje maakt waarsch. toespeling op het geval i.e. brief v. 8 Juni 1777 (Dys. *Br.* p. 216): ‘met M. (haar stiefdochter Wijnanda Molenaar, voor wie haar echtgenoot optrad?) zit het nog zo; geld moet zij of de Borger geeven, bon gré, malgré.’

p. 28 — ‘Het biljart, de wieg enz. op zolder: Inventaris Ds A. Wolff. Rijksarch. Haarlem. Verg. Jan Mens *H.P.* 20 Dec. '52: een ‘*femme savante*’ in de Beemster Pastorie.

p. 29 — ...‘nauwelijks in de Beemster...’: Fragmenten v. dit werk in *Br.o. Versch. Ond.* III, Br. VII.

p. 30	Contact m. Ds Martinet: J.S. van Doorninck *Navorscher* 1877, p. 502 v. geeft de gedichten v. Ds Wolff en zijn vrouw in Martinet's Album Amicorum; Van der Mieden: *Bespiegelingen o.h. W. Gen.* zijn aan hem opgedragen; zijn steun b.h. letterk. werk: *Grafdicht* 1764; Dr Engelman en 'de beste Waereld': Dys. *Br.* p. 102.
p. 30-31	Omgang m. mevr. Engelman: Brief a. mevr. Aletta Engelman geb. Wolff: hs. Mij d. Ned. Lett. Leiden; Hollebeek in Zeeland: Nagtglas a.w. I, p. 399; zijn intreerede in Groningen 1753. Betje's hulde a. Prof. Hollebeek: *Lofdicht* 1762, achter *Besp. o.h. G.*
p. 32	Klachten over lasterpraatjes: Grafdicht o. V.D. Mieden 1764.

Vierde Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschrift* Hst. III.

p. 34	...'den onmeetbren afstand maalt: De Neufville: *Bespiegelingen* p. 145; ...'door geen Newton af te meten': *Besp. o.h. Gen.* p. 61.
p. 35	satyre o.d. Petits-maitres: ald. p. 30v.
p. 36	Karakteristiek der Fijnen: ald. p. 115v.; ... 'bedorven Mystieken': Gesch. e. bej. Vr. I, p. 107.
p. 38	'God schonk in zijne gunst...': Besp. o.h. Gen. p. 74 (ik cursiveer).
p. 38	... 'pour rendre la créature intelligente heureuse': Formey *Le Philosophe Chretien* I, p. 171.
p. 39	'Zo doet het zuiver licht...' *Weg t.h. Ware Gen.* Br. III, p. 107.
p. 40	Formey's uitleg der naastenliefde: a.w. II p. 188; die van Chr. Wolff *Zedekunde* (vert. Marei) 778 v.
p. 41	loflied op de Rede: *Besp. o.h. Gen.* p. 75.

p. 42 ...'laat vrij dat strelend vuur...': *Weg. t.h. W. Gen.* V, p. 136; beperkt macht der Rede: ald. p. 155; ...'het pronkstuk van een goddelijke hand': ald. p. 157.

Vijfde Hoofdstuk

Alg. Verw.: *Proefschrift* Hst. IV.

p. 44 ...'die mogelijk alle de dwaasheden...': Alg. Voorr. *Walcheren* uitg. 1784, p. VIII; *Letter- Historie- en Boekbeschouwer:* Dl. I, 1765 p. 379 v.; *Vad. Letteroef.* 3e Jg. I, p. 503 v.

p. 45 ...bedankt voor de eer: *Boekbeschouwer* 1763, II, p. 495; ...'die veragtelijke insecten...': *Ged. o.d. Dichtkunde* p. 152v.

p. 46 Aan de dames à la mode: *Aan de Ned. Jufferschap* p. 31; ...'wel eens verwekken kunnen...': Voorbericht *Staat der Rechtheid*; zo ook volg. aanhalingen.

Zesde Hoofdstuk

Alg. Verw.: *Proefschrift* Hst. IV, p. 76v.

p. 50 *Vad. Letteroef*. Jg. V, I, p. 298; *Boekbeschouwer* Nov. 1764; *Vad. Letteroef*. Jg. VI, I, p. 43.

p. 51 .... ter lievde van een wijf... en volg. aanh. *Gevallen van Ruth* p. 67v.

p. 52 Daatje Leevend over Hervey: *Willem Leevend* II, p. 70; *Nederlandsche Bibliotheek:* IV, eerste st. *Bijbelsche Tafreelen* door A. Roelfsema-van der Horst; p. 53 'in smaak en denken gelijk...': Dys. *Brieven* p. 5.

p. 54 ...‘een misselijke olipodrigo’: alg. Voorr. *Walcheren* 1784; aanbeveling Formey: *Eenzame Nachtgedachten*... p. 12.

p. 55 ...‘van deze is ze zeker’: *Aan Mej. Anna van der Horst*, p. 64; ... ‘overgekakeld...’: Dys. *Br.*; voor volgorde der brieven, zie aant. *Proefschrift* p. 252.

p. 56 ...‘meer grond dan in de enkele bespiegeling...’ *Gedachten v. D'Oxenstirn* p. 55-56 noot d. vertaalster; klacht over melancolie: Dys. *Br.* p. 5.

p. 57 ...‘men heeft de godloosheid’: ald. p. 4; ...aan Aagje Deken: ald. p. 163, 4 Aug. 1776.

p. 58 ...‘in Alkmaar is vastgezet’: ald. p. 4.

Zevende Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschrift* Hst. V.

p. 60 ‘Die vaniteit...’: Voorbericht *St. d. Rechth*. p. IIIv.

p. 61 ‘'t Is niet zozeer de egale schoonheid’: *Ged. o.d. Dichtk*. p. 153.

p. 62 ‘Eén der noodigste vereistens...’ ald. p. 158; ...‘beginnen met zulk een Adam’: Alg. Voorr. *Walcheren* p. XIX.

p. 63 ‘De poëzie heeft nooit zozeer...’ en volg aanh.: *Ged. o.d. Dichtk*. 148 v.

p. 64 ‘Genaak O, Heilrijk uur...’: *St. d. Rechth*. p. 139.

p. 65 Reactie tegen somberheidsmanie: *Eenz. Nachtged*. passim; veroordeling sentimentele werken: *Willem Leevend* II, p. 13.

p. 66 ‘Maar wat zal ik dan toch wenschen...’: D'Oxenstirn: p. 13; ‘de zeer teedere verbintenis...’: ald. p. 38; ...onnutte melancolie: *Eenz. Nachtged*. p. 9; *Willem Leevend:* IV, p. 204.

p. 68 — ‘Austerely talk of purity...’: *Paradise Lost*. Bk. IV; ‘'t Geen de zinnen streelt...’: *St. d. Rechth.* p. 23.

Achtste Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschrift* Hst. VI.

p. 70 — Content te zijn in een lot...: Dys. *Br.* p. 66 30 April 1770; ...‘verdriet haar aangedaan’ en volg. aanh.: *Br. a. Emilia*.

p. 71 — ‘Wees blij, dat gij die goedheid...’: ald. vs. 104v.... ‘juichen in 't genoegen...: vs. 36; *De Kracht der Tegenheden:* hs. Mij. d. Ned. Lett.: ‘de lage boosheid...’: ald. p. 11 v.

p. 72 — Betje's curieuse tekening: Mij. d. Ned. Lett.; *Dichtk. Brief a. Noordkerk:* Prov. Bibl. v. Z.

p. 73 — Laetitius: *De Grijzaard* II, no. 78, p. 206v.

p. 74 — ‘'k Begeerde 't leven niet...’ en volg. aanh.: *Dichtk. Br. a. N.* vs. 155 v.

p. 75 — Gedicht van 25 October '66: *'s Levens Wisselingen* a. Eelhart (Noordkerk): Prov. Bibl. v. Z.

p. 76 — Noordkerk als rechtsgeleerde: Wagenaar: Schets v.h. Leven... v. Mr H. Noordkerk: *Hist. en Politieke Tractaten* II; Noordkerk's pleitrede voor verdraagzaamheid: aangeh. b. Kernkamp*: Jan Nieuwenhuizen herdacht* p. 7. Hij voegt erbij: ‘Dit werd geschreven 26 jaar vóór Voltaire zijn Traité sur la Tolérance uitgaf’; *Lierzang a. Aristus:* Prov. Bibl. v. Z.

p. 78 — Noordkerk's op het eind van zijn leven: *Lijkzang o. Noordkerk* E. Wolff-Bekker 1772; zijn verdienste als raadsman: Wagenaar a.w. p. 24v.; Vereerd m. Noordkerk's correspondentie: Dys. *Br.* 2

	Jan. '70; ...vurig begeerde vriendschap: ald. p. 59, 1 Jan. '71; 'O, ik ben blij...': p. 169 (a. Jan Everard Grave 15 Aug. '75); a. Sweers over Noordkerk: p. 88, 9 Juni '72.
p. 79	Noordkerk en Abr. Blankaart: Wagenaar (p. 17) maakt gewag van Noordkerk's spijt, dat hij ongetrouwd is gebleven; ....'zo gij zo week gebakken zijt...': *Br. v. Abr. Blankaart* I. Br. XIX, p. 257v.

Negende Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschrift* Hst. VII.

p. 82	Aanpassing *Spaansche Brabander: Br. o. Versch. Ond.* III. Br. XVI; 'Respecteer gij mijn Christus...': Dys. *Br.* p. 38.
p. 83	Brief van Sylviana: *De Grijzaard* I, No. 6, 7 Aug. '67; schets v. ongeschikte predikant: ald. No. 46; Krelis Klaassen: No. 65; zie ook No's 57, 67, 83, 59.
p. 84	... 'aanhoudende oefening': Voorberigt *Walcheren* 1769, p. IV-V; kritiek op *St. d. Rechtheid: Vad. Letteroef*. Jg. VI, I, p. 216v.
p. 85	de redelijke verstanden...: Br. voor vert. v. Pope's *Rape of the Lock:* L.V. en Mengelz. p. 165; ...dat haar lezers geen arbeid kopen: ald. p. 167.
p. 87	... in een brief van het jaar 1777: Dys. *Br.* p. 208.

Tiende Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschrift* Hst. VIII.

p. 90	... weinig gewicht te moeten hechten: Naber a.w. p. 54; ...vriendschapsgedichten van denzelfden tijd: *L.V.* en *Mengelz*.

p. 91 ...‘hij moet geen ziel hebben...’: 30 April '71, Dys. *Br.* p. 68;... ‘zo gelukkig als mijn hart U wenst’: 19 Oct. '70, ald. p. 47.

p. 92 ‘Mijne vriendschap,’ schrijft Lotje: *W. Leevend* I, p. 239; ‘Ik heb mijn hartstocht overleefd’: 19 Octl 1770: Dys. *Br.* p. 41;... ‘Volmaakte Vriendschap’: *Br. a. Vredemond* p. 120v.; ...‘'t Zijn Deugd en Reden die 't gebieden’: p. 115.

p. 93 ...‘met mannenmoed bestrijdt’: *L.V. en Mengelz*. p. 90; ‘Die God, die mij hoort...’: Dys. *Br.* p. 163. 4 Aug. '76.

p. 94 ....midden in de crisis: Zedezang aan Eelhart. 28 Mei '68: Prov. Bibl. v. Z.; *De Grijzaard* II No's 59, 60.

p. 95 Bakerbrief a. Vollenhoven: 17 April '74. Dys. *Br.* p. 113. Brief van Dr. Rupertus: 3. Sept. 1768: Dys. Br. Inl. p. XVIII.

Elfde Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschrift* Hst. VIII p. 181 v.

p. 97 ... ‘displaisir doen’: 25 Aug. '69. Dys. *Br.* p. 17; excuses: 30 Aug. '69, p. 20; opstandige brief: p. 61.

p. 98 Brief van Dr Grashuis: 27 Sept. 1770. Dys. Br. Inl. p. XXI; ...later aan Aagje Deken toevertrouwen: 4 Aug. '76. Dys. *Br.* p. 164.

p. 99 ‘'t Is een charmant plaisir...’ 19 Oct. '70. Dys. *Br.* p. 41; Heeft ze te sterk gereformeerd?: zelfde brief p. 39; ‘Schoon ik zo vif ben...’: a. Mevr. de Winter-van Merken 14 April '75, p. 149.

p. 100 ...‘op zijn Betje gecharmeerd...’: 18 Sept. 1770, p. 29; ...‘in mijne brieven te voegen’: 18 Aug. '69 p. 16.

p. 101 ‘onhebbelijke toespelingen’: Dys. *Br.* p. 78, 12 Sept. '71: ‘Apropos van Gekken, wil niet geloven dat ik de waarheid spaar, als ik zag, dat zekere dominé bezig is een tweede stuk in 't net te schrijven van een werk, dat niet af wilt’: Bedoeld is Ds A. Wolff: *De Christelijke Godsdienst...*, waarvan het eerste deel verscheen in 1770 te Purmerend; ‘vrolijke lustigheid’: 2 Jan. '70. Dys. *Br.* p. 23; ‘Hij nu was als een die raadeloos was’: ald. p. 56; ‘met traanen in zijn oogen’: p. 23.

p. 103 ‘wij rekenen alweer’: p. 50; verrukking over kinderbriefjes: 1. Jan 1770. Dys. *Br.* p. 60.

Twaalfde Hoofdstuk

Alg. verw.: *Proefschrift* p. 188v. en 218 v.

p. 104 De Perponcher: Dys. *Br.* p. 11v.

p. 105 10 October 1770: ald. p. 31; ...‘la religion crétienne’: p. 23; 2 Jan. '78; Stackhouse: *Christian religion*, de vertaling is niet in druk verschenen.

p. 106 ...haar diepe ernst is: Dys. *Br.* p. 37, 19 Oct. '70; ‘Leest deze verhandeling’: *Voorrede* Craig p. XIII; ...‘veelal mijn eigen wijze van zeggen gebruikt’: ald. p. III; ...vormendienst der Joden: vert. Craig p. 27-28.

p. 108 ‘hun gezag bij het volk te verliezen’: ald. p. 72; ‘ons hart in ons branden’: p. 58; Martha en Maria: p. 37.

p. 109 Passage over de overspelige vrouw: ald. p. 50-51; Betje's vertolking van Maupertuis' *Essaie:* zie uitvoeriger: Proefschrift p. 228v.; ...‘un plat de safaçon’: Gall. Huet: *Van en Over B. Wolff* p. 170.

p. 110 ‘een chef-d' oeuvre’: Dys. *Br.* p. 186; ...‘geloven voor een ander?’: *Voorrede* Craig p. IX: ...‘van het gaan naar de Doopsgezinde kerk’: Alg. Voorrede *Walcheren* 1784 p. XV; ...de hand van Deken verraden: verg. Naber a.w. p. 232.

p. 111 ‘in 't geheel de zijnen niet waren’: Abr. Blankaart Brief 55 (in zijn geheel belangrijk); Blankaart en Stijntje Doorzicht: ald. Br. 56.

Dertiende Hoofdstuk

p. 112 ‘Wij, mijn engellief...’: Dys. *Br.* p. 34; ...Loosjes verklaart: p. 47; beoordeling van Ds Wolff's boek: *Boekz. d. gel. Wereld* 1771, 2e st. p. 225v.; beoordeling v. *Walcheren:* ald. 1769 2e st. p. 147v. en 1770 p. 211; Craig, Voorr. en vert.: ald. 1771, 2e st.; L.V. en Mengelz.: 1772 p. 537v.

p. 114 Hekeldichten v. J. Guépin: hs. Prov. Bibl. v. Z.; Van der Os: L. Knappert *Gesch. d. Ned. Herv. Kerk* en zijn art. N. Biogr. Wrdb.; Conflict te Leeuwarden: S.D. Veen *Een conflict uit de vorige Eeuw* (1887) en *N. biogr. Wrdb.* art. Wigeri.

p. 115 ‘lasteraars onzer leer en leraars: *De Advocaat d. Vad. Kerk* 1771. I. § II.; Pseudo-studiosus: J.P. de Bie: *Petrus Hofstede* p. 11 v.

p. 116 De Socratische oorlog: De Bie, a.w. p. 177v.

p. 117 ... te Rotterdam gaat het praatje: pamflet Oud-archief Rotterdam.

p. 118 ‘Hofstede kon Socrates...’ Dys. *Br.* p. 109; Brief van Prof. Schultens a. Prof. Chevalier: (12 Febr. 1770) aangeh. b. De Bie a.w. p. 223 noot 3; Nozeman zendt Betje Wolff *Socrates ere gehandhaafd:*

Dys. Br. p. 43; Wigeri zendt *Br. o. de kerkelijke Hoogmoed:* Dys. *Br.* 67.

p. 119 — ‘Ik verhaalde daarop ...en volg. aanh.: p. 108; Ds Wolff preekt ‘Christelijke philosophie’: Dys. *Br.* p. 124. 14 Juni '74.

p. 120 — Plan v. uitgave v. Betje's portret: 8 Aug. '71, p. 73; ‘Ik zie voor thans van het portret af’: 26 Aug. '71, p. 76;

p. 121 — ...eerzamen Bram Rijzig: *W. Leevend* I, p. 265; ...zelden of nooit voldaan: zie o.m. uitvoerig: *Ontschuldiging: Mengelpoëzie* 1785-86.

Veertiende Hoofdstuk

p. 122 — De politiek-kerkelijke strijd: verg. Dr J. Hartog De Gids 1882. *Santhorst;* Burman in Betje's intieme vriendenkring: Dys. p. 72. 8 Aug. '71.

p. 126 — ...bij een werk van Van Mieris: Beschrijving van de stad Leyden dl. 2. 1770; ‘ontmenschte menschen...’: *De Adv. d. Vad. Kerk* p. 2.

p. 127 — ‘indifferentist in den Godsdienst: ald. p. 40; ...‘Diegenen die het Hof frequenteeren...’: p. 37; het dreigende zinnetje: p. 27; ‘bijzondere uitleggingen’: p. 41.

p. 128 — aldus De Advocaat: *De edele dichtkunst misbruikt in navolging van J. v.d. Vondel:* Dl. 2 IV, p. 237; *Lierzang a. De Moor*, op zijn uitdr. verzoek verschenen: Dys. *Br.* 26 Aug. '71, p. 76.

p. 129 — Betje en haar Goudse vrienden zijn één i.d. ogen v. tegenstanders: *Het echt Karakter v.e. Holl. Tolerant* Hst. XIII, waar Gouda genoemd wordt als één der broedplaatsen d. tolerantie; Couperus op Santhorst: verg. br. v. Burman 10 Jan. '73 a. prof. Te Water, aangeh. b. J. Hartog a.w. De Gids 1882, p. 275.

p. 131 — Paulus Dortsma: *De Rhytmus Monachicus nauwkeurig onderzocht*.

Vijftiende Hoofdstuk

p. 132 — *De Toetssteen:* gericht tegen *Zedezang aan de Menschenliefde;* Brief a. Mr I. Sweers: Dys. *Br.* 2 Juni '72, p. 85.

p. 133 — 'laag en onheus...': Dys. *Br.* 23 Aug. '72, p. 91.

p. 134 — Prof. Te Water wendt zich om inlichtingen: Dys. *Br.* 15 Juni 1800, p. 346.

p. 135 — Ds Wolff steunt uitg. *Zedezang:* Dys. *Br.* 2 Juni '72, p. 84; *De Goddelijke Gerechtigheid*... titel v.e. gedicht v. J.C. Mohr, dat zeven drukken beleefde.

p. 136 — uit de gratie b.d. Burmannianen: Dys. *Br.* p. 92; A. Wolff, *Brief over de Santh. Geloofsbel.*: Univ. Bibl. Utrecht.

p. 137 — 'Nauwelijks kunt ge U een idee vormen...': Dys. *Br.* 16 Oct. '74, p. 133.

p. 138 — 'Het groene schermpje...': Dys. *Br.* p. 145, later verschenen in *Beemster Winterbuitenleren;* ...aan haar vriend Dr Gallandat: Dys. *Br.* 5 Juni '74. p. 123; aan Lucretia van Merken: Dys. *Br.* 12 April '75, p. 148.

p. 139 — 'Lach waaragtig niet...': 4 Mrt. '74, p. 111; wat ze haar *Esprit des Lois* noemt: p. 107: ...'de hemel beware hem...': 19 Aug. '74, p. 130.

p. 140-141 — Betje over haar vriendinnen: Dys. *Br.* 23 Aug. '72, p. 91; 16 Oct. '74, p. 138; 20 Nov. '74 p. 145.

Zestiende Hoofdstuk

p. 143 — *Apologie ofte Verdediging*...: Univ. Bibl. Amsterdam.

p. 144 — Weer verzoend in. Burman: Dys. *Br.* p. 98; ze betitelt hem als: Piet de Eerste, zoals ook in *Het Echt Karakter van een*

	Holl. Tolerant was geschied (p. 30); Ontvangst v. Willem V vóór de Beemster pastorie: Frijlink: *E. Wolff-Bekker en A. Deken*, 1862, p. 22v.; dankwoorden van den Stadhouder tot B.W.: Dys. *Br.* p. 104; nu en vroeger: *Scheepslied* 1666.
p. 145	Het drama in de fam. Burman: Dys. *Br.* p. 130.
p. 148	...onder den naam Tirsis optreedt: toespeling op hem Dys. *Br.* 19 Aug. '74, p. 129; ...'met eens anders kalf geploegd heeft': Ned. Bibl. 1774 2e st. p. 414.
p. 149	'meer kwaadaardig dan steekhoudend... V. Vloten: *Leven en uitgelezen Verzen v. E. W.-B.* p. 179; ...'laatstleden Zondag': Dys. *Br.* 19 Aug. '74, p. 129; Zomer van '75, Dys. p. 153, in brief v. 26 Nov. '75 a. Gallandat.

Zeventiende Hoofdstuk

p. 152	aanval op Rijklof Michaël van Goens: *Ned. Bibl.* 1775, I, p. 97; Betje Wolff is er vol van: Dys. *Br*, p. 147.
p. 153	...bij wien ze dan logeert: Dys. *Br.* p. 151, 25 Juli '75.
p. 154	repliek v. *Ned. Bibl.* op *Voorbericht Arn. Geesteranus:* jg. 1776, I.
p. 155	Uitdaging van de *Ned. Bibl.* 1775 III, p. 519v.

Achttiende Hoofdstuk

Verg. in 't alg. voor dit en het volgende hoofdstuk: Proefschr. Hst. IX en X en *De Samenwerking van Wolff en Deken, De Gids* 1922 III.

p. 157	Brief aan Grave: Dys. p. 173. 31 Aug. '76.
p. 158	...enkele uitingen kennen: Hs. Mij. d. Ned. Lett. Leiden.

p. 159

Van der Jagt's lofdicht op *Jacoba van Beieren:* a. bov.;...van Aagje Deken schrijven: Dys. p. 171.

p. 160 ...op hun afbeeldsels bespeurt: Dys. p. 134, 16 October '74.

p. 161 *Dankbetuiging a.d. Eenzaamheid: L.V. en Mengelz*. p. 83.

p. 162 ...niet sterk doordenken kunnen: Dys. p. 122, 5 Juni '74.

p. 163 ...in al onze bedrijven: Dys. p. 101, 14 Febr. '74; ...genies van mijn soort: ald. p. 167

p. 164 ... Cootje van Beieren: Dys. p. 204, 8 Febr. '77; ...zegt ze van Abisag: ald. p. 46, 21 Nov. '70; ...'Zo dagt ik toen': Brief vóór vert. v. Rape of the Lock l772.

p. 165 4 Maart '74: Dys. p. 110; ...zichzelf in een ander: ald. p. 123, 5 Juni '74; ...in't licht geeft: Br. o. Versch. Ond. III '81.

p. 166 ...in *Willem Leerend* heet het: III p. 19.

p. 167 ...qu'aux passions vives: Helvetius *Duscours* IV, p. 209; Betje's geestige opmerking: Voorrede L.V. en Mengelz.; ...force de caractère: Helvetius Discours III p. 102

Negentiende Hoofdstuk

p. 169 ...'ik ben verlegen': Dys. p. 149, 12 April '75.

p. 170 ...'t is munnikenwerk, vrees ik: Dys. p. 192, 2 Jan. '77.

p. 172 ...'t is morgen zes weken: Dys. p. 185, 24 Nov. '76.

p. 173 15 Sept. '76: Dys. p. 168 volg. (ald. verkeerd gedat. 15 Augustus); ....klinkt de verzuchting: Dys. p. 183, 26 Oct. '76.

p. 174 ...geliefde Souburg: Dys. p. 206, 8 Febr. '77.

Tweede boek
Wolff en Deken
I-IV
Voorspel: Aagje Deken in haar Amsterdamsen tijd 1741-1776
V-XXII
Samenleven en Werken 1776-1804

t.o. 191

AAGJE DEKEN

aant.

Eerste hoofdstuk
In het Weeshuis D'Oranjeappel

Tegenover den stroom van levensbijzonderheden in Betje Wolff's brieven en werk, zijn er uit de eerste periode van Aagje's leven slechts schaarse gegevens.

Betje Wolff stuurde reeds in haar jonge jaren gedichten en proza de wereld in, en deze uitingen zijn zoveel bekentenissen. Ze is in later werk mild met jeugdherinneringen en haar brieven - voor zover ze tot ons zijn gekomen - gaan terug tot haar zeven-en-twintigste jaar.

Deken geeft haar eersten dichtbundel uit in 1775; ze is dan vier-en-dertig. Deze uitgave van stichtelijke en gelegenheidspoëzie van haarzelf en een vriendin, Maria Bosch, bevat slechts een keuze uit Aagje's dichtpogingen. Het oudste gedicht is gedateerd 1768, er is dus geen jeugdpoëzie onder. Herinneringen aan haar kinder- en jonge-meisjes-jaren in later werk zijn schaars; van haar brieven vóór 1776, het jaar van haar kennismaking met Betje, bleef niets bewaard.

De uiterlijke bijzonderheden van Aagje's prille jeugd en haar opneming in het weeshuis zijn gauw verteld. Haar ouders, Pieter Deken uit Nieuwdorp en Geertruy Bebber, jongedochter van den Amstel, waren op 1 Januari 1730 getrouwd. Bij den dood van haar ouders is ze het enige kind; twee oudere broertjes zijn jong gestorven. Zij is te Amstelveen, waar haar vader een boerenbedrijf had, op 10 December 1741 gedoopt; haar geboortedatum staat niet vast.

Haar vader was oorspronkelijk in goeden doen. Hij had echter het ongeluk al zijn vee te verliezen en was op het eind van zijn leven genoodzaakt naar de Zwaluwenbuurt te verhuizen, een armelijk buurtje aan den linkeroever van den Amstel, halverwege tussen Ouderkerk en Uithoorn. Tussen de lage, met riet bedekte huisjes van dit gehucht heeft dus de kleine Aagje geleefd; daar speelde ze op de stoep van hun huisje met haar pop, onbewust van haar verlies, toen men haar na den dood van haar vader kwam halen. Haar moeder was kort te voren gestorven.

Het kleine meisje wordt voorlopig opgenomen door oom Gerbrand Deken, schepen te Uithoorn. Hij is weduwnaar, en woont samen met zijn moeder, Annitje Pietersz. Brak, weduwe van Teunis Deken; Aagje's grootmoeder dus van vader's kant. Zij zijn eerst voornemens het kind bij zich op te voeden en vragen daartoe voogdij aan bij schepenen van Nieuwer-Amstel. Maar door de voorspraak van Jannetje Kok, nicht van oom Gerbrand's overleden vrouw en zelf oud-Collegiantenwees, doet zich de kans voor, de kleine Aagje in het weeshuis *d'Oranjeappel* te plaatsen. Zeker had Jannetje goede herinneringen aan eigen weeshuistijd. Grootmoeder, van huis uit Remonstrants, kan tegen den geest der Collegiantenopvoeding geen bezwaar hebben gehad; Gerbrand Deken, zelf Hervormd, evenals Aagje's ouders dat geweest waren, had, behalve door zijn moeder, ook door zijn vrouw's familie betrekkingen buiten de 'Grote Kerk' en zal in dit opzicht ruim hebben gedacht. *D'Oranjeappel* was een deftig weeshuis, waarin kinderen van goeden huize werden opgenomen, evengoed als behoeftige weesjes. Ze waren meestal van Doopsgezinde of Remonstrantse afkomst en werden in algemeen-Christelijken geest opgevoed.

Ook praktische redenen pleitten voor het plan. Het grootbrengen van een vierjarig meisje heeft zijn bezwaren, als men, gelijk grootmoeder Annitje, op leeftijd raakt en misschien zelf niet lang meer te leven heeft, zodat oom Gerbrand er alleen komt voor te staan.

Zo valt dan het besluit, bij de regenten van het Collegiantenweeshuis op de Keizersgracht opneming van het weesje te verzoeken. Er wordt gunstig over beschikt. Op den tienden Februari 1746 doet Aagje Pietersz. Deken er haar intree.

Ondanks den tegenslag door haar vader ondervonden, behoort ze niet tot de allerarmsten. Er waren bij zijn dood geen schulden. Bovendien schonken Aagje's 'vrienden' (zeker wel oom Gerbrand en grootmoeder Deken-Brak) bij haar inkomst *f* 500.- aan het weeshuis. Later zal Aagje nog een kleine som van haar grootmoeder erven.

Van de familie van haar moeder, Geertruy Bebber, zullen er geen naaste bloedverwanten meer in leven zijn geweest, anders hadden deze wel enige medezeggenschap doen gelden. Verdere familie was er wel. Aagje was van moeder's kant verwant aan de familie Busserus, die, uit den winkelstand voortgekomen, tot de gegoede burgerij van Amsterdam behoorde.

Aagje dan is vier jaar en drie maanden, als ze in *d'Oranjeappel* komt; ze is volle vijf-en-twintig jaar, als ze het weeshuis, den vierden Februari 1767, verlaat.

Naast de volheid van leven, de veelzijdigheid van ontroeringen, die Betje Wolff op dezen leeftijd reeds heeft doorgemaakt, ligt Aagje's

jonge tijd effen en grijs; harmonischer wel, maar vooral eentoniger is haar bestaan, stil en vroom, en geheel innerlijk van gebeuren als een bagijntjesleven.

Ze kent slechts de 'bescheiden tucht' van het weeshuis, den vasten regelmaat van school en huishoudelijk werk, van sobere maaltijden, waaraan, na overluid gesproken gebed en Bijbellezing door één der kinderen, de stilte nauwelijks verbroken wordt, en de afgepaste tijden van ontspanning, binnen de muren van het Huis. Dan mogen de weesmeisjes in alle ordentelijkheid wandelen of zitten op de plaats, zaal, keuken of kelder van het oude sombere gebouw, of na volbrachte dagtaak, iets voor zichzelf naaien, breien, of lezen.

Van kind af leeft ze in de dagelijkse wijding der uitvoerige morgenen avondgebeden, die manen tot dankbaarheid en deemoed, tot gehoorzaamheid en nauwgezette zelfverbetering. Ze worden tot kleine huiselijke plechtigheden, onder de leiding van binnen- of ziekenmoeder, waarin één der kinderen, liefst met eigen woorden, voorgaat.

Niets brengt verandering in de voorbijgaande maanden en jaren, dan de komst van nieuwelingen in het dochtershuis; kinderen soms nog armer dan zij, soms ook uit gegoeder milieu, maar die de regel van het huis allen in soberen eenvoud gelijk maakt.

Nu en dan, weemoedige afwisseling, wordt door ziekte of dood, of door het heengaan van een volwassen meisje, het kringetje verbroken.

Een heel enkele maal ook treft een ontroering, een schrik: de uitzetting van één der weesjongens, die niet deugen wil, of die den wijzen raad der buitenvaders in den wind slaat en zijn eigen weg zoekt; nieuws dat zeker ook tot het dochtershuis doordrong, hoe streng anders het leven dáár van dat in het jongenshuis gescheiden blijft.

Wanneer de korte schooljaren voorbij zijn, gaat de gang van eendere dagen en weken nog stiller haast. De jongens kiezen na hun schooltijd een ambacht, komen dagelijks uit het Huis in het gewone leven, in de woelige drukte van het grote Amsterdam. Wel houdt het weeshuis hen nog vast tot ze geheel volwassen zijn, door avondschool en godsdienstonderwijs wordt hun opvoeding voortgezet; maar voor hen is de afzondering voorbij.

Anders bij de weesmeisjes. Die wisselen slechts de school voor de lange uren in de naai- en breikamers, nadat het huiswerk in den vroegen morgen is verricht. Een boodschap nu en dan, een enkele maal bezoek aan familie of vrienden, dat is alles wat haar met de buitenwereld in aanraking brengt; avondschool en godsdienstonderwijs worden in het gebouw gegeven; het Zondagochtendcollege, dat jongens en meisjes verplicht zijn bij te wonen, heeft plaats in een kamer van het weeshuis, daartoe vanouds bestemd. De gezamenlijke Zondagse kerkgang bij de Doopsgezinde gemeente Het Lam, de

aant.

feestelijke tochtjes naar buiten, waar ze ook in de vrije natuur de liederen van hun geliefde Camphuysen zingen - wereldse liedjes kennen zij niet -; over dit alles hangt dezelfde, onwereldse sfeer.

De Avondmaalsvieringen der Collegianten te Rijnsburg, tweemaal in het jaar het bedevaartsoord voor geestverwanten uit het gehele land, zijn in het dochtershuis tijden van bijzonder gewicht. Het is den suppoosten geoorloofd om beurten naar deze plechtige bijeenkomsten te gaan, en steeds vergezellen hen enige weesmeisjes, om bij de gemeenschappelijke maaltijden te bedienen. Zo heeft ook Aagje van jongsaf de gewijde stemming der Rijnsburgse samenkomsten gekend.

Dit is dan een-en-twintig jaar lang haar bestaan: een leven van kloosterachtige regelmaat en afzondering, kloosterachtig vooral omdat de enige aandoening, de enige schoonheid ervan de Godsdienst is, die de eentonige grijsheid der werkdagen doorwarmt, de feesttijden hun plechtige wijding en zoete ontroering geeft.

- De Collegiantenwezen worden ook zo fray in den Godsdienst, de kennis en betrachting van Gods H. woord onderweezen, dat de meesten daarom veel gelukkiger te achten zijn, dan of ze bij ouders of andere opzicht-hebbenden gebleeven waren, - aldus het oordeel van één der voorgangers. Dezelfde hoge waardering zal Aagje uitspreken: - 't Zou voor mijn ouderen, hoe waardig/, Hoe willig, hoe bereid van geest;/ Hoezeer geneigd tot allen goeden/, Op zulk een wijs mij op te voeden/ Volstrekt onmooglijk zijn geweest, - laat zij het *Dankbare Weeskind* in *Economische Liedjes* zeggen. -

Inderdaad heeft Aagje, dieper van gemoedsleven, rijker van aanleg dan de andere weesmeisjes, zich aan deze godsdienstige opvoeding gegeven met hart en ziel. Ze is voor haar, wie reeds in het weeshuis de lange dagelijkse taak van huis- en naaiwerk zwaar viel, meer dan troost en steun, ze is haar jarenlang het leven zèlf geweest.

Voor de Collegianten waren de tijden van jonge geestdrift, met hun profetischen geest, hun hunkering naar het Duidendjarig Rijk, lang voorbij. De Verlichting had de verstandelijke stroming nog versterkt, die in dit bolwerk der oude nationale vrijzinnigheid nooit had ontbroken.

Toch, al heeft ze ook de redelijke kanten van haar godsdienstige opvoeding hoog gewaardeerd, is Aagje's jeugd vervuld geweest van gevoelsvroomheid. Vooral uit de Collegiantengezangen kwam deze tot haar; maar ze leefde, ondanks alle ‘redelijkheid’, ook voort onder haar leermeesters. De innerlijke overgave waartoe zij vermanen, staat ver van het rationalisme. Als bij elken verlichten Christen van den tijd is Deugdverering ook voor den Collegiant een pijler van zijn geloofsovertuiging, maar deze is geheel anders getint, doordat het optimisme ontbreekt in zijn beschouwing van mens en wereld. Deemoed en

aant.

zondebesef zijn diep gegrift in het Christendom van den Rijnsburger. Wel deelt hij de liefderijke, barmhartige Godsvoorstelling met den modernen achttiende-eeuwer van de rationalistische school, maar niet diens hoge denkbeeld van den mens, als ‘pronkstuk van Gods hand’. - Van de dogmatische Fijnen staat hij vèr, door zijn verdraagzaamheid, zijn verwerping van ieder predikantengezag, zijn onleerstelligheid. Maar ten opzichte van de innerlijke bekering is hij zeer ‘nauwgezet’. Hieraan ontleent ook de dompeldoop te Rijnsburg, waartoe geen andere belijdenis wordt geëist dan die van geloof in Christus, zijn bijzondere betekenis. Niet het verwerpen van een of ander geloofspunt, maar gebrek aan boetvaardigheid en lauwheid van hart zijn ‘wezenlijke zedelijke verhinderingen’ voor dezen doop.

Voor het intreden in den Rijnsburger kring was deze dompeldoop geen vereiste. Ieder die daaraan behoefte had werd tot deze gemeenschap toegelaten, met volkomen eerbiediging van persoonlijke overtuiging op dit, gelijk op andere geloofspunten.

Daar staat tegenover, dat wie deze wijding onderging, gerekend mocht worden tot hen, die aan boetvaardigheid en ‘innerlijke omkering’ bijzonder gewicht hechtten.

Onder de regenten en suppoosten van het weeshuis is in Aagje's tijd de doop te Rijnsburg in hoog aanzien; regenten als Willem van Maurik (1742-1755) en Jan Wagenaar (1753-1773), die jarenlang zich met het godsdienstig onderricht der wezen belastten en geliefde sprekers waren op het Amsterdams college, hadden den dompeldoop ondergaan; de regent Antonie Du Plouis, eveneens een leermeester van Aagje en haar tijdgenoten, was er een warm voorstander van. Uit het dochtershuis zijn in Aagje's tijd de binnenmoeder en de linnennaaivrouw te Rijnsburg gedoopt. In lessen en in dagelijksen omgang zal dus de opwekking daartoe tot haar zijn gekomen.

Iets van het persoonlijk contact tussen het weeskind en één der regenten, Willem van Maurik, klinkt door in de erkentelijke woorden waarmee Aagje diens onderricht gedenkt, toen zij, bijna een kind nog, van hem ‘vol ernst en liefde 't begin der godsvrucht leerde’ en hij haar door zijn vurig gebed hielp bevrijden van ‘de heerschappij der zonde’. Heeft deze Vader zich in't bijzonder het lot aangetrokken van dit weeskind, dat met zo gretige aandacht zijn lessen volgde en zich in de eentonigheid van het dagelijkse werk zo moeilijk schikken kon?

Dezelfde geest van devotie - het woord is hier niet misplaatst - onder de jonge dochters in *D'Oranjeappel* spreekt ook uit Aagje's vriendschap met de iets jongere Maria Bavink. Zij neemt in 1769 teder afscheid van deze Maria, die dan het weeshuis verlaat voor een dienst-

aant.

betrekking bij mevrouw Van Winter-Van Merken. Weemoedig denkt ze terug aan den tijd van dagelijks samenzijn met deze ‘wederhelft van haar gemoed’, wier geloof even vurig is als het hare. Deze vriendschap is als gedompeld in vroomheid en bespiegeling.

Als een toneeltje uit het leven der devote zusterkens van het Meester Geerthuis is het, als we beiden samen zien komen in 't vroegst van den morgen, nog vóór den tijd van het gezamenlijk gebed, om voor elkaar haar vrome hartjes uit te storten en iedere wankeling, elk vleugje van zonde aan elkaar te biechten, niets verbergend ‘wat teedre godsvrucht hindren kon’. Even zuiver van bedoelen is deze godsvrucht als die der Middeleeuwse zusterkens, en even onwezenlijk, door het haast ziekelijk-fijne zondebewustzijn, de angstig-gretige zucht naar zelfvernedering van zieltjes, nog nauwelijks door de werkelijkheid van het leven geraakt.

De tijd van voorbereiding tot den doop te Rijnsburg, door Aagje in 1760, door Maria in 1762 ondergaan, moet voor de vriendinnen een hoogtepunt zijn geweest.

Agge Roskam Kool was Aagje's doopvader. Zijn rede op haar doopdag, 23 Augustus 1760 uitgesproken, is niet behouden, maar één van zijn latere doopredenen toont, hoe hij placht te vermanen tot oprechtheid en innigheid van geloof, en in't bijzonder de weesmeisjes onder de dopelingen tot heiligen ernst aanspoorde. Diepen weerklank moesten zulke woorden bij Aagje vinden en met een ontroering, waarin vrome angst en gelukzaligheid samensmolten, heeft zij daarop vóór haar onderdompeling ‘stemmelijk’ belijdenis gedaan van haar vurig geloof, van den ernst van haar voornemens tot heiligen wandel. Al kennen we niet haar onmiddellijken indruk van de plechtigheid, dit alles klinkt na in een later gedicht, tot haar vriendin Anna Kool gericht, *Ter gelegenheid van den plegtigen waterdoop aan haar bediend den 2den Juni* 1770. - In dat uur, zegt ze, toen gij uw zonden hebt verzaakt/ Om 't plegtigste verbond met uwen God te maaken/ Voelde ik, o boeteling! met U de bittre smart/ De droefheid en de angst, die uwe ziel doorwondden;/ Ik voelde dat bedrukte en neergebogen hart,/ 't Welk als tot traanen smolt om zijn voorleden zonden. -

Zó onverzwakt waren na tien jaar de gewaarwordingen van vrome boetvaardigheid, die deze gewijde ogenblikken in haar hadden gewekt.

Deken zal steeds een voorstandster blijven van den Collegiantendoop; nog in *Geschrift eener bejaarde Vrouw* in de laatste jaren van haar leven, laat zij ‘Mietje’ den doop te Rijnsburg verkiezen, hoe wijd ook haar ogen dan geopend zijn voor de gevaren der godsdienstige overgevoeligheid.

Den dag na haar doop zat Aagje voor het eerst aan bij het Avondmaal der Collegianten, in diepen aandacht luisterend naar de woorden van

haar ouden leermeester Duplouis en naar de rede van Adriaan Houttuin, den Hoornsen Collegiant en doopsgezinden leraar, die zij toen wellicht voor het eerst hoorde. Ze blijft hem naast haar 'Vader' Agge Roskam Kool een warme verering toedragen.

Na zijn wat nuchtere uiteenzetting van de beginselen der Collegianten, wordt Houttuin's toon warmer, als hij aandringt op die 'opregtheid van herte', waardoor alleen zulke beginselen zich tot levende vroomheid kunnen verdiepen. In het twintigjarig weeskind zal toen weer de ontroering van den vorigen dag zijn ontbloeid, waarin beklemming om eigen geringe zielskrachten wordt overstemd door vertrouwen in den barmhartigen Heiland, aan Wien zij zich opnieuw door dit plechtig Avondmaal heeft toegewijd.

Opvallend is het aantal weesmeisjes uit *D'Oranjeappel*, dat zich in Aagje's tijd te Rijnsburg dopen laat, en Aagje en Maria behoren tot de eerste van dit groepje. Haar voorbeeld van dagelijks betrachte vrome ijver heeft wellicht op de jongere meisjes nog onmiddellijker ingewerkt, dan de woorden der regenten-godsdienstleraars, die toch vèr bleven van haar dagelijks leven.

Zo is Aagje's jeugd doordrenkt geweest van gevoelsvroomheid, zoetbedwelmend en onwerkelijk. Slechts de verbeelding gaf gloed aan deze in geen levensstrijd waren beproefd.

Dat het weesmeisje Aagje Pietersz. Deken voor de regenten niet de eerste de beste was, blijkt uit de woorden van lof, door één der regentessen opgetekend bij den datum van haar vertrek. Haar huishoudelijke verdiensten kunnen deze loftuiting, waarmee de buitenmoeders volstrekt niet kwistig waren, niet hebben uitgelokt; zij slaagde maar matig in het huisbedrijf, zo meldt een tweede aantekening.

Behalve haar ernst en godsvrucht hebben haar dichterlijke talenten de aandacht getrokken.

De stichtelijke bundels van Camphuysen en Jan Luyken, van Oudaen en Rooleeuw, bij de Collegianten zo geliefd, waren Aagje's eerste voorbeelden geweest op het gebied der dichtkunst. Geen slechte leerschool, vooral niet Camphuysen's *Stichtelijke Rijmen*, zo kernachtig en zuiver van taal, en Luyken's melodieuse verzen.

Wereldse poëzie komt haar vooreerst niet onder de ogen. Ze kent geen mythologische versieringen, of pastorale allegorieën, geen kunstmatige verheffing van dichterlijke dromen en visioenen, niets van al die lang vermufte en verkleurde Renaissance-pracht, die door de genootschappelijke dichtersschaar nog steeds in ere wordt gehouden.

Maar wanneer eenmaal het talent van dit weeskind, dat haar kinderlijke krachten reeds aan gelegenheidsgedichten en stichtelijke zangen

aant.

had beproefd, ‘gedreven door een ingeschapene en bijna onweerstaanbare trek tot de dichtkunst’, de aandacht heeft getrokken, dan duurt het niet lang meer, of ook zij zal tol betalen aan de dichterlijke onnatuur.

Ze maakt, nog in het weeshuis, een ‘theologisch-metaphysisch gedicht’, dat door de regenten wordt opgemerkt en in het dichtgenootschap *Diligentiae omnia* ter tafel gebracht. De heren ontdekken daarin bijzonderen aanleg en besluiten het dichterlijke weesmeisje ter aanmoediging op den weg der kunst Huidekoper's *Proeve van Taal en Dichtkunst* te vereren. Lucas Pater rijmt een brief ter begeleiding van het geschenk; hij was voorzeker de rechte man om over de zuiverheid van spelling en spraakkunst in dichterlijke vervoering te raken! Aagje, bescheiden en vol eerbied, bedankt, ook al in dichtmaat; het vers wordt door de heren van *Diligentiae omnia* volijverig van de ‘wanstaltigste fouten’ gezuiverd.

Dit voorvalletje, zo tekenend voor den genootschappelijken geest van opgeblazen-deftige onbeduidendheid, wat een gebeurtenis moet het voor het jonge meisje geweest zijn! Haar talenten erkend en aangemoedigd te zien buiten het weeshuis, door geleerde en kunstminnende heren! Dit opende een heel andere toekomst dan die van eentonig, huiselijk werk. - Als ze maar de leiding aanvaardt, die haar hier wordt geboden en zich ijverig bekwaamt in de geheimen van taalen dichtkunde, in Huydekoper's *Proeve* vervat, zal zij een dichteres kunnen worden, die haar medemensen stichten en leren kan; haar dagelijkse leven zal door dichterlijke oefening in hoger sfeer worden geheven.

Wat een volharding is er voor haar, met haar slechte voorbereiding, nodig geweest, om de droge taalkundige uiteenzettingen van Huydekoper te verwerken; om zich, mèt een beter begrip van taal en spraakkunst, dat ze zeker wel gebruiken kon, die gehele rompslomp van dichterlijke beeldspraak en poëtische wendingen eigen te maken, die haar een plaatsje moesten verzekeren op den Nederlandsen Zangberg.

Ze is een even ijverige als bescheiden leerlinge. De oudste dichtproeve in den bundel (was het misschien het verbeterde ‘metaphysische gedicht’?), getiteld: *Bespiegeling over de Onsterfelijkheid der Ziel* en gedateerd 1768, heeft door de naïef-alledaagse inkleding der diepzinnige vraagstukken nog iets persoonlijks. Overigens viert in *Stichtelijke Gedichten* de conventie hoogtij. In haar voorrede toont Aagje diep ontzag voor de genootschappelijke kunstbeoefenaars en maakt nederig verontschuldigingen voor taalfouten in haar werk: - schoon wij ons door behulp van goede boeken en den bijstand van een klein getal kundiger vrienden, zoveel ons doenlijk was voor de-

zelven gewacht hebben. - Aan goedkeuring zonder meer durft ze zelfs niet denken; ze hoopt slechts dat de lezer: - meer genegen zal zijn tot minzame onderrichting dan tot streng bedillen. -

Wat heeft ze zich overigens toegelegd op poëtische fraaiigheden! Een wiegzang met engelenscharen; enige poëtische ‘verrukkingen’; een droom als huwelijkszang; een toneeltje tussen de dichteres en haar geesteskind, dat de geijkte ‘gesprekken’ tussen Amor en Venus tot model heeft genomen; we vinden ze alle in deze stichtelijke zangen. Om den wansmaak de kroon op te zetten is de *Feestzang* op het honderdjarig bestaan van *D'Oranjeappel*, iets later (1777) verschenen, in den vorm van een pastorale gewrongen. Geen wonder, dat ze moeite heeft, deze stichtelijke allegorie in heidens kleed tot een goed einde te brengen.

Deze *Feestzang* was met een hoogtepunt in Aagje's leven verbonden. Want de regenten van het weeshuis, bij wie ook haar *Lijkzang* op Jan Wagenaar (1773) grote waardering had gevonden, hadden ‘de dichteres Agatha Deken’ bij gelegenheid van dit eeuwfeest aan hun tafel genood.

Het zal, ook al gold ze toen in eigen vriendenkring reeds lang niet meer als ‘dienstbare’, een grote eer voor haar zijn geweest, door de deftige regenten aldus als dichteres gevierd en als hun gelijke aan den feestdis genood te worden. Ze moet ook daarom hebben getracht haar gedicht met de fraaist denkbare ornamenten te versieren.

Haar oneerbiedige vriendin uit de Beemster zal Aagje's vertrouwen in de alwetendheid van haar Amsterdamse kunstrechters weldra aan het wankelen brengen. En dan stort het ook plotseling ineen. De spot met haar vroegere afgoden heeft door uitstel niets verloren; ze zal gulweg den gek steken met geboortedichten vol seraphijntjes, met allegorieën over de koorts als krijgsheld enz., waarop ze zich eens in allen ernst had toegelegd. In één slag is ze bekeerd tot volgelinge van ‘de Natuur’.

Op schoonheid maken ze geen aanspraak, maar hoeveel èchter klinken dadelijk de eerste, eenvoudige gedichtjes die zij aan haar Beemster vriendin zendt, hoeveel oorspronkelijker van gedachte zijn ze, dan de vroegere verheven vriendschapszangen.

In Deken's stichtelijke gedichten van later tijd, met hun soms bijna nuchteren eenvoud, ligt weer iets dat doet denken aan Camphuysen's *Rijmen*, die haar eerste voorbeelden waren geweest. - Toch, hoe weinig de bundel van 1775 geeft, dat uitgaat boven conventionele ‘dichterlijkheid’, hier en daar toont zich, in een streven naar vormschoonheid, in de kracht van een spreukachtigen regel, haar aanleg. Haar voorkeur voor het sonnet wijst daarbij op een pogen naar hoger kunst, dan in Wolffje's gezellige praatjes op rijm tot uiting komt.

- Mijn Heil, mijn Rots, mijn God! waarom verlaat Gij mij?
  Waarom is thans Uw troost, Uw geest van mij geweken?
  Gij hoorde in't bange hof mijn sterk geroep, mijn smeken,
  Gij stond mij met Uw hand, Uw hulp, Uw liefde bij. - - -

Er is weinig in den bundel, dat zo goed is als deze aanvang van het sonnet: *Klagte van Jezus aan het Kruis*; maar dit weinige bewijst, dat niet alle talent in poëtische opgeschroefdheid was ondergegaan.

aant.

Tweede hoofdstuk
Hartsvriendschap met Maria Bosch

De bundel *Stichtelijke Gedichten* van Agatha Deken en Maria Bosch leert ons iets van Aagje's innerlijk leven kennen in de tien jaren tussen haar afscheid van *D'Oranjeappel* en haar ontmoeting met Betje Wolff. Hij geeft ook een indruk van den kring, waarin ze in deze periode verkeert.

Moeilijk is de overgang uit het weeshuis naar een maatschappij, die zulk een nederig plaatsje had voor het weeskind, dat nu voor het eerst al het pijnlijke moest voelen van de tegenstelling tussen haar hartewens, zededichteres te zijn, en de omstandigheden, die haar dwongen tot een leven van handenwerk in dienstbaarheid.

De geestelijke kant van haar weeshuisopvoeding was voor Deken alles geweest. Voor geen ‘duizend waerelds’, zegt ze eens, zou ze dit voorrecht hebben willen ruilen. Ze zegent het Huis, waarin ‘het zaad der deugd’, de beginselen van ruimdenkend en werkdadig Christendom in haar zijn gelegd.

Maar zij ondervond, dat deze geestelijke opvoeding eer een na- dan een voordeel voor haar was, toen ze na het verlaten van het weeshuis, op de onderste tree van den maatschappelijken ladder kwam te staan.

Bezonken en kalm klinkt aan het eind van haar leven het oordeel over de tweeslachtigheid in de opleiding der Collegiantenwezen, die in hun weeshuistijd werden binnengeleid in een wereld van zelfstandig denken en opgewekt geestelijk leven, maar toch, zonder onderscheid van talenten of vermogens, tot het sober bestaan van dienstbode of ambachtsman werden bestemd.

Dubbel zwaar moest dit voor haar wegen, omdat huishoudelijk werk haar zo weinig lag; het is wel typerend, dat in haar later samenleven met Betje Wolff, deze niet alleen de leiding van de huishouding aan zich houdt, maar ook alle naai- en verstelwerk op zich neemt.

In het weeshuis was Aagje een persoon geweest in haar kringetje. De vriendinnen hadden naar haar geluisterd; uit menig gedicht aan een weeshuisvriendin spreekt nog de raadgeefster. En zelfs voor de

aant.

regenten was ze iets meer dan een gewoon weesmeisje. Al bleef ook toen weinig tijd voor lezen en leren, men was er in ieder geval haar streven welgezind. Wellicht had men haar iets meer tijd gelaten voor geestesarbeid dan strikt was bepaald; daarentegen had haar matig succes in huiselijk werk niet al te zwaar gewogen.

Nu heeft zij dit leven in het dochtershuis, ‘dit stil verblijf van overvloed en onderwijs’ moeten verlaten voor een dienst waar ze ‘verstoken is van de gelegenheid zich te oefenen’; waar ze bevelen, berispingen moet afwachten van een strenge, misschien niet altijd billijke meesteres. Al tracht ze haar plicht te doen, onderworpen te zijn: - zij kan zich zo niet alles laten zeggen; ze kan niet zo willeloos zijn als men van dienstboden eist. - Wat een wereld van stil verongelijktzijn ligt er in een zinnetje als dit: - zulke meisjes denken niet, dat een geschenk alles weder goedmaakt. -

Enkele regels uit *Morgen- en Avondgebed* uit den bundel van 1775 geven meer onmiddellijk den weerslag van zulke moeilijkheden. Ze smeekt God: - Laat mij vrijmoedigheid verkrijgen,/ Als 't spreeken tot Uwe eere strekt/ En leer mij needrig stil te zwijgen,/ Als 't spreeken spotternij verwekt ze noemt zich, besmet van lippen, en bidt: - bewaar de deuren van mijn mond. - Blijkbaar valt het haar lang niet gemakkelijk, zich zwijgend te schikken; de algemeengehouden opmerkingen van later tijd krijgen in het licht van deze gebeden wel een zeer persoonlijk accent.

Binnen enkele jaren schijnt Aagje in drie verschillende diensten te zijn geweest; maar zonder te slagen. Dan probeert ze, ongetwijfeld door belangstellenden geholpen, de kost te verdienen door het verzorgen van koffie, thee en andere benodigdheden aan goede vrienden, een bezigheid, die haar zeker meer gelegenheid liet voor geestesarbeid, maar die in de verhouding tot deze vrienden iets vernederends moest brengen.

De figuur van Naatje Hofman, het talentvolle jonge meisje in *Cornelia Wildschut*, dat op een soortgelijke manier in haar onderhoud moet voorzien, is niet alleen op Deken's ervaringen gegrond. Even dikwijls spreken hier herinneringen aan de hautain-domme nieuwsgierigheid der Beemster beau-monde tegenover Betje Wolff als jong dichteres. Maar de vernedering door Naatje gevoeld over de verkapte weigering van vermogende vrienden, als zij ‘om de gunst verzoekt’, is wel heel duidelijk Aagje's ervaring: - de eene spijt het wezenlijk dat zij mij niet eerder gekend heeft; de tweede heeft een knecht uitgetrouwd, die in dezelfde waaren doet; de derde heeft juist een kistje thee gekocht bij de Compagnie... - Het was niet gemakkelijk, zulke antwoorden te verduwen. In de ironie van Naatje schrijnt de pijn nog na.

aant.

Misschien door bemiddeling der regenten, die hun dichterlijke pupil aan een betrekking wilden helpen in een geestverwante omgeving, komt Aagje omstreeks dezen tijd (1769) in aanraking met Maria Bosch, die als dichteres reeds enigen naam schijnt te hebben gehad.

De jonge vrouwen sluiten een tedere vriendschap en ze maken te samen ‘groote vorderingen in de Poëzij’. - Reeds in '69 horen we iets van een plan tot samenwoning, maar eerst in den loop van het volgend jaar moet dit zijn beslag hebben gekregen. Als vriendinverzorgster van de ziekelijke Maria komt Deken in huis bij de weduwe Bosch.

O, zo menselijk en dweepziek is de vriendschap, die deze dichterlijkvrome zielen in lichte laaie zet, vooral van Aagje's kant. Wel houdt ze den band met het weeshuis aan - getuige haar gedichten bij plechtige of feestelijke gelegenheden - en ze heeft nog haar oude vriendinnen uit het dochtershuis, Maria Bavink en haar jongere zuster, Femmina. Maar die oude vriendschappen hadden haar nooit gegeven, wat Maria Bosch haar nu schenkt; ze was onder haar weeshuisvriendinnen de meest begaafde, de leidster geweest, thans vindt ze de gelijke in dichterlijk streven, de bewonderde meerdere in vroomheid van gemoed.

En dat niet alleen: ze kent voor het eerst het onweerstaanbare van een haar geheel vervullende genegenheid, te dieper omdat ze als kind van familieliefde slechts de schim had gekend in het grote weeshuisgezin.

Al de kracht van onzelfzuchtig liefhebben, die in haar schuilt, keert Aagje tot Maria.

Weldra opent zich dan het blijde vooruitzicht op een gezellig thuis, op dagelijksen omgang met de geliefde vriendin; het vooruitzicht haar in ziekte te mogen helpen en verzorgen; met haar te lezen en te werken in haar gezonde dagen. Niet langer zullen de jaren voorbijgaan in eenzaamheid, in den sleur van eentonig huiswerk; ze zal bevrijd zijn van de vernederende noodzaak, met haar handeltje de kost te winnen. Geen wonder, dat ze vol ongeduldig verlangen is: - Laat mij toch, smeekt ze, 't gaa hoe 't gaa, met mijn Maria leeven!/ Gun mij deez bede, o Vriend der vrienden! 'k wensch niet meer. -

Maar het is zelden, dat we deze vriendschap in zo menselijke gedaante zien.

In allen eenvoud had eens Camphuysen zijn vriend toegezongen dat: Alleen die vriendschap een blij eind geeft,/ Die op de Vriendschap Gods haar eenig fondament heeft; - in Aagje's zangen aan Maria wordt dit luidkeels uitgegalmd en alle trouwhartigheid, alle echtheid dreigen in dezen galm teloor te gaan:

aant.

- Ruk U geheel met mij dan los van de aarde, - roept ze Maria toe; in den vloed van Gods liefde willen zij verdrinken!

Eén ding verontrust haar in haar geluk: treedt deze genegenheid, die haar gehele hart inneemt, die ‘naast God, haar beste toevlugt is in 't strijdend leven,’ niet in een plaats die aan God toebehoort?

Dit is geen fraze. Aagje's ontroering is merkbaar door de conventioneel-hoogdravende regels heen. Ze móést voelen, hoe Maria een troost, een blijdschap in haar leven bracht, veel onmiddellijker, veel doordringender dan die haar godsdienst haar in den laatsten, moeilijken tijd, in eenzame gebeden en overpeinzingen had geschonken. En ze is opgevoed in een godsvrucht, los van de dingen dezer wereld, in een vroomheid, die geen algehele overgave aan menselijke genegenheid toeliet, opdat niet aan het Eeuwige werd tekort gedaan. Dus staat ze aarzelend en ontrust voor deze eerste, diep-menselijke aandoening in haar leven.

Maar ze stelt zich gerust: Maria is één met haar in vroom verlangen, in liefde tot God en de deugd: dan kan haar vriendschap een liefderijk God niet ongevallig zijn; ze mag zich er vrij aan overgeven. En ze verliest zich in een visioen, hoe eenmaal beider zielen zullen verenigd worden in eeuwigheid, tot een geestelijk huwelijk... Zwoel is het in Aagje's vriendschapshemel, ongezond bijna, al is ze in haar dweperij volkomen argeloos.

Betje Wolff's sentimentele vriendschapsverheerlijking, zelfs in haar meest overdreven tijd, blijft spontaan-menselijk, ze is zo uit het hart geweld. Aagje's uitingen klinken pompeus en hol, omdat ze zich de ongedwongen uiting van haar gevoelens verbiedt. Haar wanbegrip omtrent dichterlijkheid heeft daar zeker ook schuld aan. Maar nog meer haar verkeerd begrepen onwereldsheid, die haar er toe brengt steeds haar genegenheid in hoger sfeer te willen zien en met stichtelijkheid te omhullen. Eenvoudig-menselijke vriendschap wantrouwt ze als profaan en aards.

En als toch haar liefde voor Maria, de smart over haar lijden, over haar dood om uiting vraagt, gebiedend en onweerstaanbaar, dan verzinkt ze in een sentimentele smartkoestering, die ondanks de oprechtheid van haar rouw onecht is, zoals het versmaden van het menselijke in haar genegenheid onecht was geweest:

> - Ik kieze om U den dood van mijn vriendin te maalen
> Den doodschen nacht, waarin mijn geest haar schim ziet dwaalen;
> Een flaauwe lamp verlicht de doodkist en de baar,
> Waaraan ik weenend schrijve, als aan mijn lezenaar. -

Zo zal ze, in de eerste ogenblikken van haar groot verdriet, den dood van Maria aan een vriendin melden. Het is Rhijnvis Feith op zijn ergst en - in werkelijkheid!

aant.

Intussen, in 1769 is Aagje van dergelijke sombere gevoelens nog ver. Te geruster verliest ze zich in hemelvisioenen, omdat er in haar hart nog geen plaats is voor de gedachte aan dood en scheiding.

Naast Deken's *Vriendschapsoffer* lijkt dat van Maria, met het onderschrift: aan mijne hooggeachte Vriendinne, koel. Laat ons samen streven naar hetzelfde hemels doelwit is ook háár thema; maar zij smaakt in alle gerustheid het zoet van deze vriendschap als ‘voorgenot van hemelweelde’. Ze kent niet Aagje's hevige bewogenheid en dus ook niet de angst, door deze vriendschap God te kort te zullen doen. Wel kleedt ook zij haar gevoelens in liefdestermen, afleggers uit de minnepoëzie der Renaissance, die deze geestelijke genegenheid heel wonderlijk staan. Maar dit is enkel conventie; in háár werden geen verborgen krachten opgewoeld. Want Maria is inderdaad, wat Aagje zou willen zijn: een geboren bagijntje. Teer en weinig naar het leven gericht, is ze tevreden in de zachte koestering van haar familiekring, moeder en getrouwde zuster. Ze is zeer gehecht aan haar vriendin, die haar dichterlijke neigingen deelt; maar haar dieper geluk vindt ze in de stille afzondering van vromen zelfinkeer, van zacht-extatisch geloof. Ze mist de levenssappen, die dringen tot werken en genieten; slechts lichaamslijden is haar leerschool geweest.

Mild is ze in haar oordeel over anderen, streng voor zichzelf, ootmoedig en heel bescheiden. In de al te nauwgezette verdeemoediging over de kleine zonden van haar dadenloos leventje kent ook zij wel de zielsangst van een die zich gering en onwaardig weet, schuldig tegenover de stralende reinheid Gods; maar weldra keert zich haar vroom vertrouwen weer tot Zijn barmhartigheid en de liefde van haar Heiland.

Háár *Bespiegeling over het Genoegen* behoeft geen rekening te houden met drang naar levensgenieting en menselijk geluk, gelijk die van Betje Wolff gedaan had:

> - Door hetgeen ons 't oor kan streelen, 't oog vermaakt en 't hart verrukt/
> Wordt de vrije geest belemmerd, afgemat, terneergedrukt;
> ziedaar Maria's uitspraak en ze klinkt uit dezen mond niet gewild. -

Al wat Aagje als ideaal had voorgezweefd, leek in Maria verwezenlijkt. Haar eigen moeilijkheden moesten wel onbeduidend schijnen, als ze Maria's lijden zag, en hoe zondig was haar murmureren bij Maria's gelatenheid, haar losheid van dit leven. Beschamend was haar deemoed, bovenaards haar stil vertrouwen, schoon boven alles haar afwerping van 's werelds lusten en lasten, haar opgaan in stervensverlangen en hemelheerlijkheid!

Zo komt tot Aagje, gelijk eens tot Betje Wolff, maar zuiverder, zonder

aant.

het bijmengsel van levenszatheid, dat de godsdienstige sentimentaliteit à la Young aankleefde, een godsdienstig ideaal, dat het aardse leven verwerpt, om zich weg te dromen in de zaligheid van het stervensuur. Het wordt door haar gretig aanvaard en werkt diep door.

Heel veel later zal ze een dergelijke gemoedstoestand schetsen in Mietje, de hoofdpersoon in het *Geschrift eener bejaarde Vrouw*. Na het bijwonen van den doop te Rijnsburg geeft deze zich over aan godsdienstige gepeinzen: - met een zweem van zwaarmoedigheid, rijk aan zachte traanen en ledige bespiegelingen. Ze deed in 't geheel geen pogingen, om opnieuw den kring van haar pligten uit te zetten en op te volgen. - Haar gezonde omgeving echter brengt haar spoedig tot de overtuiging: - dat hare ingekeertheid, hare afgetrokkenheid, hare traagheid, hare vochtige ogen, met moeite ingehouden zugten, niets hadden toegebragt om haar zedelijk beter te maken. -

Wat hier geschilderd wordt als een jonge-meisjesdweperij, snel opgekomen en snel genezen, is gedurende jaren Aagje's zielstoestand geweest. Bijna onmerkbaar had zich de overgang van de wel onwereldse, maar niet eenzijdig op het sterven gerichte vroomheid van haar weeshuistijd tot de versomberde godsvrucht van Maria's kring in haar voltrokken. Ook deze laatste bleef ondogmatisch, van een botsing met de vrijzinnige beginselen, haar sinds haar jeugd geleerd, was geen sprake. Ze vindt slechts, na de vrome afzondering van het weeshuis, een nog stiller, afgeslotener sfeer van peinzende godsvrucht, waarin Maria's gehele wezen, lichamelijk en geestelijk, opgaat. Hoe natuurlijk deze overgang scheen, inderdaad was ze een afwijking van het diepste wezen der Collegianten.

Dringend hadden dichters en denkers uit dien kring gemaand tot zelfinkeer, ootmoed en wereldverzaking, maar hun vroomheid had slechts zelden zich weggedroomd in doodsverlangen en hemelheerlijkheid. Het verst was hier Jan Luyken gegaan, voor wien iedere schoonheid van deze aarde de afstraling van hoger heerlijkheid was geweest, in wiens verzen hemelverlangen en liefdessmachten naar God en Jezus hadden geweend en gejubeld, opgeweld uit de diepten van zijn mystieke dichterziel.

Maar ook bij hem had de verwerping van het aardse berust op diepe levenskennis. Liefdevol was zijn dichtersblik doorgedrongen zelfs tot de geringste schoonheden van het menselijk bedrijf en zijn vroomheid had ze opgeheven in de straling van goddelijk licht. Zijn hemelverlangen blijft ver van dadenloos-somber dwepen, het schraagt een ernstige, maar blijde wellevenskunst.

Camphuysen had wel krachtig zijn stem verheven tegen wereldse verlokkingen, hij had met zichzelf geworsteld om los te worden van het aardse. Maar zijn vroomheid had zich niet in eenzame extase ten

aant.

hemel, doch in liefde en mededogen tot de mensheid gekeerd. Zelden wenden zich zijn verzen tot den dood, en dan nog is deze hem de strenge, noodzakelijke, die in zichzelf noch goed, noch kwaad is, maar dit wordt: - na dat hij goed of quaad is die ze lijd. - Als een enkele maal het stervensverlangen doorklinkt in zijn verzen, dan is het als een kreet om verlossing, spontaan en menselijk. Een dergelijk smachten te verheffen tot het beginsel van ware godsvrucht is hem geheel vreemd. En gelijk Camphuysen en Luyken hadden andere Collegianten de 'lust om ontbonden te zijn' slechts zelden tot onderwerp van hun zangen gekozen, maar deze, opwekkend en vermanend, op wèlleven gericht.

Was het wonder, dat Aagje deze grote les nog niet begrijpen kon? Haar horizon was zo beperkt; haar godsdienst had op zoveel hoger plan gezweefd dan haar nederige dagtaak, dat het ondoenlijk moest schijnen in het leven-zelf bezieling voor haar vroomheid te vinden.

En toen door haar vriendschap met Maria weer hogere idealen zich hadden gemengd in het leven van iederen dag, nodigde alles nog dringender tot weemoedig peinzen. Ver blijft haar kring verwijderd van wilskrachtige werkzaaamheid; in dit huisgezin met een oude moeder, gekweld door onrust over haar kind, een dochter, altijd zwak en telkens ernstig ziek, is het zo natuurlijk zich vertrouwd te maken met de doodsgedachte, zo troostrijk zich te vermeien in hemelvisioenen aan gene zijde van het nabije stervensuur. Hoe zou zich de zielskracht op het leven richten, waar de voortdurende dreiging van dit vreselijk ogenblik alleen kan verzacht worden door vroom hemelverlangen?

Wat Aagje heeft doorgemaakt in de laatste dagen vóór Maria's dood, verraadt haar hartekreet: - Dit is geen scheiden, neen, dit is erbarmelijk scheuren! - Maar hoe ondragelijk het voor haar was Maria's lijden te zien en de leegte van de scheiding te dragen, voor haarzelf, die kracht had tot werken en leven, kon dit staren op dood en hiernamaals niets dan lege verbeelding zijn. Dat ze dit wilde maken tot *eigen* werkelijkheid, tot *het* beginsel van vroomheid in zichzelf en iedereen, is de grote vergissing.

Derde hoofdstuk
Kentering

In Maria's omgeving had Aagje kennisgemaakt met andere vromen van gelijke nauwgezetheid. Tot de vertrouwdste vrienden behoren een zekere Hendrik Reinhart en Elisabeth Maria Schreuder, met haar broer, Frederik Isaäc. Ze zijn van huis uit Hervormd, maar in 't bijzonder van Hendrik en Elisabeth horen we, dat ze zich nauw bij de opvattingen in den kring van Maria Bosch aansluiten. De eerste pleegt geregeld de oefeningen, waarbij Maria voorgaat, bij te wonen. Door de beide vriendinnen, tien jaar ouder dan hij, wordt Reinhart om strijd geprezen, wegens zijn nauwgezetheid en godsvrucht die hem, hoe jong ook: - de waereld en al 't waereldse tot een last doet worden. - Het is voor Aagje een vreugd, dat in hun kring geen verschil van godsdienstsecte meer geldt, dat liefde tot Jezus zowel bij Hendrik als bij Elisabeth alles is.

Naast al of niet stichtelijke loftuitingen - ook talent en fraai vernuft krijgen hun deel - worden in de gewisselde gedichten vermaningen niet gespaard; nederigheid en deugd luid aangeprezen. Maar in den grond is men er wonderwel met zichzelf en elkander tevreden; ijdelheid en zelfgenoegzaamheid vinden niet zelden een veilig schuilhoekje in den zwaarwichtigen ernst der vrome regels.

Ook Aagje is mild met haar bewondering voor vriendinnen en vrienden, en vol lof over hun gezelschap *Liefde en Eendragt*, waarin verlicht oordeel, zuivere godsvrucht en wil tot deugd leven, waarin ‘elk leeraar is en zelf van God geleerd wordt’. - Ook de teedre kunne mag er onbeschroomd van Jezus' leer getuigen, zo vertelt ze. Dit was een vrijheid van spreken, zelfs in Collegiantenkring ongewoon. Met haar grote belangstelling voor godsdienstige vraagstukken moet zij zelf menig keer van deze vrijheid hebben gebruik gemaakt.

Of ze echter op den duur en diep innerlijk, met zichzelf en met den daar heersenden geest vrede heeft gehad?

In haar zelfbeschouwingen van deze jaren is een groeiende onvoldaanheid merkbaar. Reeds in 1769 horen we haar klagen, dat zij

aant.

nutteloos haar tijd laat voorbijgaan: - ze léefde niet, zij ‘bewoog’ zich acht-en-twintig jaren; duizendmaal heeft ze God haar hart aangeboden duizendmaal het Hem weer ontroofd. Op dit tijdstip hield mogelijk deze stemming nog verband met haar omstandigheden; ze was nog niet de huisgenote van de hartsvriendin en had het moeilijk. Maar twee jaar later, in den bloei van haar vriendschap, blijkt ze nog minder tevreden over zichzelf:

- Mijne uuren, dagen, maanden, jaaren/Gaan voort; maar ik, ik ga terug -; zo klaagt ze, en voegt er - merkwaardige zelfbekentenis - bij:

> - Dan ga ik vóór, dan achterwaarts
> Nu vlieg ik als het vlugtig leven
> *Dan zoek ik 't hemelsch, dan weer 't aardsch;*
> 'k Word stadig gints en weer gedreeven:
> *Mijn waarlijk recht godsdienstig vuur*
> *Verdooft in eenen dag en uur.* -

De boog is te strak gespannen, haar gedachtenpijlen zijn te zeer op de dingen buiten deze wereld gericht geweest. Ze treffen geen doel, verliezen zich in het onwerkelijke, met als gevolg ontevredenheid met zich zelf en een onbestemd gevoel van leegte.

Dit zijn de eerste tekenen van een kentering, die Deken tenslotte uit sentimentele zelfbepeinzing zal voeren tot het leven en de daad, al begrijpt ze vooreerst niet, dat haar onvoldaanheid slechts wijken kan, als zij niet langer haar ‘waarlijk recht godsdienstig vuur’ buiten de betrachting zoekt; al beproeft ze veeleer genezing te vinden in tegengestelde richting. Nog lang doet ze haar aard, die humor had naast ernst, die vroeg om ruimer levensbelangstelling, geweld aan. Ze verwijt zich - heel begrijpelijk met Maria's voorbeeld voor ogen - lauwheid, gebrek aan zelfinkeer en geloof; ze juicht slechts over de al te zeldzame ogenblikken, waarin zij met de vriendin in nachtelijke gebeden de ware vervoering des harten smaken kan. Maar veel vaker is het alleen ontmoediging en schaamte wat ze voelt tegenover Maria's deemoed: - Hoe dikwijls heb ik niet mijn eigen zielsgebreken/Ontdekt, verfoeid, betreurd in haar zielroerend smeken. -

Een heilige zal Maria haar toeschijnen in die laatste levensuren, als zij, bevrijd van alle geestelijke worsteling, in stil vertrouwen zich opnieuw aan haar God verbindt door de eenvoudige plechtigheid van een laatste Avondmaal, in vrome vertrouwelijkheid gebruikt. Hoe zou ze na die onvergetelijke ogenblikken een anderen weg kunnen zien om de volmaking na te streven, dan die waarlangs de aangebeden zieke was gegaan?

Toch is er reeds vóór Maria's dood, naast de overheersende stemming van weemoedige bespiegeling en doodsverheerlijking, een

aant.

schuchter streven in andere richting. Uit 1773 al zijn er gedichten, wel stichtelijk, maar tegelijk praktisch-opvoedkundig; godsdienstig van toon, maar niet meer gevangen in vage gevoelsvroomheid. Haar gezonde wils- en daadkracht poogt een taak te vinden, die haar op den duur midden in het leven zal voeren: ze wil haar krachten geven aan de zedelijke opvoeding der jeugd.

Ook krijgt ze weer aandacht voor de verstandelijke zijde van de Collegiantenovertuiging, die ze verdedigt tegen vijanden ter rechter en ter linker zijde.

Zo begint ze een dubbele maatschappelijke taak voor zich te zien en als ze na Maria's overlijden terugkeert tot haar vroeger, armelijk bestaan, bepaalt zich haar leven, hoe zorgelijk ook, niet meer tot een doelloos peinzen en even doelloos zwoegen voor het dagelijks brood.

Haar moeilijkheden waren niet gering. Bijzonderheden ontbreken, maar de woorden van haar levensbeschrijver over dezen tijd zeggen genoeg: - Na het overlijden van deze heur kunstgezellin en verzorgster leidde zij een eenigszins zwervend leven en verkeerde in gantsch geen gunstige omstandigheden. -

Wel blijft ze in een milieu verkeren, waar men haar om haar talent en haar vromen ernst waardeert en waar ze als gelijke behandeld wordt. Sinds enige jaren al was ze ook den kring van Lucretia Van Winter-Van Merken nader getreden; in 1771 had zij den jongen Pieter Van Winter met een bruiloftsgedicht vereerd. Door de bemiddeling der Van Winters en van Ploos Van Amstel heeft toenadering plaats tussen Aagje en haar achterneef Hendrik Busserus, die naar 't schijnt eerst weinig gesticht was geweest over haar ‘Sociniaanse’ opvoeding in het Collegiantenweeshuis. Deken wijdt in 1774 een verjaarsdicht aan hem en draagt hem het volgend jaar haar dichtbundel op. Hij zal haar later in zijn testament ruim bedenken. Tijdens zijn leven echter schijnt deze ‘verzoening’ weinig verandering te hebben gebracht in haar sobere omstandigheden.

Vooreerst blijft Maria's kringetje haar nog het naast. Ook lijkt het, of enkele van haar Collegiantenvrienden niet al te welwillend haar verdieptheid in Maria hadden gezien. Althans het echtpaar De la Lande, met wie Aagje reeds als weesmeisje in vriendschappelijke betrekking had gestaan, had zich min of meer verwaarloosd gevoeld en is nu weinig geneigd de oude verhouding te herstellen. Eerst vele jaren later zullen zij elkaar weer nader komen.

Met hoeveel veerkracht ze zich uit de armelijke sfeer van haar dagelijks leven weet op te heffen bewijst de letterkundige taak, die ze dadelijk ter hand neemt. Het persklaar maken van den bundel gedichten van haar en Maria is haar eerste zorg. Het is een daad van piëteit; maar bovendien het eerste bewijs, dat het haar ernst is met

aant.

haar nieuwe levensdoel: door zededichten op te voeden en te verheffen.

Er was in de Collegianten een sterk-maatschappelijke en opvoedkundige trek. Talrijk zijn in hun bundels de vermaanliederen, zowel tot de jeugd gericht als tot de broeders en zusters, wier zielewacht sluimeren, wier weerbaarheid als Christenstrijder verslappen mocht. Goede hemelburgers te vormen is het doel; maar sluit dit niet in het kweken van goede burgers dezer wereld, althans in zedelijken zin?

Zo zal ook in Aagje, naarmate zij een ruimer veld van arbeid tracht te vinden, de maatschappelijke belangstelling groeien, een belangstelling, die zich in de eerste plaats richt op moeder en kind. -

Van alle vrienden, die Maria hadden omringd, prijken lofdichten vóór in den bundel. Maar onder één der lofsonnetten vinden we een nieuwen naam: dien van Jan Everhard Grave, den Luthersen koopman-dichter, die een jaar later ook met Betje Wolff zal kennismaken.

Grave is een man van heel ander slag dan de nauwgezette vromen uit Aagje's kringetje. Hij is een verdienstelijk lid van de Lutherse gemeente en heeft genoeg ernst en talent, om Gellert's liederen te vertalen en aldus een bijdrage te leveren tot verbetering van de Luthersen kerkzang. Maar bovendien beschikt hij in het dagelijks leven over een voorraad gezonde boert en vlug vernuft, die hem in zijn latere briefwisseling met Betje Wolff in staat zal stellen, zijn kwieke correspondente met gelijke munt te betalen.

Heeft Aagje in Grave's gezelligen huiselijken kring, waarin ook Wolffje zo graag zal verkeren, het gezond, vrolijk lachen geleerd, en de waarde van natuurlijke levensvreugd leren begrijpen? Heeft deze omgang de omwenteling voorbereid, die zich na haar kennismaking met Betje zo verrassend snel voltrekt? - Zeker is, dat Deken zich al heel spoedig in Grave's huiselijken kring heeft thuis gevoeld en zich daar van een geheel nieuwe zijde laat zien.

Intussen zijn er tekenen van een ommekeer, die veel dieper gaat. Reeds geruimen tijd vóór het persoonlijk contact blijkt Deken voor de geschriften van de beroemde, maar in veler ogen beruchte Beemster domineesvrouw zulk een bewondering te hebben opgevat, dat deze, vooreerst onbewust, de oorzaak wordt van een groeiende vervreemding tussen Aagje en haar nauwgezette vrienden, met name Reinhart en Elisabeth Maria Schreuder.

Kennismakend met Betje's werk, had Deken zich onweerstaanbaar aangetrokken gevoeld tot: - haar deftigen, reinen, verheven en vrolijken godsdienst (vooral het laatste epitheton is welsprekend!) en haar ernst, die een ernst van den Bijbel is. - Haar gevoel van geest-

aant.

verwantschap groeit, naarmate zijzelf de nutteloosheid gaat beseffen van sombere bespiegeling en zich haar drang tot maatschappelijk werkzaam-zijn meer bewust wordt.

Alles in haar dringt tot liefde en verering voor de vertolkster van een geloof, dat vóór alles betrachting is, een godsdienst, onafhankelijk van elk gezag, zo dit niet gedragen wordt door persoonlijke overtuiging; voor de verdedigster van liefde en barmhartigheid tegenover hen die, gelijk ze schrijft, geen vriendelijke trek in het vriendelijk aanschijn van den goedertieren Vader des menschelijken geslagts ontdekken kunnen. - Zo kiest ze voluit partij voor Betje in haar strijd tegen de orthodoxie. Meer dan aan de felle hekeldichten zullen we bij deze woorden te denken hebben aan werk als de *Voorrede* voor Craig's Essay en *Brief van Arnold Geesteranus*, met hun waardige en opbouwende kritiek.

Maar - zonderlinge geruchten doen de ronde over het persoonlijk leven van de schrijfster, geruchten die kwalijk te rijmen zijn met dien ernst, die eerlijke overtuiging in haar geschriften. Natuurlijk - ze heeft vijanden, zij het alleen maar onder haar theologische tegenstanders; maar toch, ze is van onvoorzichtigheden, zotheden zeker niet vrij te pleiten. Wel weigert Aagje's hart te geloven aan het wezenlijk slechte, dat haar ter ore is gekomen, en ze stelt dat onvoorzichtige, 't welk den schijn van kwaad heeft, op rekening van Betje's temperament. Ze begrijpt ‘den geweldigen strijd, die zij met haar levendigen aard te voeren heeft’; o, kon ze de onvoorzichtige ten goede leiden, haar overtuigen, dat deze weg van wereldsheid, van ijdele, zij het niet werkelijk slechte verstrooiingen, waarop ze sinds jaren wandelt, haar moet verwijderen van haar eeuwig heil! - Is het niet haar Christenplicht de dwalende, zwakke zuster den weg te wijzen? - Zo wordt meer dan ooit de geest der Collegiantenvermaning over Aagje vaardig, nu angst en afkeer voor de lichtzinnige neigingen van juffrouw Wolff in haar hart strijd voeren met groeiende bewondering voor de dichteres, zo fris-persoonlijk en ernstig in haar werk, zo dapper in de verdediging van haar overtuiging.

Herhaaldelijk maakt ze plannen om toegang tot Betje's hart te verkrijgen, om te trachten haar te genezen van die grilligheden, waarvoor ze mogelijk meer gestraft is dan ze verdiende. Hoeveel liefderijke, oprechte tranen heeft ze al om haar gestort, hoeveel vurige gebeden voor haar ten hemel gezonden!

Aagje's omgeving ziet haar verering voor de vermaarde, maar veelomstreden juffrouw Wolff met toenemende onrust. Mogelijk neigden sommigen van hen, van huis-uit Hervormd en dus allicht dogmatischer dan zelfs de meest nauwgezette Collegiant, tot het standpunt van Betje's tegenstanders in den strijd, die juist zijn grootste felheid

aant.

bereikt had en stonden zij aldus in beginsel tegenover de verlichte dichteres.

Hoe het zij, hun onwereldse gestrengheid vindt geen verontschuldiging voor Betje's optreden; ze zijn gereed het kwaad te geloven, hard te oordelen en te veroordelen; vroomheid en zedelijke ernst onder een zo luchthartig uiterlijk is in hun ogen onbestaanbaar.

Aagje zal zich in haar eersten brief aan Wolffje zeer verontwaardigd tonen over: die schepselen, die, zelf broos en gebrekkig, voorbarig en streng oordelen over hunne zwakke doch welmenende natuurgenoten. - Blijkbaar had ze het over de Beemster dominese met haar vrienden duchtig aan de stok gehad. Het was uitgelopen op hoge woorden en men had Deken dikwijls met drift tegemoet gevoerd, dat ze geen kwaad in Betje wilde zien en dat haar gunstig vooroordeel haar geschikt maakte, door deze bedorven te worden.

Vele jaren later gedenkt Aagje, hoe ze in het begin voor haar vriendschap heeft moeten strijden: - En nu nog dank ik de aanbiddelijke Voorzienigheid, besluit ze, die mij die sterkte van geest, dat vaste caracter schonk, die mij verhief boven het ‘wat zal de waereld zeggen’. - Het is dan 1800; bijna een kwart eeuw heeft zij met Wolffje geleefd en gewerkt en hun vriendschap is tot een onverbrekelijke eenheid gegroeid, spijt alle ‘haatelijke profetiën’ van hen, wier gewaande mensenkennis een spoedige mislukking had voorspeld.

aant.

Vierde hoofdstuk
Aagje's vermanende brief en de gevolgen

De strijd is in vollen gang, als Grave, ongetwijfeld op de hoogte van de moeilijkheden, waarin Deken door haar gevoelens voor zijn nieuwe Beemster vriendin wordt gebracht, Betje voor het eerst over haar Amsterdamse vereerster spreekt. Deze wil er meer van weten en haar zelfs graag eens ontmoeten: - omdat zij zo wel eens een woordje kwaad van me gekakeld heeft, alleen om te zien of ik haar kan beduyen dat ik het haar vergeef. - (12 Juli 1776). Grave brengt deze woorden aan Aagje over en nu barst de bom! Zij kwaad gesproken van de vrouw, voor wie ze zich de verwijten op den hals heeft gehaald van haar bezorgde vrienden!? - Aagje kan het niet verkroppen en, aangemoedigd door diezelfde vrienden, die nu ze haar zo verontwaardigd zien, hopen op een ommekeer in haar verderfelijke gevoelens, schrijft ze Betje haar eersten brief (begin Augustus 1776). Met alle kracht verdedigt ze zich tegen Wolffje's losjes geuite beschuldiging. Maar tegelijk moet het haar van het hart: - hoe zwaar het eeuwig heil der vereerde dichteres haar op de ziele weegt! - Al haar bezwaren, maar tegelijk al haar bewondering stort ze uit; haar vermaningen, haar bezorgdheid. En dit alles is ondanks de zwaarwichtigheid, zo hartelijk, zo ernstig en eerlijk, dat deze brief een smeekbede wordt, inplaats van een verwijt; smeekbede, dat de genegenheid en de verering te midden van alle onrust en twijfel in haar ontwaakt, mogen ontbloeien, nu ze eindelijk in persoonlijke aanraking zijn gekomen. O, zo bereid is ze, met al haar verontwaardiging, niets dan goeds te geloven, als ze maar durfde, als ze maar kon!

Zo is de onderstroom van Aagje's woorden. Maar er waren vermaningen en beschuldigingen in den brief, wijsneuzig en onrechtvaardig genoeg, om een veel bedaarder karakter dan Betje Wolff vuur te doen vatten. Verwijten te krijgen over haar zonderling gedrag, over gebrek aan zelfbeheersing van iemand, die haar leven slechts van den buitenkant kende, en dan nog maar bij geruchte; te moeten

aant.

horen, dat zij: - die in staat zou zijn om een waereld te hervormen, zo weinig vermoogen op haar zelve schijnt te oefenen...!

Dat Betje's eerste opwelling er een is van ziedende verontwaardiging, spreekt, gegeven haar temperament, vanzelf. Hoe zou ze vroeger zonder zich te bedenken, haar vermaanster van een scherp, en niet heel billijk antwoord gediend hebben!

Maar zoveel ‘vermoogen’ heeft Wolffje, - en dat op een punt, waarop ze zich erger dingen te verwijten had, dan t.o.v. haar ‘wereldsheid’ - wèl op zichzelf verkregen, dat ze tegenover de vrienden, bij wie ze hem ontvangt, weet te zwijgen over ‘dien hoonenden brief’ en zich bij het beantwoorden ervan weet te beheersen, al welt in den aanvang haar drift nog omhoog. Ze dwingt zich, slechts te luisteren naar wat haar billijkheid, haar mensenkennis haar tonen: de eerlijkheid van de schrijfster, haar genegenheid en bewondering, schuilend onder de ‘verregaande en honende bewoordingen’, het verschil in beider leven en karakter, dat Deken verlokt heeft, uit den schuilhoek van haar onbesprokenheid, de wereldse juffrouw Wolff te oordelen.

Hadden Aagje's oude vrienden gehoopt, hun half-afvallige zuster terug te winnen, nu de zaak tot een crisis was gekomen? - Een hooghartig stilzwijgen van Betje's kant of een scherpe afwijzing van iedere beschuldiging, had wellicht deze uitwerking gehad. Niet dit eerlijk, begrijpend antwoord, waarin ze toegaf de moeilijkheden, waarmee ze door omstandigheden en temperament te strijden had, maar tegelijk rustig-beslist iederen twijfel aan haar ernst en rechtschapenheid van zich wees; waarin ze wel zich gevoelig toonde voor den toon van Aagje's brief, maar de goede bedoelingen ervan waardeerde; waarin ze tenslotte, spontaan-hartelijk aan het vriendschaps-verlangen van haar ‘zoete vermaanster’, tegemoetkwam. (Brief van 4 Aug. '76).

Wat dit zelfbedwang Betje had gekost, weten we uit haar brief aan Grave van dienzelfden vierden Augustus: - De brief van jufvr. Deken heeft mij tot in mijn ziel getroffen, zegt ze. Nooit heb ik zulk een brief ontvangen. En ze voegt erbij: zo ik niet over mijzelf had gezegepraald, hij waare onbeantwoord gebleven. - Een bezoek aan Grave wil ze liever nog even uitstellen: - zonder mijn blijmoedigheid kom ik niet, wees daar gerust op, maar ze is door Jufvr. Deken's brief geheel achter de wolken. - Een bekentenis, die te meer waarde geeft aan Betje's gematigden en begrijpenden toon.

Deken antwoordt onmiddellijk, voorlopig in een kort briefje. Ze is door Betje's brief ‘kapot geraakt’. Ze heeft hem gelezen en herlezen; met de grootste verwondering, allersterkste ontroering en de hartverscheurendste smarte. - (Alles in superlatieven!). Ze zal

aant.

binnenkort in een uitvoeriger brief haar verdediging laten volgen. Een voornemen, dat door Wolffje wijselijk in de kiem wordt gesmoord. Dit eerste spontane antwoord is haar genoeg; ze heeft immers duidelijk gezien, dat Deken ‘en peine’ was, en ze vreest dat die verdediging ‘met kunst en hulp’ zal worden opgesteld.

Zo is dan Aagje voor goed gewonnen; diep schaamt ze zich over den vroegeren twijfel, den geestelijken hoogmoed van haar wijze vermaningen. Nu erkent ze de waarheid in Betje's woorden: - zie zelf of mijn hart uw genezende hand nodig heeft, het is gezond. - Ze heeft uit haar brief haar ‘onschuldig, edel caracter’ gezien; ze heeft haar lief, meer dan ooit; ze begrijpt, dat haar vrienden afgoderij met haar begaan. - Ze is er zelf, in de reactie op haar ootmoedig schuldbesef, ook na aan toe!

Met een nauwkeurigheid, waaraan behaagzucht niet vreemd is, zet Betje intussen in haar brieven aan Grave de beweegredenen van haar houding haarfijn uiteen. Toch meent ze wat ze zegt. Ze is edelmoedig en oprecht in haar toenadering en volhardt getrouw in de verdediging van Deken tegen kwaadsprekerijtjes, of de al te voorzichtige nuchterheid van Grave. Maar ze weet meteen, dat het een zeer aangename gewaarwording is, den mooien rol toebedeeld te krijgen in' s levens toneelspel.

Voor Aagje, eenvoudige van hart, spreekt hier niets dan de ‘zuiverste deugd’, die geen prachtige vertoning maakt, maar pleit voor haar natuurgenoot, door wie zij was gegriefd.

In 1777, kort vóór het begin der samenwoning, geeft ze van de vereerde vriendin de volgende schets: Betje's talenten, haar roem, zijn alleen oorzaak van den laster, die haar vervolgt; niet haar gebreken, maar louter haar deugden zijn het, die de kwaadaardigheid vat op haar geven: - Gij doet geen kwaad; maar ach, gij weet het niet te vreezen,/ Argdenkendheid is nooit uw grootste deugd geweest./ Gij spreekt zo als gij denkt; gij kunt niet anders spreeken!/ Dat is bij mij de vrugt van uw verheven geest./ Uw schranderheid is niet gevat op slimme treeken;/ Hoe menigmaal was men die schranderheid te loos... -

Het is niet te ontkennen, dat Betje's portret in Deken's eersten brief, al was het dan te donker aangezet, meer gelijkend is, dan dit beeld van kinderlijke argeloosheid.

De tegenstelling tussen Wolffje's gedrag en dat van Aagje's oude vrienden, kon Deken slechts versterken in haar liefde en bewondering. Vooral ‘R. en zijn vrouw’ - in wie we gemakkelijk Hendrik Reinhart en Elisabeth Maria Schreuder herkennen, sedert Maart 1776 een paar - zijn antipathiek. Ze trachten zelfs door een anoniemen brief aan Betje kwaad te stichten.

Een ontmoeting met deze beiden, waarin Betje terwille van Deken

toestemt, wordt een mislukking van weerskanten. Wolffje moet in haar hart niets hebben van ‘juffrouw R. met al haar savanterij’, evenmin als van haar ‘pedant manneke’, al laat ze zich nog goedig overhalen tot een verontschuldiging, dat ze Elisabeth bij een ontmoeting bij Grave ‘zo geretireerd had behandeld.’ Waarvoor ze een impertinent antwoord te slikken krijgt.

Het slot is, dat Deken zich aan deze, noch aan andere jaloerse vrienden meer gelegen laat liggen. Ze is nu volkomen overtuigd, dat hun vroompraterij zonder betrachting niet het ware is; dat in de luchtige spot, de bruuske eerlijkheid en gulle hartelijkheid van haar nieuwe vriendin meer diepte ligt, dan in de nauwgezetheid van den ouden kring. De uiterlijke luchthartigheid telt voor haar niet meer, nu ze weet, dat daar onder een ernstig en eerlijk Christendom leeft. ‘Deugd’, die schichtig elke aanraking met deze wereld vermijdt en zich op die schuwheid laat voorstaan is van een pover gehalte, tegenover de zedelijke kracht der ‘wereldse’ juffrouw Wolff, die zichzelf te midden van het leven wèl-leven had geleerd.

Een echo van dit alles klinkt in het derde deel van *Geschrift eener bejaarde vrouw*, dat geheel van Deken's hand is. Scherp tekent ze de dwalingen der angstvallig-onwereldse vroomheid in juffrouw Warin, Mietje's gouvernante, die in haar jonge jaren daarin gevangen was. Later had ze leren zien, dat de vroomheid der vrienden van dien tijd hen innerlijk niet één stap verder bracht, dat ze in geestelijke luiheid verstard waren, in hun zelfvoldaanheid hun boezemzonden niet kenden en weerloos bleken tegen verleiding.

De breuk met jaloerse Amsterdamse vrienden verwijdert Aagje niet van den Collegiantenkring. Zij gaat nog geregeld naar Rijnsburg ten Avondmaal; ze verkeert met Betje bij Amsterdamse en Rotterdamse geestverwanten en houdt o.m. met haar ‘Vader’ Agge Roskam Kool de betrekkingen aan.

Al wordt haar op den duur de geest der Rijnsburger vergadering wellicht te verstandelijk, te ‘schoolgeleerd’, ze blijft de grote beginselen ervan onveranderd voorstaan en huldigt, nu van alle overdrijving bevrijd, en diep ingeweven in haar werkzaam leven, den ouden godsdienst des harten. Zo laat Deken juffrouw Warin ook de ommekeer in haar gevoelens schetsen: - Werkeloze droefheid en nutteloze zelfverzinking zijn voorgoed gebannen, maar de levende kern van innerlijk Christendom ligt voor haar in streven naar zelfkennis en zelfvolmaking, in allen ootmoed. Ze bewaart haar tranen voor werkelijk, menselijk leed, maar dient met blijde onderwerping God, met liefde en opgewekte werkkracht haar vrienden en tijdgenoten. -

aant.

Het moet Aagje te moede zijn geweest, als kwam ze in een nieuwe luchtstreek, frisser en zonniger, dan ze ooit had gekend, toen ze in Betje's vertrouwelijken omgang werd opgenomen. En ze is er meteen thuis. Geen veelzeggender tegenstelling dan haar vroegere ‘vriendschappen in God’ en deze eerlijk-menselijke genegenheid.

Reeds de eerste gedichten aan Betje staan midden in de nieuwe werkelijkheid. Diepe bewondering voor deze vrouw met haar veelzijdige ontwikkeling, haar tact, haar fijne zelf- en mensenkennis, haar doorleefde vroomheid spreken steeds mee in Aagje's gevoelens. Maar vóór en boven alles stelt ze zich open voor de spontane bekoring, die van haar uitstraalt.

Jaren van vertrouwelijk samenleven en -werken verinnigen slechts deze idealiserende genegenheid. Er is iets roerends in, Deken, voor zichzelf zo uiterst bescheiden, steeds moedig op de bres te zien staan voor haar vriendin, wier kennis en fijnen geest, verborgen onder een ‘ongemaakt voorkomen’, zij nooit genoeg kan bewonderen.

En de grond van dit alles is en blijft voor Deken Wolffje's lieve, kunsteloze, kinderlijke eenvoud. - Heeft ze, ondanks haar idealiseren, haar te simpele voorstelling van Betje's ingewikkeld zieleleven, niet juist gezien? De onuitroeibare levenslust, de spontane innemendheid, die Wolffje met al haar tegenstrijdigheid, met haar ijdelheid en grillige nervositeit, ongerept heeft gehouden en gesterkt heeft met haar verstand en met haar wil, zijn ze niet haar nog altijd levende bekoring?

In Betje's uitingen tot en over Deken, vóór de persoonlijke kennismaking, zien we het bewust-charmerende allengs plaats maken voor eerlijke waardering.

De welwillendheid, waarmee ze aanstonds haar ‘zoete vermaanster’ tegemoet was gekomen, was echt geweest. Niettemin had ze daarbij allereerst bedoeld, Deken tot zich te trekken; ze wil haar wantrouwen overwinnen en de verering, die ze onder de verwijten geraden heeft, versterken.

Zoals soms in haar brieven aan mevrouw Van Winter-Van Merken, had ze tegenover Deken's kritiek al haar macht van bekoren te werk gesteld en, wat haar bij de deftige Amsterdamse dichteres slecht gelukt, slaagt gemakkelijk bij Aagje. Deze was immers al half veroverd, eer ze haar vermanend epistel schreef.

Als Betje kort daarop zich de eerste ontmoeting bij Grave voorstelt, is de behaagzucht nog aan het woord. Ze vermaakt zich al vooraf met den indruk, die de tegenstelling tussen haar beiden in den vriendenkring maken zal en - zij is daarbij duidelijk de hoofdpersoon: - Jufvrouw Deken, zo meent ze, zal daar staan: - statig, stijf, heel (hetgeen men zo noemt!) zedig gekleed, eenigszins verlegen, met een

aant.

ernstig gelaat sententiën sprekende, tegenover Betje, gekapt en gekleed als een fatsoenlijkmans kind, en sacque of in een gracieus wit négligeetje, vrolijk, vif, vriendelijk. - Zij zal Deken op haar gemak zetten, de vriendschap zal worden bezegeld: - Men scheidt; Deken wordt meer geadmireerd, maar Wolffje wordt meer bemind en daarmee zijn wij beiden 't meest tevreden. -

Vriendelijk is ze - maar een tikje neerbuigend. Ze ziet terdege den afstand: - Mej. Deken heeft zéker, zeker soort van bekwaamheden en ik acht haar te hoger, omdat zij het in zulk een lagen staat zoverre gebracht heeft. -

Maar in de volgende weken van drukke briefwisseling - ze hebben elkaar nog steeds niet ontmoet - gaat ze dieper zien dan uiterlijkheden. En niet alleen wordt haar hart al meer getroffen door de genegenheid, die Deken ‘en caractères de feu’, in vele ‘keurlijk geschreven brieven’ uitdrukt, zij begint zich ook een juist oordeel te vormen van Aagje's geest en karakter. Van aristocratisch op-een-afstand-houden is geen sprake meer en ook haar intellectuele belangstelling is gewekt.

Ze kent Deken nu als ‘een vrouw boven haar sober lot verheven’; ze bewondert haar gave van brievenschrijven, evenals ‘haar zeer goede verzen’. In één woord: ze is trots op haar en gaat tegelijk objectiever oordelen èn met meer warmte. Bovendien doet ze een ontdekking, die haar zowel verrast als verheugt: - Deken heeft haar een brief geschreven, zo levend, zo waar komiek, dat ze er over uit is!

Nu is ze eerst echt verlangend, de nieuwe vriendin te zien en te spreken; ze denkt er niet meer aan, bij die gelegenheid in vol gezelschap de edelmoedige te spelen. Integendeel, ze zou naar haar toe willen vliegen, om haar de eerste ogenblikken zo gemakkelijk mogelijk te maken. Als Grave haar hierom ‘kruipende edelmoedig’ noemt, sputtert ze tegen, maar keert tenslotte op zijn raad terug tot het oude plan, Deken bij hem te ontmoeten: - Haal mij, plak me in de koets en rij met mij - naar uw huis. Dit bidde ik echter als een gunst: laat dat lief mensch mij, zij bid het ernstig, alleen zien. Ik kan niet verdragen, dat iemand getuige zij van haar vernederende droefheid, want zij wil mij absoluut om vergeving bidden, schoon ik er niet meer aan denk. -

Tenslotte zet dan die persoonlijke kennismaking de kroon op het werk. Betje geniet met haar gehele wezen van die veertien dagen, die ze in het gezellige gezin van Grave doorbrengt en waarin ze gelegenheid heeft: - onze lieve Deken zo dagelijks te zien en te leeren kennen. - Hoor man, schrijft ze aan haar Amsterdamsen vriend en gastheer, ik zou haar niet geven voor de heele poppekraam deezer waereld, al kwam Satan rex er mee bij mij in een tooverlantaarn. - 't Zal haar, zelfs na dien énen grappigen brief, nog wel zijn meege-

aant.

vallen, Deken zo weinig stijf, zedig en sententieën sprekende te hebben gevonden. Ze verkneukelt zich nog in Aagje's malligheden, als ze weer lang en breed in de Beemster zit en de ‘dierbaarste vriendin’ droevig mist in haar eenzaamheid.

't Is er inderdaad ‘oubollig’ toegegaan in het huis van ‘Kóóker’, zoals ze Grave van wege zijn bedrijf - hij is suikerraffinadeur - plegen te betitelen. Wat hebben ze er dikwijls nachtwerk van gemaakt! Wolffje informeert na haar thuiskomst instantelijk, of de dames (Grave's vrouw en z'n zuster Hansje) al uitgeslapen zijn, ze denkt, dat het nog wel enige weken zal duren. En ze voegt erbij: - Ik schreeuw het somtijds nog uit, als ik mij onze grappen herinner en hoe Deken, om je genagt te kussen, haare handschoenen uitdeed en haare pelis af, en zei: - Kom man, nou zei ik je ereis wat heel balsemiek zoenen gaan. - Helemaal weer in de stemming rijmt ze een jolig, quasi-rederijkersdeuntje, dat Grave moet opzeggen, als hij het kattebelletje aan Aagie gaat bezorgen, dat wegens de zuinigheid in zijn brief is gestoken:

Aagie Deken,
Voor je briefje dat Wolffje heel jolyt,
Om der menagieën wille, in 't mijne is gaan steken,
Moet ik dry kuskens hebben, zonder respyt. -
Geef haar dan drie kuskens, properkens ende mit zinnen;
En zo ze je wat stichten, waaraan ik twijfel niet,
Geef haar dan nog drie veur de tederste der vryndynnen
Die men ooit op dit traanendal zag in 't verschiet.
Ende zeg ook met eenen in goeden verstande
Dat ik u dit hebbe belast, als mijner zelle minjoot,[1]
Stoor U nu nooit meer an volk pykande[2],
Mer laaten wy vrynden zyn tot heel in der dood.
Nagt Jan Ever; gy geest der geesten,
Schryf veel aan Wolfje mit goeden geweld.
Deeze wereld is een dangierlyk Foreest der Foreesten
Als ons de vriendschap daar nyet deur en verzelt.
Nog nogmaal bedankt voor je gebraden en gezoden,
Veur je bier en je wyn, je borrel en je thee,
Veur al de Plantytigheid[3] die gy my hebt gebooden;
Nagt nog eens myn beste Kóóker, ik schei uit hiermee. -

Het koddige rijmelarijtje tekent de gezelligheid, het natuurlijke, oud-Vaderlandse jolijt van grapjes en bijnamen en zotte stopwoorden, van een zoentje-in-eer-en-deugd, waarin Betje, voor een paar weken

1 beminde vriend.
2 nijdige mensen.
3 overvloed.

aant.

bevrijd uit haar leunstoel in de stille pastorie, zich vermeid heeft, waarin Aagje, uitbrekend uit haar drukke dienstbetrekking, een andere lucht komt inademen. Geen gefilosofeer meer over vriendschap en vergeving: samen praten, ernstig of jolig, samen pretmaken en zottigheid verkopen en - zich vrienden weten, voor goed; ‘volkje van één soort’. - Ziedaar wat deze veertien dagen voor Wolffje en haar nieuwe vriendin en voor de Grave's hebben betekend.

Grave wil wel eens een loopje nemen met Betje's ‘allerdierbaarste vriendschap’, ja, hij durft soms de bestendigheid ervan betwijfelen. Maar zeker van zichzelf ven Deken, kan ze best tegen dergelijke plagerijen: - Ik moet lachen, schrijft ze, om uw uitdrukking: eet er op, uit onverzadelijke liefde, druk haar op je ziel; - Het eerste doe ik alvast nooit, want ik wil haar houwen zo lang ik leef; en zo gij door het woordeke ziel, hart verstaat, dan hoop ik er nog eens occasie toe te hebben, want ik dagt niet, dat mij iemand zo dierbaar konde worden als Deken mij is. En wij schijnen zo weinig voor elkander geschikt als er twéé menschen zijn kunnen. Hiervan ben ik overtuigd dat de grond solide is, dat ik niet door uiterlijke aanvalligheden ben ingenomen, maar dat het haar braaf en eerlijk caracter is, haar geoeffent verstand: en misschien zult gij door de tijd zien, dat ik wel gekoozen heb. -

Zo geeft ze zich meer en meer rekenschap van haar gevoelens, half uit zichzelf, half daartoe gebracht door Grave's soms wat kleinzielige aanmerkingen over haar geestdrift. Uit haar verdediging spreekt steeds duidelijker de rustige overtuiging van een diepe genegenheid; ze kent de eerlijke trouw, de algehele toewijding van Aagje en verzekert met recht: - ik ken de wereld genoeg om te weten, dat er maar weinig zulke menschen zijn: mijn vriendschap is niet romanesq. -

Ze blijft wel het verschil zien tussen hun beider ontwikkeling maar stelt Aagje meer en meer ook geestelijk hoog: - haar geest, zegt ze ergens, is veel grootscher dan die van Van Merken, - een vergelijking die wel niet alleen letterkundig bedoeld zal zijn, maar ook Aagje's royaler menselijkheid op het oog heeft, tegenover Lucretia's wat schichtige deftigheid. Maar ook zuiver intellectueel weet ze wat Deken waard is: - ik durf u ook zeggen, dat, zo onze vriendin opgeleid waar tot de studie - zij zou Van Merken en mij agter zich laaten... Doch zij heeft niets dan zedelijke theologie gelezen; en Wolffje heeft zedert haar tiende jaar tot op heden bijkans niets anders gedaan dan lezen, hetgeen er keurlijks in drie taalen over allerleye onderwerpen en in allerlei trant geschreven is. -

Haar opmerking in dezelfde passage: - haar geest is veel bedaarder dan die van krabbelaarster deezes, - raakt tenslotte het verschil tussen Deken's geestelijke geaardheid en de hare in de roos.

aant.

Het zal later in de romans van Wolff en Deken een geliefde stelling zijn, dat vriendschapsgevoelens van allerlei aard naast elkaar in één hart kunnen wonen, zonder elkaar te benadelen. In het begin van haar vriendschap horen we Wolffje voor het eerst deze stelling verdedigen: - Hoe! zou ik mijne de Gorter, mijne Van der Mieden en wie ik jaaren herwaarts beminde ongelijk doen, als ik een mensch leerde kennen, dat mij méér dierbaar is geworden dan zij *ooit* waaren? - Het is terwille van Aagje, door Grave van ondankbaarheid jegens oude vrienden verdacht, dat zij deze stelling opwerpt, maar 't is een oratio pro domo meteen, meer steekhoudend voor de verdedigster dan voor de verdedigde.

Want in Aagje's leven is en blijft Betje de énige vriendin, bij wie vergeleken alle andere, oude of nieuwe vrienden op een geheel ander niveau staan. Voor Betje, van jongs-af omringd door een hele schaar vrienden en vriendinnen, maatschappelijk en intellectueel haar gelijken, kòn deze vriendschap niet die betekenis hebben. Ze is trouwens door haar veelzijdigheid, haar veel ingewikkelder geaardheid, niet de vrouw voor een énige vriendschap.

Het is merkwaardig genoeg slechts éénmaal, dat dit verschil tot teruggang in de samenstemming der vriendinnen dreigt te leiden. Maar deze verwijdering - als dit niet een te groot woord is - duurt kort. De vriendschap aan weerskanten blijkt te hecht. Als geheel zal haar samenleven van een steeds dieper wordende eenheid getuigen, waarin vele en velerlei vriendschappen harmonisch zijn opgenomen.

Hebben de vriendinnen reeds dadelijk aan de mogelijkheid van samenwonen gedacht? Betje's schertsende verzekering, dat zij met Deken: - zo voorzichtig en tegelijk aangenaam het scheepje de Vriendschap hoopt te sturen, dat zij de gewenste haven inzeilen, - slaat slechts op de last, - de ‘duivelderage’ zegt ze eigenlijk -, die het echtpaar Reinhart en dergelijke jaloerse vrienden veroorzaken. Ook aan enkele ontboezemingen in Betje's eersten brief, hoe profetisch ze achteraf klinken, is wel niet al te groot gewicht te hechten. Ze houden geen feitelijke plannen in voor toekomstig samenwonen en -werken.

Wel is er kort vóór Ds Wolff's dood sprake van Deken's overkomst naar de Beemster, waarbij misschien gedacht is aan een intrekken in de pastorie tot Betje's gezelschap. Immers Betje kan in dezen tijd geen gewone logé's meer hebben en Deken had bovendien in haar drukke betrekking - ze is bij een bakker in dienst - geen gelegenheid er tijdelijk uit te trekken.

De gedachte Aagje voor gezelschap naar de Beemster te laten komen, lag wel voor de hand. Ds Wolff zou het niet lang meer maken

aant.

en Betje was evenzeer op een gezellig huiselijk leven als op haar vrijheid gesteld. Hoezeer ze placht te genieten van haar zomerbezoeken aan Zeeland, in de Vlissingse sfeer zou ze nooit meer wennen. En Aagje was de enige van haar vriendinnen, die niet door andere familiebanden was gebonden en voor wie, nog daargelaten haar genegenheid voor Wolffje, een gezellig tehuis gelijk deze had aan te bieden, een dorado moest zijn.

Hoe het zij, het is Betje's eerste gedachte, Deken tot zich te roepen, wanneer haar man in den nacht van 29 April 1777 plotseling sterft. Aagje komt dadelijk, maar kan slechts kort blijven. Een maand later echter staat het plan van samenwonen vast. Het zal worden verwezenlijkt, zodra Deken vrij zal zijn van haar tegenwoordige betrekking. - Ik kan aan dat solo, solo niet gewennen en ik heb niemand liever dan haar bij mij -, schrijft Betje aan Grave (23 Mei '77). Zij moet iemand hebben, die haar wat opmontert en daar ze hoog mee loopt. Ze weet, hoe vast ze op Deken bouwen kan; in de eerste verdrietige en moeilijke dagen heeft ze het rustgevende van haar zorgende genegenheid, den steun van haar kalmte ervaren, en ze ziet met opgewekt vertrouwen het samenleven met haar ‘waardste Deken’ tegemoet.

Zo is het vóór alles gezelligheid, herstel van haar huiselijk leven, wat zij zoekt, en ze denkt daarbij te minder aan plannen voor letterkundige samenwerking, omdat haar eigen dichtluim zich voor het ogenblik tot het rijmen van een vriendengedichtje bij voorkomende gelegenheid bepaalt.

Vijfde hoofdstuk
Het vrije leven

Ja, dat is het wel geweest voor beiden: vrijheid - voor het eerst. Nu kunnen zij haar leven inrichten naar eigen inzicht, zonder iemand rekenschap te geven. Deken, 't is waar, had na het verlaten van d' Oranje-appel, door het eigen-geldverdienen iets van zelfstandigheid gekend; maar in hoe nuchter bekrompen zin. En welk een last van vernederende afhankelijkheid had daar tegenover gestaan.

En Betje? Ze had zich veel vrijheid veroverd in haar huwelijk, in den beginne niet zonder botsingen, later in gemoedelijker stijl van plooien en zich aanpassen aan weerskanten. Het lot, dat zich niet naar haar wilde schikken, was lang niet kwaad geweest voor de charmante Beemster dichteres, dank zij een toegevenden man en vele goede vrienden, dank zij mondaine en schrijfsterstriomfen en - een aangeboren gave ‘to make the best of it’. Niettemin, ze was van de binding thuis in de binding van haar huwelijk gegaan en ze had soms duchtig de verzenen tegen de prikkels geslagen. De laatste jaren had de ziekelijkheid van Ds Wolff haar een ‘thuiswacht’ opgelegd, uit plichtsgevoel en genegenheid voor haar ‘goeie ouwe paai’ bereidwillig aanvaard; maar 't was - ze heeft het zichzelf en anderen bekend - niet gemakkelijk geweest, die gedwongen rust in ‘ons Aartsbisschoppelijk Winter-Paleis genaamt Kipperust’.

Nu is ze er dan, de zelfstandigheid, en reeds vóór Aagje's komst wordt ze weloverwogen verdedigd tegen de hartelijke aanbiedingen van vrienden en familie: - De baron van Hoevell, schrijft Betje 23 Mei 1777 aan Grave, herhaalt zijn verzoek om bij hem, hij is met mijn eigen nicht[1] getrouwt, te koomen met pak en zak. Doch ik blijf in N(oord) H(olland) en wil liever eens in 't vervolg te wardschip gaan; is dat niet wel overleid? -

Zij begrijpt daarbij terdege haar nieuwe positie als nog jeugdige

1 De dochter van kolonel Ribbers en Cornelia de Boudrie, een zuster van Betje's moeder. Baron van Hoëvell tot Nijenhuis was burgemeester van Deventer.

aant.

weduwe: een bezoek van Joost Gerard Kist, een lievelingsneef, wordt zeer correct uitgesteld tot Aagje haar huisgenote en chaperonne zal zijn.

Het plan om met Deken in de Rijp te gaan wonen staat in Mei reeds vast: - Ik blijf, althans vooreerst, in dit quartier, schrijft ze enkele weken later, in December is mijn tijd uit. Dan ga ik woonen in De Rijp in een huis van vader Carman en de zuster van mijne ziel, mijne waardste Deken, wagt ik binnen weinige dagen om met mij te leven en te sterven; wij brengen al wat wij hebben bij elkander en zullen daarvan fatsoenlijk buiten leven kunnen. -

De dames hebben het goed en zakelijk overlegd: vooreerst zullen ze het nog zeer bescheiden moeten doen, maar beiden hebben ‘veel goed te erven’ en de bezitters daarvan (Betje's vader en Aagje's neef Busserus) zijn 82 en 77 jaar. De Vlissingse familie wordt op de hoogte gebracht. ‘Janbroer en zijn wijf’, die kort na Ds Wolff's dood zijn overgekomen, keuren het plan ‘excellent goed’. Aan Papa wordt geschreven; Betje is zich ‘wel bewust, dat dit plan haar zal veraangenamen bij hem’. De oude heer was er dus niet al te gerust op geweest, wat er met zijn woelwater gebeuren moest, nu zij weer uit de veilige haven van het huwelijk gaat uitvaren op de levenszee.

De breuk met het verleden is volkomen. Ze zullen zich geheel nieuw inrichten, de inboedel van de pastorie wordt in Mei, bij de boedelscheiding, van de hand gedaan. Begin Juli is Betje een en al actie. Ze vraagt belet bij Grave om meubels in Amsterdam te gaan kopen. Ze weet nog wel niet zeker of ze komen kan, het kan nog wel veertien dagen aanlopen en misschien zal zij het overlaten aan ‘Deekie en Hansje’ (Grave's zuster). Maar ze heeft het precies in haar hoofd.

Dat het er met haar weduwepensioen niet bijster goed voorstaat, verontrust haar nauwelijks. De heer Dijkgraaf van den Beemster, schrijft ze, kwam met een jobstijding: - er is geen het minste bewijs dat de weduw tractement krijgt van de Beemster, want er is nooit een weduw geweest en N.B. er staat niets van geschreven. Evenwel Wolff heeft het altoos gezeid. Hoe 't afloopt weet ik niet; doch aanstaande dinsdag zal die braave heer het in de vergadering brengen en 't is mogelijk wij dat optineeren. - In ieder geval: - dat heeft mij de zóó-zóó, die hier zondag bazuinde verzekerd, van de staat[1] (krijg ik) alle jaar, weduwe zijnde, *f* 100,-.

Met het oog op de nieuwe meubelen heeft zij alvast Papa om *f* 300,- gevraagd: - want de man heeft er dik van en broer Jan zei: je moet het maar stout doen. - Dus kan ze aan den slag gaan.

De nieuwe inrichting zal er heel wat wereldser uitzien, dan de

1 D.w.z. de Staten van Holland.

aant.

ouderwetse inboedel in de Beemster pastorie, met het zware notenhouten kabinet en de diepe leunstoelen, waarin zij zovele uren had gesleten, bij den knappenden haard, de oude ziekelijke man tegenover zich, haar patrijshond naast zich op de ruime zitting.

- Een douzijn fraaye fransche stoelen gaat ze kopen, met twee fauteuils, weet je, van die geschilderde... Een bureau geel of wit geverfd, zo als veel in de manier is en proper staat. - En dan heeft ze haar zin gezet op ‘een roomkleur Engelsch tafelservies’ (denkelijk Wedgwood). 't Is alles eigenlijk wel wat al te mondain voor het eenvoudige dorpshuisje, dat ze gaan betrekken, maar ze willen het nieuwe nestje fleurig en niewerwets stofferen.

Weldra krioelt het, nog in de oude pastorie, van bezoekers en logé's. Behalve ‘mijn brave Janbroer’ en zijn vrouw, Grave met z'n zoontje, Grave's zuster Hansje, ‘de haan en hennetjes uit N.(?), die ze ook eens dient te vragen’, enz. Zij verlangt zeer naar Aagie, om alles te overleggen: - want alleen kan ik niets uitvoeren. -

En intussen buitelt de levenslust in ‘het weeuwtje in miniatuur’ en ze eindigt haar brief uit louter overmoed met het niet erg delicate grapje, dat ze ‘te krijgen’ is.

Den dertigsten Juli is Deken er, de meubels uit de pastorie zijn tot Betje's voldoening zeer duur verkocht en half September, dus enige maanden vroeger dan ze gedacht hadden, zullen ze naar De Rijp verhuizen.

Nauwelijks zijn ze er geïnstalleerd, of de praatjes lopen al, dat Betje zal hertrouwen. Ze zijn hardnekkig genoeg, om Grave tot een informatie uit te lokken, waarop hij de prompste ontkenning krijgt. Wolffje weet zogenaamd helemaal niet, wie hij kan bedoelen: - Hier komt geen mannelijk schepsel dan de 80-jarige executeur en die kan 't niet zijn, schrijft ze plagend, wijl hij werkelijk zijn 5e vrouw onderhanden heeft. -

En ja, dan is er toch nog iemand, die wel eens op bezoek komt: - dat 's waar, doch zeer enkeld, omdat de afstand te groot, de dagen te kort en de bezigheden velen zijn (blijkbaar niet omdat hij de nieuwe bewoonsters van De Rijp niet graag bezoekt!): - 't Is een jong docter hier in 't quartier gekomen, een verstandig, aangenaam man, 25 jaar oud, schoon en gezond. - ‘H'm, h'm!’ zal Grave gedacht hebben, ‘wat hoor ik?’ - En dan vervolgt Wolffje - doodonschuldig - - Ik denk niet, dat uw berigt hem raakt, want de heer de Basson schijnt ons een geheel ander man te zijn. -

‘Een ander man’; dus Grave had zich in zijn brief al aan een persoonsbeschrijving gewaagd. - Per slot, eindigt Wolffje ernstiger, ontrust u niet, want niets is zo bezijden de waarheid dan dat ik van staat zal veranderen. - Inderdaad, de pas verworven vrijheid opgeven,

aant.

terwijl ze met haar vriendin ‘zo gelukkig, gerust en genoeglijk leeft als ooit mogelijk is’, het komt bij haar niet op, al vindt ze het in 't geheel niet onaangenaam te weten, dat ze een jong, ontwikkeld man aantrekt, en dat zelfs Grave, die zo goed van alles op de hoogte is, niet geloven kan, dat haar weduwstaat van langen duur kan zijn. Er is geen sprankje ergernis in haar antwoord, wel meer dan één sprankje coquetterie.

Aagje, zwaarder-op-de-hand, en niet helemaal gerust misschien, ergert zich: - Zal er dan in der eeuwigheid geen eind aan het babbelen zijn? Mijn vriendin hertrouwen, zo ijvert ze, en hangt een beeld voor Grave op, dat dezen luimigen Amsterdammer wel een glimlach zal hebben ontlokt: - Wie leefd er stiller en meer op zichzelf dan zij? Geen non in 't strengste klooster. - Gelukkig vindt ze ook een zakelijker argument: - Wolffje heeft zeer bij den huisheer aangedrongen om het huis voor zes jaar te huuren, zo min gedachten heeft zij op hertrouwen. -

Zo drijft dit wolkje af. - En het vrije leventje gaat verder. Nog in September is Grave in De Rijp te gast; hij en zijn gezin, en zijn zuster Hansje komen er telkens. In October begint dan een tournée om ‘Deekje’ te introduceren bij Betje's familie en vrienden. Een lichte wrijving met haar zwagers, blijkend uit een brief van Wolffje kort na haar man's dood (23 Mei '77), is weer geheel vergeten.

Het eerste bezoek geldt Betje's zwager te Woerden, Ds Anthonie Kist, den Vader van Ewald, Willem en Joost Gerard, van wie de beide laatsten vooral nauw met tante Wolff in contact zijn en blijven. Dan volgt een korter verblijf bij één van Betje's oudste vriendinnen, Mevrouw Hennert-de Timmerman, die in Zeeland haar eerste schreden op het pad der dichtkunst en der philosophie had geleid. Even doen ze in November De Rijp aan, maar eind November zijn ze alweer in Spaarndam, bij Dr Engelman, bij wie ze Oud-en-Nieuw vieren. Dan zijn ze de verdere winter rustig thuis. Wolffje geniet van dit kalme leven met haar vriendin: - Ons huiselijk geluk is groot en blijft ons even aangenaam op den duur. - (23 Nov. 1777). Wat later spreken haar woorden van nog meer intimiteit, voorzeker door veel samen lezen en praten: - Deken en ik zien meer en meer dat wij bij elkander behooren. - (30 Jan. 1778).

In haar genoeglijke stemming is ze druk in de weer om vriendinnen en vrienden deelgenoot te maken van den dagelijksen gang van haar nieuwe leven. Veel van deze persoonlijke correspondentie, met een enkelen brief van Deken's hand, ziet weldra het licht in *Brieven over versch. onderwerpen* (1780).

Al heel gauw raken ze thuis in het dorpsmilieu. Ze hebben er contact met een klein aantal goede vrienden als Van der Jagt en zijn

aant.

vrouw (hij trouwt in 't voorjaar van 1778), de doopsgezinde Ds Gerbrands Van Grauw, die met zijn vrouw tot de intimi behoort, mogelijk ook de jonge hupse dokter van Purmerend, die hun huisdokter wordt. Wat later horen we van een vertrouwde vriendin Mej. Muusz, doopsgezind zusje, gelijk Aagje.

Weldra wordt het gewoonte dat wekelijks een vaste ‘krans’ bijeenkomt; geregeld krijgt nu het dorpshuisje aan de vaart de gezellige drukte van dit bezoek.

Als op een der plaatjes van Wolff en Deken's romans zien we de vriendenkring bijeen in de smaakvol en ietwat precieus in Fransen stijl gemeubelde zitkamer der schrijfsters. Er wordt voorgelezen of voorgedragen, gezongen en gemusiceerd, gehandwerkt en gepraat. Men verdiept zich in godsdienstige en zedekundige onderwerpen of bespreekt de problemen van den dag, waaraan deze woelige tijden zo rijk zijn, opvoedkundige, maatschappelijke, politieke. Een aardige anecdote, een kwinkslag, een amusant dorpsnieuwtje geeft relief aan de ernst der gesprekken. Betje moet er de ziel van zijn geweest, met haar veelzijdige belangstelling, haar rappen geest, haar muzikaliteit, haar talent van voordragen. Maar ook Deken had haar aandeel, vermakelijk anecdotevertelster als ze was en ernstig kenster van de zedelijktheologische werken, waarmee ook vele anderen uit dezen kring waren opgevoed. Het is Wolffje's takt toevertrouwd, ook de bescheidenste van haar gasten tot zijn recht te doen komen. Wie komt logeren is dadelijk thuis op de krans, daar te mogen voorlezen is voor een jonger vriendinnetje uit de stad een eervol en prettig vooruitzicht.

Maar ook de stille dagen van ‘dan wat werken, dan wat lezen, dan wat eten, dan te rust’, houden hun bekoring. En hoe genieten ze in lente en zomer van het buiten zijn! 's Ochtends heel vroeg, om zes uur al in 't mooie seizoen, zitten zij in den tuin te ontbijten, luisterend naar het vroege gefluit van de vogels; ze blijven er lezen en werken. Betje kent er elke bloem, elk blaadje, als afwisseling op ingespannen arbeid gaat ze ijverig aan 't planten, aan 't harken en schoffelen.

Genoeglijk ook is het kijkje over het water, waar de kleurige schuiten komen aanglijden in de vaart achter den tuin en het is amusant er te kopen bij de schuitevoerders, die al voortbomend hun waren aanprijzen:

> Langs het slootje, door de boomen
> Zien we telkens schuitjes koomen,
> Nu met melk, dan groente en fruit:
> ‘Blief je wat? Zoek uit! Zoek uit!’

Voor deze twee, kinderen uit drukke havensteden, had die scheepvaart in miniatuur al het grappig-aantrekkelijke van een poppenspel.

Betje vooral kan de verleiding van het water niet weerstaan; ze moet in zo'n bootje en zelf aan de riemen. Zeker had ze het reeds als kind geleerd, in de Vlissingse grachten, de binnenhaven, op een mooie dag op de Schelde misschien. In ieder geval, het lukt, en lachend, maar toch een beetje trots, inviteert ze een vriendin uit Amsterdam: - Wilt ge vaaren? Spreek maar... Roeyen kan ik... ja! al heb ik weinig kracht! -

Een andere keer lopen ze, na de stille uren van ‘schrijven en componeren’, waarin Aagje allengs groter aandeel krijgt, het dorp in. Gelukkig, 't is niet nodig toilet te maken en evenmin ingewikkelde instructies te geven aan het dienstpersoneel, want dan is er nauwelijks in hun simpel huishoudentje. In haar ‘daagsche pakjes, of in witte beddejakjes’, netjes en proper maar doodeenvoudig, lopen ze er uit, voor een babbeltje in het dorp, of een rustig gesprek met de boeren in de buurt. Ze hebben veel vriendinnen onder de boerenvrouwen, die Betje ook uit de Beemster zo goed kent in haar natuurlijke waardigheid, haar gezond verstand en haar humor. Met overtuiging en kennis van zaken pleegt ze haar plattelanders te verdedigen tegen de pretentieuse geringschatting der stadsdames voor ‘die lompe boeren’. De armen in het dorp hebben evenals de kinderen haar belangstelling. Het is opvallend, dat Aagje, die zelf zoveel nader bij het volk had geleefd dan haar vriendin, Wolffje's takt prijst in haar omgang met de arme gezinnen:

> Ze acht u niet van haar afhankelijk,
> Omdat zij u wel (eens) iets gaf,
> Tragt niet loos u uit te hooren,
> Dwingt u geen geheimen af,
> Zij bedilt u niet hoogmoedig...

zegt ze; en er ligt in dit getuigenis een wereld van herinneringen aan - wellicht zelf ervaren - optreden van andere ‘weldadige’ dames, die dezen tact misten.

De bevolking van De Rijp mag de dames Wolff en Deken wel, ondanks haar toch wat vreemde bezigheid van schrijven en dichten en haar ongedwongen levenswijze, die nog altijd boosaardig commentaar uitlokt van de buitenwacht. Gul worden ze op menige dorpsbruiloft genodigd, ze zitten er gezellig aan. En dan komt haar dichterlijke liefhebberij nog goed van pas. Want zo'n huwelijkszang van de dames is toch wel een bijzondere eer.

Zo is het leven buiten in de eerste jaren van hun verblijf in De Rijp een dagelijks terugkerend genoegen. Van ganser harte zegt Betje het: - We beleeven Gouden dagen. - Deze vrijheid, deze bezige rust, de warme intimiteit van den dagelijksen omgang met Deken en den

aant.

vriendenkring, de opgewektheid en eenvoud van het dorpsleven, ze zijn de vruchtbare ondergrond die zij behoeft, meer nog dan de logeerpartijen bij de vele vrienden in stad en land, die fleur en afwisseling geven en geestelijken prikkel, maar die op den duur toch weer naar de rust en het werk thuis verlangen doen.

De uitgaven in poëzie en proza, in hun opvoedkundige of maatschappelijke strekking zo actueel, volgen elkaar in deze jaren snel op. Ze geven nieuwe bekendheid aan Betje's naam en ook Deken wordt meer en meer in deze vermaardheid betrokken. Een gevolg is, dat de werkzame rust in het dorpshuisje steeds meer door bezoek van vreemden gestoord wordt en vooral Wolffje met een overstelpend aantal brieven wordt geplaagd. Zij heeft het hart niet ze onbeantwoord te laten, als er werkelijke belangstelling uit spreekt, of als ze door een gemoedelijk antwoord meer begrip hoopt te kweken voor haar ‘onschuldige en naarstig aangelegde levenswijze’. Toch beklaagt ze zich soms over de last, die deze beroemdheidjaagsters haar veroorzaken: - Twee vriendinnen, schrijft ze, die haar leven der oeffening en zo wij hopen ten bate haarer landsgenooten wijden, schijnen zulke rariteiten, dat men als 't waar niet gerust kan sterven, tenzij men haar in haar huiselijk leven eens gezien heeft. - Edel en onedel, hebben die gril in 't hoofd. - Nu eens moet ze een stijf burgermens, dan een baronesse te woord staan.

Als vroeger in de Beemster heeft ze er een ondeugend plezier in, wanneer haar tenger, eenvoudig gekleed figuurtje ontgoocheling brengt: - Niet zelden vraagt men aan mijzelf: ‘of men de eere niet kan nebben, mij een oogenblik te spreken’ - maar ik was het zelf, mevrouw - ‘Excuseer mij! ik had de juffrouw jonger of ouder, of grooter of kleiner gewagt!’ (al naar het uitkomt)... Schoon ik zéér wel begrijp, voegt ze er bij, waarom men mij niet neemt voor wie ik ben: mijn huiselijk voorkomen; een gewaad, dat alleen zindelijk is en geene de minste ornamenten gedoogt - is dat juffrouw Wolff? -

De praatjes over een huwelijk zijn nog niet van de lucht, ja, aan Deken is volgens een correspondente eveneens een pretendent toegedacht. - De vertelling, dat ik reeds getrouwd ben en dat mijne vriendin alledaag op de sprong staat, schrijft Betje in denzelfden brief, is ‘de schaduw der schaduw van een zot verzinsel.’ Het valt haar tegen van de uitvinders dezer fabels, dat ze mèt de huwelijksgeruchten, niet meteen de echtgenoten-zelf ‘uit hun harschenvat gehaald hebben’. - Hoe bepaald zijn toch de menschelijke vermogens, spot ze en belooft plechtig: ‘zo rasch wij die fratsen in 't hoofd krijgen om op onzen ouden dag het huwelijksjuk aan te passen’, zal de briefschrijfster de eerste zijn, ‘die deeze onze vlaag van zotheid, en confidence wordt gemeld.’ -

aant.

Een ander keer is de eerste indruk beter en vormt zich een blijvend contact. Een adellijke dame is Betje reeds in 1777 komen opzoeken, ‘uit onbescheiden nieuwsgierigheid’, naar ze zelf zegt. Ze treft haar nog in zwaren rouw en diep in zorg over Aagje, die ‘doodkrank’ is; niet in een stemming dus, om de bezoekster veel beleefdheid te doen. Wat de baronesse niet afschrikt: - Ik bemin U, verzekert ze, nu ik U gezien en gesproken heb, zo zéér als ik U uit Uwe werken hoogachtte... Schrijf veel en dikwijls, voegt ze erbij, met de nonchalante veeleisendheid van iemand, die wel zowat liefhebbert, maar niet veel omhanden heeft.

Maar er zijn ernstiger zorgen, dan de last van onverwachte bezoeken en overdrukke correspondentie, die de laatste jaren in De Rijp de vriendinnen komen bestoken. Ziekte, in toenemende mate lang en ernstig, van vrienden om haar heen en van haarzelf.

Feitelijk was het reeds kort na aankomst in de nieuwe woonplaats begonnen. Maar de ‘galkoortsen’ van Deken hadden toen maar enkele weken geduurd en een geheel jaar is er dan geen wolkje aan de lucht. Vooral Betje had dien winter hard gewerkt; in den zomer hadden ze van 't leven genoten. De zilveren bruiloft der Grave's in Mei was een hoogtepunt geweest; nog geheel in de stemming schrijven ze bij thuiskomst een gezamenlijken dankbrief.

- Ons hart is zo vol van dankbaarheid, als onze maag vol eeten was en onze ziel zo volgepropt met dankbare gevoelens, als uwe tafel met spijse, - beweert Aagje, zelfs in haar grapjes een beetje zwaarwichtig. En dan, met een werkelijk aardige vondst: - alleen met dat gewigtig onderscheid, dat in onze ziel alles natuurlijk, niets ‘geforceerd’ is. -

Maar eind September begint de narigheid. - Mijn arme Aagie is al 10 weken doodelijk krank geweest en kan niet bekomen, - schrijft Betje 20 November '78. Het duurt tot Februari, eer Deken weer ‘redelijk wel’ is. Wolffje heeft intussen ‘ettelijke maanden geschreven wie een drommel’. *Proeve over de Opvoeding* is gereed; ze is bezig aan de vertaling der *Faabelen* en aan spectatoriaal werk. Voor dit laatste zullen ook de zomerbezoeken van '79 in Utrecht en Gelderland onverwachts rijke stof opleveren. Ze ontmoeten daar op het platte land allerlei staaltjes van bijgeloof, die ze, met een geamuseerde glimlach van ‘verlichte’ Hollandse dames optekenen. En ze nemen er met heimelijk vermaak de evoluties waar van de Amsterdamse aristocratie op het slappe koord der politiek. Want het is in de dagen van toenaderingspogingen tussen Hollandse regenten met patriottischen inslag en de democratische patriotten buiten Holland en zelfs de dames van ‘het eerste fatsoen’ moeten tijdens den zomer op hun buitenverblijven voor deze landelijke bondgenoten-in-spé haar

aant.

beste beentje voorzetten, ‘een dozijn lompe ruwe schepsels’ aan tafel ontvangen en op hun gezondheid drinken, de kinderen van rijke Gelderse boeren ten doop houden en - haar eigen kennissen uit Holland verloochenen, omdat ‘ze niet van onze partij zijn’. Dat alles vormt welkome kopij, voor *Brieven over Verscheidene Onderwerpen*.

Even zijn ze in Augustus thuis, op doorreis naar Rijnsburg, waar ze de vergadering der Collegianten bijwonen. Volgens afspraak gaan ze van daaruit naar de Van Nijmegens te Rotterdam, eveneens Collegianten. Ook Betje, die waarschijnlijk vorige jaren Aagje reeds naar de plechtige bijeenkomst van haar geloofsgenoten had vergezeld, kent de Van Nijmegens al. Ze verheugt zich zeer op dit bezoek: - ons hart zal lachen! ons verstand zich uitspannen - schrijft ze (12 Juli '79). Ze is vol verlangen, den kleinen kring van haar beste vrienden uit te breiden met twee mensen, die haar zo zeer bevallen. - Van hun kant moeten de Van Nijmegens met graagte de kans hebben aangegrepen, nader kennis te maken met de bekende dichteres, wier werk hun reeds vertrouwd was.

De vriendinnen zijn dadelijk thuis in het milieu van ontwikkelde en vooruitstrevende Rotterdammers, waar zij door hun gastheer en zijn vrouw worden binnengeleid: zijn beide broers Salomon en Elias van Nijmegen, de families Van der Pot, Flaas, Verveer, De Koker, Van den Bosch. 't Zijn allen Collegianten en min of meer vurige Patriotten. Men bezoekt de kermis, die volgens Betje niet haalt bij de Middelburgse en Haarlemse; ze gaan het centrum van pretmakend Rotterdam, de Vauxhall zien en er peperduur eten. Ze genieten in de Schouwburg van het spel van Corver en van een ongenoemde actrice (waarschijnlijk Mej. de Bruin) als Roxelane in *De drie Sultanes*. De familie Van Nijmegen is zeer kunstzinnig, zowel Gerard, als zijn vader Elias zijn schilder, een punt van aantrekking te meer voor Wolffje. Maar boven alles is er de opwekking van mensen-zien en nieuwe-vrienden-maken.

Ongetwijfeld ook heeft Betje deze gelegenheid waargenomen, om de banden met Ds Nozeman nauwer aan te halen, die ze al jaren kent. De Van Nijmegens gaan bij hem ter kerk en de families zijn sinds lang bevriend; de oude Elias van Nijmegen had Nozeman's portret geschilderd. Zo zullen ook de vriendinnen onder het gehoor hebben gezeten van den bekenden Remonstrantsen predikant en in zijn gezin zijn binnengeleid.

Dit contact, begonnen in 1770, is één van Betje's vriendschappen, waarvan ons bijna alles ontgaat. En toch moet het hebben geduurd, zolang Nozeman leefde en heeft het zich in het jongere geslacht voortgezet. Tegen het einde van Wolff en Deken's leven duiken opeens de sporen ervan op. Dan zal, in 1799, de jonge Cornelis Nozeman,

aant.

generaal-chartermeester bij de Marine, vóór zijn vertrek naar Vlissingen bij de oude dames in Den Haag zijn opwachting maken en een introductie van haar meekrijgen voor Zeeuwse vrienden. En in dat allerlaatste jaar van ziekte en zorg, 1804, zal zijn stiefzuster, Anna Cornelia, reeds lang een bijzondere vereerster van de schrijfsters, met haar man Ds van Breggen Pauw in de Herderinnestraat de warmte brengen van hartelijk en vertrouwelijk bezoek; - tot het einde toe.

De sfeer van den ‘Socratischen oorlog’, van Wolffje's eigen strijd tegen de voorvechters der reactie en van de politieke tegenstellingen van den dag hangt over het bezoek aan de Maasstad. In intiemen kring, bij de Nozemans en elders, moet menig hartig woordje over Petrus Hofstede c.s. gevallen zijn; ook Ds Van de Groe, een door de Rotterdamse ‘bevindelijken’ hoog vereerd prediker, is het mikpunt van hun kritiek. Tegelijk zal, gezien de toenemende spanning tussen de grote Hollandse steden en den Stadhouder, de houding van Willem V weinig vriendelijk commentaar hebben uitgelokt.

Overigens neemt men de politiek niet al te ernstig, men gooit het graag in 't gekke. Een dankbaar sujet is bv. die typisch-Rotterdamse figuur Ceesje van Oeveren, wagenmaker op het Haagse Veer, vurig Oranjeklant en sinds 1748 hellebardier bij de admiraliteit op de Maas, tevens ijverig en strijdvaardig volgeling van Ds Hofstede.

Ceesje is één van die aanhangers van het Stadhoudersschap, die naar het oordeel van verstandige medestanders van den Prins, evengoed als van welmenende Patriotten, 's Prinsen zaak meer kwaad dan goed doen. Zijn glorietijd lag reeds ver in het verleden. Hij had in 1747 tot de leiders van de Rotterdamse volksklasse behoord, onder wier pressie de stedelijke Overheid zich ten gunste van de verheffing van Willem IV had uitgesproken. Dit heldenfeit was door Van Oeveren zijn hele verdere leven geëxploiteerd; in zijn oprecht-gemeende Oranjeliefde mengden zich baatzucht en een even naïeve als kolossale ijdelheid. De argeloos-brutale familiariteit in zijn betrekkingen met Willem V herinnert onweerstaanbaar aan Fritz Reuter's *Doorluchtigheidje*.

Indertijd had hij ook heftig partij gekozen in den strijd van den Advocaat der Vaderlandsche Kerk en Dortsma tegen de ‘Toleranten en Naamremonstranten’; hij had er, met volkomen minachting voor spel- en taalregels, in rijm en onrijm van getuigd. Vooral een *Memorie* van zijn hand had de lachlust der tegenstanders gaande gemaakt en ook door Betje Wolff was, in de *Voorrede* van *Arnold Geesteranus* op ‘Ceesje van Oeveren, doller memorie’ gezinspeeld. Wat haar te staan was gekomen op een *Opdragt* van zijn hand, kwasi-eerbiedig, maar met een boosaardig commentaar op haar persoonlijk leven aan het eind. Zo

aant.

deelt ze met de Rotterdamse vrienden half-ergerlijke, half-komische herinneringen aan het heerschap en ze had beweerd, dat de kans, Hofstede en zijn satelliet te zien, haar alleen al een bezoek aan de Maasstad waard was. Een extra ‘note gaie’ geeft het huwelijk van den nu vier-en-tachtigjarige met een een-en-zeventigjarige weduwe. Weer thuis gekomen zal Aagje instantelijk naar den imaginairen ‘jongen zoon’ van het echtpaar informeren. Men kan zich voorstellen, hoe de hoge, statige saletten gedaverd hebben van de lach der Rotterdamse vrienden, als de scherpe zetten en - niet altijd fijne - grapjes heen en weer flitsten, waarbij ook de dames uit De Rijp zich niet onbetuigd lieten.

Al met al geen wonder, dat de logeerpartij, eerst op 10 dagen gesteld, van half Augustus tot in September wordt gerekt.

Met den terugkeer in De Rijp herbegint, evenals in de vorige herfst, de ellende: - Ik ben ziek geweest, genoegzaam zodra ik thuiskwam, schrijft Wolffje, al mijn kragten zijn weg, ik kan nauwelijks verbed worden; al mijn zenuwen zijn beroerd. Ze spreekt over ‘koliek’ en ‘roodvonk’; tenslotte put een zware, niet nader genoemde, ziekte haar geheel uit; eerst 9 December schrijft ze haar eerste briefje op bed. Tegelijk lijdt Aagje aan ‘ijsselijke derdedaagse koortsen’. Op 14 December zijn deze aan het uitslijten, ofschoon ze nog zeer zwak is; met haar vriendin gaat het nauwelijks beter; ze mag hoogstens een paar uur opzitten. Uitvoerig beschrijft Deken de doorgestane ellende: - Ik had de derdedaagse koortse zo zwaar, dat ik van mijzelf niet wist en op mijn beste dagen versmolt ik van droefheid over mijn lieve vriendin, die geheel en al lijdzaamheid en onderwerping was. - De ernst van Betje's ziekte en haar stervensmoed, hier aangeduid, spreken ook uit haar eigen woorden. Ze heeft in dezen tijd den dood onder de ogen gezien. In haar uitingen - een paar coupletten van een lied, een enkele zin in haar brieven - is een rustige aanvaarding, diep ernstig, maar zonder de zwaarmoedigheid of dweperij van haar jongere jaren. Ook voor dit moeilijkste van alle problemen heeft zij de oplossing gevonden in moedig en gelovig vertrouwen.

Zo openbaarde zich de kracht en realiteit van haar geloof in dienzelfden tijd, dat ze, uit de Kerk getreden, die haar de vrijheid niet schonk, waaraan ze behoefte had, zich bij geen kerkgenootschap meer aansloot en zichzelf ‘niets, niet eens menist’ noemde, al ging ze graag bij de Doopsgezinden ter kerk.

In de naaste omgeving der vriendinnen is eveneens veel treurigheid. Kort te voren is haar goede vriend Ds Gerbrands van Grauw overleden, zijn vrouw ligt zwaar ziek. - Onze lieve vriendin Muusz, schrijft Aagje, van wie we in de periode van ziekte zoveel dienst hebben gehad - zeker is deze haar huisgenote en verzorgster geweest, Betje

aant.

noemt haar ‘beminde van mijn hart’, - heeft maandenlang in doodsgevaar verkeerd. Deken is verslagen van zoveel zorgen: - Ik ben moe van 't schrijven, als van het melden van zoveel rampen, besluit ze.

Den helen winter 1779-'80 blijft het sukkelen. Begin Maart, terwijl Betje nog heel ziek is, bereikt de vriendinnen het droevig bericht, dat Jan Everhard Grave, die in al het lief en leed van haar vriendschap zo broederlijk had gedeeld, is overleden. Eind Maart schrijft Aagje aan de Van Nijmegens: - Had gij gezien, hoe wij den winter rondgesukkeld hebben, gij zoudt medelijden met ons gehad hebben: ik van November tot 18 Maart getobd met zware derdedaagse koorts, Wolffje verscheidene malen op den oever van den dood; terwijl ik dit schrijf ligt ze weer in een benauwde zenuwkoorts. - Indien het den Hemel behaagt ons van den zomer wat meer gezondheid te laaten genieten, hopen wij meer Brieven te schrijven en te ontvangen, - belooft ze.

Maar dit keer brengt ook de zomer nauwelijks respijt. Op 7 Juni klaagt Betje over ‘herhaalde doodelijke krankheden’. Ze blijft nog ‘onbegrijpelijk zwak en geene doctorale voorschriften kunnen mijne verwonde spijsvertering tot nog herstellen’. - Van een voorgenomen bezoek aan Rotterdam kan daarom niets komen.

Uit den volgenden winter zijn brieven schaars. Maar uit de zucht van verlichting, die Aagje 3 Mei '81 slaakt: - Ik ben de koorts tot nog toe geheel kwijt - kunnen we opmaken, dat het ook in de voorafgaande maanden weer hetzelfde getob is geweest. Ook met Wolffje.

In dezen tijd is de jonge Magdalena Greeger uit Amsterdam haar huisgenote en trouwe verzorgster. Als Leentje in 't voorjaar weer in Amsterdam terug is, dankt Betje haar ‘voor de wijze, waarop gij mij zooveel maanden behandeld hebt.’ - Voor het ogenblik gaat het wat beter, bericht ze. Maar als, 30 September '81, Greegertje trouwt met Christiaan Nissen, een jong Amsterdams koopman van Deense afkomst, kunnen de dames Wolff en Deken, wegens ziekte van de eerste, de bruiloft niet bijwonen.

Een maand later durft Aagje het aan, het jonge paar te logeren te vragen. Het kan niet doorgaan; 3 November is Betje nog zo zwak, hoewel eindelijk koortsvrij, dat ze steeds moet liggen of: - in mijn Rustbank opzittende leunen, zoals ik thans, Zaterdagmiddag 12 uur, dezen schrijf. - Nog eens dankt zij het lieve Leentje voor ‘Uw liefderijke oppassingen, voor al het geduld met mij in mijnen ellendigen staat gehad’. -

Leentje Greeger is in dezen tijd de oogappel van beide vriendinnen. Ze is even zorgzaam in tijden van ziekte, als vrolijk en intelligent. Het is een heel ding, zo'n huisgenootje te moeten missen. Deken toont zich ‘onuitdrukkelijk bedroefd’, dat er door Leentje's huwelijk een eind zal komen aan de ‘zalige avonden’, waarin het jonge meisje Wolffje en

haar duizend diensten bewees en met een hartelijke lach haar somberheid ophelderde; waarin ze één was met de vriendinnen in ernst en intellectuële belangstelling. Betje heeft het ouderloze meisje lief als een dochter en ze koestert grote verwachtingen van haar: - Uw brief, zegt ze, in 't begin van de vriendschap, is een Brief, zoals te wenschen ware, dat de jonge lieden alle *konden* schrijven: ge hebt de regte toon. - Zij raadt haar aan, deze gave te ontwikkelen en hoopt op veel brieven, al zal ze ze niet altijd uitvoerig kunnen beantwoorden.

Greegertje geeft deze genegenheid met woeker terug. Vooral met Betje dweept ze in die ‘allervolmaaktste, bestendige vriendschap’, die een mengeling is van jonge-meisjesverrukking, intellectuele bewondering en moederlijke tederheid voor het zwakke vrouwtje, dat ze maandenlang heeft verpleegd en opgebeurd.

Deken komt duidelijk in de tweede plaats. Maar na enige strubbeling in het begin, omdat Aagje's vriendschap zich te veeleisend toont, groeit ook hier waardering tot warme genegenheid.

Terwille van Leentje wordt Chris Nissen, als hij kort na zijn verloving zijn opwachting in De Rijp komt maken, hartelijk verwelkomd. Van zijn kant is hij in zijn verliefdheid ten volle bereid, in alle idealen van zijn meisje te delen en in de eerste plaats de aangebeden juffrouw Wolff met háár ogen te zien. Dat de dames op geen ceremoniën staan, is juist iets voor hem. Oppervlakkig gevoelig als hij is, en luidruchtig hartelijk, voelt hij zich dadelijk thuis in het huisje aan de vaart. Hij praat er vrij-uit en vertrouwelijk. Zo Leentje de dochter des huizes is, hij wil niets liever dan de zoon wezen. Weldra is het ook bij hem: ‘Maatje lief’ en ‘lieve Deekje’, en van de ‘duyzend kusjes’, die hij zijn verloofde in zijn brieven zendt, zijn er natuurlijk enige voor haar moederlijke beschermsters, die hij ‘regt liefheeft’.

De vriendinnen van haar kant wensen niets liever, dan haar pleegkind gelukkig te zien. Wel is Chris niet alles, wat ze voor haar zouden wensen - intellectueel is hij Leentje's portuur niet, het geestelijk niveau van de Rijper kring is hem vreemd - maar ze geven haar geen slechte kans. Nissen's spontane vertrouwelijkheid heeft een gunstigen indruk gemaakt, al heeft ze tegelijk zijn zwakke zijden verraden.

Als de verloofden weer in Amsterdam zijn, schrijft Betje: Lieve Cris, bewaar toch uw allerbeste hart voor al wat u zou doen struikelen op de weg uws pligt(s). Zorg zowel voor uw gezondheid als voor uw zaligheid.’ - Ze moet onder het goedhartige, jongensachtig-uitbundige, dat zijn aantrekking vormt, gebrek aan morelen weerstand vermoed hebben. Zal hij tegen de verzoekingen, die op zijn lange zakenreizen voor 't grijpen liggen, bestand zijn? Ze kan in dezen brief, die ook voor zijn meisje bestemd is, niet alles zeggen. Maar ze wil de gelegenheid voor een ernstig woord niet laten ontglippen.

aant.

Deken op haar beurt heeft alle vertrouwen, dat Chris *onder Leentje's leiding* tot een goed mens zal groeien. Of het jongmens, aan zich zelf overgelaten, het klaar zou spelen, ‘een zegen der maatschappij en een bewooner der Hemelen’ te worden, staat te bezien.

Wat haar beiden - en ook Leentje - vertrouwen geeft, is zijn vlotte bereidheid om naar goeden raad te luisteren en zich klein te tonen tegenover de wijsheid der oudere dames en de bezorgdheid van zijn ‘aangebeden Dutje’, die ‘zo lief, zo edel, zo moederlijk’ schrijven kan. In vriendschap en liefde ligt immers een opvoedende kracht, en Chris, gevoelig als hij is en snel ontroerd, zal zich daaraan, zo menen zij, niet kunnen of willen onttrekken.

Zo lijken dan, al moge Nissen - nòg niet - de ideaal-echtgenoot zijn die ze zich voor haar pleegkind hadden gedroomd, de vooruitzichten gunstig voor het geluk van het jonge paar en voor de bestendiging der vriendschap.

In den brief van 3 November horen we naast Betje's woorden van dank, voor het eerst van verhuisplannen, waarin ook Nissen en zijn jonge vrouw worden betrokken: - Buiten winter en zomer en dat met ons tweeën en zo sukkelend, schrijft ze, dat is onmogelijk en te gevaarlijk. Zonder een jongere, gezonde huisgenote durven ze het niet meer aan. In de stad wonen?: - O, dit is voor mij, die liever een hut op het land dan een huis op de Keizersgragt had, ondoenlijk. Hoe zal het nog gaan met ons? - Als ideaal zweeft haar voor, een huis (in Amsterdam) en een Buitentje, - te samen - (d.w.z. met Leentje en haar man). - In aanmerking genomen, dat het jonge vrouwtje ook na haar huwelijk veel alleen zal zijn - Nissen is bijna steeds voor zaken op reis - moest een dergelijke schikking ook het jonge paar wel aanstaan. Het gaf meer zelfstandigheid dan het inwonen bij Nissen's ouders, met wie de verhouding goed, maar niet overmatig hartelijk is.

Als Betje haar brief schrijft, gelooft ze nauwelijks aan de verwezenlijking van haar illusies: - harsenschimmen! - zegt ze zelf. Maar binnen het jaar zou haar droom werkelijkheid worden.

In den loop van 1781 al was de mogelijkheid geopend, om zich financieel wat ruimer te bewegen. Betje beschikte sinds enigen tijd over een lijfrente, haar nog tijdens het leven van haar vader toegekend. Op 18 Augustus was Aagje's vermogende neef Hendrik Busserus overleden. Met nog enkele andere verwanten deelde zijn achternicht Aagje Deken in de erfenis. Haar portie bedroeg goed *f* 13.000.-, een ongekende rijkdom! Met zo'n kapitaaltje in 't vooruitzicht kon er over de aankoop van een buitenhuisje in een mooie streek worden gedacht.

Wanneer dan in het voorjaar van '82 zich de gelegenheid voordoet om in Beverwijk, het mooie dorp waar ze reeds meermalen bij de

familie Van Orde logeerden, een klein, aangenaam buitenhuis te kopen, grijpen ze de kans aan.

Op 16 Maart wordt de koopacte ten overstaan van notaris Gerrit van der Jagt opgemaakt; één der borgen is Christiaan Nissen. Deken verplicht zich de koopsom groot *f* 6500.- vóór 1 Mei 1783 te voldoen. De afwikkeling der erfenis van neef Busserus laat langer op zich wachten, dan te voorzien was; een uitstel dat de nieuwe huiseigenaresse wel enige benauwde ogenblikken moet hebben bezorgd. Maar er wordt raad geschaft - Nissen en Van der Jagt zullen hier wel de adviseurs zijn geweest -; Aagje verkrijgt tijdig een voorschot op haar erfportie, waarmee ze haar schuld afdoet. Ze houdt van haar kapitaaltje nog juist de helft over.

Intussen had de overdracht van Lommerlust reeds 29 April '82 plaats gehad; kort daarop trekken ze erin. En inderdaad worden de plannen verwezenlijkt in den geest van Betje's brief van 3 November. Het jonge paar Nissen zal 's zomers de genoegens van het buitenleven met de vriendinnen delen; deze brengen op haar beurt het grootste deel van de winters te Amsterdam, ten huize van de Nissens door.

Praktische overwegingen - we zagen het boven - hebben naast gevoelsargumenten meegesproken in dit plan tot samenwonen. Maar de laatste hebben zeker overwogen. De behoefte het contact niet te verbreken, dat in het laatste jaar was gegroeid, heeft zowel bij de jonge vrouw, als bij haar oudere vriendinnen den doorslag gegeven.

Tengevolge hiervan treedt Christiaan Nissen den huiselijken kring van Wolff en Deken binnen. Hij zal er in de vijf jaar, die nu komen, een groeiend vertrouwen genieten, dat hij zich tenslotte geheel onwaardig toont.

aant.

Zesde hoofdstuk
Herleving van Betje's werklust
Proeve over de Opvoeding

Er is tijdens het verblijf in De Rijp, waarvan hiervóór de buitenkant werd geschetst, verbazend veel gewerkt, in aanmerking genomen de herhaalde onderbrekingen door lange periodes van ziekte.

Er is allereerst Betje's *Proeve over de Opvoeding*, er zijn de drie delen *Brieven over Verscheidene Onderwerpen*, de *Economische Liedjes*. Dan de populair-stichtelijke deeltjes: *Onderwijzend Gesprek en Twaalf Leerredenen*, en de *Fabelen*, die reeds in 1779 gereed zijn, al verschijnen ze eerst vijf jaar later. En, last not least is er de *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*, eerste, meesterlijke proeve in een geheel nieuw genre, verschenen in 1782 kort na de verhuizing naar Beverwijk, en dus nog in De Rijp geschreven.

Vooreerst heeft Betje verreweg het grootste aandeel in de uitgaven, maar Aagje volgt alles van nabij en haar bijdragen worden geleidelijk van meer belang.

Hoe zich in deze periode van amper vier jaar de veelzijdige ontwikkeling, of beter vernieuwing in Deken heeft voltrokken, die haar van belangstellende vriendin deed groeien tot volwaardig medewerkster, zullen we nog nader zien, maar reeds dadelijk is de bezielende werking merkbaar, die haar bewondering en medeleven op Wolffje heeft.

Als we deze in het najaar van 1778 weer druk bezig vinden met letterkundige arbeid, is de werkkracht, die in de laatste jaren in De Beemster had gekwijnd, in alle veelzijdigheid herleefd. Ze pakt nieuwe dingen aan, haar belangstelling is verruimd, haar zelfvertrouwen hersteld. Zo maakt ze ernstig studie van het Duits, dat ze te voren nauwelijks kende, vertaalt weldra fabels van Gleim, Hagedorn, Lichtwer, bewerkt een Duits paedagogisch werkje: *Aardrijkskunde voor kinderen*, dat ze van eigen aantekeningen voorziet.

Tal van oude lievelingsschrijvers worden voor den dag gehaald en zo nodig voor Aagje vertaald. De vriendin moet immers zoveel mogelijk worden binnengeleid in het geestesland, Wolffje van jongsaf

vertrouwd. Het is een dagelijks weerkerend genoegen, deze nieuwe wereld voor Deken te ontsluiten, die een ideaal toehoorster is, met haar actieve, nooit tanende belangstelling. Geen moeite voor haar is te veel. Onverwijld wordt bv. de vertaling van Pope's *Essay on Man* aangevat en snel ten einde gebracht, al kost het de vertaalster zoveel inspanning: - dat men mijn onverzettelijkheid dient te hebben om er in te volharden. -

Labruyère, Helvetius worden weer ter hand genomen, tal van theologische en moralistische werken, oude en nieuwe, met Deken gelezen en besproken.

Deze bepaalt zich niet tot luisteren en lezen; ze tracht Betje's vertaling van *Essay on Man* in versmaat om te zetten; ze vat het proza der fabelen samen in korte gedichtjes; ze geeft over het gelezene haar wel-overwogen oordeel.

Ook in oorspronkelijk werk uit zich de opbloei van Betje's werklust. *Proeve over de Opvoeding* komt tot stand in de herfst van 1778. Het is geheel Betje's werk, geschreven tijdens Aagje's langdurige ziekte; eerst in Februari '79 voegt deze er een ‘inleidend gedicht’ bij.

Niettemin staat ook achter het ontstaan van dit boekje de bezieling van Deken's belangstelling en geestdrift. Het verschilt volkomen van Betje's geheel persoonlijk, al of niet polemisch werk der laatste Beemster jaren; Deken's vertrouwen in de schrijfsterstaak van haar vriendin, haar ernstig-maatschappelijke roeping heeft het dreigend dilettantisme helpen overwinnen en aan Wolffje's herleefden schrijfstersdrang een nieuwen weg gewezen.

Ondanks de stimulans der intieme gedachtenwisseling, de groeiende samen*stemming*, is er in dezen tijd nog geen sprake van systematische samen*werking*.

De uitingen hiervan blijven vooreerst nog sporadisch, geheel persoonlijk en toevallig. Ze staan, gelijk de gewisselde *Brieven* op rijm van 1777 - de eerste gezamenlijke uitgaaf - nog in onmiddellijk verband met haar dagelijks leven. Samen brieven schrijven of een gelegenheidsgedichtje maken: een *Bruiloftsdicht* voor Gerrit van der Jagt (1778), een *Wiegzang* bij de geboorte van Vollenhoven's zoon in hetzelfde jaar, het komt alles vanzelf. Ook als Deken daarbij haar vriendin aan het woord laat, omdat deze het vlotte gebabbel-op-rijm zoveel gemakkelijker valt, is ze er met hart en ziel bij: - Hoor Baasje, schrijft ze aan Vollenhoven, ter begeleiding van Betje's *Wiegzang*, wij doen alles in Compagnie, tot verzenmaken in 't kluis en wij zijn het zo volmaakt eens, dat we dikwijls maar één laten spreken, vermits die toch juist de gedachte van de andere uitdrukt (8 Febr. 1778). -

Men ziet: samen-werken behoort nog louter tot de genoegens van den huiselijken omgang, op één lijn met brieven schrijven.

Naarmate de vriendinnen meer vertrouwd raken met elkanders karakter en overtuigingen, met den gansen groei van haar persoonlijkheid en levensinzicht, wordt de samenstemming dieper, en ook Deken's aandeel in de uitgaven van meer belang.

Brieven over verscheidene Onderwerpen zijn nog vooral een gezamenlijke uitgave van zelfstandig werk, waarin Betje's aandeel verre overweegt. Niettemin is daarin menige Brief of reeks van Brieven de directe neerslag van samen genoten lectuur en de uitwisseling van gedachten daarover. Opmerkelijk is daarbij hoe Betje, die toch geheel de leiding heeft, Deken's afwijkende mening waardeert en haar aanmoedigt deze op schrift te stellen. Aagje's bewonderend oordeel over Lavater, zo verschillend van Betje's kritische houding, is daarvan een sprekend voorbeeld en nog meer Deken's commentaar op de moeilijkheden met de Kerk, die haar vriendin omstreeks dezen tijd tot uittreden hadden genoopt. Deken denkt zich geheel in in het standpunt van den rechtzinnig-Hervormde en verdedigt zijn goed recht, om een lidmaat, die de Geloofsartikelen niet langer kan onderschrijven, van het Avondmaal uit te sluiten. Bewijs, hoe kalm en weloverwogen zij haar opinie tegenover de geprikkeldheid van haar vriendin heeft gesteld en hoe deze tenslotte haar standpunt had gebillijkt.

Wanneer aan het slot van denzelfden brief, Aagje zich in haar eigen gedaante van Collegiante toont, breekt ze bovendien een lans voor de ware verdraagzaamheid, waarbij ‘onze partij’ (die der niet-leer-stellige Christenen) niet wordt gespaard. De veroordeling van ‘vernuftige scherpheden’ als wapens in de polemiek is wel zeer sprekend, als we denken aan Betje's vroegere zonden op dit gebied!

De sterk-maatschappelijke inslag van *Economische Liedjes* en van de beide stichtelijke prozawerkjes van 1780, getuigen mede van Deken's groeienden invloed. Dit geldt met name van de laatste, die geheel in Collegiantengeest zijn opgezet, al heeft bij de uitwerking Betje een voornaam aandeel.

Zowel *Brieven over verscheidene Onderwerpen* als deze bundeltjes zijn in menig opzicht voorbereiding van de romans. Maar in *Onderwijzend Gesprek* en *Twaalf Leerredenen* zijn voor het eerst de meningen en gevoelens der schrijfsters, die in *Brieven* nog zelfstandig naast elkaar staan, tot een eenheid gegroeid. Hiermee is de weg tot de gezamenlijke schepping in de romans gevonden.

Niet slechts om met het oog op de groeiende samenstemming verdienen de uitgaven tussen 1778-1781 de aandacht. Ze zijn ook op zichzelf belangrijk, om hun paedagogisch en actueel-maatschappelijk karakter.

Dit geldt in de eerste plaats voor: *Proeve over de Opvoeding*.

aant.

- Onze eeuw is in één opzicht van alle voorgaande onderscheiden, zegt Betje, - dit is de eeuw, waarin men n.l. voor kinderen schrijft. - Ik vraag me af, of men niet te veel vergeten heeft, met de ouders te beginnen, - aldus Deken.

Deze uitspraken konden als motto's staan boven *Proeve over de Opvoeding*, waarmee Betje Wolff haar plaats gaat innemen in de gelederen van hen, die in binnen- en buitenland een nieuwe richting zoeken in opvoeding en onderwijs.

Omstreeks het laatste kwart der achttiende eeuw is de belangstelling voor allerlei nieuwe stromingen op dit gebied even levendig als in onzen tijd. Voortbouwend op de grondslagen door Locke en Rousseau gelegd, tracht men aan alle kanten naar vernieuwing. In tijdschriften en boeken wordt er over getheoretiseerd en gediscussieerd. En men is van de theorie tot de praktijk overgegaan en durft heel wat aan, getuige bv. het door Dr Bahrdt in de buurt van Worms opgerichte *Philanthropinum*, een soort lyceum, waarop behalve de gewone klassieke en moderne leervakken, ook muziek, dans en de schone kunsten beoefend worden, en de leerlingen tot geestelijke heldenverering, culminerend in Christus, worden opgevoed.

Geen sterker bewijs, hoezeer zulke proefnemingen ook hier te lande de aandacht trekken, dan de plaats, die een reactionnair tijdschrift als de *Nederlandsche Bibliotheek* voor een - natuurlijk zeer critische - bespreking van deze 'philantropijnsche school' inruimt.

In dezen stroom van paedagogische lectuur heeft Betje Wolff's *Proeve* een bescheiden maar zeer eigen plaats; het werkje is even praktisch als origineel.

Als opvoedster bracht zij iets nieuws, niet door moderne systemen of theorieën, maar doordat ze bij intuïtie twee grote beginselen der opvoedkunde kende, waar haar tijd nauwelijks aan toe was. Ze weet dat een kind iets 'anders' is dan een kleine volwassene, en ze weet dat 'kind te zijn met de kinderen' de eerste eis is om de kinderziel te naderen en toch in zijn wezen te laten. Tegelijk beseft ze, beter dan bv. Van Alphen, de moeilijkheid van dit contact en gaat omzichtig te werk. Hoe schroomvallig zoekt bv. Abraham Blankaart, de grote speelmakker van Saartje's kinderen, zijn weg in zijn verjaarsbrief voor den tienjarigen Jan Edeling, Saartje's oudste; de twijfel blijft hem bij, of: - deeze brief wel zo geschreven is, dat mijn kleine Jan er iets aan heeft. -

In haar rol van Blankaart zal Betje zich ook warm maken over: die deftige lui, die menen dat men zijn afstand moet houden tegenover kinderen. - Al waren zulke lieden tien- of twintigmaal Vader en Grootvader, zegt hij, zij kennen zo weinig de waardij van een kind,

als een blindgebooren die van het kostelijk zonlicht. - Een schande is het, dat hij, wien het niet gegeven was een eigen kind te hebben: - aan U en soortgelijke deftige lieden van smaak en verstand, nog dient te leeren, wat een kind is. -

De levensvreugd, de natuurlijkheid en de onbezorgdheid van een kind zijn zijn kostbaarste bezit, onderdruk ze nooit. - Ik ben niet van zins, zo besluit Blankaart, mij over mijn neus te laaten hakken, omdat ik een regte kindergek ben; - de deftige berispers van hem en zijn gauwdiefjes mogen het zich voor gezegd houden: hij kiest partij voor het kind, dat moord en brand schreeuwt, als men het in een keurslijf perst. -

Betje Wolff's hart gaat uit naar de jeugd, of het een wiegekind is, dat ze op haar arm heeft, een kleuter, waarmee ze stoeit en speelt, een groter meisje of jongen, waarmee ze ernstige gesprekken voert. En altijd leeft het besef van het wonder in haar, het wonder van den groei, lichamelijk en geestelijk, van het mensenkind.

Hoe nauw zich haar overtuiging als opvoedster aansluit bij de praktijk van haar leven, leert ons die alleraardigste *Wiegzang* bij de geboorte van Vollenhoven's oudsten zoon, gemaakt in Februari van hetzelfde jaar, dat haar *Proeve* uitkomt. - Daar komt Wolffje door sneeuw en regen binnenvallen in de kraamkamer met haar gelukwens. Ze is bijna even stralend als de jonge ouders, die na vier jaar wachten, hun wens vervuld zien. Allereerst moet ze de kleine schat even in de armen houden: - Geef hem eens hier: wat kind is dat!/ Dag lieve, zoete lekkre plat!/ Ik hiet je welkom in dit leven. - En als ze het kraamvrouwtje, dat wat al te flink wil zijn, tot voorzichtigheid heeft vermaand en de trotse vader haar eigenhandig een glaasje kandeel heeft ingeschonken - 't werkje staat hem schilderachtig, plaagt ze - dan komt Betje al dadelijk op voor den jongen wereldburger, die recht heeft op leven en beweging, zelfs in de wieg. Dat in slaap wiegen, sussen en zingen deugt niet; als de kleine man zijn dutje uit heeft, eist ‘natuur’ andere dingen:

> Het schurkje, wijl 't in 't wiegje leit,
> Lacht om 't gezang van min of meid,
> Het pluist aan lubjes, speldjes, bandjes;
> Het wrijft zijn kaakjes, woelt en zweet,
> Maakt bobbels onder 't wiegekleed
> En vuistjes met zijn poesle handjes. -

Bij dit alles is Betje Wolff in haar waarneming der kinderen objectief. Zij mag in haar hart nog zo vertederd zijn, haar realisme en haar humor geven haar als opvoedster een klaren kijk ook op de minder mooie kanten van een kinderkarakter. De drastische manier waarop de

aant.

kleine Hein Edeling door ‘Grootvader’ Blankaart van zijn eigenwijsheid genezen wordt, geeft daarvan een sprekend staaltje.

Deze eigenschappen, hier meest met voorbeelden uit later werk geïllustreerd, wijzen haar reeds den weg in haar *Proeve over de Opvoeding*. Zo ze zich in menig opzicht aansluit bij de inzichten van Locke en Rousseau, veel meer wordt ze gedragen door het bewustzijn, dat ze uit eigen waarneming, uit eigen zekerheid iets kan geven aan de Nederlandse moeders en kinderen, iets wat hun tot nu toe ontbroken had.

Uit naam van haar vriendin zegt Deken in haar gedicht vóór de *Proeve* tot de moeders: - Meermaal hebt gij mij gevraagd, om een boek ter leen te hebben, niet langdradig, droog of dwepig, en geschikt voor uw verstand. - Zowat van de pligt der vrouwen en der moeders had gij graag; - maar zulk een boek ken ik - is er mooglijk niet. Zij had daarin volkomen gelijk.

Betje's ‘pleidooi voor moederrecht en moederplicht’ staat in de volle werkelijkheid van het gezinsleven en is in dien zin maatschappelijker dan dat van de grote buitenlanders Locke en Rousseau. Hier is geen sprake van het ‘kunstmatig isolement’, dat *Emile* kenmerkt, waarin de opvoeding geplaatst is buiten de maatschappij. Immers Rousseau stond afwijzend tegenover maatschappij en beschaving; Betje daarentegen staat met haar idealen, gelijk met haar gezondkritischen zin, midden in de praktijk. Overtuigd dat de moeder een belangrijker plaats toekomt, ook in de geestelijke opvoeding, dan haar toen in 't algemeen ten deel viel, roept ze de Nederlandse vrouwen op, zich tot die taak te bekwamen.

Ze verdedigt haar standpunt nadrukkelijk tegen het protest van den kant der mannen, die zich te veel uitgeschakeld achten: - hetgeen ik in de vroege opvoeding verg, is en kan, naar mijn inzien, alleen het werk der moeder zijn. -

Zeker tot de schoolleeftijd is de moeder de natuurlijke opvoedster van het kind, lichamelijk en geestelijk. Maar door de vertrouwdheid, van jongs af gekweekt, zal haar invloed ook later blijvend zijn, gelijkwaardig aan dien van den vader.

Kon echter, in 't algemeen gezien, de jonge Nederlandse moeder deze taak aan?

De schrijfster had het zo dikwijls opgemerkt in het gezinsleven van haar vrienden, hoe ook het moedertje, dat met de beste bedoelingen bezield was, te kort schoot, omdat ze zelf te weinig *mens* was, te weinig inzicht had in de kleine en grote problemen, die ze bij de opvoeding van haar kleuters op te lossen kreeg.

Moederinstinct, moederliefde kan veel, heel veel, ze is er diep van overtuigd:

aant.

- O Nature! o tendresse! o Divin caractère!
Le Chef-d'oeuvre d'amour c'est le Coeur d'une Mére, -

zet ze als motto boven haar werkje.

Maar is deze moederlijke tederheid altijd genoeg, als het er op aankomt? Niet geschraagd door zelf-beheersing, door zelf-nadenken kan ze al te teerhartig zijn en daardoor mistasten, ze weet het. Een passage uit één van haar brieven geeft zo'n geval in het werkelijke leven. Na haar gezellig bezoek bij Grave, waar ze zo helemaal in het gezin heeft meegeleefd, moet het haar van het hart. Hier dreigde te grote angstvalligheid van de moeder, die haar opgroeiende kinderen geen ogenblik uit het oog wilde laten, ongunstig te werken en Betje schrijft aan dit lieve, al te weekhartige vrouwtje: - Mag ik U wel, met al de overredende zagtheid onze sexe eigen, herinneren, dat gij uwe moederlijke liefde onder 't geleide van een zeer verstandig en teerhartig echtgenoot moet oeffenen? - Het waaragtig belang uwer kinderen eischt, dat ze niet altoos bij U zijn. -

't Is een voorbeeld uit vele: hoeveel ‘malle moedertjes’, hoeveel bedorven kinderen had ze ontmoet, ook waar de beste bedoelingen voorzaten, waar geen sprake was van domme ijdelheid, pronkzucht of andere grove gebreken.

Er ontbrak veel, ook in de hogere standen, aan de meisjesopvoeding. Zelf-lezen, zelf-nadenken, het was broodnodig voor de jonge vrouw en moeder. Maar al wilde ze, waar zou ze, in eenvoudig-leesbaren vorm vinden, wat ze zocht? Locke, Rousseau, was niet ieders lectuur en ze gaven bovendien in dit opzicht te weinig. Zelfs Rousseau had, na zijn compliment tot ‘la tendre et prévoyante mère’, haar slechts een passieven rol toebedeeld, behalve als opvoedster van het meisje, ‘voor wie het er minder op aan kwam’.

Dit ziet Betje als een gemis, een fundamentele fout, en ze gaat met evenveel ernst als praktischen zin aan den slag, om deze te herstellen. Geen geleerdheid, geen uitvoerig betoog is nodig; eenvoudig, gezellig, als vrouwen onder elkaar, zo moet deze zaak worden aangepakt. In de eerste plaats moet ze de schichtigheid van zoveel vrouwen overwinnen voor al wat naar ‘denken’, naar ‘geleerdheid’ zweemt. Haar tact, zo goed als haar kennis van zaken moet het hem doen. Ze is in beide opzichten voor haar taak berekend. En daarbij kent ze de kracht van het ‘frappez, frappez toujours’ en past het met succes toe. - Het is, zegt een opvoeder uit onzen tijd, als zag zij een voortdurend tegenstribbelende moeder voor zich, die steeds weer dreigde te ontvluchten, de taak, de plicht te ontlopen, die Betje op haar verantwoordelijke schouders wil leggen. - Gij, Moeders, moet uwe eigen Kinderen opvoeden; - Gij zult erkennen, dat ik niets van U verg,

dan 't geen waartoe gij geroepen zijt; - God zelf heeft U hier toe geroepen; - zo tracht ze haar lezeressen te overtuigen.

Maar ze laat het niet bij zulke dringende, maar algemene bewoordingen. De voorbeelden uit het kinderleven, ze heeft ze immers maar voor het grijpen. Ze hield altijd zoveel van ‘kinderen en al de huwelijksomslag’; ze heeft, ondanks eigen kinderloos huwelijk, de kleintjes met zoveel liefde geobserveerd.

Deze fijne waarneming is de bron, waaruit ze put. Zie dat alleraardigste toneeltje van het kind, dwingend om iets, wat het niet hebben mag: - Uw kind is sterk op iets gesteld. - Is het een Pop of een stuk speelgoed? - Wel, geeft het zijn zin, al voorziet gij ook, dat het maar een oogenblik daardoor vermaakt zal worden... Vraagt het om iets, dat gij niet kunt geven, bv. uw Horloge? - Zegt eenvoudig: men speelt niet met zulke dingen en geeft het niet, bezorgt het iets anders in de plaats: - Smijt het dit weg en dwingt het om het Horloge? Waagt er eens een schreeuwpartijtje aan en geeft het niet. Ja, houdt u zelf alsof gij er u niet aan stoorde; en het looze kleintje, ziende dat het de rechte middelen niet gebruikt, (wat zit daar een kinderkennis in!) zal denkelijk het geheel anders aanleggen... Het zal u nu welligt met het lieve gelaat eens Engels omhelzen en met de zoetste vleiwoordjes om hetzelve smeeken. - Houdt u nu sterk, o moeders, dit is eene Proef; ik voel er al het gewigt van. - *Niet geven* - is 't mogelijk! dit te weerstaan? - Zo ik iets op U vermag, houdt het uit. Hier is het te doen om het meesterschap! - Dit is Betje's kracht, zij theoretiseert niet, de moeders die dit lazen hadden dagelijks deze werkelijkheid voor zich. En zij ziet de moeilijkheden; zelf heeft ze al de bekoring van zo'n vleistertje gevoeld en de grote verzoeking om toe te geven.

In heel de Nederlandse litteratuur van dien tijd was een zo uit het leven gegrepen pleidooi niet te vinden.

Levendige, bewegelijke kinderen wil Betje zien: het kleine kind, dat niet stil kan zitten is niet ‘stout’, maar gezond: Verbiedt gij het te lopen? Het zal in zijn handen klappen; wilt gij dat het dit laat, dan zal het de kleine voetjes bewegen. Zo wil het de ‘onoverwinnelijke trek tot bewegen’ door de wijze natuur zelf in het kind gelegd. Geeft ze toch de gelegenheid tot lopen en springen, die ze nodig hebben: - dan hebt gij het onwaardeerbaar genoegen U omringd te zien van frissche gezonde kinderen, die U, in 't midden hunner woeligheid vermaken. - Stelt u zich een ogenblik de kleine-mannetjes-en-vrouwtjes-figuren voor op de achttiende-eeuwse kinderprentjes, gehoed, gemutst, met lange rokjes, keurslijfjes en deftige pakjes, en u krijgt een idee, hoe nieuw en fris het toneeltje is, dat hier de jonge moeders werd voorgetoverd.

aant.

Diep is Betje Wolff ervan doordrongen, dat een kind, *kind* moet zijn, niet een volwassene in miniatuur: - Pijnigt hunne tedere harssentjes niet en vooral niet te vroeg -, smeekt ze. Kribbige wijsneusjes, beuzelachtige vernuftjes, snappende woordenboekjes zijn de rake benamingen, die zij voor zulke vroegwijze mannekes vindt. En ze bezweert de moeders (en vaders), die o, zo graag pronken met de kundigheden van zulke jeugdige pedantjes: - Laat hen toch uitspelen! Ze verzuimen nog niets en zullen gezegend met eenen schat van gezondheid en vrolijkheid, zodra het hun tijd is, grooter vorderingen maken in hetgeen zij vervolgens moeten leeren, dan de zieke sukkelaartjes, die men te vroeg aan 't werk heeft gezet. -

Er was zoveel dat léefde in dit werkje, dat ook de lessen en vermaningen gemakkelijk weerklank moesten vinden. Met recht kon Deken zeggen, dat de vrouwen hier geen harde lessen te horen kregen ‘uitgepluist naar 's wijsgeers zin’, maar vriendelijke en eenvoudige raadgevingen, uit den mond van een vriendin. - Het boekje werd zo gretig gelezen, dat het volgende jaar al een tweede druk nodig was.

- Zóó treffend, zóó overredend kan slegts een vrouw schrijven, - oordeelde haar tijdgenoot Allard Hulshof, een man van gezag onder de opvoeders van den nieuwen stijl. De lof van de conservatieve *Boekzaal der geleerde Wereld* is onvoorwaardelijk: - Ons behaagt het ten uiterste, klinkt het deftig, maar oprecht: wij raaden de lezing van dit kostelijke werk alle moeders ten allersterksten aan. -

Zelfs Betje's oude vijanden, de *Nederlandsche Bibliotheek*schrijvers, waarderen den ‘levendigen en lossen stijl’ van het boekje. Ook kunnen ze den zedelijken ernst ervan niet ontkennen, al hebben ze natuurlijk dogmatische bezwaren, omdat: - nergens iets gezegd wordt van den diep-verdorven en doemwaardigen toestand, waarin alle menschen gebooren worden, welke erkentenis van een bijzonderen invloed is in de zedelijke en godsdienstige opvoeding der kinderen. - Inderdaad! En deze ‘bijzondere invloed’ was het, die, naar Wolff en Deken's innigste overtuiging, uit het kinderleven moest worden geweerd. Met zorg hebben zij gezocht, de kiem van godsdienstig-zedelijk besef in het kind tot groei te brengen, buiten elke dogmatiek om, menend, dat deze boven het kinderbegrip uitgaat en slechts napraterij of erger aan kan kweken, zo ze te vroeg in het kinderleven haar intree doet.

Tenslotte een oordeel uit onzen tijd: - We vinden hier van de hand van één der allerbeste vertegenwoordigers der (achttiende-eeuwse) levensbeschouwing, de opvoedkundige aspiraties van een hele groep voorstanders van het nieuwe, - en meer dan dat: Want al die ideeën werden verkondigd door iemand, die te midden van het veelzijdige geestesleven om haar heen, haar geestelijke zelfstandigheid wist te

bewaren. - Bij het schrijven van de *Proeve* is Betje Wolff *zichzelf* geweest. - De oorspronkelijkheid is een der grootste verdiensten van dit voortreffelijke Hollandse boekje. -

Liefde voor moeder en kind was de diepste grond van deze oorspronkelijkheid. Liefde, gewekt door de bekoring, uitstralend van deze jonge levens, maar gedragen door haar eerbied voor het leven zelf, voor de persoonlijkheid, ontkiemend in ieder mensenkind, dat begrepen en geleid moet worden om in vrije ontplooiïng tot een harmonisch mens te groeien. Telkens vinden we er de uitingen van:

- De waardij eens kinds is groot en nauwelijks te bevatten; - Deeze lieve schepselen zijn u niet alléén gegeven om meede te dartelen; - Deeze kinderen, - uw kinderen - hebben een schat in zich: de ziel. Deeze adem des levens, die God in hen blies; - Gij moet voor hun zedelijke welstand, zoowel als voor hun gezondheid zorgen. -

Diep religieus is Betje Wolff's liefde voor kinderen en haar eerbied voor het moederschap; diep ernstig deze oproep tot de moeders om haar verantwoordelijkheid te beseffen, zichzelf op te voeden voor haar mooie taak.

Betje had zich tot de eigen kring gericht, die ze zo door en door kende. De schets aan het eind over de ellende der allerarmsten en de mogelijkheid van onderwijs en opvoeding van hun kinderen bevat niet meer dan wat losse gedachten. Iets dieper gaat de schrijfster in op de omstandigheden van den ‘nutten boerenstand’ en die der ambachtslieden. We zullen wel niet ver mistasten, als we aannemen, dat de gehele slotpassage op aandringen van Deken aan de *Proeve* is toegevoegd.

Want al geeft deze in haar inleidend gedicht de ‘eerlijke armen’ den raad, ook het boekje ter hand te nemen en 't geen hen raakt van buiten te leren, ze moet erkennen, dat het niet voor het eigenlijke volk is geschreven. Dit komt niet voort uit onverschilligheid van haar vriendin voor de minder bedeelden, verzekert ze. Maar 't is wel duidelijk, dat ze het als een gemis voelt.

Blijkbaar speelt haar reeds een plan door het hoofd, om ook voor ‘den gemeenen man’ als opvoedster werkzaam te zijn. De schets, in haar gedicht gelast, van een jongen, dolblij met zijn eerstverdiende geld en dromend van den tijd dat hij knecht zal worden en met zijn vader de kost voor het gezin zal verdienen, past al geheel in het kader der *Economische Liedjes*, waarvan de eerste bundel in '81 zal verschijnen.

De heersende crisis hier te lande werkte de wending der vriendinnen naar breder maatschappelijke belangstelling omstreeks 1780 in de hand.

aant.

Zevende hoofdstuk
'Economische' Geestdrift

In de zeventiger jaren van de achttiende eeuw is er in ons land een merkwaardige beweging op sociaal-economisch gebied gaande, waarin Wolff en Deken een werkzaam aandeel nemen. Ze draagt geen politiek karakter. Hoewel bovenal de vooruitstrevende burgerij er warm voor loopt, strekt haar invloed zich uit tot de aristocratische kringen en verwerft ze de medewerking van het hof.

De onmiddellijke weerklank, die deze beweging over het gehele land opriep, was een bewijs, hoezeer men overal met dezelfde moeilijkheden te kampen had. Achteruitgang in de nijverheid, stilstand op handelsgebied veroorzaakten een werkeloosheid, die, reeds lang onrustbarend, tussen 1775-80 hoogst critiek werd.

Ofschoon de eerste stoot tot het onderzoek naar de oorzaken der crisis en de 'middelen tot redres' uitging van Amsterdamse handelskringen, verlegde zich het zwaartepunt reeds dadelijk naar het meest urgente probleem: het opheffen van de industrie, met name de textielnijverheid, uit haar verval en het scheppen van nieuwe middelen van bestaan voor den 'gemeenen man', die in steeds bredere lagen met pauperisme werd bedreigd. 'Het gemeen arbeidsvolk', schrijven de *Nederlandsche Jaarboeken* in 1777, 'vergaat van kommer en gebrek, de armhuizen liggen opgepropt.'

Het was niet gemakkelijk, uit deze impasse te geraken. Protectionisme in de omringende landen, waarbij zich naast Engeland en Frankrijk, opkomende landen als Pruisen en Rusland voegden, bedierven onze buitenlandse markt; onze producten waren, door verouderde werkmethoden, ongunstige tariefregeling, en hogeren levensstandaard, duurder dan de buitenlandse. Dit werkte ook op de binnenlandse markt noodlottig. Men klaagde in industriekringen over invoer van goedkope producten, zo goed als van elegante luxeartikelen, die hier groten aftrek vonden en zag zijn belangen achtergesteld bij die van den handel, waar inderdaad de crisis eerst minder doorwerkte en men nog veel verdiende met commissie- en geld-

handel en in het assuradeurswezen. Maar de oude stapelhandel, die zo veel handen aan de havens werk had gegeven, behoorde tot het verleden, als gevolg van de steeds actiever geworden eigen scheepvaart der andere Europese landen. Zo wordt in de laatste jaren vóór '80, als de kwasi-oorlogstoestand met Engeland wel in de West-Indische wateren een schone kans biedt voor smokkelhandel, maar het in de thuishavens doodtij is, de crisis over de gehele linie accuut. Niet slechts de eens bloeiende industriesteden: Haarlem, Leiden, Zutfen, Deventer enz. kwijnen en staan voor een schier onoplosbaar werkeloosheidsprobleem, ook in de handelssteden neemt de ellende hand over hand toe. De neringdoenden en ambachtslieden worden erin betrokken en het platte land ondervindt van dit alles den weerslag. De steeds schrijnender tegenstelling tussen de kleine, schatrijke bovenlaag der kooplieden en de armoede van den 'gemeenen man', zo gaat men inzien, is niet slechts een zedelijk, maar ook een maatschappelijk kwaad; het economisch leven van het land in zijn geheel wordt bedreigd. Dus is de belangstelling algemeen, als te Haarlem het initiatief wordt genomen tot een grootscheepse actie, waarvan Mr Hendrik Van den Heuvel de ziel is.

Deze griffier van het hof van Justitie te Utrecht was reeds in 1771 de winnaar geweest van een prijsvraag door de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* te Haarlem uitgeschreven, betreffende de oorzaken der crisis en de middelen tot herstel. Kern van zijn betoog was geweest, dat verbetering van handel en nijverheid, - vooral op de laatste viel de nadruk - niet verwacht kon worden, tenzij de 'patriottische ijver van groot en klein, die in alle naburige rijken opwakkert', m.a.w. het protectionisme, zich ook in ons land deed gelden. Op voorbeeld van de *society instituted... for the encouragement of arts, manufactures and commerce* in Engeland, spoort hij aan tot oprichting van een lichaam in ons land, ter bevordering van de volkswelvaart. Ook de belangen van den handel beziet Van den Heuvel geheel van nationalistisch standpunt. In zijn ogen is een koopman den naam van goed vaderlander onwaardig, indien hij bv. zijn schepen aan die van Hamburg, Oostende of anderen ten nadeele van eigen handel en vaart verhuurt.

Zelfs zo de Nederlandse koopwaar duurder is dan de buitenlandse, aldus zijn betoog, is het de plicht van den vaderlandsen koopman, aan de eerste de voorkeur te geven.

Opmerkelijker dan deze 'patriottische' opvattingen in zake handelsmoraal is de maatschappelijke zijde van zijn betoog: - Mogt het leezen van dit stuk, zo schrijft hij, uwe liefde tot het Vaderland, uw medelijden voor vele noodlijdende medeburgeren ontvonken, ja, mogt gij daardoor begrijpen, hoezeer uw eigen interest als dat van het

gemeenebest en van alle leden van dien, onafscheidelijk hierin gemengd zijn. - Dit was inderdaad een nieuw geluid, voortkomend uit een besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid, tot nu toe in onze Republiek niet gekend.

Ondanks de bezwaren, door de meer commercieel denkende directeuren der Haarlemse maatschappij, o.m. door den ontwerper der prijsvraag, Ploos Van Amstel, tegen Van den Heuvel's opvattingen ingebracht, stond de meerderheid sympathiek tegenover zijn plan. Een dochter-maatschappij wordt gesticht, die in economische richting werkzaam zal zijn en haar afdelingen zal hebben, in ons Vaderland en de volksplantingen. - Dit was de *Economische Tak*[1] *van de Hollandsche Mij. der Wetenschappen te Haarlem*, tot wier oprichting in 1777 werd besloten. Haar programma, in hoofdzaak gebaseerd op Van den Heuvel's ideeën, werd door het gehele land verspreid en vond overal weerklank. In 57 steden en dorpen in het vaderland en zelfs in West-Indië vormden zich departementen, met te samen 3000 leden.

Het contact, dat zich op deze wijze gaat vormen, geeft een merkwaardige kijk op het groeiend nationaal besef. Want de *Economische Tak* richt haar streven uitdrukkelijk tegen plaatselijke en groepsbelangen. Het loopt parallel met de nationale politieke tendenzen en het heeft op het politieke contact voor, dat het zich niet tot de aanhangers van één richting beperkt.

De houding van den Stadhouder, aan wien het beschermheerschap van de *Economische Tak* werd aangeboden, werkte in dit opzicht gunstig.

Wel had hij zich eerst uiterst omzichtig getoond, bang dat er medewerking van de overheid zou worden gevraagd in zake tariefswijzigingen en dergelijke. Maar eenmaal op dit punt gerustgesteld, toonde Willem V als beschermheer persoonlijk zijn belangstelling en steunde ook financiëel dit maatschappelijk streven. Deze bereidwilligheid maakte een goeden indruk ook in die kringen, waar men meer en meer tot kritiek op zijn beleid geneigd was. Het kwam maar zo zelden voor, dat door dezen Oranjevorst begrip werd getoond voor wat groeide in het vooruitstrevende deel der burgerij en er waren er zovelen uit deze kringen, die oprecht naar herstel van de nog niet zo lang verbroken banden verlangden. Men was er immers niet principieel anti-Oranjegezind, gelijk onder de aristocratische regenten; aan pogingen tot toenadering, ook op politiek gebied, ontbreekt het in deze en volgende jaren niet.

Tekenend voor deze houding is Wolff en Deken's compliment, tot

1 Onder den naam *Mij. voor Nijverheid en Handel* heeft deze ‘Tak’ in 1952 haar 175-jarig bestaan gevierd.

aant.

Willem den Vijfden gericht in haar brochure op rijm, ter aanbeveling van de *Economische Tak* en de daaraan verwante Hoornse maatschappij. Het is ietwat te pompeus om geheel uit het hart te komen; zelfs klinkt er tussendoor even kritiek op de reactionnaire invloeden aan het Hof. Maar ze zijn oprecht erkentelijk voor: - Zijne Hoogheid's Grootmoedigheid en Vaderlandsche Deugd, betoond in 't ruime deel genomen in de stichting van Hoorn's wel bestuurde en schoone Maatschappij, en haar voorspelling: - Het billijk nageslagt zal 's Vijfden Willem's naam nooit dan met liefde noemen -, houdt de eerlijke wens in, dat de toekomst haar in 't gelijk moge stellen.

Al wordt Van den Heuvel's voorstel, dat alle leden van de *Economische Tak* zich zullen verbinden uitsluitend binnenlands fabrikaat te kopen, in dezen rigoureusen vorm niet aanvaard, toch wordt een krachtige actie in dien geest op touw gezet. Willem V steunt ze door een ‘vriendelijke recommandatie’ en belooft medewerking voor zichzelf, zijn gezin en hofhouding.

Zo wordt het ‘bon ton’, zowel aan het Hof als in regenten- en gegoede burgerkringen, om zich in Nederlandse stoffen te kleden. 't Was alles ‘Vaderlandsch’ en ‘Economisch’ wat de klok luidde. De opbloei was verrassend, zij het in 't algemeen van korten duur. ‘Nationale winkels’ verrezen en maakten den eersten tijd goede zaken, al overleefde slechts een enkele de weer opkomende behoefte aan eleganter kleding en soepeler stoffen, dan de binnenlandse, verouderde industrie kon leveren.

Naast die praktische resultaten wekten ook de ideële grote voldoening.

Wat den lateren economen zo bedenkelijk voorkomt in ‘de middelen tot redres’, toen beproefd: de vermenging der belangen van handel en nijverheid met die van armenzorg, heeft ook in die dagen wel kritiek gewekt. Maar veel en veel groter was de geestdrift, juist voor die zijde van het vraagstuk.

En geen wonder. Niet slechts sprak hier het in ‘verlichte’ kringen zo algemeen verbreide humanitaire idealisme, het dwepen met Mensenliefde en Deugdbetrachting een woordje mee, ook de praktische noodzaak om het snel om zich heen grijpend pauperisme te stuiten, noopte tot het nemen van maatregelen, waarvan men zich onmiddellijke resultaten beloofde. Men leefde a.h.w. in tijdnood. Algemeen zag men in, dat de oude middelen om de armoede te lenigen: bedeling, armhuizen, weeshuizen, het werk der diaconieën, niet in staat waren, deze crisis het hoofd te bieden. Er was hier in het land zeker een betere armenzorg, er werd milder gegeven dan elders; maar in deze ellende was het *geven* alleen machteloos. Er moest *werk* verschaft worden, wilde men uit de impasse geraken. De nijverheid,

in de eerste plaats de textielnijverheid, eertijds zo bloeiend, moest worden gesteund en aangemoedigd, om aan tallozen weer werk en brood te geven.

Men heeft de kwestie ook wel in breder verband bekeken; het maken van nieuwe procédé's, van nieuwe vindingen, werd aangemoedigd, betere opleiding o.m. van jongens voor de zeevaart aangepakt. Maar dit is maar bij een tastend begin gebleven, waarbij ook de tijdsomstandigheden ongunstig werkten.

Werkverschaffing op grote schaal bleef hoofdzaak. Over het gehele land werden onder de auspiciën van de *Economische Tak* en haar afdelingen, spinscholen opgericht, premies uitgeloofd aan spinnende en wevende huisgezinnen, de schapenteelt werd aangemoedigd ter verkrijging van meer en betere inlandse grondstof. En bovenal: men sticht ‘fabrijken’, met het vooropgezette doel aan ‘een menigte van menschen... eene bekwame kostwinning te bezorgen’, in 't bijzonder aan hen, die men tegenwoordig ongeschoolde werkkrachten zou noemen. Zijn deze bedrijven niet rendabel, dan worden ze met steun uit de kas van de *Economische Tak* op de been gehouden. Immers de overtuiging zit voor, dat het steunen van dergelijke ondernemingen beter is, dat bedeling. Het zwakke punt van dezen lofwaardigen opzet was, dat men voor den financiëlen steun aan de fabrieken, evenals voor den afzet van hun meestal niet zo erg gewilde producten, op de mildheid van hetzelfde publiek was aangewezen, waarvan het enthousiasme op den duur wel moest gaan tanen.

Toch klinkt ons, die onzen eigen malaisetijd nog zo goed in herinnering hebben, de mening, dat het beter is, oneconomisch werkende fabrieken door het betalen van hogere prijzen, of door het geven van premies staande te houden, dan deze te niet te laten gaan, zo ketters niet in de oren, als zij het den econoom van vóór 1930 deed. De noodzaak om ‘werkobjecten’ te vinden was toen minstens even urgent als tijdens de crisis in onze dagen.

Eén der stoutste plannen is toen door Cornelis Ris, doopsgezind leraar te Hoorn, verwezenlijkt, door de stichting in 1777 van de *Vaderlandsche Mij voor Reederij en Koophandel:* - opgericht ter liefde van het Gemeene best,... om de armoede, was 't mooglijk, te verminderen en voor te komen, de oude Vaderlandsche naarstigheid te doen herleeven, 't schoolwezen te verbeteren, de kinderen der armen in tugt en goede zeden op te leiden. - Hier komt reeds duidelijk de zedelijk-opvoedende kant van het vraagstuk op den voorgrond, die enige jaren later, bij de oprichting der *Mij tot Nut van het Algemeen* (1784) zal overheersen. Het is tekenend voor het idealisme in deze beweging, dat zowel de *Hoornse Mij* als *Het Nut* hun bestaan te danken hebben aan een initiatief uit Doopsgezinde en Collegiantenkringen.

De reden, waarom Wolff en Deken als pleitbezorgsters optraden voor de *Economische Tak* en de *Hoornsche Maatschappij* lag zeker allereerst in haar persoonlijke betrekkingen tot de milieu's, waaruit deze 'nuttige maatschappijen' voortkwamen. Eén van Betje's zwagers, Dr Engelman, is lid van de Haarlemse Mij. Hij en andere Haarlemse vrienden zullen haar en Deken over de nieuwe plannen hebben gesproken en haar met de voormannen in aanraking hebben gebracht. Zeker kenden ze Van den Heuvel, al ontbreekt daarvan een direct bewijs. Dat Betje Wolff medewerkster en zelfs redactrice zou zijn geweest van het in 1778 door hem opgerichte tijdschrift *De Borger* is echter nauwelijks aan te nemen. De schrijver van de met W. ondertekende artikelen in dit tijdschrift toont zulk een voorkeur voor methodische indeling van zijn stof, dat daarom alleen al Wolffje, met haar snel heen en weer schietenden, vrijen gedachtengang, de auteur niet kan zijn. Waar zou ze bovendien een zo grondige kennis van Duitse economen vandaan halen, als uit deze artikelen spreekt? Ze had zich eerst zo kort geleden op het Hoogduits toegelegd.

De werkelijk verrassend heldere kijk, dien ze in het gedicht: *Nederlands Verpligting...* toont te hebben op de algemene aspecten van de crisis, getuigt zeker van een levendige belangstelling. Maar dat zegt niet, dat ze meer is geweest, dan de oplettende lezeres van de artikelen van den dag, waaronder ook die van *De Borger*.

Iets meer weten we van haar en Deken's betrekkingen tot de Hoornsen kring van Doopsgezinden en Collegianten, waartoe ook de stichter der *Vaderlandsche Mij voor Reederij en Koophandel*, Cornelis Ris behoorde. Beiden hadden daarin reeds lange jaren vrienden, Tjalle Tjallingius, de uitgever van Ris' werken, vooraan. Hij was immers ook Betje's vriend-uitgever, die zo dikwijls haar werk, met name haar hekeldichten, door zijn handtekening had gewaarmerkt en zich daarmee de verontwaardiging van de tegenpartij op den hals had gehaald.

In nog nauwer betrekking staat de Hoornse familie Houttuyn èn tot Ris' stichting èn tot de vriendinnen. Dr Martinus Houttuyn was Betje's oude vriend en medische raadgever; Adriaan, doopsgezind leraar en Collegiant, had Aagje toegesproken op dien gedenkwaardigen dag na haar dompeldoop en ook Wolffje is reeds jaren met hem bevriend. Toen hij, enkele dagen vóór Ds Wolff, in April '77 plotseling stierf, had Betje hem een zeer waarderend gedicht gewijd en het aan Deken toegezonden, als troost voor het verlies van dien hoogvereerden leraar en vriend.

De Adriaan en Jacob Houttuyn, die onder de eerste directeuren der Hoornse Mij. worden genoemd, moeten tot een jongere generatie behoord hebben. Toch wijst een en ander wel op een sterken band

tussen Hoorn en De Rijp. De hartelijke woorden tot Ris zelf gericht, spreken van persoonlijk contact.

Maar ook voor de zaak zelf lopen de vriendinnen warm. Beiden kenden van oudsher geen groter erenaam dan die van mensenvriend; beiden zagen praktische naastenliefde als eerste Christenplicht. Thans wordt, wat ze als dichteressen en moralisten hadden bewonderd en bezongen, in toepassing gebracht op een geheel nieuwe manier, die haar veel meer bevredigt, dan de ouderwetse weldadigheid ooit had gedaan. Beider gedichten in *Nederlands Verpligting* laten geen twijfel, dat de vriendinnen de werkplaatsen te Hoorn, zowel als fabrieken, op initiatief van *De Economische Tak* opgericht of verbeterd, in werking hebben gezien.

Dit alles bracht Wolff en Deken tot het pleidooi, dat ze in 1779 het licht doen zien.

Een dergelijk onderwerp op rijm te zetten is niet meer naar onzen smaak. Het moet trouwens ook bij de tijdgenoten kritiek hebben gewekt. Vanwaar anders de bekentenis, dat ze zelf niet weten, waarom ze geen proza schrijven?

Maar dit daargelaten hebben we hier een staaltje vóór ons van maatschappelijk medeleven, dat ons veel nader staat, dan men op het eerste gezicht van de glad-gerijmde regels zou denken. Het berust op eigen waarnemen, eigen nadenken en studie.

Al had vooral Deken in haar Amsterdamsen tijd de toenemende ellende van het lagere volk van nabij gezien, ook Betje moet bij haar bezoeken aan de grote Hollandse steden erdoor getroffen zijn.

Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige Maatschappijen en Genootschappen in ons Vaderland heet het bundeltje; het eerste gedicht daarin, opgedragen aan de dames donatrices van den *Economischen Tak* is wel Betje's werk; het tweede, gewijd aan de *Hoornsche Maatschappij*, regelmatiger van compositie, maar minder levendig van stijl, Deken's bijdrage. Maar wie ook de pen voerde, de gedichten getuigen van één geest.

Wat ons telkens treft is het realisme, het zelf-geziene van hun schildering. Zo bv. de weergave van de ellende der grote-stadsbuurten, waar de gezinnen samenscholen in: - op elkaar gepakte hutten, akelige diepe kelders, daar men nooit den zomer ziet, daar geen frissche winden waayen, daar men schaars wat luchts geniet; daar men in een vuylen dampkring van oneenigheden leeft, daar de naarste ziekten schuilen... - Ze zagen zelf die stumpertjes uit de achterbuurten, ‘verminkt, verdraaid, mismaakt’, en er is geen greintje romantiek in haar opmerking: - 't is een wonder te noemen, dat er één nog tot volkomen wasdom raakt. - Even eerlijk is haar bezorgdheid over de toekomst van deze kinderen, opgroeiend in zulke afschuwelijke, vol-

komen verwilderde, we zouden thans zeggen asociale gezinnen. Scherp klinkt dan haar vraag: aan wie de schuld? - Zegt, wat is er dan ten beste van dit arme volk verricht?/ Zijn de zielen dezer menschen dan van zulk een klein gewigt/, Dat men, om die te verbeetren, nooit met ernst en nadruk dagt?/ Jezus, wat heeft Uwe Godsdienst op ons hart dan weinig kragt! -

En de praktische zin, waarmee ze alle zedeprekerij bij zulke ellende verwerpen, wordt er niet minder om, al zijn ze wat al te naïef in haar vertrouwen op de uitwerking der nieuwe plannen tot lotsverbetering. Ze zijn overigens niet zo blind voor de moeilijkheden, of zij opperen twijfel aan de mogelijkheid, velen der ouderen nog te helpen. Maar de kinderen te redden moet mogelijk zijn en is plicht.

Tot zover gaf directe aanschouwing haar de dringende woorden in de pen. Ook de verdere consequenties echter hebben zij overdacht, de noodlottige gevolgen voor de samenleving, voor de toekomst van het land. Met ernst hebben zij de rapporten, de verhandelingen over deze ingewikkelde materie bestudeerd en samengevat in een bondige en levendige schets, waarin de gevolgen van de overal om zich heen grijpende werkloosheid geschilderd wordt. Wat ze hier zeggen, stemt geheel overeen met het beeld van verval, gegeven in *Nederlandsche Jaarboeken* van deze jaren en latere geschriften als dat van De Bosch Kemper, *De armoede in ons Vaderland:* - Kwijnen niet een aantal steden, zijn uw dorpen niet ontbloot/ Van hun nuttigste ingezeten, is 't verval niet droevig groot?/ - Zullen de rijkste bronnen van inkomsten niet naar andere staten worden verplaatst? Gaat de winkelstand niet zienderogen achteruit?: - Krielt het in de groote steden, daar men schaars te werken heeft/ Niet van winkels, daar men dikwijls in fatsoenlijke armoe leeft? -

Ondanks haar eerlijk medegevoel kenden de schrijfsters den toestand der allerarmsten meer als massaverschijnsel. In de achteruitgang der kleine burgerij en handwerkslieden dringen ze door tot het individuële leed. Ze weten, hoe deze gezinnen met de materiële verarming ook de morele ellende te dragen hebben van hun vrees voor het pauperisme, dat hun bedreigt. Ze zien het sociale onrecht in de verwording van zulke gezinnen: ze begrijpen onder welke depressie de mannen leven, die het lediglopen niet gewend zijn; hoe balorig ze moeten worden door die dagelijkse speurtochten naar werk, dat niet te vinden is. Het is nodig, dat het tot het besef der andere Nederlanders doordringt, welk een ‘ondraaglijk kruis’ dit is. En het eergevoel van deze mensen moet worden geëerbiedigd; hun ‘het vraagen af te vergen’ is hatelijker dan hun niets te geven. Zij hebben recht op werk en brood: - zij ‘moesten om hun brood niet bidden, maar dat eischen als hun recht.’ -

Ziet men dan het maatschappelijk gevaar niet van deze algemene verarming? Men had het niet zover moeten laten komen maar hen bijtijds voor 't zelfde geld, dat men hun haast uit zal delen, aan blijvend werk moeten helpen, zo pleiten ze.

Men bewere toch niet, dat de oude methodes der weldadigheid toereikend zijn. Men weet immers, hoe de armen met den dag vermeerderen. Niet de onwil om te werken is hier de oorzaak, luiheid is geen Nederlandse volksondeugd; het is onrechtvaardig en verblind, zo te oordelen. Men ziet toch, hoe tengevolge van 's lands verval veler handwerk stilstaat; is er iemand die durft beweren, dat er werk is voor elk die werken wil?

Gelijk later Dickens, zien ze de vele armhuizen als uitwassen, als parasieten, opschietend in een zieke maatschappij: hoe veel beter zou het zijn voor het land, voor elke stad, dat men zoveel armenhuizen als er zijn niet noodig had. -

Een maatschappij zonder gezonden werkenden stand is op den rand van den ondergang: - Moet het klein getal schatrijken zoveel duizend arme lien/ Van al 't geen ontbreekt verzorgen? Ziet eens waar dat henengaat?... Welke bronnen zijn er over als die der brede middenlaag verdroogd zijn?

Herstel is alleen mogelijk, als we zonder eigenwijsheid medewerken aan de nuttige en redelijke plannen, die thans op touw zijn gezet, - zo begint dan Betje haar rechtstreekse pleidooi. Laat men toch niet met allerlei kleinzielige bezwaren aankomen. Duidelijk is hier de kritiek uit Amsterdam bedoeld, waar men geneigd is met een beetje spottende minachting op het door Haarlem genomen initiatief neer te zien. De venijnige naam ‘zedelijke dwergen’, vindt haar verontwaardiging voor wie zo spreken. Men blijve niet staan bij de onvolkomenheden, maar zie liever naar wat reeds werd bereikt: gezinnen, weer aan 't werk gesteld, konden hun plaats hernemen in de maatschappij, kinderen worden weer zedelijk en verstandelijk opgevoed, jonge mensen durfden met vertrouwen een gezin stichten, waar de kleinen weer met vreugd en niet met angst worden verwacht. - Zo toont Wolffje vol geestdrift de voordelen van de Haarlemse onderneming en haar vriendin hangt een even rooskleurig beeld op van de Hoornse Maatschappij.

Zij mogen dan te grote verwachtingen hebben gekoesterd van dit streven, de sociale kern ervan is door haar zeer juist gezien. En hoe sympathiek is de drang om de handen aan het werk te slaan, ook al zijn er gegronde bezwaren in te brengen tegen het afdoende van dergelijke pogingen. Wij weten te goed uit eigen tijd, dat in zulk een periode van malaise de maatschappij, als in een doolhof gevangen, nauwelijks te helpen schijnt, maar

dat eerlijke aandacht, aan haar noden besteed, nooit verloren is.

Zo is in deze beide gedichten uitgedrukt, wat er aan maatschappelijk idealisme leefde in degenen onder ons volk, die toen met ernst over de noden van hun tijd nadachten en tot inzichten kwamen, die later op velerlei wijzen zijn uitgegroeid.

Er zijn momenten, dat de geest dezer achttiende-eeuwers den onzen zeer dicht nadert en het is niet hun gebrek aan begrip voor maatschappelijk leed, maar slechts hun al te optimistisch geloof in de middelen ter verbetering, dat den afstand schept tussen onze mentaliteit en de hunne. Zij staan nu eenmaal aan het begin en aan de lichtzijde der maatschappelijke - gelijk der politieke - experimenten, hoopvol, vol illusie, wij aan den donkeren kant, meer ervaren maar ook nuchterder, terugziend op velerlei teleurstelling. Moeten we hen niet eerder benijden, dan om hen glimlachen?

aant.

Achtste hoofdstuk
Economische Liedjes

Niet bij machte om zich financieel te interesseren in de *Maatschappijen*, die ze met zoveel warmte hebben aanbevolen, willen de vriendinnen, toch op haar wijze een bijdrage leveren tot ‘het algemeen welwezen’. Ze doen dit o.m. in den vorm van drie bundels *Economische Liedjes* (1781 v.j.). Het zijn inlandse stoffen, die zij op haar weefgetouw hebben gezet, zo vertellen ze in de voorrede van den eersten druk, geschikt voor mensen, die men ‘gemeene Burgerluidjes’ noemt, of die in dienstbaren staat zijn. Mochten deze manufacturen niet zo ooglijk uitvallen, als de buitenlandse producten, dan verzoeken ze om dezelfde inschikkelijkheid, die het publiek toont voor de koopgoederen, die men van de of nieuwe, of verbeterde fabrieken in ons Vaderland ontvangt. - Deze introductie in den stijl van den dag schakelt haar liederenbundeltjes in bij een plan, dat vooral Aagje, gelijk we zagen, reeds enkele jaren bezighield. De nadere uitwerking ervan is te vinden in *Brieven over verscheidene Onderwerpen*. Betje heeft dan reeds het denkbeeld van haar vriendin met warmte omhelsd en het wordt geheel in het ‘economisch’ kader geplaatst. Betere lectuur te brengen aan boer en ambachtsman is het doel. Als deze nù ‘eene leezige natuur over zich heeft’, aldus Betje, moet hij zich met oude volksboeken als *Orson en Valentijn, De Schoone Helene, De Vier Heemskinderen* en dergelijke tevreden stellen. Dit te helpen verbeteren is een daad, geheel in overeenstemming met: - dien onschatbaaren geest van Vaderlandsliefde, die thans alles leven bijzet en alle handen aan 't werk stelt. - Als het waar is, - wat ze betwijfelt - dat deze lieden geen verstandig geschreven boek verstaan, dan is het de taak van bekwamer mensen, deze grote kinderen te onderrichten.

Het plan zal niet slechts liedjes voor den minderen man omvatten, maar ook populaire prozawerkjes, die hem op zijn huiselijke, burgerlijke en godsdienstige plichten zullen wijzen.

Inderdaad was reeds in October 1780 zulk een stichtelijk-populair werkje door de vriendinnen voltooid. Zowel in dit *Onderwijzend*

aant.

gesprek, dat 1781 verschijnt, als in *Twaalf Leerredenen* uit het volgende jaar herkennen we Aagje's initiatief. Maar eenmaal ervoor gewonnen, geeft ook Wolffje er zich geheel aan.

Met dit sociale werk in proza en poëzie zien we Wolff en Deken den praktischen weg der volksopvoeding betreden, gedreven door hetzelfde ideaal, dat enkele jaren later de stichters van *Het Nut* zal bezielen. Wijst dit op persoonlijk contact? - Alleen van betrekkingen met Adriaan Loosjes, een jongeren medewerker, weten we iets door enkele brieven van Aagje, die we ook in later jaren weer in nauw contact met *Het Nut* zien. Maar ongetwijfeld hebben de vriendinnen ook den stichter Jan Nieuwenhuyzen, doopsgezind predikant te Monnikendam en zijn zoon Marinus gekend.

Hoe dan ook, de zo noodzakelijke scheiding van den maatschappelijk-opvoedkundigen en den zuiver zakelijken kant van het volksbelang, die in het begin aan de ‘economische beweging’ ontbrak, is in het plan van Wolff en Deken reeds zichtbaar. *Het Nut* zal dit werk op veel ruimer schaal ter hand nemen en daarmede aan volksopvoeding en -onderwijs in Nederland onschatbare diensten bewijzen.

Ondanks den goeden moed, waarmee *Economische Liedjes* op touw waren gezet, was de taak der schrijfsters niet licht. Wel richtten ze zich niet tot de minst ontwikkelden, zoals haar tijdgenoot Swildens, die met zijn liedjes ter verbetering van den volkszang zelf de volksbuurten afging. Maar ook zo is de geestelijke afstand tussen haar en haar nieuwe publiek groot genoeg. Ze bekennen zelf het niet gemakkelijk te vinden den juisten toon te treffen. En er is nog een meer praktisch bezwaar, het lezen en zeker het voorlezen gaat de meesten maar slecht af, zelfs al hebben ze geregeld de school bezocht.

De klachten van een tijdgenoot, den paedagoog Cornelis van der Palm, over de verouderde en onvoldoende leermiddelen bij het leesonderwijs, waarvan de Heidelbergse Catechismus en de Spreuken Salomons in oud-Hollandsen druk, geflankeerd door een soort schriftdruk, de voornaamste waren, geven een denkbeeld, tot hoe povere resultaten de leeslessen moesten leiden, nog daargelaten de onbekwaamheid van de meeste schoolmeesters, die met zulke leermiddelen moesten werken.

Deze moeilijkheid nu van het simpele lezen, lossen de schrijfsters met kennis van zaken op. - De goede gemeente, voor wie deze liedjes bestemd zijn, aldus Betje in de voorrede, leest doorgaans zo allerellendigst slecht, dat het verre de voorkeur verdient hen de gedichtjes te laten zingen; men vindt bij hen twintig goede zangers voor één goeden lezer... Hoe menigmaal klinkt de kinderkamer, of of de keuken, door de allerliefste en schoonste stemmen. -

Maar het is hinderlijk, dat men daarbij niet veel anders dan ‘olijke vodderijen’ te horen krijgt. - Deze bundels zullen liedjes geven, die zij met vermaak kunnen zingen en die evenwel altoos een zedelijke bedoeling hebben, zo besluit ze. Zo wordt dan deze degelijke kost smakelijk opgediend. Tekenend voor de verfranste cultuur van den tijd is, dat verreweg de meeste wijsjes van Franse herkomst zijn. Zelfs aan dit eenvoudige publiek waren deze blijkbaar vertrouwd genoeg, om met de blote aanwijzing ervan boven een gedichtje te kunnen volstaan.

Huiselijke moraal was er altijd grif ingegaan bij de Nederlandse burgerij, hetzij hoog of laag, getuige Vader Cats. Deze liedjes passen geheel in dit kader. Er zijn onleesbaar-brave en -zoetelijke bij, en het feit, dat al deze braafheid moet worden uitgegalmd door de slachtoffers-zelf, den tevreden ambachtsman, de eerlijke weduwe, of den ‘jongeling, zingende onder zijn werk’, maakt het nog bedenkelijker. - Voor ons. - Maar de acht uitgaven tussen 1781-1792 zijn daar om te bewijzen, dat ze toen in een behoefte voorzagen, dat ze met graagte werden gelezen of gezongen. Het was niet verwend, dit publiek van burgers-en-buitenlui, en veel van deze huiselijke toneeltjes moesten hun vertrouwd zijn; de zorgen en moeilijkheden hier bezongen, waren die, waarmee zij zelf opstonden en naar bed gingen; de braafheids- en tevredenheidsmoraal, hier berijmd, was degene, waaruit zij in hun leventjes van elken dag troost en moed putten. En hoe aardig zijn soms de liedjes over kinderen: het allerliefste toneeltje in de kinderkamer 's ochtends bij het aankleden in *De vrolijke Kindermeid*, het gebabbel van ‘de goede min’ met haar bakerkindje, of van dien kleinen broekeman, zo groots op z'n eerste jongenspak, compleet met hoed en sjerp. De blijdschap van den jongen vader: Wat heb ik daar een schoone, zoete jongen,/ Ik weet haast niet wat ik door blijdschap doe... Daar kijkt hij met zijn oogjes open,/ Moedertje lief, 't is of 't uw oogjes zijn -; moest dat niet inslaan bij de eenvoudige lezers?

Bij alle braafheid is er een gezonde dosis nuchtere humor in ‘de zingende werkmeid’, die haar mevrouw maar laat betijen, al kan ze wel eens ‘stroef en straf’ zijn: Ik geef haar nimmer kwaad bescheid/ Maar zwijg en ga mijn gang/ En denk, 't is maar een haastigheid/ Haar prutlen duurt niet lang -. Ook deze vermaning van moeder in Catsiaansen trant moet er grif zijn ingegaan: - Wees trouw van mond/ wees zoet van aart,/ Steel tijd, noch spijs, noch wijn;/ Zo gij u hier niet voor bewaard,/ Kunt ge niet eerlijk zijn. -

Er zijn heel wat levensbeeldjes in deze bundels verwerkt, zuiver in hun simpelheid: de moeder, die werkt en sjouwt voor haar zevental, en ze onder de hand waarneemt en door en door kent, die eenvoudige

toekomstplannetjes bouwt voor kleine Trui en Mietje en Jan en de anderen. - Het naaimeisje, dat zo bedrijvig aan het redderen is, om alles klaar te krijgen voor de eerste naailes, maar wie het niet meevalt, als ze, extra-netjes opgeschikt, gaat kennismaken. De rijkelui's nufjes op de school hebben haar er tussen genomen en ze klaagt haar nood bij moeder. Maar ze krijgt praktischen raad inplaats van meelij: - Kreun U aan die potsjes niet,/ Daar zult gij u wel bij vinden/ Als ge om ydre platterij,/ Dadelijk de lip laat hangen, / Niemand zal naar u verlangen;/ Draag u wijs, lach ook als zij. - Wat ze zich heilig voorneemt. En, praktisch als moeder, speculeert ze alvast op een baantje als naaister, ten huize van één der plaagzieke nufjes.

Vrijage en huwelijkslief en -leed krijgen ruim hun deel. Daar is het alleraardigste deuntje van ‘spijtig Klaartje’, gelukkig eens helemaal zonder moraal, en het genoeglijke gevalletje van den stijven vrijer, die geen kans maakt, tot hij op den goeden inval komt, zich wat wereldser uit te dossen: - 'k Schikte mijn haartje ter dege in orde,/ 'k Stofte mijn hoedje, ik veegde mijn rok,/ Machtig, wat teeg ik aan 't poetsen en boenen... Toen wou ze wel ‘een gragtje of twee’ met hem omlopen - en nu is de trouwdag in 't zicht.

Natuurlijk zijn er bruiloftsliedjes, soms ‘echte’, voor een boerenbruiloft, waar de dichteressen zelf hebben aangezeten. Of er worden plannen gemaakt voor een zilveren huwelijksfeest, voor de jaardag van opoe, - met het hele menu erbij.

En naast al dit knusse en gezellige is er het leed, menselijk en maatschappelijk, door verlies van vrouw of kind, door afscheid, door armoede, in eenvoudige woorden, die zeker hebben ontroerd.

Verrassend goed is de *Huiselijke samenspraak* tussen Moeder en Klaartje, die maar niet besluiten kan en haar degelijken vrijer Piet aan 't lijntje houdt. Ze moet nu maar eens kom-af maken, vindt moeder. Of heeft ze dien losbol van een Cris nog in 't hoofd? - Klaartje wordt een beetje kribbig: - Wel dit is immers afgedaan? Waar mag je nog van spreken... En toch is hij aardig, komt er tenslotte uit. Moeder geeft dit - verstandig - toe, maar voegt er een levenslesje bij: - Een aardig man, mijn lieve Klaar, is goed om mee te praten, maar trouwen, neen dat niet. - En hartelijk komt ze: - Neem jij jou Pieter, hoor, mijn kind, Daar zul je wel bij wezen. - Ze somt zijn goede eigenschappen op en Klaartje moet het allemaal beamen; ze heeft niets tegen Piet, maar - ‘ze kan hem niet beminnen’. - Beminnen! dáár moet je bij Moeder niet mee aankomen. Dat zijn fratsen uit die buitenlandse romans. Wat wisten Vader en zij van ‘beminnen’, en leven ze niet al dertig jaar met elkaar in de beste harmonie? En ze stelt haar ultimatum: - Nou Klaartje, zeg, wil je hem niet?/ Je moet niet langer temen,/ Weet dat mij dit al lang

aant.

verdriet. - Klaartje zwicht voor den aandrang: Ze zal hem dan maar nemen; van al die naar haar verkeren, staat hij haar ‘ver het beste an’. Maar ze ziet toch tegen het trouwen op...: 'k Weet waarlijk niet wat ik begin,/ 'k Bedenk mij liefst tot morgen,/ Wat hoeft er zo veel haast bij 't werk,/ Hoe kun je mij zo prangen? - Begin je weer, bromt moeder, maar ze begrijpt wel, dat het de laatste weerstand is. Als Klaartje het goed aanpakt, zal ze gelukkig zijn, het hangt vooral van haar af: - Mijn allerliefste kind, je zult met hem gelukkig leven/ Of anders is 't je eigen schuld/ En 'k zal 't je nooit vergeven! - Nu weet ze het!

Nog een paar huishoudelijke raadgevingen krijgt ze mee en de huwelijkskundige opmerking:

> - Wees altoos knap, van 's ogtends vroeg
> Tot 's avonds; wilt niet denken:
> Kom, 't is voor hem al mooi genoeg;
> Dat kan de Vreede krenken. -

Is dit niet een novelle in den dop, volkomen zuiver in z'n praktischburgerlijke werkelijkheid?

Toen ze er eenmaal ‘in’ gingen, hebben deze vlotte rijmelarijtjes de schrijfsters noch veel moeite, noch veel aandacht gekost. Ze waren gewild, waarom zou er nog niet een deeltje bij kunnen? Er is nog wel iets in portefeuille, of een nieuw liedje is gauw gerijmd.

Zo sloop er op den duur in deze deeltjes, vooral van Betje's hand, wel eens iets tussen, dat met de ‘economische’ bedoeling niet veel meer te maken had; gedichtjes over gestorven of zieke vriendinnen, over stemmingen bij eigen ziekte, of iets met een politieken inslag. - Deken's persoonlijke herinneringen aan haar weeshuistijd zoals: *De Nadenkende Binnenmoeder; Het dankbare Weeskind*, moesten van zelf beter in het kader passen.

Toch waren ook de tijdzangen wel in te schikken: voorvallen uit den oorlog, werfliedjes; zelfs de nu geheel ongenietbare vertogen over gebruik en misbruik der toen zo veelvuldige bededagen met hun politieken bijsmaak moeten als actuele kwesties aandacht hebben gevonden, ook in klein-burgerlijke milieus.

De vriendinnen houden overigens consequent vast aan haar eigen publiek. Als Adriaan Loosjes, die met den secretaris van *Het Nut* ijvert voor goedkope volkslectuur, met een voorstel bij de dames komt, om ook van haar liedjes een goedkope uitgave te maken, gaan ze daar niet op in: men heeft, ook onder de eenvoudige lieden wel graag een net stevig bandje, met aardige plaatjes, al is het dan wat duurder, menen ze...

aant.

Negende hoofdstuk
De eerste Nederlandse Roman
Voorbereiding; Verhouding tot Richardson; De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart; kritiek en publiek

Betje Wolff had den prikkel van Deken's belangstelling nodig gehad, om nieuwe wegen te vinden en als schrijfster en opvoedster tot vollen bloei te komen. Maar haar innerlijke groei was reeds in de Beemster periode voltooid. Zij had slechts met volle handen te putten uit de ervaring en het levensinzicht, toen vergaard.

Anders bij Deken. Zij heeft tussen haar kennismaking met Wolffje en haar optreden als volwaardig medewerkster een langen weg af te leggen. Enorm veel heeft ze daarbij aan haar vriendin te danken. Maar bijna evenveel aan zichzelf: aan haar kloeken en eerlijken geest, haar onvergankelijke belangstelling in alles wat Betje te geven had, aan de genegenheid, die deze belangstelling voedde.

- Ik ben haar bijzondere vriendin, aldus Deken in een brief van 14 Augustus '81, hare bestendige huisgenote, ik ken haar en hare gevoelens, zoo wel als iemand een ander ooit kende; ik acht haar, omdat ik haar ken; ik ben getuige van alles wat zij schrijft, van alles wat zij leest; ik hoor haar gedachten over daaglijks uitkomende geschriften...

Deze woorden zijn niet alleen uiting van Deken's bewondering en vriendschap, ze bevatten ook den sleutel tot het geheim: hoe uit de bewonderende vriendin de medewerkster groeien kon.

Want Aagje, die aldus geest en hart van haar vriendin voor zich geopend ziet, neemt niet slechts op, maar verwerkt en doorleeft op háár beurt al deze indrukken, voegt het hare toe aan het gemeenschappelijke geestesbezit.

En dit doende heeft ze ingezien, welke schatten in Wolffje nog ongebruikt lagen, schatten van talent en belezenheid, van innemendschertsend vernuft, van levenservaring en mensenkennis. Naarmate ze in dit alles doordringt moet haar overtuiging zijn gegroeid, dat al deze gaven ruimer en beter dan tot nu toe konden worden gebruikt.

En tegelijk met dit inzicht groeit haar eigen vermogen, om zich in te leven in de nieuwe geestessfeer. In het dagelijks samenzijn wordt deze haar volkomen vertrouwd. Soms scherp-beredeneerd en ontleed,

veel vaker in de beelding van een voorval, een persoon, een zelfdoorleefden strijd, tovert de vriendin haar alles voor.

Totdat zij zich in deze gedachtenwereld thuis gaat voelen op veel inniger wijze, dan door bloot-verstandelijk begrijpen mogelijk zou zijn. Totdat ze is doorgedrongen tot de kern van Wolffje's levensinzicht, dat realistisch is en tegelijk idealistisch, in haar wellevenskunst, die vrij staat in de beoordeling van alles wat menselijk is. Meer en meer gaat het gezond-wilskrachtige van deze levensbeschouwing tot haar spreken en overwint haar zwaartillender kijk op mensen en wereld.

Tenslotte verdedigt zij de grondstellingen ervan met evenveel vuur als haar vriendin. *Deugd is kracht* is thans ook haar overtuiging en: *Deugd is strijd*. - Hij die de deugd zonder enige moeite betracht, zegt ze, is eigenlijk meer Engel dan mensch; wij verwonderen ons over hem, maar hij raakt ons zozeer niet. - Daarmee is ook voor haar *deugd* van een theoretisch begrip geworden tot een actieve morele kracht, die eerst in den strijd met het leven haar waarde bewijst.

Als opvoedster zal Aagje, de ‘vermaanster’, zelden die lichtheid van woord en gebaar vinden, die Wolffje eigen is. Maar de grondslag waarop ze voortaan als moraliste staat is dezelfde: de waarde der persoonlijkheid, de plicht van ieder mens, zichzelf te zijn, is door haar erkend.

In verband met het geloof was haar dit beginsel van jongs-af vertrouwd. Nu ziet ze het als beginsel in de opvoeding, als eis tot karaktervorming in toepassing gebracht. - Alle kinderen, aldus Betje, zijn, zo lang hun ouders leven, hun alle liefde, hulp en vergelding schuldig, maar niet altijd gehoorzaamheid. Zodra zij zelf personen zijn, moeten zij den regel van hunnen pligt niet buiten zichzelf zoeken. - Wie staat voor de keuze: strijd, of de verzaking van zijn kostbaarste recht, dat van een eigen persoonlijkheid, en den strijd niet aanbindt, is laf en karakterloos. Zo wordt dit beginsel uit de geloofssfeer midden in het leven geplaatst en opent nieuwe perspectieven.

In haar eersten brief reeds had Deken grote bewondering uitgedrukt voor den ‘vrolijken’ godsdienst van de Beemster dichteres. Sedertdien leerde zij de levensliefde in Betje's philosophie steeds meer waarderen. Toch moet het haar niet licht zijn gevallen, den religieusen ondergrond te begrijpen van Wolffje's drang tot levensgenieting en haar verdediging van de hartstochten als bron van zielskracht in den mens. Immers aan de oppervlakte raakte deze overtuiging die van een materialisme, dat Deken wel geheel vreemd was.

Toch heeft ze op den duur gezien, dat ook dit paste bij Wolffje's opvatting, die de mens in zijn geheel als schepsel Gods zag, van wien

aant.

zelfbeheersing, geen zelfverminking wordt geëist. Hier sprak een humanistisch en tegelijk religieus ideaal, dat Deken met te meer eerbied vervult, naarmate ze het leert zien tegen den achtergrond van den strijd, door haar vriendin gevoerd tegen een hartstochtelijk temperament, lichamelijke zwakte en overgevoeligheid.

Hoe scherp Betje's zielkundig inzicht ook in abstracto een geval stellen kan, ze doet dit zelden, zonder er de typering, de karakterschets bij te voegen. En, subjectief als ze is, put zij hierbij vooral uit eigen strijd, eigen zielservaringen. Deken is nooit moe daarnaar te luisteren. Alles, van de geringste voorvallen uit Betje's jeugd, tot den moeilijksten zelfstrijd uit later jaren, neemt ze aldus in zich op. En, terwijl ze dit alles leert meevoelen, verdiept zich, mèt haar levensbegrip, ook haar eigen vermogen tot zelfanalyse. Ze leert op háár beurt fijner dan te voren, de weinige, maar diep-ingeweven ervaringen van haar leven, ontleden en objectiveren.

Zo worden ook die belevingen opgenomen in de schatkamer van beider geest. En zo volkomen zal in het ogenblik der uitbeelding de eenheid der gedachtensfeer geworden zijn, dat menig karakter in de romans, waarin we beider levensherinneringen en de inwerking van beider persoonlijkheid herkennen, door deze tweeledigheid van oorsprong in eenheid niets heeft ingeboet, en in diepte en waarheid gewonnen.

Niet alleen figuren als Christina de Vrij en Abraham Blankaart tonen dit. Een veel sprekender voorbeeld is Lotje Roulin. Deze is Betje's meest eigen schepping in haar vriendschapsvertedering, haar liefde, haar zwakke lichaamskrachten, haar tot melancholie neigend gestel. Maar tegelijk ligt over haar, in haar lieve zachtheid, haar ‘al te grote losheid’ van deze wereld, in de sfeer van bijna-heiligheid vooral, waarin ze tegen het einde van haar leven is opgenomen, een stemming, vreemd aan het worstelen en voortgaan ‘quand même’, dat in Betje Wolff steeds weer de overhand kreeg.

Het is de sfeer van Deken's eerste hartsvriendschap, ontdaan van al te zwaartillende nauwgezetheid en verdeemoediging. Naast Betje Wolff leeft in Lotje Roulin de geest van Maria Bosch, Deken's heilige. Het is het wonder van de volkomen eenheid van geestesbeweging der schrijfsters, dat in dit zo fijnbelijnde, in haar stilheid zo levende figuurtje, beider diepste zielservaringen in volkomen zuivere verhoudingen zijn geobjectiveerd.

Niet in opzettelijke voorbereiding of stelselmatige verdeling van arbeid, maar in den groei van een gemeenschappelijk geestelijk bezit, waaruit elk van beiden gelijkelijk putten kon, ligt de levende kracht der samenwerking van Wolff en Deken.

aant.

Eerst nadat haar geestessfeer tot deze eenheid was gegroeid, kon inderdaad van rechtsstreekse voorbereiding van de romans sprake zijn. Eensdeels gebeurt dit, doordat verschillende typen vooraf worden gemodelleerd, anderdeels, doordat de schrijfsters eigen denkbeelden en eigen talent gaan toetsen aan die van Richardson, hun groten Engelsen voorganger op het gebied van den zedenroman, en zich aldus bewuster worden van eigen taak en eigen kunnen.

Een aardig voorbeeld van het eerste zien we in Betje's vluchtigen, maar raken krabbel van den lichamelijken en geestelijken luiaard, wiens bestaan ‘meer groeyen en spijsverteren is, dan leven’. In grondtrekken staat hier reeds het prototype van figuren als de onbenullige Cootje Brunier uit *Sara Burgerhart*, De Harde jun. en den zelfgenoegzamen Paulus Helder uit *Willem Leevend*. Hun tegenbeeld: een jong mens, ‘die woelig, nieuwsgierig en lustig’ is, maar geneigd ‘in onbedagtheid iets te begaan, dat niet is te prijzen’, toont in aanleg de trekken van den student Willem Leevend.

Tot in bijzonderheden is de groei der typering na te gaan van de groep der huichelachtige Fijnen uit Wolff en Deken's eersten roman.

De vroegste sporen, dat de schrijfsters zich bezighouden met dergelijke karakters, vinden we in een brief van Aagje aan Grave van 6 Februari '79, waar ze zich vermaakt met haar huiselijk babbeltje in de taal der ‘oefenaars’ te gieten, goedmoedig den spot drijvend met hun lijzige herhalingen en hun manie voor verkleinwoorden.

Dat we hier niet bloot en alleen te doen hebben met één der grapjes, waaraan de omgang met Grave zo rijk was, bewijst Betje's typering van den huichelaar, die kort daarop in *Brieven over Verscheidene Onderwerpen* verschijnt.

Hier is de geestesgesteldheid, die de Fijne tot huichelaar stempelt, helder doordacht, zij het nog geheel in abstracto gegeven. Niet het bedrijven van een verfoeilijke daad maakt hem schuldig aan huichelarij, maar het voldoen aan een misdadige, langgekoesterde drift, onder het dekmantel van den godsdienst.

Weer iets later (1781) zien we, nog schetsmatig, maar reeds in persoon, twee dezer typen in een economisch liedje optreden.

Zo zorgvuldig is dus de voorbereiding van Broeder Benjamin en Cornelia Slimslamp geweest, die in *Sara Burgerhart* zo levendig, zo los-en-raak zijn getekend, als was hun beeld zoëven in de schrijfsters opgeweld.

Ook in de romans zelf vindt men soms voorbeelden van dit doordringen tot de werking van eigen talent; bv. in Daatje Leevend's karakteristiek van Tante Martha's koddige redeneertrant.

Inderdaad stond in de praktijk der samenwerking steeds een dergelijke scherpe omlijning der karakters achter de uitbeelding. Immers in

aant.

haar voorrede van het derde deel van *Willem Leevend* schrijft Betje, dat ze de voorafgaande delen: - uit onze daartoe gereedliggende fragmenten en karakters in 't licht hebben gegeven. - Ook bij de voorbereiding van *Cornelia Wildschut* wordt uitdrukkelijk gesproken van een gezamenlijk bijeenbrengen der ‘schetsen en charakters’ voor dit werk.

Door deze wijze van voorbereiden moesten de hoofdlijnen van een persoonlijkheid beide schrijfsters even helder voor ogen staan en was het mogelijk, dat elk zelfstandig deel had aan de uitbeelding. Ook de gewoonte van de vriendinnen, ieder afzonderlijk te zitten schrijven bij de uitwerking in briefvorm, is aldus begrijpelijk.

Deze praktische en, als eenmaal het plan een roman te schrijven vasten vorm heeft gekregen, welbewuste voorbereiding, vormde den grondslag, hetzij de schrijfsters in woord en wederwoord van twee karakters, elk een rol op zich namen, hetzij ze elkaars taak overnamen in de correspondentie van eenzelfde persoon. Hier behoefde geen regelmaat van rolverdeling te gelden, omdat beiden evenzeer in de personen en hun briefstijl waren ingeleefd.

Doch dit beurtelings ter hand nemen van de pen, dit schrijven der brieven, waarin Aagje zelf verzekert een even groot aandeel te hebben gehad als haar vriendin, is slechts de buitenkant der samenwerking. Veel belangrijker blijft de in oorsprong onwillekeurige, in vriendschap en dagelijkse gedachtenwisseling gegroeide *samenstemming*, die de vriendinnen tot *samenwerksters* heeft gevormd.

Onder de boeken door Betje Wolff in de Rijper jaren weer ter hand genomen om er samen met haar vriendin van te genieten, behoren de romans van Richardson, in de eerste plaats diens beroemde werk *Clarissa.* Reeds vóór 1780 hebben de vriendinnen er zich in verdiept: - Heugt het U nog wel, schrijft Aagje in dat jaar, met welk een onbeschrijflijk genoegen wij de Clarissa lazen? -

Wolffje kende Richardson's werk al jaren; ze prijst Clarissa reeds in 1767 als ‘dat meesterwerk des Menschelijken verstands’. Van een critisch oordeel is dan geen sprake. Gegrepen door zijn dramatische kracht, zijn gevoelseffecten, en nog slechts half-volgroeid in haar levensbeschouwing, zal ze zich toen nauwelijks verdiept hebben in den afstand, die Richardson's puriteinse opvattingen van de hare scheidden. Ze was eenvoudig ‘weg’ geweest in haar lectuur en de herinnering eraan is sterk genoeg, om na al die jaren, met Deken weer te willen genieten van de dramatische lijdensgeschiedenis van deze deugdheldin, belaagd door de fijn-gesponnen intriges van den ‘villain’ Lovelace en zijn trawanten. Ook nu weer is ze geboeid, ontroerd en vol bewondering voor dit werk, zo romantisch meeslepend en

aant.

- moreel verheffend, door de deugd die triomfeert, ondanks Clarissa's ondergang. In haar en Deken's ogen is deze heldin: - zo digt aan de volmaaktheid als die ooit door eene sterfelijke vrouw kan bereikt worden. -

Maar al lezend stelt zich nu, in Betje vooral, naast de genietende lezeres, de opvoedster-moraliste en deze wordt geprikkeld tot vergelijking, tot eigen oordeel en kritiek. Ze ontdekt, dat ze over tal van vraagstukken, door Richardson opgeworpen: over huwelijksliefde en vriendschap, over oudermacht en kinderplicht, over deugd en vroomheid, ongeloof en twijfel, een eigen inzicht verworven heeft, dat ze op háár wijze, van háár standpunt hierover iets heeft te zeggen. Op dit moralistische terrein is de kloof overbrugd, die haar bewondering tussen zichzelf en den schepper van *Clarissa* ziet. Hiermee is de weg gebaand voor de gedachte, dat ook voor háár als schrijfstermoraliste een taak kan liggen in dezelfde richting.

Evenzeer als Deken overtuigd, dat zij haar talenten in dienst moet stellen van de maatschappij, had Betje zich tot nu toe niet geheel bevredigd gevoeld. Meer dan Aagje voelt ze debeperkte ontwikkeling van haar publiek in haar ‘economisch’ werk als een hindernis. Zij was al teruggekeerd tot het vanouds vertrouwde spectatoriale genre der *Brieven*, waar ze zich op veelzijdiger terrein kan uitspreken. Thans echter doet zich deze nieuwe mogelijkheid voor: op voorbeeld van Richardson een romantische inkleding te zoeken voor haar denkbeelden, zich als schrijfster-opvoedster te wenden tot dat deel van het publiek, waarnaar haar hart het meest uitgaat: de jonge mensen, de jonge meisjes vooral, van eigen kring. Zal het op deze wijze niet mogelijk zijn, maatschappelijk en vaderlandslievend (in 't kort ‘economisch’) werkzaam te zijn, op een wijze, die haar geheel voldoet?

Deken moet deze gedachte in haar gesterkt hebben. Misschien zelfs heeft háár praktische blik het eerst gezien, dat de rijkdom van levensherinneringen en -inzichten, die haar beider bezit zijn, tot een groter geheel konden worden samengevat in den geest van Richardson's romans, en heeft háár vertrouwen een vaster richting gegeven aan Wolffje's veelzijdige, maar weinig doelbewuste werkdrift.

Hoe dan ook: de grote stap wordt gewaagd en eenmaal zo ver, zal zich haar onafhankelijkheid van haar voorbeeld op velerlei wijze tonen.

Het is bij Wolff en Deken geweest als bij tal van haar beroemde tijdgenoten, Rousseau in de eerste plaats: de bezieling uitgaand van de lectuur van Richardson's romans heeft hen gebracht tot oorspronkelijk werk, persoonlijk van inkleding en strekking. -

In *Onderwijzend Gesprek* tekent de kritische houding van Betje Wolff tegenover Richardson zich reeds af. De passage is geschreven kort na haar lofrede op *Clarissa* en betreft Richardson's denkbeelden over de

aant.

huwelijksliefde. Clarissa's bewering: Marriage is the highest state of Friendship is het uitgangspunt. Ze wordt slechts onder voorbehoud aanvaard. Zeker kan geen ware huwelijksliefde bestaan zonder ‘de allervolmaakste vriendschap’ maar de vriendschap is van een geheel anderen aard; zij kent geen sexe...

In kern is hier reeds het verschil van opvatting gegeven, dat zich in Wolff en Deken's romans zo sterk zal doen gelden. Daatje Leevend zet met haar gezonde en geestige opmerkingen de puntjes op de i's: - Ik weet wel, schrijft ze, dat men de volmaakte huwelijksliefde de hoogstmogelijke vriendschap noemt (Clarissa's stelling): neen vriendinne van mijn kennis, huwelijksliefde *gaat over* tot vriendschap, - en doodleuk verschuift ze dezen overgang tot de jaren, wanneer de echtelieden als bedaagde luidjes in 't hoekje van den haard zitten...

De gehele houding van Wolff en Deken tot liefde en huwelijk is vrijer en gezonder dan die van Richardson; geen puriteinse geringschatting der zinnen maakt haar schichtig, om naast den ideeëlen, den hartstochtelijken kant ervan tot zijn recht te doen komen; - Wolffje heeft er van den kant van haar reactionnaire vijanden het nodige van moeten horen, als ze bv. in een stukje als *Het jonge Paar* haar plezier in zulk minnekozen durfde tonen.

Richardson had als pleitredenaar voor het huwelijk maar een pover figuur geslagen. Al beveelt hij de jonge meisjes het huwelijk aan als toevlucht tegen de aanslagen der losbandigheid, feitelijk acht hij er haar te goed voor. 't Is mogelijk dat deze opvatting enigen steun vond in de maatschappelijke verwording in hoge Engelse kringen. In hoofdzaak echter wortelt ze in Richardson's puriteinse schichtigheid. Hij schildert verliefdheid alleen als de ongebreidelde hartstocht in zijn ‘villains’, met het noodlottig gevolg, dat zijn jonge dames, zo ze niet in hevige conflicten zijn gewikkeld met de belagers van haar onschuld, slechts optreden, geflankeerd door onbeduidende en sukkelachtige huwelijkscandidaten.

Een beetje lopen de schrijfsters van *Sara Burgerhart* nog aan dezen leiband, al is de stijve Hendrik Edeling geen onbenul als zijn Engelse pendanten. Maar ze nemen met Bram Rijzig in *Willem Leevend* schitterend revanche.

Want in haar hart moesten ze van Richardson's opvatting niets hebben. 't Is alweer Daatje Leevend, die het zal zeggen en zij windt er geen doekjes om: - Een lieve, frisse jongen ziet altoos een meisje als een meisje en een lief, schoon kind ziet altoos een jongen (comme il faut) als een jongen. - Alle jonge paren bij Wolff en Deken zijn naar behoren verliefd, Daatje incluis, al houdt ze zich groot en al lacht ze om verliefde aandoenlijkheden. Aldus wordt er front gemaakt tegen de angstvallige geringschatting van het normaal-zinnelijke in de ver-

aant.

houding der sexen. We behoeven ons slechts Saartje's kraamkamer en Daatje Leevend in haar moedergeluk te herinneren, om te beseffen, hoe gezond de Nederlandse schrijfsters dit vraagstuk voor de jeugdige lezers hebben aangepakt.

Waar haar ‘aandoenlijk hart’ haar geen parten speelt, gelijk bij haar dweperij met Clarissa, blijken de vriendinnen evenmin blind voor de zwakke kanten van Richardson's deugdverheerlijking. Deken merkt met het oog op Charles Grandison, Richardson's even on*uit*staanbaren als on*be*staanbaren deugdheld, eens droogjes op, dat ze, indien ze nog eens zin in trouwen kreeg, het wel met iemand zou kunnen stellen, die ‘wat minder volmaakt’ was. Betje's oordeel over dezen roman is kortweg vernietigend: - Is zijn *Grandison*, vraag ik, het werk van denzelfden man? schreef hij *Grandison* na *Clarissa* en nog in de kracht van zijn leven? - Het gold hier inderdaad een fondamenteel verschil van inzicht over den mens in zijn strijd met het leven en zichzelf, een verschil, in het gehele oeuvre van Richardson merkbaar, maar dat meer op den voorgrond trad, naarmate in zijn later werk de moralist den kunstenaar overstemde.

Geniaal door zijn dramatische talent en zijn merkwaardig-scherp ontledingsvermogen, is Richardson een conventioneel moralist. Hij mist naast zijn objectieve gaven als schrijver, de bewogenheid van eigen innerlijk, het doordringend levensinzicht van den ruimdenkenden, fijnvoelenden geest. - He was formal, passionless and unsympathetic, - zegt één zijner latere critici. In zijn eigen beschrijving hoe hij waarneemt en ontleedt, voelt men het koud-meedogenloze van den vivisector. Zijn afkeuring, zijn veroordeling is niet de fel-gloeiende afkeer van den asceet, die zelf hartstocht is, die meesleept en overtuigt. Ze is slechts de angstige, kille afkeer van den burgerman, voor wien ‘deugd’ niet betekent: overwinning in zelfstrijd, maar afwezigheid van zelfstrijd; voor wien de tekst, dat er meer vreugd zal zijn in den hemel over één zondaar, die zich bekeert, dan over negen en negentig rechtvaardigen, nooit enige betekenis heeft gehad.

Zo worden voor hem de begrippen ‘deugdzaam’ en ‘hartstochtloos’ meer en meer identiek: de hoofdpersonen in zijn romans Pamela, Clarissa en Charles Grandison vormen in dit opzicht een climax.

Mijlenver zijn we hier verwijderd van Wolff en Deken's zedelijke wereld, waarin deugd een levend, menselijk begrip is, groeiend in en met de persoonlijkheid, één met zijn aanleg, zijn gevoelsleven, zijn temperament.

Lijnrecht tegenover Richardson's opvatting zal daarom haar concept staan van den zedelijken held. Zij durven van den hartstochtelijke den

aant.

held maken: - mits hij daarbij de zedelijke kracht bezit, zich te ontslaan van de zwakheden, die in zijn aard gegrond zijn, mits hij hevige verzoekingen weet te bestrijden - te overwinnen. - Wilskracht en gevoel zijn de grote beweegkrachten zijner ziel: - het gehele leven van den held is werkzaam, is waakzaam, - naar binnen tot zelfkennis en zelfopbouw gekeerd, naar buiten gericht op medeleven met zijn naaste. Dezelfde drijfkracht in geest en wil, die Richardson voor zijn 'villains' had bewaard, zodat zijn 'goede' mannen of onbeduidend of onuitstaanbaar-volmaakt worden, zijn aldus in ere hersteld en er is een veel reëler grondslag verkregen voor zedelijke grootheid.

Men heeft deze schets van den zedelijken held 'een doordringen in de ziel van Werther en de kritiek op Werther' genoemd, en inderdaad stijgt hier Betje Wolff - want het is wel háár durf, die uit dit concept spreekt - boven iedere beperking van opvoedkundigen en moralistischen aard uit, tot een zuiver aanvoelen van wat zich roert in den mens van meer dan gewoon maaksel, tot een klaar begrip, dat dezelfde hevigheid, die opbruist in zijn hartstochten, de bron kan worden van zijn edelste, zijn hoogste mens-zijn, indien een krachtige en diep-in morele wil hem drijft. - - -

Eerst in *Willem Leevend* zullen de schrijfsters trachten haar diepere levensinzichten uit te beelden in een familieroman, met talrijke, elkaar aanvullende en op elkaar inwerkende karakters.

Maar reeds nu zijn deze inzichten ten volle gerijpt en in het veel eenvoudiger gegeven van: *De Geschiedenis van Mejuffrouw Sara Burgerhart* beheersen zij haar taak als schrijfsters en opvoedsters volkomen.

Het is niet slechts beginnersbescheidenheid, die haar een eenvoudig gegeven doet kiezen, maar ook realistisch inzicht. En met al haar bewondering voor Richardson's dramatisch vermogen, zijn ze zich wel degelijk bewust van het goed recht van eigen standpunt. - Men vindt, aldus haar verdediging in de *Voorrede* van *Sara Burgerhart*, in dezen roman geen wandaden, die een Engelschman zelfs met rilling leest, geen zoo overdreven deugden, dat zij voor ons zwakke menschen onbereikbaar zijn,... daar wordt in dit gehele werk geen duel gevochten. Alles blijft in 't natuurlijke, de uitvoering zal alles goed moeten maken. - Men ziet, hoe sterk het bewustzijn van eigen talent onder het schrijven is geworden. Zij beschouwen dit eenvoudige en natuurlijke als het typisch-Nederlandse van haar roman; het boven de dramatiek van haar voorganger te stellen, bedoelen ze niet. Maar ze weten met grote zekerheid, dat voor haarzelf de gekozen weg de beste is, dat ze een eigen genre hebben gevonden. Reeds in haar eersteling zullen werkelijkheidszin en humor van gaven getuigen, geheel anders dan die van Richardson, maar even waardevol.

aant.

Met name in epistolair talent tonen ze zich van meet af aan zijn meerderen.

Hoe wonderlijk het schijnt in een auteur, die de grondlegger is van den roman-in-brieven: Richardson, met zijn dramatischen aanleg, heeft zich in dezen zelfgekozen vorm nooit thuis gevoeld. Wolff en Deken daarentegen genieten van het brievenschrijven in de fictieve wereld als in de werkelijke; ze zijn er in verdiept evenzeer als in de ontwikkeling van haar karakters. In den brief komt haar gave van portretkunst tot haar recht en haar echte schrijfstersvreugd in het tekenachtige woord, de pittige uitdrukking, haar oubollige pret in de woordverdraaiing, haar hartige smaak voor de kleurige, sterke volkstaal. Vooral Betje had hierin een jarenlange routine. In den typerenden briefstijl, een middel, door Richardson nauwelijks aangewend, zijn ze meester. Niet alleen een grover effect als de tale Kanaäns in *Sara Burgerhart* passen ze met succes toe, ze verfijnen dit middel tot een onmisbaar onderdeel der karakteristiek. Neem al dadelijk Abraham Blankaart, neem Saartje zelf: ze zijn even scherp getekend in de wijze waarop ze schrijven, als waarop ze handelen. Of, om een ander uiterste te noemen: Cornelis Edeling, de broer van Hendrik, die in het hele werk maar vijf brieven schrijft, staat in die enkele brieven ten voeten uit, als een joligerd met een heldere kop en een hartelijke gave van meeleven en meegenieten. In 't algemeen geldt ook: de bijfiguren tekenen zichzelf door hun briefstijl. In haar eerste werk zien we dat vooral in den groep der Fijnen, al geldt het ook voor Letje, voor Anna Willis. In *Willem Leevend* echter raken ze eerst recht op streek: met de uitbeelding van de echtparen Heftig en De Harde geven ze blijk van een oer-eigen talent van humoristische portretkunst, typisch hollands-realistisch. In Daatje Leevend's karakterontwikkeling heeft dit talent zich verfijnd tot een gave van uitbeelding, die de levensles geheel natuurlijk in zich draagt.

Zo brengen dan Wolff en Deken in de wereld van onze achttiende-eeuwse letteren iets nieuws: *de eigen, de Nederlandse roman.* - Deze tak der litteratuur, zeggen zij zelf, ligt in ons Vaderland onbebouwd; wij hebben des in dit opzicht het ijs gebroken. -

Als we ons goed indenken, wat dit zeggen wil, begrijpen we enerzijds, dat Wolff en Deken, die toch zullen blijken zo goed voor haar taak berekend te zijn, den steun van Richardson's voorbeeld behoefden, eer zij dezen weg op durfden gaan. Anderzijds beseffen we eerst recht de waarde van den stap, toen door haar ondernomen en het bewonderenswaardige van het geheel eigen genre, dat ze wisten te geven. Haar doel was opvoedend, niet litterair; maar ze weten, dat zij, om als opvoedsters te kunnen slagen, zich moeten baseren op het

werkelijke leven. Ze tekenen, naar eigen zeggen, geen ‘êtres de raison, maar menschen en naar wij gelooven, Nederlanders.’ - Uit kracht van haar natuurlijk talent, zo goed als van haar ruime menselijkheid zijn ze hierin geslaagd en in haar beste ogenblikken geven ze, boven haar strekking uitgegroeid, ook zuiver litterair gezien werk dat blijvend, dat van alle tijden is. - - -

Een Nederlandse maatschappij zonder een enkelen oorspronkelijken roman, een leesgraag publiek, dat meer en meer vraagt, door wat het leest geboeid te worden, zo was de toestand. De tijd is voorbij, dat ieder ontwikkeld Nederlander warm liep voor (of tegen) een ‘roman aux idées’, als Marmontel's *Bélisaire*, de tijd, dat men, al dwepend met Rousseau's heldin Julie, met evenveel graagte diens ideeën op zich liet inwerken. Wel krijgt men zijn lectuur nog steeds opgediend, overgoten met een zedelijke saus, maar de spanning, de liefdesintriges zijn hoofdzaak. Het ‘aandoenlijk hart’ moet getroffen worden.

Zo wordt dan de Nederlandse markt overstroomd met buitenlandse, voor een groot deel Franse producten, al of niet in vertaling, die, zo ze niet kortweg scabreus zijn, zwelgen in de sombere romantiek van graf- en kloostergewelven en vervuld zijn van kwasi-idealistisch, maar in werkelijkheid zwoel liefdesgedweep.

Het werk van den veelschrijver D'Arnaud, epigoon van Richardson, Young en Rousseau, die op zijn beurt onzen Rhijnvis Feith tot zijn sentimentelen namaak zal ‘bezielen’, typeert het genre.

En daar komen nu opeens twee Nederlandse vrouwen met haar simpele *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* voor den dag. ‘Niet vertaald’ staat er op het titelblad, en deze bescheiden aankondiging houdt een introductie in tot een zo geheel eigen milieu van Nederlands burgerdom met zijn weinig-schokkende, maar oer-echte gebeurtenissen, vreugden en spanningen, dat een volkomen nieuwe en toch vertrouwde wereld voor den Nederlandsen lezer wordt geopend.

De kritiek weet nauwelijks wat ermee aan te vangen. Op zichzelf staat men reeds enigszins onwennig tegenover het begrip: *roman.* Als uiting van kunst komt hij nog nauwelijks in aanmerking: een litterair kunstproduct moet in dichtvorm gesteld zijn, of zich althans als ‘poëtisch proza’ aankondigen. Desnoods gunt men een buitenlandsen roman met sterk-moralistischen inslag, een plaats naast de bespreking van wetenschappelijke, zedekundige en godsdienstige werken. Maar wat te beginnen met dit pretentieloze werk, waarin de levensles van een jong overmoedig ding op zo simpele wijze is ingekleed?

De Nederlandsche Bibliotheek, hoewel nog steeds tuk op den aanval, doet er het zwijgen toe. Zelfs schijnt ze het niet de moeite waard te vinden, de schrijfsters over Broeder Benjamin c.s. voor het front te roepen. Intussen zal uit deze kringen wel voornamelijk de afbrekende

aant.

kritiek zijn voortgekomen, waarvan Betje in de Voorrede van den tweeden druk (1783) enkele staaltjes geeft.

Eerst als enige jaren later de *Brieven van Abraham Blankaart* uitkomen, waarvan de Bibliotheekschrijvers als spectatoriaal werk wel notitie nemen, erkennen ze achteraf de gevestigde reputatie van *Sara Burgerhart.*

Ook *De Boekzaal*, die Wolffje's werk zo menigmaal had geprezen, zwijgt. 't Is waar, het tijdschrift had zich, tijdens de felle polemiek der Beemster dichteres met de orthodoxie, ook angstvallig op de vlakte gehouden. - - -

In het moderne kamp geeft men meer aandacht aan de uitgave, hetzij door een uitvoerig uittreksel, hetzij door een beknopt commentaar. Maar men is evenmin uitbundig. Rhijnvis Feith's lof is zelfs zeer twijfelachtig. Aan het slot van zijn verhandeling over de *Navolging der schoone Natuur*, waarin hij uitvoerig had betoogd, dat de kunstenaar, om in alle tijden en onder alle volken te behagen, zich bij ‘het grote’ moet bepalen en vooral zich moet wachten, de natuur in zulke kleinigheden na te volgen, die aan een enkel land en tijd gebonden zijn, krijgen Wolff en Deken een pleister op de wonde: - Men kan ondertusschen somtijds redenen hebben, aldus geeft Feith genadig toe, van dezen regel af te wijken, wanneer men namelijk bepaald voor één volk wil dichten... Zo wilden het de beide vernuftige vriendinnen en opstelsters van de *Sara Burgerhart.* - Waarop hij (wat kan men van den schrijver van *Julia* en *Ferdinand en Constantia* anders verwachten?) uit den roman juist dàt moment als ‘hoogst natuurlijk’ uitpikt, dat wel zeer duidelijk een coup de théatre is: het ogenblik, waarop de lichtmis R, juist als hij Saartje in zijn macht heeft, het huis uitloopt om zijn besten harddraver te redden, die zich in het tuig verward heeft, waardoor het jonge meisje ontsnappen kan. - - -

Het meeste begrip tonen de *Letteroefeningen*, zij het wat laat (1783). Ze wijzen op het gering aantal Nederlandse romans, die, zover ze er nog zijn, merendeels buitenlandse tonelen leveren, of althans tonelen, in een buitenlandsen smaak uitgevoerd. Met dit werk is het geheel anders. Niet slechts in de taal, maar ook in de uitvoering is het geheel Hollands. Zij merken het natuurlijke op in de ontwikkeling der karakters, hun wisselwerking op elkaar en op de intrige: - Door het een en ander hebben de schrijfsters, aldus de slotsom, een zeer uitgebreide goedkeuring van de natie verworven. -

Inderdaad hadden de Nederlandse lezers niet gewacht op de enigszins zuinige goedkeuring der letterkundige tijdschriften.

Tegenover hun lauwe ontvangst staat een enthousiasme met name van den kant der rijpere jeugd, dat bewijst, hoe Saartje de harten stormenderhand had veroverd.

aant.

Reeds een jaar na de verschijning is een nieuwe druk nodig en van alle kanten hoorden de schrijfsters de klacht, dat het boek te gauw uit was, ze krijgen zelfs het verzoek: om er nog wat bij te maken; - een uitdrukking zo naïef, dat alleen geestige meisjes die zo verzinnen kunnen, - lacht Betje.

Maar niet alleen de jeugd is opgetogen; men leest het werkje onder lieden van allen rang, jaren, begrippen en standen: - Zelfs naauwgezetten in den lande moesten zo zeggen, dat zij meenden gesticht te zijn door de vriendinne Stijntje (Doorzigt).

Eerwaardige matronen lezen het met de bril op de neus (en deze namen toentertijd niet al te dikwijls een boek in handen). - In fatsoenlijke Hollandsche gezinnen, constateert Betje, vonden wij meer dan eene Grootmoeder, die deezen Roman aan haar Dogters en kleindogters voorlas. Welgeschikte huisbedienden leezen geduurende de gezellige winteravonden ‘juffrouw Saartje’. Misschien is voor hen Pieternelletje Degelijk, Saartje's oude meid de grootste attractie, meent ze. Maar dat doet er niet toe, het boek wordt gelezen. - Zelfs, o wonder, in de Hofplaats. Men hoeft dus niet licentieus of antigodsdienstig te schrijven, ja, zelfs niet eens in 't Frans, om ook gelezen te worden door die mensen, die ‘zich van het gros poogen te onderscheiden door de uitstekendste onkunde hunner eigen taal.’ -

Maar 't is toch vooral het succes bij de jeugd, dat de vriendinnen voldoening geeft. 't Is vergeeflijk, dat Betje nog even triomfeert: - Het zal sommigen vreemd toeschijnen, dat geen klein getal geestelijken hebben voorgesteld, om *Burgerhart* tot Prijzen aan de leerzame jeugd uit te deelen. -

Tenslotte deze zakelijke bevestiging van het succes: de *Geschiedenis van Mejuffrouw Sara Burgerhart* beleefde binnen enkele jaren twee herdrukken en men bleef het lezen tot in onzen tijd. De zo bekende uitgave als eerste nummer van de Wereldbibliotheek (1905) was de tiende; het boek werd in het Frans en Duits vertaald.

aant.

Tiende hoofdstuk
Lommerlust I
Wolff en Deken als vriendinnen van de Jeugd

- Lommerlust is mijn alles, - zegt Betje ergens. Zeker hebben de vriendinnen daar de gelukkigste jaren van haar leven doorgebracht.

In de zandige bosstreek herstelt Betje spoedig van de ‘jaaren kwijnens’ in De Rijp en ook Aagje is weer gezond en wordt dikker dan ooit. Lachend beweert ze, proefondervindelijk te hebben weerlegd, dat in een groot, log, zwaar lichaam een kleine domme ziel zou wonen: - Wie toch die ons daar met onzen weldoorvoeden, ouden, uitwendigen Mensch, als een welgemeste trapgans door dit traanendal ziet waggelen, en onze volschoone werken van verstand, vernuft en smaak leest, zal deeze dwaaling nog langer kunnen voorstaan? -

Wel horen we meer dan eens van ziekte, maar het is niet meer het voortdurende gesukkel van de laatste jaren.

In het ouderwetse, ruime buitenhuis, met zijn geschoren linden, zijn groten tuin vol bloemen, groenten en vruchten en met de gezellige laantjes, zetten ze het leven van de Rijper jaren voort. Maar alles is ruimer, lichter en - in allen eenvoud - royaler.

Ze zijn nu gezeten burgeressen. Betje's vader sterft in 1783 en laat zijn kinderen vrij wat na; Aagje heeft het huis, en het legaat van neef Busserus. De eigen verdiensten worden steeds ruimer en geven de schrijfsters bijzondere voldoening. Dat conservatieve lieden er haar op aankijken, dat ze ‘om geld’ schrijven, laat haar volkomen koud.

Ze hebben graag gezelligheid, maar houden haar vrijheid met hand en tand vast. Omgang met zeer aanzienlijke of schatrijke groten wensen ze niet: - dewijl die meest allen eisselijk dom of belachelijk trotsch zijn, - aldus Betje.

Maar ze vinden oude vrienden in de Van der Jagts, die in hetzelfde jaar naar Beverwijk zijn verhuisd en niet te vergeten in Agge Roskam Kool, Deken's geestelijken vader. Haarlem, waar Betje familie en vertrouwde vrienden heeft, is dichtbij.

Zo leven ze evenals vroeger voor haar werk en haar vriendenkring.

Des zomers is Lommerlust vol logé's, vooral jonge meisjes; des

aant.

winters wordt in Amsterdam van schouwburg en concerten genoten.

Nissen, die dol is op paardensport, heeft in de stal van Lommerlust enige renpaarden; de dames houden buiten ook paard en rijtuig. Betje vooral waardeert de luxe van haar ‘sportchaisje’: - Het is om te stelen zo keurlijk gemaakt, ik zit er net in als in een tuinbankje, vertelt ze. Ze rijdt ‘met witte lijzels en zweepje’. In dit elegante spannetje gaat ze alle dag uit, als het weer het toelaat. De hit Mignon, die zo'n beetje tot de familie behoort, ziet er volgens zijn meesteres uit als een koningin: - zijn staart is afgehakt en hij is geheel opgeknapt. -

In 1785 gaan ze haar huis verbouwen en genieten na al de rompslomp, die dit meebrengt, dubbel van haar veel verbeterd Lommerlust.

Ze zijn verrukt over de mooie omgeving, vooral Betje, die ondanks haar behoefte aan intellectueel contact, zo door en door een buitenkind is. Mooie lanen, statige buitens, die kende ze ook uit de Beemster. Maar hier is meer dan dat, hier is ongerepte natuur. Hoe zwak haar weergave is, we kunnen iets navoelen van haar bewondering, haar liefde voor de verten: - waarin men de duinen aan ziet blauwen, zo ver 't oog maar dragen kan; - haar genieten in de stilte der onuitoogbare bossen, waar de koele schemering woont, die zo plechtig stemt, als men alleen is: - daar de ziel zo ernstig over haar bestemming denkt; - wier statigheid het intieme der gesprekken verhoogt, als men er met zijn vrienden wandelt. Ze heeft doodstil geluisterd, in die boslanen of in eigen tuin, naar het ‘concert der nachtegalen’; ze dweept eens niet, naar den welbekenden trant der sentimentele tijdgenoten, met hun gezang in een toverachtigen maannacht, maar ze heeft gehoord, hoe lieflijk deze zang ook in den vroegen ochtend kan klinken; ze heeft ze *zien* zingen en om zich heen zien ‘zwieren, meer nieuwsgierig dan wel schuw.’ - Van 's ochtends tot 's avonds is ze buiten. Ze werkt in haar welbekend ‘Gelders huisje’ in den tuin, dat ze tot boekvertrekje heeft ingericht, waar de wanden met boeken zijn bekleed en afbeeldsels van Socrates, Erasmus en De Groot aan den muur hangen.

Vertalingen, de herziening van haar gedichten en prozawerk voor een grote uitgave geven al dadelijk drukke bezigheid; ook enkele nieuwe, meest rijmloze verzen en wat gedichten van Aagje zullen hierin een plaats vinden. Al gauw beginnen zij dan gezamenlijk aan de voorbereiding voor een tweeden, groten roman.

Ook Deken heeft haar hoekje gehad voor werkuren gereserveerd, in het huis of in den koepel, waar de vriendinnen ook samen van lectuur genieten, Deken voorlezend, Wolffje luisterend, omdat ze last begint te krijgen van haar ogen.

Er is, evenals in De Rijp, een grote regelmaat in dit leven: - ik heb zo veel gewerkt, schrijft Betje in '86, en schreef of las nooit na negen

aant.

uuren. - Ze staat nog altijd vroeg op, wandelt dan na het ontbijt den tuin eens om, ziet naar de groenten, ordineert wat er gegeten zal worden - het oppertoezicht over de huishouding ligt in haar handen. - Dan gaat ze schrijven tot tien uren: - dan word ik opgemaakt (gekapt) en ga weer tot twee uuren aan het werk; dan eeten, dan wat verkleeden, dan rijden of wandelen of in de koepel bij Aagie, die zo goed is voor mij te lezen. Zo gaat de eene dag aan de andere met weinig variatiën. -

Ook nu tuiniert Betje nog graag, al zal een stalknecht-tuinman wel het eigenlijke tuinwerk hebben verricht. Zoals de jongere krachten, mevrouw Nissen en Jansje Teerlink zeker veel van de dagelijkse huiselijke plichten op zich namen.

Jansje vinden we sinds den zomer van '84 als huisgenote. Ze is een dochter van Betje's oudere zuster; één van de Vlissingse kinderen, die zo dol plachten te zijn op Tante Betje's bezoek als extra-zomerpretje.

In het begin wat teertjes, wordt ze door ‘de tante's’ op Lommerlust opgekweekt: - Uw Jansje is geheel vertakeld en ziet eruit als een beeld zo schoon - wordt aan een vriendinnetje gemeld. - Ze is het beste, liefste meisje, dat ik ken, vervolgt Betje; als mijn kind bemin ik haar. - En die liefde is wederkerig. Het wordt zelfs wat al te erg, meent ze in een volgenden brief: - Hield ze maar wat minder van mij, maar op dat punt is ze gek; ik ben haar moeder, haar kind, haar alles, en als ik ziek ben krijt ze zich tot water, hoe dartel en vrolijk zij anders is. - Jansje, dan zeventien jaar, zal zich later verloven met Ds Adriaan van Crimpen, die te Wijk aan Zee staat. Ze trouwt uit Lommerlust in 1788. Ook tussen Van Crimpen en ‘de tantes’ groeit een diepe genegenheid; hij zal haar, in latere, financiëel moeilijke jaren, steunen en helpen zoveel hij kan.

Het jonge nichtje en Chris Nissen brengen op Lommerlust leven in de brouwerij; ze springt jolig met hem om, als met een ouderen broer; hij beweert zelfs dat ze, ‘met hem leeft, als met den grooten Caro, (het kalf van een stalhond).’ - Leentje Nissen is bedaarder; ze lijkt wel de oudste van de drie, zegt Betje. Deze ‘lieve dikke Dutje’ is, met al haar molligheid, een vrouwtje met pit en verstand; de enige van de drie, naar 't schijnt, die met het werk der ‘tante's’ in nauw contact staat. - Zij raadpleegden haar over de schriften, die zij voor de pers bestemden, beweert Dr Halbertsma, een jongere tijdgenoot. Hij munt overigens niet uit in betrouwbaarheid, evenmin als in sympathie voor de schrijfsters. Maar deze aantekening geeft steun aan wat de brieven terloops aanstippen. Als huisgenote in De Rijp al heeft Greegertje deel aan de gedachtenwisseling der vriendinnen. In de voor de groeiende samenstemming zo gewichtige jaren '80-'81 is ze bij menig gesprek ‘die Dritte im Bunde’ geweest. Deken maakt er toe-

aant.

spelingen op en begeeft zich zelfs met de jonge vriendin in een briefwisseling over theologische kwesties, die haar zo na liggen. Al blijkt Leentje niet altijd gestemd hierop in te gaan, ze weet niettemin reden te geven van haar opvattingen.

Wat ligt meer voor de hand, dan dat ze ook bij de voorbereiding van *Sara Burgerhart* is geraadpleegd? Zij behoorde tot de generatie, voor wie het werkje was bestemd. En wat *Willem Leevend* aangaat: zou ‘de vriendin uit duizenden’, die de schrijfsters tijdens het samenstellen van haar groten roman ‘een huis vol werks’ geven, liever dan haar werk aan het oordeel van een kring kennissen te onderwerpen, iemand anders zijn dan deze jonge vriendin-huisgenote, die al sinds de Rijper jaren in zo nauw contact met haar stond?

Nissen blijft buiten dit intellectueel verkeer, dat hem vreemd is, hoe bereid hij zich ook toont er naar op te zien. Want evenals in zijn verlovingstijd staat hij klaar om met alles te dwepen, waarmee zijn allerdierbaarste Leentje dweept. Haar gloeiende verering voor Wolffje, verre van hem wrevelig te maken, deelt hij in de vurigste bewoordingen. En, zoals hij in zijn weke verliefdheid bereid is, zich door zijn vrouw te laten leiden en - vertroetelen, zo laat hij zich als een onmondige jongen gezeggen door de oudere vriendin. - Omhelz de lieve, beste vrouw des werelds, mijne en uwe moeder Wolffje, luidt het aan het slot van een brief; of: ‘zeg haar, dat mijn hart alles ondervind, wat een kind voor een moeder ondervinden kan.’ - Ook Deken wordt meermalen in zijn ontboezemingen betrokken en trouw (op papier) naast Dutje en Maatje omhelsd. Chris' oordeel over Aagje's onzelfzuchtige genegenheid voor haar boezemvriendin is sympathiek. Zeker heeft hij gemeend wat hij schreef; deze ‘Wahlverwantschaft’, waarin het jonge paar opging, heeft de band tussen hen nog versterkt.

Maar even zeker heeft Nissen zich in deze sentimentele verering, die bij hem geen reëlen grond had, die zo goed als geheel echo is, op den duur overspannen. Er is een ogenblik gekomen, waarop hij van zelfbedrieger, dien hij onbewust altijd geweest was, welbewust tot bedrieger is geworden.

Leentje's bewondering is veelzijdig en diep geworteld in de kennis van Wolffje's karakter en gaven; hoe zou ze kunnen vermoeden, dat haar Chris, zo meevoelend, zo geestdriftig en vertederd als hij schrijft over de vriendin, ‘die ons in alles tot moeder verstrekt’, of verzekert er een eer in te stellen, Wolffje even lief te hebben, als zijn ‘dutje’ dit doet, juist dáárom zo vlot is in al deze betuigingen, omdat ze geheel aan de oppervlakte blijven?

Kneedbaar lijkt de jonge Nissen in de handen van deze vrouwen, kneedbaar als was. En hij gelooft zelf zo heilig aan eigen dankbaarheid voor de ‘zoete vermaningen’ van zijn ‘dierbare uytverkoome Wijfje’

aant.

en van zijn ‘lieve Maatje Wolff’. Maar heeft hij wel ooit ernstige pogingen gedaan, om naar haar wijzen raad te handelen? - Maar al te snel vervloeien de indrukken ervan, als het duiveltje van een verzoeking, groot of klein, er met zijn gloeiende adem over gaat.

We verbazen ons niet al te zeer, wanneer na enige jaren Nissen in een vulgaire amourette verstrikt raakt. - Het braafheidsspelletje wordt ook dan verder gespeeld. -

Hoe was het mogelijk, dat Betje Wolff, die toch in Leentje's verlovingsdagen al getoond had, Chris Nissen in zijn zwakke zijden te kennen, even argeloos in dit spelletje blijft geloven als zijn jonge vrouw?

Het is misschien verleidelijk, de oorzaak te zoeken in al te tedere gevoelens der ‘ruim veertigjarige weduwe Wolff voor de bijna twintig jaar jongeren, getrouwden man’, zoals door den uitgever van Nissen's brieven is gedaan.

Maar wordt daarbij niet te weinig rekening gehouden met toch belangrijke aspecten?

In de eerste plaats zijn Betje's eigen woorden over of tot den jongen Nissen, zo kalm-vriendschappelijk en praktisch-moederlijk als maar mogelijk is; de zoetelijk-sentimentele uitingen komen alle van Nissen's kant. En, niet te vergeten: hij schrijft al dergelijke ontboezemingen in brieven aan zijn eigen vrouw. Dit maakt het onjuist, ja zelfs onmogelijk, om de verhouding buiten Leentje om te zien. Het feit is er nu eenmaal, dat Chris in compagnie met zijn ‘allerdierbaarste Dutje’ zijn sentimentaliteit over ‘Maatje Wolff’ botviert.

Maar Betje accepteert ze. - Ja; zoals ze de dwepende genegenheid aanvaardt van een hele schaar jonge mensen van beiderlei sexe, die in haar hun ideaal zien, en die geen termen genoeg kunnen vinden, om hun liefde en verering uit te drukken. En dáár komt het op aan: Nissen en zijn Leentje staan niet alleen in hun vriendschapsverrukking voor ‘Maatje Wolff’; ze zijn eenvoudig twee uit velen. Waar deze zich, evenals Deken, in vergist, is de *kwaliteit* van Nissen's gevoelsuitstortingen. In hen, die ‘de ware gevoeligheid’ tonen, is haar vertrouwen nu eenmaal onbeperkt. - De grond van een eerlijk caracter, had ze eens gezegd, is bij mij: sensibilité; goedheid is hetzelfde. - En ze had deze goedheid de Godsspraak genoemd, waarop we gerust af kunnen gaan bij al onze bedrijven. - In haarzelf, in velen uit haar kring, leefde inderdaad deze *gewetensvolle* gevoeligheid, die de prikkel is tot nadenken, tot die zelfkritiek en karakteropbouw, die voor het achttiende-eeuwse streven naar wellevenkunst van moderne allure zo kenmerkend is.

Dat er een gevoeligheid is zonder eerlijkheid, zonder morelen ondergrond, is voor haar zeer moeilijk te realiseren. Ze kent en wantrouwt

aant.

wel die ‘aandoenlijkheid’, die de geestkracht verslapt en levensmoeheid kweekt, en ze zal er den strijd tegen aanbinden. Maar de holle sentimentaliteit, die voert tot ‘self-indulgence’, tot goedpraten van eigen fouten, die zichzelf en anderen bedriegt, doorgrondt ze niet. Deels omdat de gevoelstendenzen van haar tijd deze onderscheiding bemoeilijken, maar veel meer, omdat dit weke zelfbedrog vreemd is aan haar eigen wezen.

Dit is het, wat haar helderheid van oordeel vertroebelt ten opzichte van den jongen Nissen, evenals het haar in deze zelfde periode op een dwaalspoor brengt bij de beoordeling van haar vereerster, mejuffrouw Kops.

In beide gevallen zal ze haar vergissing eerst bemerken, als het te laat is, en de ontgoocheling zal bitter zijn. - - -

In den huiselijken kring moet Nissen veel hebben gehad, wat hem tot een prettigen huisgenoot maakte. Hij mocht dan wat door het dolle heen zijn, als hij, terug van een zakenreis, op Lommerlust van het buiten-zijn, van zijn paarden en honden genoot, dat bracht leven in de brouwerij en men staat er niet op ceremonieel. En hij was behulpzaam en vriendelijk, en kan de hartelijkste invallen hebben. Betje, zelf zo impulsief, heeft zeker de bedenkingen van vader Nissen en Leentje niet gedeeld, toen Chris op een goeden dag op het idee kwam, een bedeljochie tot zijn knechtje te promoveren. En pakte het niet goed uit? - Hij sprak en schreef zo aardig over den kleinen Jan; het kind was zo trouw en aanhankelijk.

Vurig patriot is hij ook, wat op Lommerlust gewild is en zijn feitelijke onverschilligheid voor hogere ethische vraagstukken min of meer compenseert.

In de vertrouwelijke sfeer van dagelijksen omgang moet hij ook als vanzelf de dames die grote en kleine beslommeringen uit de hand hebben genomen, die het regelen van haar geldzaken meebrachten, nu ze door erfenis en eigen verdiensten allengs in goeden doen waren geraakt. 't Lag immers voor de hand, dat de man-in-huis deze dingen beredderde, waarvan zijzelf zo weinig ervaring hebben. In den zomer van '83 wordt dan de reeds bestaande toestand gelegaliseerd. De vriendinnen verlenen Christiaan Nissen op 23 Juni procuratie ad negotia en machtigen hem ‘om al hare zaken te behartigen en haar persoon te representeeren’.

Er was toen nog generlei aanleiding om Nissen als zakenman te wantrouwen. De firma had een goeden naam. Chris mocht een wat ruimer hand van geld-uitgeven hebben, zijn hobby voor paardensport mocht meer geld kosten, dan de voorzichtige Leentje goedkeurde, daartegenover stond, dat het echtpaar Nissen vermogend was en dat de jonge koopman zijn zaken ijverig waarnam.

aant.

In September van hetzelfde jaar '83 is notaris Van der Jagt bij de regeling der erfenis van den ouden heer Bekker betrokken. Hij was niet alleen sinds jaar en dag met Betje Wolff bevriend, maar staat ook met Nissen op goeden voet. Nog in 1788 horen we van hun vriendschappelijke verhouding.

Was er in '83 sprake geweest van moeilijkheden in Nissen's zaken, Van der Jagt zou als Betje's notaris een andere financiële regeling hebben kunnen treffen, ook zonder den jongen vriend in het geding te brengen. De onzekerheid van den tijd was verontschuldiging genoeg om niets te riskeren. -

Zo schijnt dan in deze eerste jaren op Lommerlust alles, ook de geldzaken, ten beste geschikt. De vriendinnen maken haar rente niet op, ondanks de bescheiden luxe, waarin ze leven; haar verdiensten als schrijfsters gaan in stijgenden lijn; er is niets tegen, een deel van haar geld in Nissen's zaken te steken, te meer nu deze er over denkt, neef Jan Teerlink in de zaak te nemen, zodra hij zijn eigen baas zal zijn. Verder besteden de dames weinig aandacht aan geldkwesties. Zij hebben alles wat ze wensen en zijn in staat anderen te helpen, waar het nodig is. Technische bijzonderheden laten ze gaarne aan ervarener handen over.

Zo gezellig als nu had Betje sinds haar jonge jaren het gezinsleven niet gekend en Deken haar leven lang niet. Betje is ‘Mamatje’ voor al de jonge logeetjes; Aagje, de jongere, maar de echte matrone door haar dikte en ‘statigheid’, is ‘Grootmoeder’.

Een steeds ruimer wordende kring van jonge mensen beweegt zich om dezen kern van vredig en huiselijk familieleven. In haar werk, gelijk in het leven van elken dag staan de vriendinnen te midden van de opgroeiende jeugd. In De Rijp is dit contact reeds begonnen, maar het ontbloeit eerst recht op Lommerlust. Meer en meer worden de schrijfsters ook in het werkelijke leven de vraagbaak, de morele steun van hen, die met zichzelf of met de omstandigheden in de knoei zitten.

Heel nauw zijn deze werkelijke en fictieve vriendschapswerelden verbonden, zo zelfs, dat de schrijfsters, naar zij zelf getuigen, in *Willem Leevend* herhaaldelijk fragmenten uit brieven van haar jonge correspondenten hebben verwerkt, wanneer een passage daarin: - ons hart roerde, onze geest verleevendigde, onze eigen begrippen beter voorstelde. - Hoewel zij alle praatjes van de hand wijzen, dat ze een sleutelroman zouden schrijven en dit idee zelfs ‘despraat gek’ noemen, geven ze volmondig toe, dat ze hun originelen in de samenleving vonden, zonder iemand in het bijzonder te schilderen.

Dit geldt zo goed van een gebaar, een voorkomen, als voor een ge-

aant.

zegde, een karaktertrek. Tekenend hiervoor is het jonge meisje, tot wie Betje zich richt in haar *Brief aan Cloé.* Haar waren naam kennen we niet, maar ze is ongetwijfeld één der jonge vereersters, die op Lommerlust verkeren en haar meisjesmoeilijkheden aan Wolffje toevertrouwen. Cloé heeft meer dan één trekje, uiterlijk en innerlijk, van Chrisje Helder. Ze heeft dezelfde natuurlijke voornaamheid en zelfs het gebaar van haar mooie handen vinden we bij Chrisje terug: - Bekijkt ge weer de toppen uwer vingren met neergeslagen oogen? - En ze heeft iets van Chrisje's zachte halsstarrigheid, die tegenover den aandrang van de oudere vriendin bij eigen gedachten blijft; in haar ogen kan even een spottend lachje schemeren, omdat ze zich zó niet laat overreden. Maar, zoals het behoort in een roman, die zowel opvoeden als boeien wil: aan het levend vriendinnetje wordt door Chrisje Helder de spiegel voorgehouden. Chrisje is ‘redelijker’ dan Cloé, die in haar jonge teleurstelling de wereld door een heel zwarte bril bekijkt. Ze wordt er in het gedichtje jolig mee geplaagd. Een meisje als zij: - zo gloeiend van gezondheid, bevallig als een gratie, zo teder, zo gevoelig, Gij met de wereld breken? Een menschenhaatster worden? - Wat hebben jonge dames toch grappige caprices! - En ze krijgt het rechtuit te horen: - De haat niet, neen de liefde is uw behoefte. - Wolffje wist tegen wie ze het zeide; deze achttienjarige schoonheid is nog maar aan het vriendschaps-wel-en-wee toe. - - -

De vriendinnen nemen haar plicht om op te voeden, te helpen, te steunen zeer ernstig, in het leven zo goed als in haar romans. Vooral Betje wordt overstelpt met brieven van mensen, die om hulp en raad vragen en er zijn gevallen bij, die haar diep ontroeren: - Zulke menschen moet ik antwoorden, dit is pligt; ik *moet* zorgen, daar ik kan, voor ieder die mij (hoewel onbekend van persoon) daar om verzoekt, - schrijft ze.

Al wat jong is, loopt met haar weg, zonder dat ze er een hand voor behoeft uit te steken. Deken mogen ze graag, met Betje dwepen ze. Aagje's belangstelling, hulpvaardigheid is even groot; ook zij leeft mee en kan met de jonge meisjes babbelen, ze plagen en in hun vreugden delen, met een humor, een gezellige vertrouwelijkheid, even natuurlijk als die van Betje. - Dacht ik het niet, lieve Schiere, schrijft ze aan een aanstaand bruidje, dacht ik het niet, dat U ook nog een man zou opgeleid worden; 't heeft wat geholpen, dat ge zo dikwijls in 't nonnenklooster op Lommerlust het voorbeeld van een oude en jonge non (zijzelf en Jansje Teerlink) hebt mogen genieten. - Als huwelijkszegen wenst ze haar toe: - huiselijke vrede, alle de fijne aandoeningen der zielszaamensmeltingen, voorspoed, roem, gezondheid, rijkdom en niet minder dan zes schoone kinders. - De eerste van deze kondigt zich spoedig aan en wordt bij voorbaat al te logeren gevraagd: - De

aant.

jongen zal bij ons groeien als kool, veel voorspoediger tandjes krijgen en zijn vader reeds naar 't friesche veer vooruitlopen. - Zo grapt Deken, even genoegelijk als Tante Martha. -

Maar - ze kan ook de plank duchtig misslaan. Te zwaarwichtig preken en vermanen, of in de warmte van haar genegenheid niet begrijpen, dat de dosering te groot kan zijn en - verkoeling wekken. Vooral bij het begin van een vriendschap kan dit voorkomen. Het was voor Aagje, als ook háár moederlijk - en sentimenteel - hart uitgaat naar zulk een aardig jong ding, niet gemakkelijk terzijde te staan, totdat het eerste élan, tot haar vriendin gericht, is bedaard en ook de warmte van háár genegenheid kan worden aanvaard.

- Hoe koel vond ik uw laatste *Briefje* bij uwen vorige hartelijke, - aldus begint ze, nog in De Rijp, een brief aan haar lieve Greegertje, - geen *enkel woord* als antwoord op het *gewichtigst*, het belangneemenst gedeelte van *mijnen* Brief! dus dagt ik en dit verwekte in mijnen geest eene merkelijke *neerslagtigheid*, daar anders uwe Brieven mij altoos vervroolijken... Zo gaat het voort, ook nog in volgende brieven. Deze aanvang met al zijn onderstrepingen zegt al genoeg. Het zal wel Betje's fijner aanvoelen zijn geweest, dat Deken de oorzaak van de moeilijkheid aanwijst: - Gij hebt Greegertje in het eerst te veel gepreezen, dit heeft zij voor vlijerij aangemerkt, maar in Uw laatst verblijf te Amsterdam hebt gij haar openhartiger haare gebreken gezegd, en dat is de rede dat zij omtrent u veranderd is: - Van wie anders zou Aagje in alle deemoed deze terechtwijzing over haar gebrek aan tact hebben aanvaard? - Het komt weer in 't reine en Betje maakt kort daarop in alle gerustheid op goede harmonie haar plannen tot samenwonen met Greegertje en haar man.

In hoeveel drama's en blijspelen, in hoeveel grote en kleine moeilijkheden van de jonge levens om haar heen zijn de vriendinnen betrokken geweest! Niet zo heel diep gingen de meeste van deze problemen, al wogen ze voor de medespelers zwaar. Maar we behoeven de namen van Bellamy en Fransje Baane maar te noemen, om te weten, dat in deze werkelijkheid ook het diepste levensleed heeft meegesproken...

Wolffje is vooral niet minder uitbundig in haar betuigingen, dan Deken. Stelt U in onzen tijd een brief van een wat oudere dame aan een jong meisje voor, die aldus eindigt: - Adieu, mijn heele lieve, ik omhels U zo met mijn geheele hart - zoals gij weet, dat ik enkel de menschen, die ik *liefheb* omhels. - Al gebeurt dit dan ter gelegenheid van de verloving der correspondente, het is een suikerzoetheid, die ons kriebelig maakt. - - -

't Is waar dat ze het soms anders te horen krijgen: In een ongeduldige bui, als de kleine Schiere, die dan op het verre Texel in betrekking is, wat al te instantelijk om brieven vraagt en weer eens op

aant.

de gebruikelijke wijze ‘aandoenlijk’ is, krabbelt Betje in komische wanhoop tussen haar drukke werk door een kort briefje, dat wel ietwat als een koude douche gewerkt moet hebben: - Wolffje houdt zoveel van u, als toen gij bij haar in den koepel lag te snurken en het hemelsche water in uw oor kreeg. Hoor meid-lief, ik ben suf geschreven en kan geen tijd vinden om aan bijzondere personen te krabbelen, maar lief heb ik u en verlangen om u te zien niet minder. Laat u dit thans genoeg zijn en geloof dat ik ben Uw Wolffje.

Zo'n buitje zuiverde de lucht en toont, hoe gezond de verhouding in den grond was. Binnen korten tijd volgt een allerhartelijkste - en verstandige - brief over Schiere's trouwplannen. -

Wat, sentimentaliteit daargelaten, Betje zo onmisbaar maakt voor al deze jonge mensen, is haar gave van meeleven. Ze heeft zo'n plezier in hen, ze begrijpt en verdedigt hen; ze zegt ook, waar het op staat en toont, waarin ze tekort schieten. Maar zonder haar wil op te leggen. En bovenal, ze is *een der hunnen*, ondanks haar volgroeide levens- en ‘meisjeskennis’, ondanks haar talenten, haar ontwikkeling, waartegen zij hoog opzien. Ziedaar het geheim van hun vertrouwelijkheid, die tegelijk een diep vertrouwen is. Ze kan zich in hun plaats stellen, niet slechts door haar tact, haar verbeeldingskracht, maar doordat zoveel van de moeilijkheden, waar zij middenin zitten, ook de hare zijn geweest, of nog zijn: - Denkt gij, dat ik nimmer een voornemen had, om een oploopendheid, die als in mijn karakter is ingeweven, te bestrijden? Denkt ge, dat ik die nooit onder den voet kreeg?... Zie ik het zotte, zowel als het onbetaamlijke er niet van? En echter moet ik niet met nimmer sluimerende oplettendheid waken, moet ik niet menigmaal vlieden, om staande te blijven? Hebbe ik alle mijne reden, alle mijne (mij nooit betwiste) goedaartigheid niet nodig, om die zwakke plek in mijn hart te versterken? En zou ik dan eenen jongeling van twintig jaar zulk een gewichtigen post toevertrouwen?... De passage is opgenomen in *Brieven over verscheiden Onderwerpen* en dus voor algemeen gebruik wat verdeftigd. Maar het gesprek met den opvliegenden jongen dat hier achter schuilt tekent, hoe Wolffje zich gaf, eerlijk voor eigen gebreken uitkwam, om haar pupil te helpen, te bemoedigen.

Ook dáárin is ze ‘één der hunnen’, dat ze voor ze op durft komen, zelfs tegen de ouders, als ze meent, dat deze zijn te kort geschoten, iets wat men in dien tijd zo licht niet erkende.

Zo is het in haar pleidooi voor dien moederlozen jongen, schrander en muzikaal, maar een eindweegs op weg een drinker en losbol te worden. Wolffje staat aan zijn kant als een goed kameraad; niet hèm, maar zijn vader gaat ze te lijf, met al haar gezag van mensenkenster. Papa heeft den jongen van jongs af te veel geld gegeven, hij heeft uit

aant.

gemakzucht en uit lafheid tegenover de lastige en overdreven-nette Tante, die het huishouden bestuurt, zijn zoon het huis uitgedreven, eerst op straat met de jongens uit de achterbuurt, dan naar café's, met ‘vrienden’, die van zijn ruime beurs profiteren. En nu heet hij ‘onverbeterlijk’ en Papa wil hem naar de Oost zenden. Dat is, zegt zijn pleitbezorgster, zelfs al kwam hij als schatrijke nabob terug, naar zijn onherroepelijk verderf. Al haar overredingskracht roept ze te hulp, om den vader op zijn plicht te wijzen en den jongen nog een kans te geven. Een hele levenstragedie schuilt achter deze schets; weer is over een werkelijk geval slechts even de sluier der fictie geworpen.

Een andere keer, ditmaal inderdaad in een persoonlijken brief, ziet haar humor door den ernst van het geval heen, dat door Aagje al te zwaarwichtig was opgenomen. Dat Jan Govert van Rijswijk, het jonge mens in kwestie, tot wien Deken een opwekkend en vermanend epistel had gericht, Collegiant was, werkte er misschien toe mee, om haar in den ouden hoogdravenden stijl te doen vervallen. Maar in ieder geval is er geen sprekender tegenstelling denkbaar, dan de praktische ferme manier, waarop Wolffje hem aanpakt, en Aagje's zalvende stichtelijkheid. Daarbij zegt Betje's briefje ons meer van den jongen vriend en zijn moeilijkheden, dan Deken's gehele toespraak tot den ‘zeer bevoorrechten jongeling’. Voor Wolffje is Govert Jan eenvoudig een overwerkte jongen, die een tik op de schouder, een hartelijk ‘kop op’, en vooral praktischen raad nodig heeft. - Komaan, lieve jongen, vroeg naar bed en vroeg op en niet *denken* als gij uw slaapmuts des avonds opzet. Praten met de familie, vrolijk zijn in het bijzijn van uwe lieve moeder. God gedankt voor alles; u in Zijn bescherming aanbevolen en dan *slapen.* -

Van de vriendschap met mejuffrouw Kops, die in de Beverwijkse jaren een grote plaats moet hebben ingenomen, kunnen we slechts hier en daar een glimp opvangen. Het is waarschijnlijk Johanna Kops. Ze is negen en twintig jaar, als ze met Betje kennismaakt, schatrijk, van een voorname Haarlemse familie, die 's zomers op een buiten in de buurt, Wildhoef woont. Daarbij intelligent, ontwikkeld en onvoldaan met haar louter mondaine leven. Haar dwepende verering voor Juffrouw Wolff veroorzaakt blijkbaar wrijving in haar eigen milieu. Althans een Haarlems predikant bemoeit er zich mee en wordt door Aagje tot de orde geroepen. Dominé had intussen, wat de jonge dame betreft, voor dovemansoren gepreekt.

Het gehele gezin op Lommerlust staat voor de ‘beminnenswaardige juffrouw Kops’ in lichter laaie. Nissen heeft voor haar een ‘onuitsprekelijke eerbied en hoogachting’ en zijn vrouw vindt haar ‘een

aant.

engel van een mensen’. Er wordt intussen nogal kwaad van haar gesproken en Greegertje heeft wel eens te strijden met een vleugje wantrouwen.

Betje is, zoals gebruikelijk, verrukt over de nieuwe vriendin, - ‘mijn engellieve Kops’ noemt ze haar. Maar intussen heeft ze heel wat met deze dame te stellen, die met zichzelf - of met de liefde? - in de knoei zit en in lange tête-à-têtes haar hart komt uitstorten. Ze bestaat het, op één middag twee flauwtes te krijgen, één in Betje's rieten kluisje, de andere in haar eigen koets op weg terug naar Wildhoef, waarheen haar gastvrouw haar zorgzaam vergezelt.

Een toespeling in een brief van '87 wijst erop, dat de vriendschap met deze weinig evenwichtige jongejuffer voor Betje op een teleurstelling is uitgelopen. Er is daar sprake van een ‘vriendin K.’, die zedelijk dood voor haar is en ‘van de eene zwakheid in de andere valt.’ -

Betje mist deze vriendschap, die haar in intellectueel opzicht veel gaf. Maar mejuffrouw Kops' verering was een strovuur geweest; en het was niet gelukt meer ‘eenparigheid’ in haar karakter te brengen.

Een alleraardigst toneeltje uit den omgang met een negenjarig logéetje, geeft *Gesprek met een jong juffertje*. 't Is een knap stukje, zoals dit kind, even naïef-babbelend als ad-rem, gegeven is. Het meiske heeft maar één wens: ze wil ‘Maatje Wolff’ overhalen, haar te leren rijmen, ze wil dichteres zijn, gelijk haar grote vriendin, die ze in haar kinderverering in alles bewondert. Deze laat haar vrij-uit praten, ze heeft groot plezier in de opwinding en den ernst van de kleine vraagster, die haar met haar kinderlogica bijna schaakmat zou zetten. Tot ze in een lach schiet, als het juffertje haar tracht te paaien met het vooruitzicht: - en als gij eens verjaardet of zo, dan lieve vrede! wat zou ik dan niet maken en voor u reciteeren! Precies als in Utile...! Dit kleine parmantje, een gedicht van eigen maaksel uitgalmend op de wijze der dichtgenootschappers, het visioen is haar te machtig. - Wat later is er even een ontroerend moment: Betje, door zoveel volharding in 't nauw gedreven, had eindelijk beweerd: - men leert de kinderen niet ‘rijmen’, als men ze liefheeft, - en het meiske vraagt, de grote, heldre, blauwe ogen naar haar opslaand: - Wel, had men toen g'een kind waart, u dan niet lief, hoe is dit? Dat zou mij danig spijten... zeg, had gij dan geen Maatje?

Zo praten ze, die twee in het Gelders huisje en ze komen er niet uit. Tot het eindigt in de kinderlijke verzuchting: - ik wou, dat ik al groot was, en ze haar hele hartje uitstort: haar ongeduld, als ze steeds weer horen moet: - ik zal 't u zeggen, als gij het kunt begrijpen; - haar verlangen, om werkelijk de vriendin van haar grote vriendin te

zijn; - haar jaloezie, omdat: - als zekere dame u weer eens komt bezoeken, (we zijn in de Kops-periode) zij, de ‘kleine lieve’, zo lang vergeten wordt. En als ‘Maatje’ het kleine jaloerse schelmpje berispen wil, komt als alles-afdoend argument: - Maar ik houd zoveel van U. - Wolffje troost: nog een jaar of vier, vijf zal ze ‘de kleine lieve’ blijven: - houdt gij dan nog veel van mij, kies mij dan tot vriendinne. - Haar leren rijmen? - neen, dat zal ze ook dan niet doen. Maar, zo komt de paedagoge om den hoek: ik zal u leren *denken*. - Is dat plaisierig, twijfelt het kind, plaisieriger als rijmen? - Maar nu is het genoeg met dit volhardend wijsneusje: - Gaat ze mee wandelen, of aardbeien plukken in de moestuin? -

Zo zien we in deze jaren 1782-85, hoe fragmentarisch ook, in brieven en persoonlijke gedichten, dat de vriendinnen zich geheel bewegen tussen jonge mensen. Zeker werden ook de vriendschappen met ouderen aangehouden. Maar de verhouding tot de opgroeiende jeugd brengt een frisse bekoring in haar leven en een actualiteit in haar taak als opvoedsters, zoals ze vroeger niet hadden gekend.

aant.

Elfde hoofdstuk
De Verschijning van Willem Leevend

Onder de bedrijven door wordt er hard gewerkt. De *Historie van den Heer Willem Leevend* is op touw gezet. In de eerste helft van '84 begonnen, wordt deze roman in acht delen nog vóór het eind van het volgend jaar voltooid. - Wij hebben het geheele werk binnen 18 maanden begonnen en geëindigd, schrijft Betje later.

Terwijl *Willem Leevend* onder handen is, horen we er telkens over in Betje's brieven aan haar Texels vriendinnetje Schiere, dat met ‘Wim’ dweept, evenals al haar Friese vriendinnen. Schiere ziet daar op haar verre eiland hunkerend uit naar elk volgend deel.

- Dat Wim u behaagt is mij lief, schrijft Wolffje haar, 24 October '84, als de eerste twee delen verschenen zijn; - indien gij nog eens het wanhopig besluit neemt om te trouwen, vervolgt ze half-plagend, half-ernstig, wensch ik u even zo een lieven, hupschen, gevoeligen jongen toe als Wim. Mijne vriendin, u bekent (zeker is Mej. Kops bedoeld) is verlieft op den colonel van Sytsama (Coosje Veldenaar's aanbidder in den roman), zodat ge zult althans niet in den weg zijn. - De vriendinnen zijn er niet minder ‘in’ dan de schrijfsters; voor allen is deze fictieve wereld werkelijkheid. Ook de humor vindt daarbij een plaatsje: tante Martha met haar ‘zwaare huishouwing’ en ‘slijtagtige man’ wordt herhaaldelijk in de correspondentie betrokken.

De eerste twee delen van *Willem Leevend*, bij wijze van proef uitgegeven, maken zo'n opgang, dat nog in 1784 het derde deel volgt. Zo gaat het voort: - Wim neemt al mijn tijd, schrijft Betje 24 Januari '85; eigen correspondentie schiet er grotendeels bij in. Op dien datum is ook het vierde deel reeds in druk. Er liggen twee delen (III en IV) voor Schiere gereed, maar hoe krijgt ze die met het besloten water?

Nog tot 23 April moet er gewacht worden met de verzending. Dan is deel V af (de voorrede is gedateerd 5 Februari), echter nog niet in druk en deel VI is voor een groot deel in handschrift. Was Schiere op Lommerlust, ze zou ze mogen lezen; nu zal ze nog wat geduld moeten hebben.

aant.

Vóór het einde van '85 verschijnen dan ook de laatste twee delen. Bellamy informeert in November ongeduldig, of ze nog niet uit zijn.

Wat we uit de briefwisseling met Schiere, uit de brieven van Bellamy opvangen, is slechts een flauwe echo van de spanning die èn de schrijfsters èn haar publiek moet hebben vervuld. Als een staaltje, hoe men, ook ver buiten den onmiddellijken vriendenkring in dezen roman verdiept was, nog dit. Een Harlinger, Jan A. Backer, copieert in het *Album Amicorum* van den bekenden Amsterdamsen orkestmeester B. Rulofs op 13 Juni '85 een Frans vriendschapsgedichtje, door Chrisje Helder aan Coosje Veldenaar gericht, eenvoudig met de verwijzing: Madame Wolff dans Willem Leevend. -

Te bewijzen is het niet, maar we mogen wel aannemen, dat het verschijnen van Rhijnvis Feith's eersten roman *Julia* (1783) Wolff en Deken na de betrekkelijke rust van haar eerste jaar op Lommerlust met zulk een vuur aan het schrijven had gezet.

Want de uitgave en vooral het succes van Feith's sentimenteel maakwerk was een veeg teken. Buitenlandse lectuur van dit genre was er genoeg en het Nederlandse publiek, vooral de jonge meisjes, grepen er maar al te graag naar, hetzij in origineel, hetzij in vertaling. Maar tot nu toe had geen Nederlands auteur van gezag zijn naam geleend aan de verspreiding van de gevaarlijke modeziekte der overgevoeligheid. Feith deed dit niet alleen, maar verdedigde in allen ernst, ook theoretisch, de ultra-sentimentele opvattingen; hij is een ijverig leerling van Young en Klopstock en van den veelschrijver d'Arnaud, met zijn sombere effecten van grafgewelven en dennewouden, en hij dikt de maaneffecten uit *Werther's Leiden* nog eens extra aan. Zijn gelieven zijn evenzeer van ‘de Eeuwigheid’ als van elkander vervuld; hun ‘ideale liefde’ is te goed voor deze wereld en dus hier op aarde onvervulbaar; hun aards bestaan is van liefdessmart doordrenkt; het koesteren van deze smart wordt slechts geëvenaard door het zwijmelen in hemelvisioenen, - à deux wel te verstaan. -

Men kan zich thans moeilijk voorstellen, dat een dergelijk product als *Julia* insloeg. De ‘roerendste’ gedeelten werken onweerstaanbaar op onze lachspieren; de rest doet ons geeuwen. Maar - *Julia* zou acht drukken beleven, en Wolff en Deken, die hun Pappenheimers kenden, hadden zeer juist het gevaar getaxeerd, toen zij in *Willem Leevend* den strijd aanbonden, niet tegen dit prulwerk, maar tegen de gehele ongezonde levensopvatting, die er aan ten grondslag lag.

Waarschijnlijk uit kiesheid - ze kennen Feith persoonlijk - noemen ze zijn naam niet, maar ze moeten op hem het oog hebben gehad, toen ze zich in de Voorrede van het eerste deel richtten tot schrijvers van talent, met de dringende bede: - de gevoeligheid niet tot zedelijke ziekte te doen ontaarten, maar te begrijpen, dat zeer vele sentimen-

teele Boeken... jonge lieden hoogst nadeelig worden en hun de geschiktheid geeven tot die nuttelooze zwaargeestigheid, die het levensvuur en de werkzaamheid der ziel tegelijk met haar kragt ondermijnen. -

Al leidde in ons land de zwaarmoedigheid niet tot de excessen, die omstreeks dezen tijd in Duitsland zijn waar te nemen, waar, gelijk bekend, zelfmoorden aan de orde van den dag zijn; het gevaar was ook hier niet denkbeeldig. Enkele jaren later zullen mannen als Van Hamelsveld en De Perponcher ernstig protest aantekenen tegen het aankweken van een overgevoeligheid, waarin zij een maatschappelijk gevaar zien. De eerste maakt als medicus opmerkzaam op het toenemend aantal zenuwzieken hier te lande; De Perponcher wijst in een uitvoerige polemiek met Feith op de zedelijke en godsdienstige misvattingen in de sentimentele levensbeschouwing en op de onmaatschappelijke tendenz daarin.

Maar vóórdien hadden Wolff en Deken het gevaar onderkend en het in zijn gehele diepte gepeild. Ze kenden het immers uit eigen ervaring? Het moet haar wel koud om het hart geworden zijn, toen zij de oude smartkoestering, de oude doods- en eeuwigheids-verheerlijking in dezen nieuwen vorm opgediend zagen, gepopulariseerd en smakelijk gemaakt door spannende effecten en liefdesgedweep. - Dergelijke romans, schrijven zij, zelfs de minst verwerpelijke hebben dit gebrek: zij roepen altoos veel te vroeg sluimerende driften op, want zij scherpen en verhitten de verbeelding; vormen kunstbehoeften; begunstigen eene weekheid, die het karakter zijne vastheid beneemt... Zij, die de jonge mensen zo goed kenden, die in gesprekken en brieven het effect van zulke lectuur konden beluisteren, beseften, dat hier een krachtig geneesmiddel nodig was en dat niemand beter dan zij dit konden geven. Uit kracht van haar eigen gezonden levenskijk, die noch aandoening, noch hartstocht uitsloot, maar zelfbeheersing vroeg en karaktersterkte, die overvloeide van levenslust en humor. Uit kracht ook van wat zij uit eigen beleving, elk voor zich, wisten van de ‘nuttelooze zwaarmoedigheid’, het wegzinken in levensmoede gepeinzen, niet als week verbeeldingsspel, maar als worsteling met een donkere werkelijkheid.

Door den dubbelen roman in *de Historie van den Heer Willem Leerend* vervat, hebben zij haar doel trachten te verwezenlijken. Enerzijds is daar de geschiedenis van Willem en Lotje. Willem's ‘eeuwige’ liefde voor Chrisje Helder, die hij hopeloos waant, omdat Papa andere plannen met zijn dochter heeft, belet hem voor Lotje Roulin, het mooie zustertje van zijn Leidsen huisheer, iets anders dan ‘vriendschap’ te voelen, maar een sentimentele vriendschap, die zo gevaarlijk dicht bij de liefdesgrens ligt, dat de wijze Belcour, Lotje's oudere

aant.

vriendin, waarschuwt; zij weet: - hoe onbeschrijflijk smal de afscheiding in de beide sexen is tusschen liefde en vriendschap. -

Lotje's gevoelens overschrijden, vooreerst onbewust, die grens en zij gaat aan haar hopeloze liefde ten onder.

Dit alles is een zuiver ‘sentimenteel’ motief en - aldus bedoeld. In den wijzen raad van Belcour aan Lotje, in de ondeugende nuchterheid van Willem's zuster Daatje, geven de schrijfsters het tegenwicht.

Maar er is nog iets anders. Het noodlottige verloop van Lotje's liefde is volkomen reëel. Het is gemotiveerd door haar zwak gestel, haar karakter, haar stil bestaan, dat te veel van het leven was afgekeerd, voor zij haar ‘grooten vriend’ ontmoette. In haar liefde, zomin als in haar lijden is een sprankje van die verbeeldings-aandoening, waarin Feith's helden en heldinnen zwelgen.

Ook deze *werkelijkheid* van Lotje's liefde en haar lijden moest een tegenwicht vormen tegen de dweperij en verbeeldingssmart der ultrasentimentelen. Zo wilden het de schrijfsters - als opvoedsters. - Maar dat zij dit ook konden, in zo eenvoudige, klare beelding, daarin toont zich haar kunstenaarsschap.

Wanneer wij het geval goed overzien, aldus een oordeel uit onzen tijd, gaan we Lotje Roulin steeds meer als vrouwelijke Werther zien, uitmuntend getekend, en dit onbewust scheppen van het vrouwelijk tegenbeeld van Werther doet voor het werk van Goethe niet onder.

Moest niet ook dáárom Willem als *held* mislukken, omdat ditzelfde kunstenaarsschap de schrijfsters dwong, hem zuiver als Lotje's tegenspeler te zien, hem als oorzaak van haar ondergang te geven, die: ‘in zijn zinnelijke sentimentaliteit, met egoïstisch welgevallen en onbezorgdheid profiteert van wat liefde en vriendschap hem bieden’ -. Het was de zoete ‘aandoenlijkheid’, levend in Wolff en Deken zelf èn in haar lezeressen, die zich over ‘Wim’ vertederde en - zich vergiste. Haar onbewuste scheppingsdrang echter had niet misgetast. Zonder Willem's weke innemendheid, maar ook zonder zijn egoïsme was de zuivere beelding van Lotje niet mogelijk. -

Hadden Wolff en Deken alleen de trits Lotje-Willem-Chrisje gegeven, ze zouden met al haar inzicht in de gevaren van sentimentele vriendschap en te ontvlambare verbeelding, die in de brieven van Belcour en anderen worden ontleed, als bestrijdsters der overgevoeligheid al zeer weinig hebben bereikt. Niet de wijze lessen, maar het ontroerend ‘geval’ grijpt de aandacht van haar lezers; men dweept, men redeneert, men beoordeelt deze drie karakters geheel en al van gevoelsstandpunt. Lotje is de lieveling; ‘heet gebakerde lezers’ dreigen al bij het lezen der eerste delen, het gehele werk te zullen verbranden, als de roman tussen Willem en Lotje geen ‘happy end’ heeft; ze kunnen dáárom Chrisje niet zetten en nemen het de schrijf-

sters zeer kwalijk, dat ze Lotje laten sterven. Wel dwepen de meeste meisjes met Wim, maar bij de echte vereerders van Lotje wil het excuus van Willem's ‘eeuwige liefde’ voor Chrisje er niet in; zij critiseren zijn gedrag tegenover Lotje en naderen aldus, louter op gevoelsgronden, zeer dicht de bezwaren van de moderne kritiek op Wolff en Deken's held.

Maar de schrijfsters hadden nog andere pijlen op haar boog. Tegenover Lotje's roman met zijn tragischen afloop, staat die van Daatje Leevend, en hier zijn we openlijk in het anti-sentimentele kamp. Hier is het gezonde, het levenskrachtige en levenslustige, niet beredeneerd, maar bezield. Het leeft in Daatje, gelijk in haar tegenspelers tante Martha en oom De Harde, en in Bram Rijzig, Daatje's man en opvoeder.

- Onze sentimenteele jongelieden zijn maar gansch niet voldaan over de Brieven, waarin wij ieveren tegen de nieuwbakken zedelijke ziekte, - constateert Betje in de *Narede*. De schrijfsters hebben nooit met zoveel effect ‘geïeverd’, als wanneer ze Daatje Leevend aan het woord laten, in wier brieven elk argument even koddig als raak is. Heel de verhouding van Willem tot Lotje vat ze in een ondeugend, drieregelig refreintje samen: - Het zal met Willem zo gegaan zijn, zegt ze: ‘Sous le nom de l'amitié, Lotje je vous adore, Lotje je vous caresse.’ - Geestig en vernietigend oordeel. Deze medicijn moest effect hebben: ‘le ridicule tue.’

Daatje en haar kring mochten dan minder stof doen opwaaien dan de sentimentele trits, zij moèsten wel populair zijn. Te meer omdat hier, naast humor en gezonde nuchterheid, een gevoel meespreekt, dat volkomen echt, volkomen natuurlijk is. Daatje groeit van een ‘ondeugende meid’ tot een lieve, kordate vrouw en moeder zonder een haartje in te boeten van haar jolige oorspronkelijkheid.

Feith's *Julia* zou zeven herdrukken beleven; zijn tweede product in hetzelfde genre, *Ferdinand en Constantia*, dat in 1785 verscheen, geen enkele. Binnenkort spot men in gedichten, toneelstukken en pamfletten met de sentimentele modeziekte. Dat deze reactie zich hier te lande zo snel voltrok, is zeker ook aan Wolff en Deken te danken.

Als geheel is *Willem Leevend* niet zo gaaf als haar eerste roman; het werd ook in haar tijd te lang gevonden; na een uitstekenden opzet en een snelle ontwikkeling traineert de handeling in de latere delen. Maar dit werk is rijper en reikt tot groter levensdiepte. In het levensdrama van Lotje Roulin, in de tintelende humor en de zuivere gevoeligheid van Daatje en zo menig karakter op het tweede plan, is kunst geschapen in den waren zin, even bloedwarm als het leven-zelf.

aant.

Twaalfde hoofdstuk
De laatste jaren op Lommerlust

Er komen in deze jaren een drietal jongeren binnen den intiemen kring der vriendinnen, van wie we meer weten.

Het zijn de dichter Jacob Bellamy met zijn meisje, Fransje Baane, en Coosje Busken. Alle drie zijn Zeeuwen en Vlissingers. Zeker heeft ook dit meegeteld in de bijzondere hartelijkheid der verhouding, in het gemak, waarmee met name Wolffje zich heeft ingeleefd in hun omstandigheden en problemen.

Maar er is meer. In Bellamy hebben de schrijfsters den dichter en vernieuwer, en den vurigen Vaderlander vereerd; naar het eenvoudige, lieve Fransje, in haar wanhopige droefheid over Bellamy's dood, is beider moederlijke hart uitgegaan. Coosje Busken, intelligent, begaafd, neemt Betje een tijdlang geheel in beslag.

Als Bellamy in Januari 1784 zijn eerste bezoek gaat brengen aan ‘de juffrouwen Bekker en Deken’, bericht hij zijn meisje: - Lang heb ik verlangd, om die schepsels eens te zien. -

Eerst in Vlissingen, daarna in de wereld van studenten en uitgevers, waarin Bellamy te Utrecht en Amsterdam verkeert, zullen de twee vrouwen, als talentvolle, maar min of meer zonderlinge wezens, nog al eens over de tong zijn gegaan. Nu de gelegenheid zich voordoet, laat de jonge dichter zich de kans niet ontnemen, om deze curiositeiten eens van nabij te bezichtigen. Ze vallen al dadelijk naar het uiterlijk mee, vooral Betje: - Juffrouw Bekker ziet er beter uit, dan zij mij doorgaans beschreven is. - Blijkbaar had hij het nodige gehoord over haar modieuse, wat te jeugdige trant om zich te kleden en te kappen, over haar onregelmatige, voor wie niet verder dan de oppervlakte zag, lelijke trekken. Maar haar levendigheid, het geestige van haar bewegelijke gezicht, missen hun uitwerking ook ditmaal niet.

De tegenstelling tussen de vriendinnen amuseert den jongen bezoeker. Maar hij onderkent ook haar saamhorigheid onder de innerlijke en uiterlijke verschillen: - Bekker is de azijn, Deken de olie, dat maakt samen een goede saus, - zo vat hij zijn indrukken samen.

Ging er onder het wat nonchalant-oneerbiedige van zijn toon een diepere belangstelling schuil? Vanwaar zijn lang bestaande wens naar kennismaking? Zeker had hij Betje's dichtwerk gelezen, dat hem als Vlissinger en dichter moest interesseren. Maar een passage uit zijn brieven aan Fransje uit het jaar '81 schijnt op bijzonderen indruk te wijzen juist van één der jongste uitgaven der vriendinnen. Als Fransje, kort na hun geheime verloving, soms aarzelt tussen haar liefde en de kinderlijke gehoorzaamheid aan haar moeder, tracht Bellamy haar te overtuigen, dat in de grote levensbeslissingen deze gehoorzaamheid grenzen heeft. Er is in zijn gedachtengang en zelfs in de inkleding zulk een overeenstemming met de stoute stelling, daarover in het pas verschenen *Onderwijzend Gesprek* opgeworpen[1], dat er nauwelijks van toeval sprake kan zijn. -

Het eerste bezoek aan de dames Wolff en Deken duurt een helen avond en we kunnen ons de levendige gesprekken voorstellen, die toen zijn gevoerd: litteraire, politieke, persoonlijke. Bellamy is, hoewel nog student, reeds een bekend dichter en een voorman in de nieuwe richting, waar men opkomt, met meer durf dan ooit te voren, voor oorspronkelijkheid en persoonlijkheid in de kunst, waar men het rijmloze vers beoefent en met ernst en frisheid nieuwe litterairaesthetische inzichten in woord en geschrift verbreidt. In zijn eersten bundel: *Gezangen mijner Jeugd*, in '82 verschenen, had hij zich een minnedichter getoond van een zo natuurlijke charme als de achttiende eeuw nauwelijks had gekend. En - hij is ‘Zelandus’: in zijn *Vaderlandsche Zangen* weerklonken al de opstandigheid en al de hoop, die de jonge patriotten in deze woelige jaren bezielden.

Ook Wolff en Deken hadden in dit alles, litterair en politiek, meegeleefd. Betje, reeds lang in opstand tegen den rijmdwang - juist omdat het rijmen haar maar al te gemakkelijk afgaat - is evengoed als dezen kring van jongeren vertrouwd met Gleim's rijmloze, ‘anakreontische’ gedichten en heeft haar krachten aan dit genre beproefd. Al behoren zij tot de oudere generatie, de nieuwe richtingen in litteratuur en kritiek hebben beider volle belangstelling. Betje moet er veel in hebben herkend, wat haar in vroeger jaren had vervuld. Maar hoeveel meer klaarheid van overtuiging is er in deze jongeren, hoeveel meer wetenschappelijke diepte vooral.

Al zijn haar politieke reacties minder fel dan die van den vurigen Vlissinger, zijn *Zangen van Zelandus* hebben haar bewondering. Al sinds '82 kennen zij ze uit *De Post van de Nederrijn*, het patriottische blad dat ook op Lommerlust wordt gelezen.

Reden te over dus, om ook van haar kant verlangend te zijn naar persoonlijke kennismaking met den student-dichter.

1 Zie hiervóór p. 253.

aant.

Bij de eerste ontmoeting hebben dan zijn natuurlijke innemendheid, zijn vlug, oorspronkelijk vernuft, zijn dichterlijke gevoeligheid en humor, de oudere dames stormenderhand veroverd. Bellamy had niet minder dan Betje Wolff de gelukkige gave, zich snel vrienden te maken - en ze te houden. Zo moest de vonk der wederzijdse sympathie wel overspringen, gelijk bij zovele, oudere en jongere vrienden en bewonderaars van den jongen dichter, die in zijn diepste wezen toch altijd ‘de lieve, natuurlijke jongen’ bleef.

Zonder dat men in Bellamy het prototype van Willem Leevend behoeft te zien, is het waar, dat hij veel eigenschappen van hart en geest bezat, die Betje bovenal in den jongen Nederlander waardeert en die zij in haar romanheld zal trachten te belichamen.

Als jongmens tegenover deze oudere vrouwen, die hem zo geestdriftig bewonderen, heeft Bellamy eerst wat verlegen-spottend gestaan. Maar ook hij heeft genoten van dit geestescontact en zijn belangstelling voor de vriendinnen als dichteressen en strijdsters heeft er vasten grond door gekregen. Kort na zijn bezoek vraagt hij zijn vriend en uitgever Anton Mens haar portretten te zenden, die hij naast Vondel en Sterne in zijn kamer hangt.

Hij informeert in den zomer van hetzelfde jaar ongeduldig naar de nieuwe uitgave van *Walcheren*; de delen van *Willem Leevend* wil hij, zodra ze verschijnen in handen hebben en hij is tot het laatste toe door dezen roman geboeid. In de bestrijding van de sentimentaliteit à la Feith is hij haar overtuigde medestander.

Bekend is niet, of er uit deze eerste ontmoeting in Amsterdam een geregeld contact is voortgekomen en of Bellamy ooit op Lommerlust is geweest. Maar Wolff en Deken moesten reeds door haar betrekkingen met Vlissingen op de hoogte zijn van Bellamy's omstandigheden als arm, van een beurs en de edelmoedigheid van enige Zeeuwse heren studerende theoloog. Ze hebben zonder twijfel ook de moeilijkheden van zijn gedwarsboomde liefde voor Fransje Baane uit Vlissingse verhalen vernomen; Betje 's nichtje, Saartje Teerlink, is door huwelijk aan Fransje verwant en Saartje's zuster Jansje wordt immers op Lommerlust opgevoed. Welke partij ze gekozen zullen hebben is waarlijk niet aan twijfel onderhevig.

Zou dan Bellamy-zelf, die tegenover zijn vrienden het hart op de tong draagt, zich niet hebben uitgesproken tegen deze vrouwen, bij wie hij zeker moest zijn van begrip en sympathie? Hebben deze zich niet mèt het jonge paar verheugd, toen eindelijk, in den zomer van '84, Fransje's moeder den tegenstand opgaf en hebben zij mogelijk ook vóór den dood van haar hartsvriend reeds met Fransje gecorrespondeerd?

In ieder geval behoren zij tot de vrienden, die per brief op de

aant.

hoogte zijn gehouden van ziekte en dood van den jongen dichter. (11 Maart 1786). Mogelijk was de brief met het doodsbericht, waarvan Deken met zoveel ontsteltenis spreekt, van Fransje-zelf. Betje is door zijn dood als verslagen; maandenlang duurt het, eer ze weer werken kan.

Duidelijker nog dan dit alles spreekt de spontane geste der vriendinnen tegenover Fransje, na het overlijden van haar verloofde. Beider eerste gedachte is, het arme kind bij zich te roepen uit het antipathieke Vlissingse milieu. En even natuurlijk kòmt Fransje, om te ondervinden dat deze vrouwen: 'haar overleden, eeuwig dierbaren vriend in al zijn waarde gekend hebben'. -

Juist omdat ze weten, tot in bijzonderheden, van de Vlissingse verhoudingen, is het haar mogelijk zó te helpen. De toespeling in Deken's *Treurzang* op Fransje's omstandigheden, die haar nauwelijks toestaan over haar verlies te treuren, is als een echo van Fransje's eigen klachten, als een rechtstreeks antwoord op een brief van het arme kind, geschreven in de eerste, wanhopige ogenblikken. Wat zij nodig heeft is volkomen begrip, volkomen medegevoel: - Geen mensch moete u genaaken/ dan dien uw traanenvloed en zuchten heilig zijn. - En zij moet weg uit die koude omgeving: - Geen sterveling koom vooreerst voor uw gezicht/ Dan die met u van Bellamy wil spreeken/ - (dat 'wil' is veelzeggend!). En dan weer, als directe terugslag op wat zij schreef: - Die in deez' storm geduld u voor wil preeken/ Is niet voor u geschikt, maar telt uw ramp te ligt. -

Het herhaalde: - Schrei uit, schrei uit, vriendin! waarmee vier achtereenvolgende coupletten van Aagje's rijmbrief beginnen, mag niet fraai zijn, maar het is juist wat het arme kind nodig had.

Het gedicht is in Amsterdam geschreven, mogelijk nog in Maart. Deken voorziet dan al de zenuwcrisis, die Fransje bedreigt: - Ik heb te wel begrepen, wat ijselijk wee door heel uw wezen woelt. - Betje en zij hopen zo van harte, het jonge meisje te kunnen helpen, om dezen 'hartstorm' te doorstaan. -

Hoeveel moederlijke tederheid en zorg ze in dien droeven zomer op Lommerlust ontvangen heeft, spreekt in roerenden eenvoud uit Fransje's eigen woorden. Kort na haar komst (eind Mei of begin Juni) wordt ze zwaar ziek en ze blijft er tot diep in de herfst (27 October). Kort daarop schrijft ze aan Anton Mens over die maanden van zwarte wanhoop en langzaam, moeilijk herstel: - Ik heb vijf maanden bij de beroemde juffrouwen Wolff en Deken doorgebracht... Deze uitmuntende vrouwen hebben zig mijner aangetrokken. Zonder die hulp, mijnheer, had ik waarschijnlijk lang dood geweest. Wie zou immer in staat zijn mij eenige troost toe te brengen, mijn smart eenigszins te verzagten, (dan zij) die de grootheyd van mijn verdriet begrijpen.

aant.

Hier in deze sympathieke sfeer, waar ze kan uitschreien en zich durft uitspreken, heeft ze weer wat levensmoed verzameld. Terug in Vlissingen, alleen worstelend met haar verdriet, zal ze naar Lommerlust verlangen als naar haar eigenlijk thuis:- In Holland was ik veel beter, hier voel ik mijn verlies veel sterker... Kon zij er volgenden zomer toch weer heen! - Daar op Lommerlust heb ik mijn reden, die mij geheel begeeven had, wedergevonden, mijne droefheid is niet meer hartstochtelijk. - Nu begin ik te redeneeren, mijn ziel is thans in een kalmte, waarvan ik in het begin geen denkbeeld had - zo schrijft ze, kort na haar terugkeer.

Het leven zal haar nog dikwijls zeer zwaar vallen, ondanks alle dappere voornemens. Telkens weer overstelpen haar de herinneringen en heeft ze buien van onbeheerst verdriet. En daaronder woelt de bitterheid bij de gedachte aan den jarenlangen weerstand, het wanbegrip van haar moeder, haar familie. Moeder, die nu van kalmte spreekt en opgewektheid, familie, kennissen, onder wie de praatjes opgeld doen over vermeend wangedrag van Bellamy in zijn studententijd, dat de eigenlijke oorzaak zou zijn geweest van zijn vroegen dood.

Maar met vallen en opstaan weet Fransje door dit moeilijke eerste jaar van haar eenzaamheid heen te komen. Steeds weer horen we achter haar woorden de wijsheid der oudere vriendinnen, die wisten, dat ook dit geknakte leven geleefd moest worden, dat het alleen te dragen zou zijn, als dit eenvoudige kind haar onbeheerste smart tot ‘stille droefgeestigheid’ leerde temperen.

Ook trots hadden zij haar geleerd, fierheid, die haar staande hield tegenover hen, die haar droefheid afkeuren, tegenover: - zulke die nooyd in staat zullen zijn, mijn verlies te begrijpen. -

Fransje kiest juffrouw Wolff als raadgeefster in zake de letterkundige nalatenschap van haar vriend. Brieven en gedichten tot haar gericht, litteraire schetsen en ontwerpen vertrouwt zij aan Betje toe, om over mogelijke uitgave te oordelen: - Hier heeft zij mij om verzogt, doe ik bij haar was en hierin heb ik ten eersten mijn toestemming gegeven, wel overtuygt, dat niemand hier beter toe geschikt was. Zij bezit dezelfde kiesheid, die mijn Bellamy zozeer onderscheide. - Aldus schrijft ze, als Anton Mens in November '86 naar deze nalatenschap informeert. Betje's oordeel, in dienzelfden brief voor Mens gecopieerd, is van deze kiesheid, moreel en litterair, een sprekend bewijs. - Ik heb alles doorlezen, schrijft ze, wat zal ik zeggen? alles is liefde, maar de weereld verdient niet dit alles te zien. 't Is te Edel en zoo is het ook met zijne brieven. De meeste stukjes zijn ook maar ontwerpen - gene is afgemaakt en ik meen, dat onze Bellamy mij dit niet

aant.

wel zoude afnemen, zoo hij er iets van wist, dat ik zulke schetsen uitgaf. -

Als het Fransje, zo kort na den dood van haar verloofde, te pijnlijk is, haar portret te laten plaatsen vóór de nieuwe uitgave van *Gezangen mijner Jeugd*, valt Betje haar bij. De uitgever dringt er op aan; zelfs komt Bellamy's Vlissingse beschermer en vriend, Mr Lambrechtsen van Ritthem, er gedurende haar verblijf op Lommerlust over spreken. Fransje aarzelt, ze zou het willen doen terwille van den hartsvriend, die zelf nog dit plan had voorbereid. Maar ze kàn niet. Wat ze bij zijn leven zonder bedenken zou hebben ingewilligd, omdat het hem genoegen gaf, voelt zij nu als 'verwaant', als 'coket', kortom als een weinig kiese reclame. Begrijpend, ondersteunt Betje haar met haar gezag van oudere vriendin en geeft haar den moed tot weigering. - Eerst enige jaren later (1790) zal zij zich laten overreden.

In den zomer van '87 is Fransje weer langen tijd in Beverwijk; daarna wordt haar de steun van dit toevluchtsoord door de politieke gebeurtenissen ontnomen. Maar de zorg en het begrip, waarmee ze op Lommerlust is omringd, hebben haar dan de kracht gegeven, om voort te gaan en ondanks het troosteloze van een leeg bestaan, haar leed te dragen zonder bitterheid. En Wolff en Deken vergeten haar niet. Na haar terugkeer in 1798 zullen ze aanstonds naar het Vlissingse vriendinnetje omzien en met hartelijke bezorgdheid Fransje volgen op haar weinig opgewekten levensgang.

Een mens kan niet altijd wijs zijn; niet altijd zich geven in zelf-vergeten, zonder dat het eigen hart zijn eisen stelt.

Fransje's tragedie had hierin het uiterste van Wolffje gevergd. De gelijktijdige genegenheid voor die andere Vlissingse, Coosje Busken, geeft een totaal ander beeld. Met het élan der vroegere zielsvriendschappen gaat Betje's hart naar haar uit. Een ogenblik zelfs zal de zo diep gewortelde saamhorigheid met Deken gevaar lopen - en niet door Coosje's schuld.

Misschien was de reactie zo sterk, omdat, na de zielsspanning om Fransje haar levensmoed te hergeven, Betje op háár beurt zich laven moet aan de levende bron van deze zo geheel andere, sterke, in intellect en karakter zo actieve persoonlijkheid.

Zij was zeer intelligent, deze Vlissingse apothekersdochter. Toen ze veertien jaar oud was, had ze (7 Juli 1773), na privaatlessen in Latijn en Grieks bij den rector der Latijnse School te Vlissingen, Van Cruysselbergen, eindexamen afgelegd en was daarop, 'inter privatos parietes', ten overstaan der Heeren curatoren, alle de studenten staande in een halve kring geremunereert en beschonken met een deftige prijs voor haare betoonde kundigheid' - aldus de aantekening

aant.

van haar trotsen vader. Bij de ‘publicque Promotie der mannelijke studenten’, die op denzelfden dag plaats vond in de Franse kerk, waren haar prestaties door den rector ‘met lof gedagt geworden’ en was de prijsuitreiking vermeld. Zij had daarna nog een paar jaar deze klassieke studies voortgezet; ze schrijft vlot Latijnse brieven en leest veel later nog, in haar huwelijk, voor haar genoegen werken der klassieken. Toch heeft Coosje heel weinig van een kamergeleerde, met haar ‘hart, dat liefhebben moest’, haar vrolijkheid en ‘beminnelijk leevendig vernuft’.

Betje kende Coosje Busken's vader al lang. 't Is waar, dat zij zich indertijd nogal spottend over 's mans dichtpogingen had uitgelaten en dat zijn godsdienstige gevoelens haar sympathie niet hebben. Mogelijk was dit de reden, dat er met de dochter niet eerder relaties waren aangeknoopt. Wolffje, zo trots op wat haar sexegenoten presteerden, moet immers wel zijn getroffen door de eer, die het jonge meisje te beurt was gevallen.

Coosje is een kennisje van Fransje Baane en zo komt ze op Lommerlust. Misschien gold haar eerste bezoek de zieke vriendin. Of heeft Fransje, vol vertrouwen op de wijsheid der dames in hartsaangelegenheden, Coosje er heen gelokt en te voren al iets van de liefdesperikelen verklapt, waarin het vriendinnetje gevangen zit? Betje is tenminste al half en half op de hoogte, vóór Coosje haar hart uitstort.

Dit eerste bezoek, in den nazomer van '86 - ze vertrekt even vóór Fransje - is niet in alle opzichten een succes. Wolffje-zelf is verrukt, maar moet bekennen, dat geen van haar vaste huisgenoten zin heeft in het nieuwe vriendinnetje. De Nissen's noemt ze niet; ze waren misschien niet op Lommerlust tijdens Coosje's bezoek. Maar Jansje Teerlink had gemeend: - dat ge haar te veel als een nietsbeduidend kind, en Aagie dat ge haar niet heusch genoeg hebt behandeld. - Ze heeft ook, in een brief aan Fransje, niet eens de groeten aan deze beiden gedaan! Futiliteiten? Ja, maar die zwaar wegen voor wie zich buitengesloten voelt. Het is - maar in nog sterker mate - als in het begin van de vriendschap met Greegertje: Deken blijft buiten den toverkring der intimiteit en - ze is er gevoelig over. Niet om het snelle intellectuele contact. Deken wist zo goed den afstand, die er in dit opzicht was en bleef; zij moest zo dikwijls toeluisteren, wanneer de gesprekken gingen over de werken der grote buitenlanders, over muziek en kunst. Ze kon zo van ganser harte haar vriendin bewonderen om ‘de geestvermogens, die op haar zijn neergedaald’. Ze was zo spontaan voor Betje's vriendschap met Maria Kops opgekomen, die in intellectueel opzicht Coosje's voorgangster was geweest.

Maar er is ook een gevoelseenheid, een zielsverwantschap, waarin ze nietdoordringenkan en die op Wolffje een magische aantrekkingskracht

aant.

uitoefent. In veel opzichten, zelfs in haar gebreken, ziet deze in Coosje zichzelf: - Geloof mij, mijne Coosjelief, ik versta u altoos; er is zulk een verbaast contrast niet tusschen u en mij in onzen *natuurstaat*. - In Coosje ziet ze haar gehele jeugd herleven; door haar uitzonderlijkheid tegenover het kleine, bekrompen wereldje rondom haar; door haar durf en - haar dwalingen. Als zijzèlf heeft Coosje over haar hart durven beschikken, als zijzèlf heeft zij er de lasterpraatjes van de 'laage, liegende, zotte, babbelzieke menigte' door moeten verduren. Als zijzèlf is Coosje door haar liefde in een crisis geraakt.

Berichten over Coosje Busken's 'kwalijk geplaatste liefde' hadden Betje bereikt, nog vóór zij haar leerde kennen. Ze waren zo positief geweest, dat ook zij eerst: - veel nadeeligs waarlijk geloofde. - Maar zelfs toen had haar hart haar gezegd: - dat de bron van al dat verkeerde, dat laakbare, dat onvoorzichtige niet bedorven was. - Zij had den oorsprong ervan - ze weet het immers zo goed uit haar eigen jongen tijd! - in Coosje's temperament, haar bloed en haar zenuwen gezocht. Ze had haar niet veroordeeld: - zou ik den eersten steen op mijn medemensch werpen? -

Als zovelen, die bij haar om raad en hulp kwamen, was Coosje gekomen, vervuld van eigen moeilijkheden. Terwijl ze nauwelijks oog heeft voor de andere huisgenoten, had ze onmiddellijk haar vertrouwen aan juffrouw Wolff geschonken. Deze had de biecht van haar liefde gehoord, maar ook de 'betuiging van haar maagdelijke onschuld'; ze had haar eenzaamheid begrepen, daar in Vlissingen, en haar behoefte 'lief te hebben, wat het ook kostte'. En tegelijk heeft ze ontdekt, dat hier reeds de grootste strijd gestreden was, dat Coosje in zichzelf de kracht had gevonden, te breken, toen het moest. - In de volmaakte vertrouwelijkheid van deze gesprekken is Betje's hele hart uitgegaan naar dit vijf en twintigjarige meisje, dat ze begrijpt als geen ander, omdat alle snaren van haar hart meetrillen in het herbeleven van dezen levensroman, die eens ook de hare was.

En tegelijk met deze verwonderlijke zielsgemeenschap is daar de gelijkheid in intellect, de drang tot zuiver geestelijk genieten, die de waarde, de schoonheid van het leven beseft ook te midden van de worsteling met zichzelf: - Uwe aanmerking: 'hoe schoon is het toch, mensch te zijn', verrukt mij, schrijft ze; - Denkt gij dan altoos zo als ik? -

Maar ook praktische raad is hier nodig, weet ze; de crisis is nog niet voorbij: - Gij moet uw overspannen zenuwen den rechten toon zien te geven. Wees wijs, Coosje, volg uw Vader's raad, gebruik kina. - Laat ze toch tijdig naar bed gaan: - Zielelijden sloopt het sterkste gestel. - Intellectueel werk zal haar helpen: - Uw schoon verstand stelt u immers in staat om nooit ledig te zijn en werkzaam-

aant.

heid, ik weet dit bij ondervinding, helpt ons best droefheden overwinnen. -

Maar bovenal moet Coosje weten, dat zij niet langer eenzaam is, haar ‘geheel ledig hart’ moet worden gevuld. - Denk, wanneer gij droefgeestig zijt: Ik heb eene vriendin, die ik meer bemin dan allen buiten haar; een vriendin, die mij, hing het van haar af, altoos bij haar hield, die met mij instemt, die (hoe machteloos!) na mij verlangt, aan wie ik alles, alles wat ik denk en voel, kan, moet mededeelen. - Natuurlijk, ze heeft ‘menschen- en meisjeskennis genoeg’ om het te weten: - eene afwezige vriendin kan geen equivalent zijn tegen een bij zijn lief hoorend man, die wij beminnen, maar haar (Wolffje's) vriendschap kan echter Coosje's hart bezig houden. - Had zij Busken altijd bij zich, deze zou wel over haar ‘mislukte en kwalijk geplaatste liefde’ heenkomen.

Sentimenteel? - Goed. - Maar op de verzuchting ‘hoe machteloos!’ na, staat alles er om Coosje's wille, tot háár steun en opbeuring.

Hoe zij ook van deze nieuwe genegenheid vervuld is, ze wenste wel, dat Coosje in Vlissingen een vriendin van eigen leeftijd kon vinden, die geestelijk haar gelijke is en met wie ze even vertrouwelijk kon zijn. Maar ze is overtuigd: - dat gij even weinig als ik dáár iets meer interessants vinden zult, dan goede vrienden in de algemenen zin des woords. -

Zo houdt Betje ook te midden dezer intimiteit nog afstand. Ze beseft, dat Coosje in een jongere generatie haar partuur moet vinden.

Maar onder deze redelijkheid vraagt en verlangt reeds haar vriendschap. Ze verkropt met moeite het verdriet, dat ze Coosje missen moet. Telkens weer komt ze daarop terug. Haar hart smeedt plannen, om haar op Lommerlust te krijgen, niet meer om harentwille, maar voor zichzelf.

In den tweeden brief die we kennen, geschreven op 27 Mei van het volgend jaar, heeft dit vragen en verlangen de overhand.

Betje is gedeprimeerd, lichamelijk ‘dof en onpasselijk’, geestelijk vermoeid. Misschien is de leegte na de successen van *Sara Burgerhart* en *Willem Leevend* de oorzaak, of de nawerking van den dood van Bellamy en den moeilijken zomer met Fransje; misschien is het de reactie op het opwindend politieke meeleven in het vorig jaar, of de spanningen van het ogenblik, nu de wapens op het punt staan te beslissen in den binnenlandsen strijd.

Nog steeds is ze druk aan het werk. Ze heeft de vertaling onder handen van een opvoedkundig werk: *Gesprekken van Emilia* en is bezig met *Brieven van Abraham Blankaart*; er zijn plannen voor weer een uitgave van *Saartje*: - had ik vier handen, de heer Van Cleef (haar uitgever) zou die employeeren - schrijft ze.

aant.

Maar er is in haar niet de scheppingsvreugd der vorige jaren. Ze kan het voor het ogenblik niet vinden in het eigen-gekozen leven van geregeld werk en geregelde ontspanning. Dat de vriendschap met Mej. Kops definitief op een mislukkig is uitgelopen, schrijnt nog na.

En de verhouding met Deken is niet meer wat ze was.

O, ze blijft nog wel de lieve huisgenote; maar waar is het levende contact van vroeger: eerst de vreugde van het doordringen in elkander's leven, innerlijk en uiterlijk, dan de prikkel van het samenplannen-maken voor de romans, het uitwerken, wel ieder voor zich, maar toch in de saamhorigheid van één willen, één doel? - De *Brieven van Abraham Blankaart*, spectatoriaal werk, voortbouwend op het oude thema, brengen niet die vreugde van gezamenlijk voorbereiden. Bovendien zijn ze voornamelijk Betje's schepping. Deken verdiept zich terzelfdertijd weer zelfstandig in pupolair-stichtelijk werk. Al is dit ‘met grote genegenheid’ aan haar vriendin opgedragen en aan haar oordeel onderworpen, het typeert de verhouding van het ogenblik: de vriendinnen werken *naast*, niet *met* elkaar.

Zo is het eb in haar vriendschap. Erger nog: er is een barst in de vertrouwelijkheid, tot nu toe zo gaaf, al was de glans van de eerste jaren dan wat getaand.

Hieraan is de verhouding tot Coosje schuld, of liever, de manier, waarop Betje deze verhouding afsluit voor haar oude vriendin, door een overdreven vrees voor Deken's jaloezie.

Voor de gedeprimeerdheid, die haar drukt, ziet ze maar één geneesmiddel: Coosje's overkomst. Nu is het eigen eenzaamheid, die moet worden vervuld, niet die van Busken: - Er zal niets beters op zijn, mijn lieve schat, schrijft ze, alsdat gij maar hier naar toe komt, want nooit zijt gij uit mijne gedachten. - Als zij er was, haar eigen, lieve, uitverkoren vriendin Coosje: - O, meisje, dan zou Lommerlust eens nog veel schooner zijn en dit aards Paradijs keurlijker dan nù, nu ik altoos alleen ben (hoewel nooit onverzeld). - Alleen in de gesprekken met de jonge vriendin, ‘nu eens vrolijk, dan eens ernstig, altoos vertrouwelijk’, zou ze ontspanning vinden. Kortom, er schijnt niets te bestaan dan Coosje, Coosje en nog eens Coosje. - Betje had in de vorige herfst nog een klaar begrip getoond, dat een vriendin van eigen leeftijd, in eigen milieu, het jongere meisje zou kunnen geven, wat ze nodig had; later zal ze zich van ganser harte verheugen, als Coosje haar ware bestemming van vrouw en moeder bereikt heeft. - Maar op dit ogenblik is alle objectiviteit zoek. In sentimenteel egoïsme beschikt ze maar meteen over Coosje's hele toekomst: na haar vader's dood moet zij zich voorgoed in Beverwijk komen vestigen...

Terwijl ze aldus hunkert en dwingt - min of meer als een bedorven kind, gelijk ze dat in een gedrukte stemming nog altijd zijn kan - speelt

aant.

ze tegenover Deken een beetje comedie, spreekt over ‘juffrouw Busken’, - alsof Aagje dit spelletje niet allang doorzien had!

Wel zeer scherp staan hier tegenover de uitingen van verering en onvergankelijke, dankbare genegenheid in Deken's *Toeeigening* uit dit jaar. Een genegenheid, zo diep geworteld in alles wat de geliefde vriendin aan geestes- en zielsgaven te geven had, dat strubbelingen aan de oppervlakte daarbij nauwelijks telden. -

Tot haar niet geringe verbazing ontdekt Betje, dat ook Deken met het Vlissings vriendinnetje in briefwisseling is. Zelfs blijkt deze beter van Coosje's zomerplannen op de hoogte, dan zijzelf.

Niettemin blijft ze zich blind staren op Deken's vermeende jaloezie en denkt Coosje te moeten waarschuwen: - Bedek uw genegenheid voor mij. - Alleen zó, meent ze, zal het plan van Coosje's overkomst kans van slagen hebben.

Er is iets heimelijks in Betje's houding, wat alweer een beetje kinderachtig is en - volmaakt overbodig.

Want zo er in het begin sprake was geweest van enige geprikkeldheid, Deken was te billijk en had te veel eerbied voor Betje's kijk op mensen, om niet te begrijpen dat deze Coosje met recht zeer hoog aanslaat. Later zal zij zelf erkennen, dat ze Busken heeft leren waarderen, daartoe ‘voorbereid’ door Wolffje. Bovendien, er is iets dat zwaarder weegt dan elke gevoeligheid, iets waarvoor ze ieder offer wil brengen: het behoud van de goede harmonie, van het eerlijke vertrouwen tussen zichzelf en de geliefde vriendin.

Zo is ze haar eigen, en ditmaal tactvollen, weg gegaan. Ze vergist zich niet als het Wolffje geldt. Ze heeft Coosje geschreven, buiten de vriendin om, al maakt ze er geen geheim van. Is het haar doel geweest klaarheid in de situatie te brengen en heeft ze dit middel gekozen, nu Betje in haar nerveuze geprikkeldheid zo moeilijk toegankelijk is? Heeft ze Coosje overtuigd, dat niet de genegenheid-zelf voor de jongere, meer ontwikkelde vriendin, maar de manier waarop Wolffje zich terugtrekt, het struikelblok is? Heeft het jonge meisje door Deken's eerlijken brief gezien, wat deze onzelfzuchtige vriendschap, deze onwankelbare trouw van de bescheiden, schijnbaar zo weinig bij Juffrouw Wolff passende vrouw waard was? En heeft ze zich bij Deken aangesloten, om alle misverstand uit den weg te ruimen?

We hebben als enig antwoord op al deze vragen de hartelijke brieven van Aagje, meer dan tien jaar later aan Coosje gericht, die dan reeds lang (sinds '89) de gelukkige vrouw is van Ds Huet en moeder van zes kinderen. Deze brieven stellen één ding onomstotelijk vast: Coosje is dan *beider* vriendin en ze is het reeds sinds jaren. Dat wil zeggen, dat de vriendschap met Deken in dienzelfden veelbe-

aant.

wogen zomer van '87, vóór het vertrek naar Frankrijk, zijn beslag moet hebben gekregen.

De briefwisseling, in de eerste jaren van Frankrijk uit nog voortgezet, was in de laatste troebele tijden van revolutie en oorlog afgebroken. Ze wordt na den terugkeer der vriendinnen in het vaderland door beiden met de vanzelfsprekendheid van een hechte vriendschap hervat. Deken gedenkt daarbij oude tijden. Ze spreekt over hun vreugde bij Coosje's huwelijk, hun meeleven uit de verte. - Hoe dikwijls hebben ze samen over haar gepraat, over haar ‘hoogen aanleg’, over alle vriendschap van haar genoten. Altijd is zij (Deken) aan haar blijven denken, toen schrijven niet meer mogelijk was. - En dan is daar dat merkwaardige zinnetje, zo weinig passend als inleiding tot de vreugdebetuigingen over Coosje's huwelijks- en moedergeluk: - Ik heb u meer dan eens blijken van mijne ronde, oopene oprechtheid gegeeven. - Zou Deken hier niet hebben gedacht aan een bepaald tijdstip in 't verleden, toen deze openheid nodig was geweest? Het heeft er alles van, of ze weer terug is in die laatste maanden op Lommerlust, toen zij op het scheepje ‘De Vriendschap’ het roer in handen had genomen en het van de gevaarlijke ondiepten, waarop het dreigde te stranden, weer in de rechte koers had weten te sturen.

aant.

Dertiende hoofdstuk
De 'Bemoeial in de Beverwijk'

De *Brieven van Abraham Blankaart*, die aan het eind van deze periode het licht zien, kunnen als geheel de vergelijking met de grote romans niet doorstaan. Ze zijn min of meer een vervolg op *Sara Burgerhart*, maar missen, met Blankaart als enige briefschrijver, de afwisseling der karakteristiek-in-briefstijl, die de romans relief geeft. Elke directe handeling, elke intrige ontbreekt. De soms uitmuntende typering - denk bv. aan Suzanna Hofland's 'ontbolstering' door het kostelijke schouwburgbezoek, en aan het uitstekende kinderportret van de kleine Hein Edeling - kan deze gebreken niet goedmaken. Anderzijds ontneemt deze band met Saartje en haar kring aan de schrijfsters de vrijheid, die in het zuiver spectatoriaal werk met zijn op zichzelf staande essays leven en afwisseling brengt.

Vooral het laatste deeltje lijkt onder pressie van den uitgever geschreven. Het gemak, waarmee Betje, aan wie het leeuwendeel van dit werk toeviel, de pen voerde, moest onder deze omstandigheden eerder een na- dan een voordeel zijn.

Toch spreekt er uit menigen *Brief* zulk een gedurfde en eerlijke kritiek op het zelfgenoegzame Hollandse wereldje van dien tijd; het werk staat op zulk een gezonde basis van realisme en warm medegevoel, dat we telkens erkennen: de geest die deze *Brieven* beheerst, heeft nog niets van zijn oorspronkelijkheid en frissen strijdlust ingeboet.

Integendeel. Wolffje schijnt besloten, de weinig vleiende betiteling, 'bemoeial in de Beverwijk', haar onlangs naar het hoofd geworpen in het zogenaamde *Aanhangsel van de Historie van den Heer Willem Leevend*, ten volle te verdienen.

De anonieme schrijver van dit pamflet, die tot den kring der Vrijmetselaars behoort, was gepikeerd over een dood-onschuldig grapje op de sinds enigen tijd ook in ons land zeer in trek zijnde Vrijmetselarij, door Wolff en Deken bij monde van Chrisje Helder geuit. Dit geeft hem aanleiding, fel te keer te gaan tegen 'vrouwen, die boeken schrij-

aant.

ven, waarin zij de gebreken van hun evennaasten in een helder daglicht stellen', waarbij hij insinueert, dat de schrijfsters het vertrouwen van haar correspondenten hadden misbruikt, door het uitgeven van particuliere brieven. Haar verzekering, dat *Willem Leevend* geen sleutelroman is, heet hij liegen. Vooral juffrouw Wolff, 'dat schrijfzuchtig wijf', moet het ontgelden; hatelijke aantijgingen op haar persoonlijk leven worden niet gespaard.

Als altijd slagvaardig, laat Wolffje in de Inleiding der *Brieven van Abraham Blankaart* de onredelijke oude heer Edeling: - die de loffelijke gewoonte had, zijn ongenoegen ongemeen duidelijk, zo in woorden als gebaarden lucht te geven, - op dezelfde manier te keer gaan, tegen die 'schrijfkousen' en 'bemoeiallen', die 'uitbrengsters der Familiezaaken' die het gewaagd hebben, de geschiedenis van zijn schoondochter Saartje uit te geven. Ze wist wel, hoe er, werkelijk niet alleen door den schrijver van het *Aanhangsel*, maar overal waar het conservatisme in gezin, in maatschappelijke of godsdienstige opvattingen hoogtij vierde, over haar en haar vriendin geoordeeld werd, en kaatst op deze wijze de bal terug. Het achttiende-eeuwse Nederland, zo geneigd tot persoonlijk gekibbel in hekeldicht en pamflet, was nu eenmaal weinig gewend aan ernstige maatschappelijke kritiek en zocht prompt persoonlijke hatelijkheid achter humor en satyre. Dat bovendien een vrouw zich deze kritiek aanmatigde, deed de deur toe.

Het schrijven door vrouwen alleen al, anders dan uit liefhebberij, was immers in veler ogen uit den boze. Maar wat te zeggen van een vrouw, die in romans en essays, zo goed als in haar persoonlijk contact met vriend en vijand, zich te weer stelde tegen conservatisme en vooroordeel, die bij iedere gelegenheid pleitte voor de vorming van onafhankelijk oordeel, van eigen overtuiging op elk gebied! Hoeveel heilige huisjes werden daarbij omvergegooid, hoeveel van ouds gevestigd gezag in gezin, kerk, en maatschappij werd aangetast door het 'Beverwijk's orakel'. Haar mensenkennis was doordringend, haar typering scherp genoeg, om den lezer tot zelfherkenning te dwingen of, - zo hij daarvoor te ijdel was -, althans tot herkenning van zijn naasten buurman. Was 't wonder, dat men met een nijdig: Waar bemoeit ze zich mee? - reageerde?

Maar al kon men door het schrijven van een anoniem schotschrift of een onaangename kritiek de schrijfsters, en met name Wolffje, een paar slechte dagen bezorgen, haar tot zwijgen brengen kon men niet. Haar naam was gevestigd en haar aanhang, vooral bij de jongeren, groot. De uitgever Van Cleef geeft haar handenvol werk. Blijkbaar ook om commerciële redenen dringt hij aan op verdere uitgaven, op herdrukken van haar eersten roman en Betje's vroeger dichtwerk. Een

aant.

satyre, *Het Nut der Vooroordeelen*, zeer waarschijnlijk van haar hand, dekt hij met zijn naam.

De schrijver van het *Aanhangsel* brengt, alleen reeds door den titel van zijn geschrift, ongewild hulde aan den roem der schrijfsters; de twee honderd tachtig bladzijden zijn voor het grootste deel gevuld met propaganda voor eigen denkbeelden, die hij onder deze vlag aan den man tracht te brengen. - Het werk wordt, tot voldoening der vriendinnen, verboden. -

Dat haar succes zich ook in klinkende munt moest omzetten, lijkt nu vanzelfsprekend. Van Cleef betaalde goed: *Willem Leevend* bracht de schrijfsters het voor dien tijd schitterende honorarium van *f* 6000.-. Men gaf voor een ‘compleet exemplaar’ van Betje's vroeger werk 70, 80, ja 100 gulden. Als ze tijdens de bespreking over de heruitgave van haar oeuvre de vrees uit, dat deze financiëel niet verantwoord is, omdat haar meest populaire stukken reeds ten getale van ‘ettelijke duizenden’ in omloop zijn, acht de uitgever dit in 't geheel geen bezwaar.

Dit geldelijk succes was velen een doom in het oog. Zeker heeft ‘jalousie de métier’ hier een woordje meegesproken, maar niet minder de ouderwetse opvatting, dat wie geld ontving voor zijn beoefening der ‘Schoone Letteren’, zich tot de ‘broodschrijvers’ verlaagde, die hun pen aan den meestbiedende verkochten.

De schrijver van het *Aanhangsel* insinueert, zogenaamd bij monde van juffrouw Heftig geb. Rammel, de domineesvrouw uit *Willem Leevend*, dat een van háár brieven door de schrijfsters voor grof geld zou zijn gekocht, en dat deze de verkoopster in de ‘winst’ lieten delen. Ook wordt haar smadelijk toegevoegd: - zolang eene juffrouw Wolff en Deken, *om geld*, haare vingers kreupel en lam schrijven, zal eene *Sara Burgerhart* een *Willem Leevend* en zulke meer, genoeg leezers vinden. - Betje, in de zekerheid van haar succes, blijken deze en dergelijke beschuldigingen meer te vermaken dan te ergeren. Althans in *Het Nut der Vooroordeelen* gorden de ‘gebroeders Wijsneus’ zich aan, om de stelling te verdedigen: - Het is in ons Vaderland schandelijk, om voordeel te schrijven - en ze beloven: - wij zullen geheele stroomen inkt doen vloeyen en de verdediging niet opgeven, zolang de kramp onze vingers verschoont. - In den loop van hun betoog worden dan de echte ‘broodschrijvers en puikpoëten’, die voor een redelijk daghuurtje schot- en lasterschriften op bestelling leveren aan de kaak gesteld en de heren kunstrechters, alias ‘uittrekselmaakers, die zich voor hunnen zwaaren arbeid wèl laten belonen’, krijgen meteen een veeg uit de pan. Het argument, dat het niet aangaat, hunne weldoeners de schrijvers, pro Deo te laten werken, snijdt geen hout, aldus Wijsneusius: - Wie verrijkt zich eigenlijk’, klinkt vlijmscherp de

aant.

vergelijking: de kunstige wever of fluweelwerker, of de koopman en zijn onderhorigen? -

In de inleiding van Blankaart's *Brieven* bestrijdt Wolffje hetzelfde vooroordeel met open vizier en met gemoedelijker humor. Het feit, dat ze om geld schrijven, zullen zij en haar vriendin nooit ontkennen: ze zullen dit zelfs: - in alle haare bezwaarende omstandigheden openleggen. - Overigens moeten ze bekennen, nooit te hebben gedacht, dat dit als eene beschuldiging tegen haar zou worden gebezigd, gezien de vele, ‘mannen van naam en mannen van geenen naam’, die zich om geld ziek en kwaadsappig schrijven. -

Ze beroepen zich dan, ernstiger, op het voorbeeld van degelijke en geziene auteurs als Jan Wagenaar, Ds Martinet, van Alphen en Rhijnvis Feith, om te besluiten met een ironische toespeling op de excuses, die men wel hoort aanvoeren om het schrijven tegen honorarium te vergoeilijken. Zij voor zich komen er rond voor uit: - Geene verschoning te hebben, noch in onze bekrompen middelen, noch in een sober stadstractement, noch in eene zwaare huishouding, noch in het onbetaald staan van studieschulden, noch om ons eene kostbaare Bibliotheek te kunnen bezorgen. Hoe zal dit nu onze schande doen toeneemen! -

Met deze volmondige bekentenis, dat ze, ‘uit zuivere moedwil’ tot degenen wensen te behoren, die zich laten betalen voor hun geestesarbeid, is de zaak, wat haar betreft, afgedaan. -

Achter het mom van gemoedelijke oude heer, die echter ‘satansch nijdig’ kan worden als hij waarneemt, hoeveel op God's schone aarde, door slappe onverschilligheid en dom vooroordeel, door onredelijkheid en liefdeloze heerszucht bedorven wordt, voelt Wolffje zich vrijer dan ooit. Hoor die prachtuitval tegen den beuzelachtigen geest van haar tijd, ook in 't kwade: - Men is te zwak of te lui, om met glans kwaad te doen; 't is alles zo klein, zo gering, zo... nietemijtig. Wat hebben wij thans ellendige krukken van ligtmissen..., men ziet zo, dat zij wel zouden willen, maar niet kunnen, 't is geforceerd werkje; onze groote, groove, sterkgespierde, breedgeschouderde, roodkaakige voorouders, dronken zig met luister van de bank... Maar nu: - men zet het spitse mondje aan een fijn liqueurtje en gesuikerd brandewijntje, een advocaatje... alles is zo kruimelig, zo bekrompen. - Ze voelt het: in dit enge, zelfgenoegzame, slappe maatschappijtje is ook het kwaad omzichtig en klein, het komt niet voort uit een te veel aan levenssappen, als bij de originelen van Frans Hals' Doelenstukken, maar uit de oververzadiging en degeneratie van een samenleving, die ten dode is gedoemd: - Als ik de wereld aandagtelijk

aant.

beschouw, zeg ik: ‘Grootje, je staat op je laatste beenen. Ik zou voor geen stuiver lijfrente op je koopen willen... ’

Maar met de heerlijke inconsequentie, die haar, als iedere echte moralist, steeds tot vertrouwen dwingt, trekt ze toch weer ten strijde voor deze zoëven versmade wereld, voor de jeugd vooral, in wie altijd met nieuw leven ook de kracht ten goede ontkiemt.

Alle onredelijke aanmatiging van gezag, alle heerszucht, hetzij in den tyrannieken vader, den zelf-ingenomen aristocraat, de deftige matrone, den verwaanden kamergeleerde, of den van-zijn-gewicht-overtuigden dominé werkt op Blankaart als een rode lap op een stier en zijn aantijgingen zij niet mals: - Het is haast ongeloovelijk, maar ik weet bij ondervinding, hoevele jonge lieden door onze zo genaamde deftige, strikte, kerkse vaders bedorven worden, krijgen de huistyrannen te horen. Het geval van onrechtmatige erflating door zulk een heerszuchtigen vader, die nog tot na zijn dood zijn zoon tracht te dwarsbomen, door hem alleen het vruchtgebruik van het vaderlijk fortuin te laten, is zeker niet uit de lucht gegrepen. - Voor Blankaart geldt maar één soort vaderlijk gezag: dat wat berust op verstand, doorzicht en liefde voor zijn kind.

Deze kleine tyrannie, deze bedilzucht van den huisvader zet zich voort in de maatschappij. Hij kent ze zo goed, de deftig-vrome, bemoeizieke dames, die meer hebben ‘van de kennis, die opgeblaazen maakt, dan van de liefde die sticht’; de zelfvoldane, kerkse heren, milddadige bouwers van hofjes, wier hoogmoed en eigendunk ‘veel te veel geestelijk front beslaan’ om hen tijd te geven, het blad eens om te keren en eigen overdaad, onrecht en liefdeloosheid te zien: - Ziedaar onze godsdienstige, onze Godvreezende lieden, die zich inbeelden, dat terwille van hen het land gespaard wordt. Maar ze vergissen zich: - God heeft Sodom niet willen sparen, als er tien stipte kerkgangers, maar als er tien rechtvaardigen in te vinden waren. -

Hij weet ook van het gelamenteer over ‘ondankbaarheid’ door zogenaamde ‘weldoeners’, gelijk dat gierig oud wijf, dat haar geld tegen zeer zware voorwaarden in een zaak steekt en nu hiervan aan alle kanten wil profiteren: - Zij wil in alles geraadpleegd worden, komt hen geduurig over huis, spreekt als Vrouw en Voogd, kortom maakt den braaven man raazende dol; bedilt de vrouw, bekijft de meiden; totdat de man haar eens ter deeg de waarheid zegt. En nu schreeuwt zij als 'n mager varken, ‘dat zij goddeloos ondankbaar behandeld wordt’. -

Dankbaarheid menen ook de bewoners van deftige grachtenhuizen en grote buitenplaatsen te mogen eisen, die in hun dienstpersoneel slechts automaten zien: - Wel, als die menschen niets dan kost en loon krijgen en voor 't overige minder geacht worden dan een paard

aant.

of hond, waarvoor bid ik je, moeten zij dan dankbaar zijn? O, dat zijn van die stille ongerechtigheden, die men met een goeden naam zo gerust plegen kan, alsof er niets Godsterwaereld op te zeggen was. - Waarom zouden zulke bedienden, zich de hairen uit het hoofd rukken en de vloer bestampen, als hun Heer zijn zuip- en zwelglust door het pootje betaalt; of hun mevrouw door vadzigheid en malle inbeelding vapeurs krijgt? - Laat dat aan de moffen en knoeten over, vervolgt Blankaart; - die hebben de natuur te baat om zich te laten schoppen, trappen en vervloeken. Zodra zij de baas zijn, halen zij op anderen al hun schade weer in; want een laage hond wreekt altoos aan zulken, die niet weer durven bijten, den hoon, dien hij kruipend verdroeg. - Sommige karaktertrekken der Oosterburen brachten hen ook toen al in een slechten reuk.

Ook de gezagsaanmatiging der geleerden moet menige veer laten. Welke diepe gronden kunnen zulke boutades van Blankaart tegen morsige kamergeleerden hebben, die hij met zo'n komieke ergernis uit hun rokerige, duffe studeerkamers in de frisse lucht tracht te jagen. Hier spreekt niet slechts Betje's afkeer van die logisch-volmaakte systemen, die zij om hun starre levenloosheid van jongs af had gewantrouwd, maar ook die instinctieve eerbied voor het mysterie achter de verschijnselen, dat door den systematicus, den wetenschappelijken ontleder zo licht wordt miskend. Ze weet, dat geen der plantkundigen, die het levensgeheim menen te hebben ontdekt, als ze de planten naar hun onderdelen en voortplantingsmethoden hebben gerangschikt, geen der chemici, die er de scheikundige samenstelling van hebben ontleed, een tip van den sluier hebben opgelicht. Na de lectuur van zulke werken, betuigt Blankaart: - ik ben omtrent de groeiing even onkundig, als toen ik niet wist, dat er zeer beroemde botanisten op de waereld waren. - Hij is bereid de chemie en andere wetenschappen te waarderen om hun praktisch nut; het wonder achter de verschijnselen te kennen ligt niet in hun macht. -

Nooit nog had de schrijfster met zoveel durf maatschappelijke misstanden gehekeld en een lans gebroken voor de slachtoffers. Zij verheft haar stem tegen het ‘beulenwerk’ van de kantoorklerken, die de lange werkdagen slijten in duffe, ongezonde vertrekken: - 't Zijn rechte moord- en stikhoolen. Daar plakt men een halfdouzijn jongens als roozen, van den ogtend tot den avond, in een lucht, vervuilt door kaggels, koperen stooven, lampen, kaarsen, eigen uitademingen enz. Ik zeg, dat het geheel met de eer der edele negotie strijdig is, als men het slegtste, laagste, donkerste hok uit een huis tot zijn kantoor maakt. - Zij overdreef niet: het Rijksmuseum bezit thans nog het geheel geneubelde model van een statig Amsterdams grachtenhuis,

aant.

waarin het lage, bedompte opkamertje boven de vestibule als kantoor is ingericht.

Haar medegevoel gaat ook uit naar het verwaarloosde, het buitenechtelijke kind, naar de gescheiden vrouw. En met verontwaardiging haalt ze het geval aan van de moeder van een talrijk gezin, die door den diaken, bij wien ze om steun komt, wordt afgegrauwd met: - Vrouwspersoon, wat doe je getrouwd? Je zou het gelaten hebben en nu de armenkas niet voor je kinderen lastig vallen. - Blankaart maakt er zich 'hagels nijdig' over; naar zijn mening moest een moeder van negen gezonde, schone kinderen, die ze met God en met ere opbrengt, een premie van den staat hebben, en vrij blijven van alle burgerlijke belastingen: - de idee der kindertoeslag en kinderaftrek in optima forma! -

Maar het grootste waagstuk, waartoe Wolffje zich in haar rol van Abram Blankaart verstout, is de eerlijke en volkomen reële wijze, waarop zij het scheidingsprobleem beziet van twee mensen, voor wie incompatibilité de caractère het samenzijn tot een hel maakt.

De karakters zijn scherp en bondig in hun tegenstelling getypeerd: - een recht mooi wijfje, maar zo wat flets en zoetsappig en niet al te helder in den dos; - door verdriet is zij sterk aan het snuiven gegaan, wat haar morsigheid verhoogt. - De man: een frisch, gezond, sterk gestel, bruin van hair en oogen, met zwaare wenkbraauwen, werkzaam, vuurig, tot drift en oploopendheid toe. - Hij repje, scheerje, alles gelijk, en de vrouw door verlegenheid nog werkeloozer, nog onhandiger, als zij uit haar zelf zijn zou. -

In een paar woorden is de crisis, de ondragelijke sfeer in dit huwelijk gegeven: - Weldra slaat de vlam des twists het dak uit; ieder heeft zijne vrienden, het kwaad wordt ongeneeslijk, drift baart haat, haat verbittering en hieruit komt het koel kwaadaartig voorneemen om elkaar te kwellen en ongelukkig te maaken. -

In het gesprek van Blankaart met het echtpaar zijn de moeilijkheden eerlijk en met klaar begrip gesteld. Objectief en zonder enige sentimentaliteit wordt de verhouding gezien. Over de kinderen is er een ogenblik van oprechte vertedering, maar deze geeft niet meer den doorslag: is het tot hun geluk, deze te laten opgroeien in een sfeer van haat en dagelijks huiselijk krakeel?

De man weet, dat hij een driftkop is, dat zijn vrouw met haar lijzige langzaamheid steeds weer in staat is hem razend te maken, 'zonder dit naauwlijks ooit te bedoelen'; hij begrijpt, dat zijn ongeduld, zijn jagen, zijn onbillijke uitvallen, de vrouw als verlammen: - ja, het weinigje moed en leven, dat zij heeft, uitbluscht. - Had ik een vrouw, mij meer gelijk, ik zou zeker even lastig, maar voor haar of mijzelf niet zo ongelukkig zijn. -

aant.

Zullen wij dan bijeenblijven? Mogen wij dan bijeenblijven?... Ik geef aan deeze vrouw een langzaam vergif; zij brengt mij in gevaar om nog eens aan een beroerte te sterven. Is dit ook verantwoord voor deeze twee onnoozele kinderen? Benadeelen wij hen niet veel meer nu, dan wanneer wij gescheiden waren? - Zo wij ooit beteren zal het zijn door elkander te ontwijken. -

Blankaart moet wel inzien, dat in dit huwelijk geen verzoening mogelijk is. - Maar heeft het vrouwtje er aan gedacht, in welke positie de vrouw komt, die gescheiden leeft van haar man en die 'jong en bevallig' is, klinkt zijn ernstige bedenking. Zo komt hij als hun oude vriend en raadsman ook tot den meest kiesen kant van het vraagstuk: - Gij begrijpt wel, dat indien gij om huiskrakeel scheidt, het huwelijk niet ontbonden wordt, dat noch de man, noch de vrouw hertrouwen mag? - Maar het vrouwtje heeft maar één gedachte: rust, en verzekert met enige spijtigheid, dat zij, 'zo wèl had van het huwelijk', dat, al kwam er een engel om haar, zij hem bedanken zoude. - De echtgenoot weet, dat hier meer dan 'spijtigheid' achter zit. Zijn vrouw, met haar weinig zinnelijk temperament, zal inderdaad zonder man kunnen blijven: - Mijn vrouw is in dit opzicht boven alle verzoeking, maar ik niet, voegt hij er bij; een vrouw is voor mijn zaligheid en gezondheid bijkans even noodig. -

De oplossing, die de schrijfster hier bij monde van dezen man geeft, is even eerlijk als gedurfd. Hij is zijn vrouw tijdens hun huwelijk nooit ontrouw geweest, maar kan niet beloven, na zijn scheiding alleen te zullen blijven. Een vrije verbintenis zal voor hem de oplossing zijn, tot de Rechter toestaat, dat hij de vrouw, die hij gekozen heeft, publicq trouwen kan. Zondigt hij hierdoor tegen maatschappelijke en godsdienstige voorschriften, het doet hem leed, maar het is alleen om 'veel grooter ondeugd en een allerrampzaligst leven voor te komen.'

Zo vormt deze hele brief een treffend getuigenis van de grote mensenkennis, waarmee Betje Wolff staat tegenover het huwelijks- en scheidingsprobleem. Het was toen een staaltje van groten morelen moed, deze moeilijkheden aldus onder de ogen te zien.

Het gebeurt maar zelden dat Blankaart, zoals hierboven, moet bekennen ondanks allen goeden wil niet terecht te kunnen brengen, niet te kunnen helpen. Dat hij het in bepaalde gevallen erkent, getuigt niet minder van Betje Wolff's praktischen zin als opvoedster, als Blankaart's onvermoeide pogingen van haar idealisme getuigen.

Hoe weinig zoetsappig hij met al zijn goedhartigheid is, zien we in de manier, waarop Heintje Edeling's opvoeding door 'Grootvader Blankaart' wordt aangepakt, als zijn ouders geen raad met hem weten.

aant.

Hij weet het begaafde, maar van zijn gewicht overtuigde en hoogmoedige jochie door drastische middelen klein te krijgen. Het schetsje getuigt van een paedagogisch inzicht, zoals in heel Van Alphen's kinderpoëzie niet te vinden is. De wijze woorden, die Blankaart tot Saartje en Edeling spreekt over de natuurlijke ‘handicap’, die in de ouderliefde-zelf gelegen is, juist tegenover de vlugste en innemendste van hun kleine ‘platjes’, hebben ook nu nog niets van hun waarheid verloren.

Slechts een bedekte toespeling, op het allerlaatste ogenblik ingevoegd, over het verbranden van vertrouwelijke brieven - blijkbaar ter geruststelling van vrienden en geestverwanten der schrijfsters - herinnert eraan, in welke troebele tijden dit werk werd afgesloten.

Maar even overtuigend als uit het geestdriftigste politieke vlugschrift van den tijd, klinkt uit deze *Brieven van Abraham Blankaart* de roep om Vrijheid. Een vrijheid, die dieper ging dan politieke rechten alleen, geestelijke vrijheid, die ‘de gezondheid der ziel’ is, die de mens in zichzelf bevorderen, waarin hij zich oefenen moet, die hij in zijn relaties met zijn medemens door verdraagzaamheid en ruimte van begrip moet tonen; innerlijke vrijheid, die aan zijn wellevenskunst en aan zijn godsdienst ten grondslag moet liggen.

Wie zijn leven lang de heerszucht in al haar vormen, èn haar trawanten geestelijke luiheid en dompersgeest had bestreden, kon niet aarden in de atmosfeer, die sinds het najaar van 1787 over Nederland hing. De tienjarige, vrijwillige ballingschap van Wolff en Deken zal weldra een aanvang nemen.

aant.

Veertiende hoofdstuk
Wolff en Deken en de politieke Woelingen 1780-1787

Dat de vriendinnen omstreeks 1780-85 den loop der dingen gevolgd zouden hebben ‘met de gevoelens van warme Prinsgezinden’ en eerst onder den indruk van de plunderingen in Hattem en Elburg zich als felle patriotten zouden hebben ontpopt, is een voorstelling van zaken, die weinig met de feiten strookt. Haar gevoelens maken in deze jaren een geleidelijken overgang door, gelijk bij zoveel burgers het geval was, die evenmin als zij in de actieve politiek stonden, maar van zeer nabij met de dramatische gebeurtenissen meeleefden.

Illusies omtrent de capaciteiten van Willem V als Stadhouder had Betje reeds lang niet meer. Dit getuigt haar brief aan Grave uit het jaar '76, waarin ze den Prins een ‘goeie lobbes’ noemt en verklaart, dat zijn aanhang haar ‘rebuteerd’.

Dat ze, in zoverre het Hof en de partij van den Stadhouder de reactie vertegenwoordigden, er sinds jaar en dag vierkant tegenover stond, behoeft geen nader betoog. Maar dit neemt niet weg, dat ze van huis uit een warm plekje in haar hart had voor het Stadhouderlijk Huis en, waar het kan, ook Willem V placht voor te spreken, als hij door een vriendelijke houding, een milddadige geste, of de erkenning van vaderlandse verdiensten haar sympathie wekt. Dat de oogst van haar geestdrift zo schraal bleef, is begrijpelijk. Het is nu eenmaal haar vaste overtuiging, dat geen Oranje zijn roeping vervult, die niet de Vrijheid, in de eerste plaats de geestelijke vrijheid, evenzeer dient als het Vaderland.

Wat nu de politieke aspecten aangaat: Wolff en Deken staan met haar sympathieën aan de zijde der democratische patriotten. Dat ze, zolang het enigszins mogelijk is, hopen op toenadering van Oranje en de burgerij is daarmee allerminst in tegenspraak. Pieter Paulus zelf, de grote man van de omwenteling in 1795, had eens zijn pleidooi voor verbeteringen in het staatsbestuur den titel gegeven: *Het Nut der Stadhouderlijke Regeering* (1773) en nog in 1785 zal hij tegenover de

aant.

Prinses de gedachte ontwikkelen van een samengaan der democraten met Oranje.

Maar noch bij Willem V, noch bij zijn vrouw, naar wie zich de laatste hoop keerde, vonden zulke denkbeelden ingang. Gijsbert Karel van Hogendorp, zo nauw met Oranje verbonden, bedroeft zich evenzeer over dit gebrek aan inzicht. Van hem is het woord: - De Prins begrijpt niet, dat hij de man van het volk moet zijn. -

Zo is er groeiende teleurstelling onder hen, die gelijk Betje Wolff het zo sprekend typeert, zo graag Oranje beminnen willen, maar wie de burgerlijke vrijheid boven alles gaat.

Het is vreemd zich in te denken, dat de romans en Blankaart's *Brieven* in den zo kritieken tijd van oorlog en binnenlandse spanning zijn geschreven, zo geheel staan ze buiten de politieke dingen van den dag. Zelfs van de zo actuële opwinding in de studentenwereld is in Willem's Leidse belevenissen geen spoor te vinden; Tante Martha, oom De Harde of Blankaart laten hoogstens een enkel woord vallen over den oorlog tegen Engeland, die dan reeds ten einde is.

Maar in andere uitgaven - meest in versmaat - tekenen zich haar gevoelens van vaderlandsliefde, haar geestdrift en haar teleurstelling in deze periode steeds duidelijker af.

In de tijdzangen van *Economische Liedjes* heeft het meeleven met den oorlog nog geheel de overhand. We horen van Wolffje's bezorgdheid als het gerucht gaat, dat Vlissingen door de Engelsen is bezet, van haar trots op den Vlissingsen kaper, die goede buit weet binnen te halen. In Zeemans- en Werfliedjes draagt ze haar steentje bij om het dienstnemen op de oorlogsvloot aan te wakkeren. Er is een loflied op *Drie dappere Scheveningers*, die, onbewust van de oorlogsverklaring, naar Engeland waren overgestoken en van daar op 't nippertje in hun kleine boot ontsnappen. Hierin wordt ook den Prins een pluim op den hoed gestoken, die de mannen dadelijk aan het hof had ontboden en beloond.

Een bundeltje *Matrozenliedjes* geeft, even warm meelevend, meer kritiek. Geschreven onder den versen indruk van den slag bij Doggersbank (4 Aug. 1781), brengt het allereerst hulde aan Bentinck, commandant van De Batavier. In het begin van den slag ernstig gewond had hij het bevel overgedragen aan den tweeden kapitein, Bosch, met de opdracht: liever alles te wagen, dan te strijken of te vluchten. Als het wrakgeschoten schip met moeite de thuishaven bereikt, leeft Bentinck nog. Hij sterft op 24 Augustus te Amsterdam aan zijn verwondingen. Kort te voren had de Prins hem met een aantal andere kapiteins tot buitengewoon Schout-bij-Nacht benoemd. Als erkenning van de dapperheid der officieren wordt deze geste gewaardeerd, maar onmiddellijk daarop volgt in het lied scherpe kritiek op

den tragen opbouw van de vloot, en het ironisch commentaar; zulke benoemingen helpen weinig, als men den nieuwen Schout-bij-nachts geen kloek eskader kan toevertrouwen: - Want een vlootvoogd zonder kiel/ Is een lichaam zonder ziel. -

Ontdekte men maar een kunstenaar, die matrozen scheppen kon; wat helpen Hoofden zonder lichaam, spot ze verder. 't Is alles weerklank van ongeduld en teleurstelling, zelf ervaren en om zich heen waargenomen.

In het laatste *Matrozenliedje* breekt dan de bitterheid door, over het gehele land gevoeld wegens het werkeloos blijven van de vloot, dat hele verdere jaar, en het vastlopen van het linieschip *De Prins van Oranje* in September. Ook in Augustus had dit schip zich niet tijdig bij de vloot gevoegd. De kritiek, aan de matrozen in den mond gelegd, die zich schamen over de schande hun schip aangedaan, is overigens heel gematigd, vergeleken bij de lastercampagne die dit voorval tegen Willem V ontketende. -

Tot nu toe liet Betje in deze uitingen de binnenlandse politiek onbesproken.

In *De Natuur is mijn Zanggodin* wordt dit anders. Wonderlijke titel voor dit politieke bundeltje, in '84 verschenen. Het heeft niet de actualiteit van de *Matrozenliedjes*, maar geeft de stemming weer der oorlogsjaren '82 en '83, telkens met politieke uitweidingen, die echter schuilgaan tussen genrestukjes over het boerenleven en de genoegens van Lommerlust. Waren misschien de politieke fragmenten nog in portefeuille en heeft het contact met Zelandus, in Januari 1784, Betje doen besluiten, die in een gedicht van later datum in te voegen?

Hoe dan ook, ze heeft nu openlijk partij gekozen in de binnenlandse tegenstellingen en steekt haar bewondering voor den voorman der Democraten, Van De Cappellen tot de Poll, niet onder stoelen of banken. Ook het Driemanschap, Van Berkel, Temming en De Gijselaar wordt gehuldigd. Van Berkel, zo vermeldt ze met trots, mocht ze op Lommerlust ontvangen. Deze democratische regent maakte er zijn werk van, aanraking te zoeken met de burgerij en Lommerlust telde blijkbaar mee als politiek centrum.

De kijk die in den bundel wordt gegeven op het jammerlijke tweede oorlogsjaar is die van de Patriottische pers: Engelsgezindheid van den Stadhouder, die de vloot werkeloos houdt, is oorzaak dat ‘de moed van Neerlands helden’ schandelijk beteugeld wordt.

Ze verwerpt onwaardige polemiek tegen de persoon van Willem V, maar de waarschuwing, tot ‘misleide vorsten’ gericht, dat de Nederlander ‘hoe graag hij zijn vorsten bemind’, geen hatelijke overheersing zal dulden, spreekt duidelijk: haar kritiek is oppositie geworden. Een ex tempore liedje: *Op de Verjaring van Willem Frederik*, tegelijk

aant.

uitgegeven, bevestigt het. Betje maakte het in den vriendenkring, waar het meteen ter ere van het elfjarige prinsje werd gezongen. Hij zal, zo luidt het, wanneer zijn Vader rust in 't Prinselijk graf, den stoel der Erfstadhouders bezetten in den Raad; - en dan volgt *niet* de wens: moge hij een waardig opvolger zijn, maar een terzijde tot haar vrienden: - Wat hoef ik veel te zeggen? Car vous m'entendez bien. - Moge hij zich een beter Stadhouder tonen, dan de tegenwoordige, is wel de wens, die ze verzwijgt. Niet zijn vader, maar Willem de Zwijger wordt aan den jongen erfprins ten voorbeeld gesteld.

Toch komt de spijt over de breuk tussen Stadhouder en burgerij telkens weer boven. Nog in '86 zal zij den Prins bezweren, toch te willen begrijpen, dat zijn ware vrienden onder de ‘welgezinde burgerij’ te vinden zijn, d.w.z. onder haar geestverwanten. Haar toenemende heftigheid tegen het Stadhouderlijk bewind is echter niet te miskennen. Bellamy's invloed is daar niet vreemd aan, erkent ze zelf, als ze (Sept. '86) zegt: - Getroffen door het schoon der Vaderlandsche Zangen, gezongen door Zelandus, zong ik voor d'edle Vrijheid. - Maar als kenmerkend verschil tussen hen blijft, dat ze nog steeds kan terug verlangen naar de verloren verbintenis. Bellamy heeft een dergelijk verlangen nooit gekoesterd. Hij was in zijn vrijheidszin, evenals in zijn geestdrift voor volksbewapening mogelijk meer Zwitser, dan Nederlander.

We weten zo goed als niets van de wijze, waarop Wolff en Deken op de gebeurtenissen van 1784-85 reageerden. Slechts in de *Voorrede* van *Dicht- en Mengelwerk* zijn er enkele ondubbelzinnige politieke toespelingen; de persoonlijke brieven, die ons resten, zijn te schaars, om ons iets te geven van haar teleurstelling over de vernederende vrede met Engeland, over de onverwachte verwikkelingen met keizer Jozef II. In *De Natuur is mijn Zanggodin* is deze nog de bewonderde ‘verlichte Heerscher’, niet de veeleisende kwade buur, die de Schelde voor zijn schepen geopend wil zien.

Wanneer Betje haar gevoelens weer lucht geeft in twee politieke gedichten, is het Maart '86. Het conflict tussen de Staten van Holland en den Prins heeft zich zeer verscherpt. *Aan de Vaderlandsche Burgers* en *Aan het Vaderland* zijn geheel op de hand van den ‘Souverein’ (= de Staten van Holland). Deze zal paal en perk stellen aan de baldadigheid en den oproerigen geest van het ‘gemeen’, dat voor ‘muitzucht’ standaards plant. Deze muitzucht bestaat, naar patriottische opvatting, alleen bij het Prinsgezinde lagere volk. De Vrijcorpsen zullen er een eind aan maken. En laat de vrije burger op zijn hoede zijn voor een nog ernstiger gevaar, vervolgt ze, ‘bewust wat Amersfoort, wat Arnhem heeft geleden’. - In de eerste stad was op 16 Augustus '85

garnizoen gelegd door den Prins in opdracht van de Staten van Utrecht; in Arnhem waren kortgeleden patriottische burgers door soldaten gemolesteerd en hun huizen geplunderd. Het behoort tot de patriottische mentaliteit beide gevallen over één kam te scheren, als tekenen van 's Prinsen ‘tyrannie’.

Ondanks al het vertrouwen in patriottische kundigheid en den moed die ze tentoonspreiden, zijn deze gedichten allesbehalve triomfantelijk. De politieke strijd moge opwindend zijn, het rustige, werkzame leven op Lommerlust gaat de dichteres boven alles. En haar vrees voor mogelijke burgeroorlog is onmiskenbaar. Ze ziet: - op 't geen kan geschien niet dan met schrik en beven. - Geen wens in *Aan het Vaderland* is zo hartgrondig gemeend als deze: - Men doove, kan het zijn, bijtijds dit zorglijk vuur. -

Maar de volgende maanden brengen geen respijt. - Integendeel. - Half Maart reeds is er een ernstige botsing in Den Haag, waar door de Oranjegezinde kleine burgerij ook een ‘vrijcorps’ is opgericht. De Gijzelaar en een Dortse burgemeester worden, als ze op 17 Maart onder de Stadhouderspoort doorgaan, aangevallen. Strenge bestraffing en de ontbinding van het orangeïstische vrijcorps volgt. Daags te voren was het besluit genomen de troepen, waarvan de Staten van Holland de betaalsheren waren, te verbieden, zich tegen de Utrechtse steden te keren, waar de democraten zich krachtig teweer stellen tegen de regeringsreglementen en de conservatieve magistraat. In het kleine stadje Wijk bij Duurstede is de vroedschap al ‘om’; in de stad Utrecht is de strijd nog onbeslist.

Op Lommerlust is gedurende de veelbewogen zomer van '86 alle aandacht op een geheel ander menselijk drama gericht, nu Fransje Baane er ziek ligt, ten prooi aan een totale psychische uitputting. De gebeurtenissen van den dag dringen slechts flauwtjes door in de zorgelijke huiselijke atmosfeer; er is geen aandacht voor schrijven en dichten.

Maar in het begin van Augustus is het met Fransje wat beter. De dingen van buiten vragen weer aandacht, worden weer opgemerkt en verwerkt.

Er is opwindend - en goed nieuws! Hoe zou het den jongen Zanger, bij wien Betje's gedachten in den dagelijksen omgang met zijn verloofde maandenlang hadden vertoefd, hebben bezield! Eindelijk is de wisselende, in de details hem zo dikwijls antipathieke strijd, in het voordeel der Utrechtse democraten beslist: - Utrecht, dat d'aristocraten dreef uit het misbruikt gebied; zingt Wolffje, - daar de braave burger spreeken durfde voor zijn recht, is voor de patriotten gewonnen. - Op 2 Augustus heeft er de verkiezing plaats gehad van een

aant.

nieuwe vroedschap, volgens een reglement, door de democraten ingediend.

Belangrijker nog is het toenemend nationaal contact der Patriotten in dezen tijd. Een soort grondwet, de *Acte van Verbintenis* is door de 'Nationale Vergadering' der Vrijcorpisten èn door de 'Vaderlandsche regenten' aanvaard; deze stelt voorop een regering 'bij representatie des volks' met een ondergeschikt Stadhouderschap. Evenzeer als tegen den tegenwoordigen vorm van Erfstadhouderschap keert men zich tegen de 'familieregering': - De aristocraat viel 't masker af - dicht Betje triomfantelijk. In de plaats van het wanbeheer van hen 'wien d'eigenbaat tot Godheid strekt', zal een nationale regering optreden, uit het volk gekozen. De geest van Van De Cappellen heeft doorgewerkt.

Het is wel de meest waardevolle kern van dit alles, waartoe Wolffje doordringt, als ze zingt: - Nu zijn wij Protestantsch noch Roomsch, nu zijn we *Burgers*. - Uit alle hoeken des lands zijn de patriotten bijeengekomen: - Geen oord, hoe onvermaard, of vrijheid heeft er vrienden Ook daar de aristocraat nog heerscht. -

'Nog'; want het eind van zijn heerschappij lijkt nabij. Welk een geduchte macht Prinselijken en Aristocraten die thans bij elkaar gedreven zijn tegen den gemeenschappelijken vijand, nog vormen, ze schijnen verlamd door onderlingen naijver en wantrouwen. Hoe groot vertrouwen daarentegen boezemt de gedisciplineerde houding in van de burgercorpsen, hoeveel geestdriftige toekomstplannen worden door de Democraten beraamd. Bij de tegenpartij is slechts reactie en stilstand. Men laat er de ene kans na de andere ontglippen. Zelfs bij de democratische omwenteling te Utrecht schijnt men werkeloos toe te zien; in hun wantrouwen tegen den Prins aarzelen de gewestelijke Staten, hem de beschikking te geven over de nodige troepen, om orde op zaken te stellen.

Zò gunstig ziet in Augustus '86 de zaak der Patriotten er uit. -

Dan volgt begin September - plotseling - de ommekeer. Een fors gebaar van de Gelderse Staten, die om bezetting vragen van de recalcitrante stadjes Hattem en Elburg; een energieker houding van den Prins, waardoor de manoeuvre der Staten van Holland, om ook ditmaal het optreden van 'hun' troepen te verhinderen, machteloos is - en de bezetting van Hattem en Elburg volgt. Reeds vóór de komst der soldaten zijn de plaatselijke Vrijcorpsen en hun helpers uit Zwolle afgemarcheerd. Hulp uit Holland kan hun niet meer bereiken. - De weerloze stadjes worden door de troepen bezet en geplunderd. (5 Sept. '86).

Algemene verontwaardiging, met name in Holland, dat zich tot tegenweer gereedmaakt. In een buitengewone vergadering der

aant.

Staten stelt De Gijzelaar den eis: de door Holland bezoldigde troepen binnen de grenzen van het gewest; schorsing van den Stadhouder als kapitein-generaal. Er wordt een cordon om de provincie getrokken, onder commando van een Commissie van drie, zetelend te Woerden. Uit alle Hollandse steden trekken de Vrijcorpsen naar de ‘bedreigde’ grens. Want - daarvan is men overtuigd: onmiddellijk zal de opmars tegen Utrecht volgen en dan is Holland aan de beurt.

Op Lommerlust wordt de verontwaardiging, de spanning en het geëxalteerd vertrouwen op den moed en de krijgshaftigheid der burgers ten volle gedeeld. We kennen Wolffje genoeg, om te weten, met hoe felle kleuren ze zich het gebeurde in de Gelderse stadjes heeft voorgesteld. Moest ze zich aan den aanvang van haar gedicht *Vrijheid Blijheid* nog dwingen tot aandacht, zich haar plicht voor ogen houden, om voor Vrijheid en Vaderland te zingen, nu Bellamy's stem zwijgt; als het over de plundering gaat, raken alle remmen los. De Stadhouder is nu voluit *de vijand*: - Die 't rot van moordenaars doet vallen in de steden/ Daar Vrijheid op het altaar stond. - Al overwon 's lands vijand met roovende soldaten/ Hen die zich voor U waagden;/ Al waaiden ook zijn vlaggen (die eerlooze oproerleuzen!) uit alle torentransen,/ Nog zoude ik voor U zingen, O, goddelijke Vrijheid, declameert ze. En we hoeven niet te vragen of zulke regels insloegen.

Trots en vol vertrouwen is ze op Holland; was ze er maar geboren, inplaats van in het Prinsgezinde, reactionnaire Zeeland: - Het magtig Holland wenkt/, 's lands vijand wordt beteugeld/ En Gijzelaar spreekt mannetaal, is haar geestdriftig commentaar op de schorsing van het kapitein-generaalschap.

Zo lijkt in dit gedicht de climax bereikt en de breuk met ‘'s lands vijand’ absoluut. En toch: even keert zich haar blik met weemoed naar de verloren illusie: ze betreurt de afdwaling van den vorst, die door dit ‘snood bestaan’ het volk vervreemdde van ‘'t eertijds dierbre Oranjehuis.’

We weten niet hoe Wolff en Deken reageerden op de gebeurtenissen, die nu volgen, culminerend in het terugwijzen van de Prinses bij Goejanverwellensluis door de Hollandse Patriotten (28 Juni '87), gevolgd door de Pruisische interventie en het bezwijken van het Patriottische bolwerk over de gehele breedte (September '87).

Maar we kunnen haar diepe ontgoocheling, haar gevoel van machteloosheid en innerlijk verzet afmeten aan de geestdrift, waarmee ze aan de kracht der vrijheidsbeginselen hadden geloofd, gedroomd hadden van een gemakkelijke overwinning van de nieuwe ideeën op een verouderd en machteloos systeem, en van een toekomst, waarin het vaderland in burgerlijke en geestelijke vrijheid zou opbloeien.

aant.

Gelijk bekend, zijn de vriendinnen niet van officiële zijde gedwongen, het land te verlaten na de overwinning der Pruisische troepen. Toch moet haar positie verre van aangenaam geweest zijn. Betje's politieke gedichten van de laatste jaren bevatten stof te over om haar in moeilijkheden te brengen en hoeveel jaren stonden de vriendinnen al te boek als vijandinnen van de reactie! Bovendien waren baldadigheid en plundering door het anti-patriottische lagere volk aan de orde van den dag. Ook in Beverwijk was het allesbehalve rustig. Zelfs onder de officiële 'rustbewaarders' waren er, die het den patriottisch-gezinden lastig maakten. Betje spreekt later over beledigingen, die ze meermalen in eigen persoon ondervond en over haar vrees, dat dit erger zou worden. Als zij zelf al veilig in Trévoux zijn, worden haar Beverwijkse vrienden gemolesteerd: - Wij hebben een brief van Van Crimpen ontvangen, schrijft Aagje in den zomer van '89, die ons meldt dat op de tweede Paaschdag door de rustbewaarders zijn glaazen zijn ingeslaagen en dat de Schout uit de Wijk, benevens G. en A. van der Jagt hebben klop gehad, zoodat wij blijde zijn, die plaats verlaaten te hebben. -

Er is intussen geen sprake geweest van overhaast vertrek in paniekstemming. Niet het een of ander onaangenaam voorval dat haar voor eigen veiligheid doet vrezen, moet den doorslag hebben gegeven, maar de groeiende benauwenis van een leven in deze atmosfeer van 'wraakneming en reactie', waarin zij geen adem kunnen halen. Haar behoefte aan geestelijke vrijheid, zo nauw met de politieke verbonden, was zeer diep. Nu de reactie had ingezet, stond ook dit, haar hoogste goed, op het spel. Meer en meer moesten ze zich voelen als in een geestelijk luchtledig, niet slechts door het vertrek van vele gelijkgezinden, maar vooral door het derven van de atmosfeer, waarin zij al deze jaren hadden geleefd.

Dit zal haar tenslotte over alle bezwaren doen heenstappen en doen besluiten tot een volledigen breuk met haar oude omgeving. Het was moeilijk. Er was zoveel wat haar bond aan haar geliefd Lommerlust: Jansje Teerlink, juist getrouwd met Adriaan van Crimpen, de Nissen's, Van Der Jagt's en zovele anderen, jonge en oude vrienden en beschermelingen. En hoeveel bezwaren hield deze reis in! Noch Betje, noch Aagje waren ooit over de grenzen geweest, Aagje kent geen Frans. Zal beider gezondheid tegen zulk een lange reis bestand zijn? En waar zullen ze heengaan in dat wel bevriende, maar zo geheel onbekende land? De met politieke vluchtelingen overkropte steden in Noord-Frankrijk lokken haar niet. Ze willen buiten wonen, ze zoeken rust en een mooie, gezonde streek.

Dan komt er, door bemiddeling van een jonge Française, kortgeleden door de vriendinnen in huis genomen, meer vastheid in de

aant.

plannen. Zij is uit Trévoux in Bourgondië afkomstig, daar kunnen ze samen heengaan, haar broer zal de dames voorlopig onderdak verlenen.

Vanwaar kwam plotseling deze Franse huisgenote, die ervoor instond, dat haar familie de dames gastvrij zou ontvangen?

Ziehier wat de buitenwacht ervan wist: - Juffrs. Wolf en A. Deeken hebben een Fransche juffrouw aangenomen, die ergens voor juffr. van Gezelschap of huishoudster is geweest en zijn in 't laatst van Maart of in April met een eigen reiskoets naar Frankrijk vertrokken en nu in Trévoux bij den broeder dier dame gelogeerd. - Aldus de Amsterdamse koopman N.S. van Winter (sinds jaren met Wolff en Deken bekend) aan zijn zoon Pieter.

Een passage uit Wolffje's brief van 27 Mei '87 aan Coosje Busken brengt ons nog wat verder op weg. De daar genoemde Mlle Ravanel, een gouvernante, die zich in haar betrekking ongelukkig voelde, had Wolffje's hulp ingeroepen. Deze heeft verscheidene brieven van haar ontvangen en is erg onder den indruk. De jonge Française, schrijft ze, is een van ‘die ongelukkigen, die mij bidden iets voor haar te doen’; het is haar plicht zulke mensen bij te staan, zoveel in haar vermogen is.

Het is zeker niet gewaagd, in Mlle Ravanel en de Franse dame uit Van Winter's brief, beschermelinge der vriendinnen aan wie zij tijdelijk een tehuis hadden aangeboden, één en dezelfde persoon te zien.

Moest deze jonge dame niet alles doen, om haar weldoensters te helpen, nu deze op haar beurt in moeilijkheden verkeren? Zeker heeft zij, die zulke roerende brieven kon schrijven, thans haar broer overgehaald, zijn huis voor de Hollandse refugiées open te stellen.

Lommerlust wordt zonder verlies van de hand gedaan, ook de inboedel en de boekerij worden verkocht. De vrienden zullen al zulke zaken beredderen, voor zover ze nog niet zijn afgewikkeld. Het is bitter hard van dit alles afscheid te nemen, maar nu eenmaal het besluit is gevallen moet er worden doorgetast. Zelfs Betje's geliefde ‘Atlas van de Vaderlandsche Historie’, sinds jaren bijeengezameld, wordt ter verkoop achtergelaten.

Zo gaan ze dan in Maart '88 op reis, bevrijd van onmiddellijke zorgen. Ze reizen comfortabel in haar eigen koets, ze hebben gezelschap, dat in het vreemde land thuis is en ze zijn zeker van een welkom op de plaats van bestemming. Eenmaal daar, kunnen ze verder zien.

aant.

Vijftiende hoofdstuk
De jaren in Frankrijk

Enkele brieven, een paar officiële stukken, een dichtwerk en wat toespelingen hier en daar is al wat van het bijna tienjarig verblijf der vriendinnen in het bekoorlijke stadje Trévoux aan de Saône is overgebleven. Veel te weinig om een volledig beeld te geven, maar genoeg om iets te doen beseffen van de dramatische tegenstellingen in deze periode: de eerste zorgeloze jaren, waarin ze met volle teugen genieten van dit nieuwe leven in een heerlijk klimaat, in een lieflijke natuur, te midden van een vriendelijke, eenvoudige bevolking; de jaren van toenemende spanning, van terreur en bloedvergieten, van persoonlijke angsten en geldzorgen, daarna.

Betje heeft de reisroute aangetekend; alleen de namen der steden kennen we: Brussel, Maubeuge, Laon, Rheims, Chalons s. Marne, Langres, Dyon, Chalons sur Saône... Ze zeggen al genoeg om te weten, dat deze reis voor de Hollandse dames, die nooit iets zagen dan het eigen vlakke landje, een wonderreis moet zijn geweest, door de heerlijkheid van het bergland in de lente en de pracht der oude Franse steden.

Steeds dieper zuidwaarts gaat het, tot ze eindelijk het kleine Trévoux en Dombes bereiken, hun voorlopige bestemming. Ze besluiten meteen, er voorgoed te blijven: - Ons oog had naauwlijks u gezien, zegt Betje later, of onze woning was gekozen. - Het ligt tegen een heuvel aan de Saône gebouwd, beschut door de Monts du Beaujolais, de zacht stromende, brede rivier vóór zich en de vlakte van Bresse; in de verte, blauwend aan den horizon, de machtige stad Lyon.

Het is er volkomen landelijk, volkomen rustig, maar gezellig genoeg. Wellicht waren er nog enkele Nederlanders. In haar brieven tenminste horen we van een Hollandse heer en dame, R... met wie ze in nauw contact staan. Maar, gastvrij opgenomen bij de familie Ravanel, voelen zij zich weldra ook geheel thuis in het Franse milieu en vinden er vele geestverwanten. Er ontstaat een bijzondere band met het echtpaar Michalet, bij wie ze dikwijls logeren: ‘bij haar

aant.

(Mme. Michalet) slijten we onze gelukkigste dagen' zullen ze schrijven aan het slot van het vijfde deel van *Cornelia Wildschut*, den roman tijdens hun verblijf in Frankrijk geschreven.

Indien - wat we wel mogen aannemen - de brief van Betje uit het najaar 1798, aan ongenoemde Franse vrienden in Trévoux gericht, voor de Michalets bestemd is, dan dateert deze vriendschap reeds uit den eersten tijd van haar verblijf. Betje herdenkt niet alleen de politieke gesprekken uit de jaren van spanning, toen zij 'elkander genoegzaam dagelijks zagen', maar vooral de onbezorgde stemming uit dien eersten tijd, - toen wij buiten alle kommer en zorgen te zaamen, vriendelijk ons brood aaten met vreugde en onze wijn dronken met goeder harte. -

Door de terreur getroffen in ambt en fortuin, weten de Michalets flink aan te pakken. Zij leven grotendeels van de opbrengst van het kleine landgoed, dat hun rest. Mevrouw M., zeer ontwikkeld en een uitstekend opvoedster, is een echte vrouw naar Wolff en Deken's hart. Ze geeft niet alleen onderricht aan haar eigen zestal, maar is bovendien 'institutrice nationale' voor een veertigtal kinderen. Daarbij een goede huisvrouw: 'het geheele huis is zo zindelijk, zo in orde, dat men naauwlijks gelooft buiten Holland te zijn', is het wel typisch-Nederlandse commentaar der vriendinnen.

Een andere, veel jongere vriendin is Claudine Renauld, op wier landhuis ze ook heerlijke dagen doorbrengen. Dankbaar herinneren zich de dames de grote edelmoedigheid van deze familie in de latere, berooide omstandigheden vóór haar terugkeer. Als ze reeds van de andere vrienden afscheid hebben genomen, toeven ze nog enkele dagen bij Claudine en haar man. Onvergetelijke herfstdagen, waarin zij voor 't laatst geliefde plekjes bezoeken, voor 't laatst de jonge gastvrouw horen harpspelen en zingen, en samen spreken over de angsten, doorstaan toen Camille, Claudine's echtgenoot, gevangen zat, en over de vreugd bij zijn bevrijding.

In het ideale klimaat is beider gezondheid uitstekend: - De kleine Wolf, schrijft Aagje, wordt zo dik en vet, dat gij haar haast niet kennen zoudt en is vroolijk en gezond. - Aagt wordt magerder, voegt ze erbij, haar goed wordt allemaal te wijd, doch zij is er blijde om en leeft veel gezonder.

Niet slechts Betje, met haar talent voor genieten en met het voorrecht, dat ze vlot, zij het niet al te correct Frans weet te babbelen, voelt zich thuis; ook Deken, de oer-Hollandse, voor wie de vreemde taal het struikelblok blijft. Wel heeft ze dadelijk het Frans aangepakt, maar op haar leeftijd gaat het niet zo gemakkelijk. Ze kan zich, schrijft ze, behelpen om het nodige te vorderen, ze kan een Frans boek voor

aant.

zichzelf lezen en genoegzaam verstaan; maar met het beluisteren van een vlot gevoerd gesprek - laat staan het meedoen - zal het maar matig zijn geweest. En toch zegt ze dikwijls: - Wolfje, wij hebben hier meer vreugd in een week, dan ik al mijn leven had. -

Wel verlangen beiden - Deken vooral - naar vertrouwde Hollandse vrienden om zich heen en naar berichten uit het vaderland. Vooral de Nissens zouden ze graag in Trévoux hebben: - Waarom verlaat gij een land niet, als ons, voor ons helaas verlooren Vaderland, - vraagt Betje hun. Ze maakt op dat ogenblik - het moet omstreeks Juni '89 zijn geweest - ernstig plannen voor den aankoop van een ‘maison de Campagne’ in de buurt: - het zal denkelijk 10.000 hollandsche guldens kosten. - Daar de vriendinnen in de Beverwijkse jaren zo goed hebben geboerd en Lommerlust zonder verlies van de hand is gedaan, gaat dit niet boven haar budget.

Naar een landgoed voor het jonge paar heeft ze ook al uitgekeken, maar wat ze op het oog had, is juist verkocht: - Helaas, had gij het voor *f* 36.000.-! - Deze kostbare plannen daargelaten, is het in Frankrijk ‘dollekoop’: 12 sous voor de beste plaats in de comedie en alle andere pret voor niets: ontbijten in 't groen bv. met een heel gezelschap: - ieder brengt het zijne mede, dat is om het uit te gieren, als al die fransche potjes en pannetjes voor den dag komen. - Deken is niet minder in de stemming, als ze de dagelijkse genoegens beschrijft: - 's morgens ontbeeten bij onze vrienden, dan de heerlijkste wandelingen doen, dan schrijven, (*Wandelingen door Bourgondie* is reeds af, de nieuwe roman begonnen); dan wat rusten, dan weder gouteeren, dan op den een of andere hun landgoed dansen, of naar de comedie. - Er worden spontane pretjes op touw gezet en gedanst bij de minste aanleiding: 't is een leventje, zo licht en onbezorgd, als ze nooit hebben gekend: - eergisteren waren we in de comedie, aldus Betje weer, - en omdat ons het wagten verveelde, dansten wij allen contradansen in de zaal, totdat het gordijn wierd opgehaald. - Zeker heeft dit haar het gegaap en gebrom bij soortgelijke gelegenheid in een Hollandse schouwburg te binnen gebracht!

Jong opnieuw, nu ze er zo goed uitziet en zich zo gezond voelt, heeft ‘Madame Wolff’ er innig plezier in, zich het middelpunt te weten en gecomplimenteerd te worden als in haar besten tijd: - Ik durf niet schrijven, hoe de hollandsche dames gelieft zijn, 't zou flatterie gelijken. - Intussen kan ze toch niet zwijgen over een onlangs gemaakte verovering, n.b. van den momenteel meest gevierden man van de stad, een officier (dat wil dus wel zeggen een edelman), juist gekozen om den Derden Stand te representeren. - 't Is een lang, groot, mager man, die dol veel van Wolfje houdt en alle daag plaagt om haar te trouwen. - Wat ze overigens resoluut afslaat. Aan het slot nog

eens een verrukte uitroep: - Wat land is dit, bosschen, bergen, valleyen, wijn, vruchten...! -

Wie, afgaand op deze levendige brieven, het gedicht *Wandelingen door Bourgondië* opslaat, ziet zich teleurgesteld. Want hier zijn de spontane indrukken in een moralistische saus verdronken, die het als geheel ongenietbaar maakt. En toch - met een beetje ziften komen we achter de stemmingen en vreugden, die haar hebben bezield, de ontdekkingen, die ze over landschap en bevolking hebben gedaan, in dit zo volkomen nieuwe maatschappijtje van Zuid-Frans kleine-stads en plattelandsleven. We begrijpen, wat haar zo onweerstaanbaar heeft getrokken, soms ten spijt van diepgewortelde vooroordelen, ten spijt van de 'redelijke' kritiek van haar Hollandse gezonde verstand.

Hoe genieten ze, volop! - Ik vond waar ik ook ging, geneuchten voor mijn zinnen, genoegens voor mij hart, vermaaken voor mijn geest... Wat zijn hier schoonheên die mijn oogen nimmer zagen! Hoe luchtig treede ik op! Wat is de geest hier vrij! klinkt het verrukt.

Het wonderlijke treft haar van den als opgestapelden bouw der stadjes en dorpen tegen de heuvelruggen, de lieflijke vruchtbaarheid van de valleien, de speelse kabbeling van het levende water, beken, cascades; de wijde rust van de brede, zachtstromende rivier. Mazade, een schrijver uit de streek, zal enkele jaren later (1812) 'Madame Wolff' gedenken, de Hollandse, die de charme van zijn geliefd 'Pays de Dombes' naar het leven had getekend. En wie er mee vertrouwd is, herkent nog in deze schetsen de plekjes: Le Formans, le Vallon de Saint-Euphemie, die haar hebben geïnspireerd.[1]

Maar bovenal is het de bevolking, die haar boeit, de lichte eenvoud der 'altoos blijde Fransen', wie de armoede zo weinig schijnt te deren: - Zo hij met vrouw en kind wat brood, wat vruchten heeft, Dan schittren scherts en lach in zijne geestige oogen. - Ze ziet het natuurlijk-galante van hun minnekozerij; hun matigheid, die zich: met wijn vergenoegt, vermengd met water, waarbij het luchtig hoge brood ruimschoots wordt uitgedeeld. -

En steeds is er volksspel en dans: - het dansen is hun leven; zodra het Westen bloost door d'ondergaande zon/ Heeft naauwlijks de fiool een dansdeuntje aangeheven/ Of op 't beschaduwd veld bij 't ruischen eener bron/ Verschijnt het jonge volk.

Als idylle is het gezien, - telkens weer. - Maar een idylle, waarin het begrip leeft van den Fransen geest, wien de Hollandse schroom tegenover de genietingen van deze aarde zo ten enenmale vreemd is. Steeds opnieuw moet haar de tegenstelling hebben getroffen met het zo vertrouwde type van den Noord-Hollandsen boer, degelijk, vierkant, bezadigd en zwijgzaam, en op zijn eer gesteld; in zijn vrijage en

1 Aldus mijn correspondent in Trévoux Mr M.J. Marillon.

zijn feesten plomp en overdadig en toch wat beschaamd. Zo staan deze toneeltjes van Zuid-Frans volksleven vóór haar als een luchtig herderspaneeltje van Watteau tegenover een oer-Hollandse Jan Steen of Ostade.

Zie dat herderinnetje, luchtig en sierlijk als een Sèvre beeldje: - Hoe bevallig is dit meisje, dat haar jonge lammeren leidt:... 't Luchtig geele strooyen hoedje/ Aangezicht haar wonderwel;/ Welk een levendige roodheid gloeit door 't helder bruine vel/ Vlugheid geeft haar fijne voetjes een behaagelijke zwier. -/ 't Schijnt mij toe, op 't herdersschepje is zij ook geen kleintje fier! -/ O, 't is in haar hand een scepter, die ze vrij heerszuchtig zwaait,/ 't Is versierd met zijden linten en met zeer veel smaak verfraaid. - Waagt een lam het, af te dwalen, zij gooit behendig met haar stafje een aarden kluit. -

En dan volgt de landelijke amourette, als tussen de levend geworden *Phillis et Coridon* uit haar Franse liederenbundel: - 's Avonds zingend huiswaarts keerend, tuurt ze somtijds door de Bladen: Of haar ook een knaap bespiedt... Ja, dan ijlt ze naar een boschje/ Schuilt voor hem, dien zij behaagt,/ O, ze weet wel, dat zij hierdoor/ hem ook in dit boschje jaagt;/ Zoekt hetgeen ze schijnt te vlieden,/ Vliedt van 't geen ze waarlijk zoekt/ Kent de kneepjes waardoor 't knaapje/ In de liefde wordt verkloekt/... 't Looze meisje schijnt onkundig van hetgeen ze duidelijk ziet,/ 't Spreekt van allerleie zaaken/ Maar van liefde spreekt ze niet... Eindlijk waagt hij 't haar te zeggen/ 't Geen *zij* jaar en dag reeds wist - en dan volgt de gelukkige ontknoping.

Aantrekkelijk is ook altijd weer de rivier, waarlangs zoveel van dit bonte volksleven zich afspeelt: - Dat gewasch, geplas, gespoel /dat gepraat, gelach, gewoel/ van een aantal Fransche vrouwen, - wat was het anders dan thuis! En, als de was klaar is: - Nu, dat had ik wel verwacht,/ 't Mansvolk zal de vrachten dragen;/ Hoor het pochen op zijn kracht! - Eerst - dit had ik wel verwacht -/ Eerst de meisjes nog wat plaagen:

> Zo! daar wordt er een gekust
> En gepofplatst in het water,
> Niet één meisje blijft in rust!...
> Nog eens stoeyend braaf gekust
> Onder 't algemeen geschater. -

De gulheid, waarmee hier Betje - want zij is wel de maakster van zulke levensbeeldjes - geniet, doet ons bijna de zedepreek slikken, over de ‘haatlijke ontucht der verdorven steden’ die erbij aansluit. Ook al terwille van het Waterfeest, dat dàn volgt:

Na de afmattende hitte van den dag gaat alles, mens en dier, de rivier in:

> Dan geeft gij een juichend feest
> Dan duikt elk met blij geschater
> ----------
> Op uw zomer-avondfeest
> Veilig in en onder 't water.
> 't Paard, dat weer zijn kracht gevoelt
> Daar het met den ruiter dartelt,
> 't Lastig stof en zweet afspoelt
> Schudt zijn maanen, springt en spartelt.
>
> Niemands borst is meer beklemd,
> Ieder kan weer ademhaalen
> D'eene baadt zig, d'andre zwemt,...

Grote kinderen zijn het, als kinderen opgaand in het eenvoudigste pretje: - O, hoe schuldloos, hoe goedkoop, Franschjes, zijn al uw vermaaken! -

Andere aspecten van deze nieuwe wereld zijn moeilijker te verwerken: een klooster wekt romantisch-griezelige associaties: - hoe menig schoone maagd verkwijnt in deeze muuren! - Het gezicht van een rijke abdij brengt de gedachte aan ‘zinlijke vermaaken’ van een machtige geestelijkheid. Maar ziet: ze gaan er binnen, worden gastvrij en hoffelijk ontvangen en hun kritisch-protestantse stemming wordt milder, zoekt verontschuldigingen; deze Benedictijnen blonken immers steeds uit door geleerdheid, onteerden zich nooit door ‘haatlijk verdoemen’... Een groot ziekenhuis, waar ze de toewijding, de deernis der verplegende nonnen zien, neemt weer een stukje vooroordeel weg: - Gij toont me een oud gesticht, door menschenmin gebouwd... een huis, daar iedre vrouw een helpende engel is. - De vergelijking met altijd stenende en zuchtende fijne zusjes in eigen land dringt zich op en valt zeer gunstig voor deze ‘eerwaarde zusterschap’ uit: - Ach, uw geruste ziel zweeft op uw aangezicht/ Daar gij het moeilijk werk, zo vrolijk, zo standvastig,/ Ter eer van onzen God en 's naasten heil verricht. -

't Is wel is waar een beetje verbluffend, als een vriendelijk-stichtelijk gesprekje met een oude vrouw de vraag en het commentaar uitlokt: - Gij zijt van die Protestanten, hier gekomen voor een tijd? - Jammer is het, al te jammer, dat gij óók geen Christen zijt. - ...Maar het wordt - een beetje uit de hoogte toch - door de wijze Protestante vergeven en de belofte van het oudje, dat ze de Madonna voor haar bidden zal, gracielijk aanvaard.

aant.

Bij een ontzettend noodweer doen ze een minder aangename ervaring op. De bijgelovige bevolking van een klein dorpje gooit stenen naar de Protestantse vreemdelingen: - wel verzekerd, dat de vrijheen, die men hier den ketter geeft, op de dampkring van zijn dorpje deez' nadeelgen invloed heeft-, is het ironische commentaar. Maar - alle lof voor den dorpspastoor, die de domme, angstige menigte weet te kalmeren.

Zo leren ze, levend tussen deze primitieve Katholieke bevolking, echt en onecht onderscheiden en worden zelf van veel bijgeloof over 'het bijgeloof' genezen. Ze leren het waardige der simpele Godsverering zien in een dorpsprocessie, plaatsen deze tegenover de verpolitiekte bededagen uit de laatste jaren in Holland. Het gemoedelijke meeleven van den curé, van de monniken zelfs, bij de dorpskermis, de 'Vogue', treft haar, tegenover de vijandige afzijdigheid van de Protestantse leraars bij de dorpsfeesten in eigen land.

Tenslotte leren ze achter de uiterlijke 'beelden-aanbidding' de de zuivere vroomheid zien van een eenvoudige dorpsvrouw, biddend gebogen voor een crucifix.

Zo hebben ze zich ingeleefd, niet slechts in de oppervlakkige charme van dit Franse landvolk, maar ook in zijn diepere wezen, tijdens de eerste, rustige jaren van haar verblijf in het Zuiden, vóór de storm der revolutie de idylle verstoorde.

Deken schrijft, als in Trévoux alles nog rozengeur en maneschijn is, één ogenblik over de politieke spanningen, dreigend op den achtergrond: - Geheel Europa is in oproer, en Frankrijk deelt er rijkelijk in. - De ongedateerde brief behelst toespelingen op *Wandelingen door Bourgondie*, binnenkort te verschijnen, hij moet dus wel uit dienzelfden zomer van 1789 zijn, als Betje's verrukt epistel, vroeger aangehaald. Misschien echter was intussen het onheilspellend nieuws van de bestorming der Bastille (14 Juli) tot Trévoux doorgedrongen. - Hoe het gaan zal, vervolgt Aagje, moet de tijd leeren, God verhoede een binnenlandsche krijg! - Toch voelen ze zich nog volkomen veilig, zo diep in Frankrijk, ver van de revolutionnaire woelingen in de hoofdstad.

Rustig gaan de vriendinnen nu plannen maken voor een nieuwen roman, *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut*; de noodlottige gevolgen van een verkeerde opvoeding zullen erin worden uitgebeeld. Ze staan nog in geregelde verbinding met het vaderland en de afgewerkte delen worden vlot overgemaakt. Op 24 Juli '92 zijn vier van de zes delen gereed; ze komen in het volgend jaar bij Van Cleef in Den Haag uit.

Maar intussen zijn de tijden veranderd. Tot '96 zal het duren, eer

aant.

deel zeven en acht kunnen verschijnen. En lang vóórdien zijn de Nederlandse schrijfsters in het kleine stadje aan de Saône tot de gruwelijke werkelijkheid van moord en revolutie ontwaakt.

1793. - Het jaar begint met het ontstellende nieuws van de terechtstelling des konings (24 Januari). Maar daarnaast is er voor de talrijke Nederlandse vluchtelingen de hoopvolle spanning, de kans op spoedigen terugkeer. In Februari verklaart de Franse Republiek den oorlog aan 'de tyrannen' Willem V en George III van Engeland. Weldra voegen zich Oostenrijk en Pruisen bij haar vijanden. In België behaalt generaal Dumouriez belangrijke overwinningen. Vele Nederlandse uitgewekenen hebben zich bij zijn leger aangesloten. Weldra is de verovering van de Zuidelijke Nederlanden een feit en zijn de Fransen in Breda, waar een revolutionnair bewind wordt ingesteld. Overal in het Vaderland, waar de Stadhouderlijke regering minder populair is dan ooit, roeren zich de geestverwanten der uitgeweken Patriotten. Men is er radicaler dan vroeger. Al keurt men de excessen af, de grote beginselen van de Franse Revolutie dienen ten voorbeeld bij de voorbereiding van een omwenteling.

Zo schijnt de 'bevrijding' van de Noordelijke Nederlanden in het voorjaar van 1793 nabij.

Maar even snel keert de kans. Bij Willemstad worden de Franse legers door vice-admiraal Van Kinsbergen tegengehouden. Een gealliëerd leger, waarbij 18.000 man Staatse troepen onder den erfprins, drijft de Fransen terug. Dumouriez wordt bij Neerwinden gevoelig verslagen. Hij pleegt verraad en loopt naar den vijand over. Breda, geheel België is weer voor de revolutie verloren.

Wat deze spanningen voor de vriendinnen moeten hebben betekend, is gemakkelijk te raden. Hebben ze reeds in dien tijd op terugkeer naar het vaderland gehoopt? Een passage in haar *rekest* van 1795 kan het doen vermoeden.

Maar er volgen erger dingen. De onrust in Frankrijk neemt hand over hand toe. Meer en meer maakt de vreugdevolle verwachting, dat de 'redelijke' vrijheid zal zegevieren, plaats voor de angst voor tyrannie en terreur door een ultra-revolutionnaire minderheid.

Ondanks hun meerderheid in de Nationale Vergadering hadden de Girondijnen de terechtstelling van den koning niet kunnen verhinderen. In de volgende maanden hadden zij tegen de Jacobijnen van uiterst links, gerugsteund door het Parijse grauw, de ene nederlaag na de andere geleden. Tot hun als enige weg ter herwinning van politieken invloed nog rest: gewapend verzet tegen het gehate triumviraat Robespierre, Danton en Marat.

Drievierde van Frankrijk is in opstand. In het Noorden en Westen weren zich de Royalisten; elders hebben de Girondijnen naar de

aant.

wapenen gegrepen. De geallieerde legers staan over de grens; Toulon is door een Engelse vloot bezet. Lyon, zo gevaarlijk dicht bij het kleine Trévoux gelegen, is een Girondijns bolwerk. Het valt in October '93 de tegenpartij in handen; de wraak der terroristen is ontzettend. Overal in het land zegevieren de Jacobijnen en beginnen de revolutionnaire Commissarissen hun gruwelijke terechtstellingen.

Trévoux zelf bleef, naar 't schijnt, gespaard van moordpartijen. Toch moet deze tijd, na de idylle der voorafgaande jaren, als een nachtmerrie geweest zijn voor de vriendinnen en hebben ze veel angst en ellende van nabij meegemaakt. In haar herinnering is Lyon met zulke ‘schriktonelen’ verbonden. Eigen aanschouwing maakt wel het beeld zo raak van dien razenden Jacobijn, die ‘vervolging blaast, van moorden preekt/ Door dollen ijver blaakt en brandt/ En met de moordrol in de hand/ Opteekent, wie zijn woeste haat/ Verkiest als offer voor den staat.’ - Huiverend hebben ze op de brede rivier gestaard, bezoedeld met burgerbloed, dat: - Daar 't van de strafplaats gudsend stroomt/ Tot aan de schoone Saône stroomt/ Het water roodverft en verdikt, verpest, bederft,/ Dat haare visch verstikt en sterft. -

Uit de toespeling in een lateren brief blijkt, dat Betje zelf herhaaldelijk voor het Comité Revolutionnair is geroepen.

Reeds om haar betrekkingen met gematigde Republikeinen in Trévoux en omgeving moesten de vriendinnen ‘suspectes’ zijn. Maar wellicht waren er nog bijzondere redenen, waarom Betje voor de revolutionnaire rechtbank werd gedaagd. Door niemand minder dan Mirabeau was ‘Madame Wolff - née Becker’ in het geschrift *Aux Bataves* (1788) bij name genoemd, als dichteres van de *Santhortsche Geloofsbelijdenis*. Heeft zij dezen politicus, die in het eerste revolutiejaar zo sterk op den voorgrond trad, misschien persoonlijk ontmoet? Ze is, naar eigen getuigenis, meermalen in Parijs geweest en verkeerde daar in politieke kringen, die zeker niet tot de extremisten hebben behoord. Heeft ze daar gelegenheid gehad Mirabeau persoonlijk te bedanken voor zijn complimenteuse woorden over haar gedicht: ‘écrite avec les agrémens et la facilité, qui caractérisent ses productions’?

Hoe dan ook, het was, nu Robespierre en zijn aanhang Frankrijk overheersen, al genoeg, in het openbaar door den ‘verrader Mirabeau’ te zijn geprezen.

Wat er waar is van de overlevering, dat Betje eenmaal, voor het Comité revolutionnair gedaagd, het spreekgestoelte beklom en daar ‘met haar geestige scherts haar beschuldigers ontwapende’? - De details, kort na haar dood opgetekend, maken wel den indruk uit verhalen van de vriendinnen-zelf afkomstig te zijn.

aant.

Hoe 't zij, ze is, na vele benauwde ogenblikken, de dans ontsprongen.

Bij al deze spanningen in 1793-94 doorstaan, voegt zich nog de angst te worden uitgewezen, tengevolge van de vreemdelingenwet, door Robespierre uitgevaardigd. Door den steun en handigheid van een vriend, Merlin van Douay, die haar verdiensten als ‘revolutionnair bannelinge’ breed weet uit te meten, wordt dit gevaar bezworen.

Intussen waren de Hollandse dames ook financieel in een impasse geraakt. Niet alleen tengevolge van den oorlogstoestand, die de verbinding met Holland belemmerde, en door de wet, die uitbetalingen aan buitenlanders verbood. Vóórdien al hadden haar verontrustende berichten uit het Vaderland over haar geldzaken bereikt. Op 26 Februari 1794 werd daar het faillissement van Christiaan Nissen, den man van haar dierbare Greegertje, uitgesproken.

Toen de dames Wolff en Deken in 1788 het land verlieten hadden ze, misschien in de verwachting, dat de Nissens haar weldra zouden volgen, geen enkelen bijzonderen maatregel met Christiaan getroffen in zake de onder zijn beheer staande gelden. Waarschijnlijk is het haar uitgever en vriend Van Cleef geweest, die kort daarop een andere regeling voorsloeg. Nissen was gevolmachtigde der vriendinnen, dus ging ook de uitbetaling van de honoraria over hem. Er zijn in Aagje's brief uit den zomer van '89 aanwijzingen, dat hij zich niet zo vlot van deze taak kweet, als wel gewenst was, al blijkt er nog niets van wantrouwen.

Intussen moet Van Cleef, met meer verstand van zaken en meer gelegenheid om den toestand te overzien, er anders over hebben gedacht. Want al op 7 Maart '89 had tengevolge van zijn bemoeiingen Christiaan Nissen ten overstaan van den Amsterdamsen notaris Pieter van Mastenbroek een schuldbekentenis getekend voor de onder zijn beheer staande som van *f* 32.500.-; hij nam op zich dit geld over een tijd van tien jaar af te lossen en gedurende dien tijd 4% rente te betalen.

Het gaat nu met Nissen snel bergafwaarts. We horen van niet-betaalde huishuur, het in bewaring stellen van zijn inboedel. Totdat, begin 1794, zijn faillissement een feit wordt.

Met hoeveel geld Betje Wolff in de *zaak* Nissen zat, is niet bekend. Het moet niet weinig geweest zijn, want in haar rekest aan het Provisioneel Bestuur van Holland (1795) vermeldt zij, dat door Nissen's bankroet, behalve het hem aanbetrouwde in geld en effecten, ook alles wat hij van haar in zijn negotie had, verloren was gegaan. Er waren acht-en-negentig crediteuren. Men kwam tenslotte tot een regeling, doch welk percentage toen werd uitgekeerd, blijkt niet.

aant.

De poging om voor de vriendinnen althans dat deel van haar kapitaal te redden, waarover zij Nissen het beheer hadden opgedragen, was te laat gekomen. Slechts tweemaal heeft hij de aflossing kunnen voldoen; toen het faillissement kwam, stond hij nog voor *f* 26.000.- bij haar in de schuld. Er is van deze som slechts 10% gered kunnen worden.

In 1791, toen zij de volmacht van Nissen op Isaäc Van Cleef overdroegen, moeten ze al hebben geweten, dat de jonge koopman zwak stond. De nog in den loop van '92 ontvangen berichten, zullen haar niet hebben gerustgesteld. Kort daarop werd, tengevolge van den oorlogstoestand, geregeld briefverkeer onmogelijk, zodat de volle omvang van haar verlies haar pas ter ore is gekomen, toen, in het voorjaar van 1795, de vrede tussen de Franse en de Bataafse Republiek gesloten was.

Naar het schijnt hebben de vriendinnen ook nog geleden onder de algemene débacle van de Franse assignaten. Betje schrijft tenminste enige jaren later: - Ik heb Frankrijk door nood geperst verlaten, geruïneerd door de papieren, zo als misschien zes of agt millioen ingezetenen. - Dit wijst dus op financiëlen tegenslag, buiten het bankroet van Nissen om. Hadden zij misschien, onder den indruk van den dreigenden oorlog, een deel van haar kapitaal tegen Franse assignaten ingewisseld, om niet van geldzendingen uit het vaderland afhankelijk te zijn? - Of hebben ze, in de eerste, rustige jaren het plan van Betje om een eigen buitenhuis te kopen, volvoerd, en moest dit later voor assignaten van de hand worden gedaan, die vrijwel waardeloos waren?

Temidden van alle geldzorgen tussen 1793-95, scheen één ding nog enig houvast te geven. Een deel van Betje's vaderlijk erfdeel, in Zeeuwse staatspapieren belegd, was buiten de handen van Nissen gebleven; het vertegenwoordigde een rente van *f* 600.- à *f* 700.-. Op dit overschot van haar inkomsten moesten ze menen nog te kunnen rekenen.

Het zal op grond hiervan zijn geweest, dat dezelfde vriend, die verlof voor haar wist te krijgen tot een verder verblijf in Frankrijk, haar ook uit de onmiddellijke geldverlegenheid weet te redden. Onder voorwaarde van restitutie, ‘zodra ze weder over het haar toekomende zouden kunnen beschikken’, ontvingen de Nederlandse dames uit de nationale Thesaurie een voorschot van 1200 livres. Of dit meer was dan een aalmoes bij de duurte en levensmiddelenschaarste, die Frankrijk teisterden, valt te betwijfelen. Misschien ook ging de uitbetaling ervan niet al te geregeld. De weinige toespelingen in Wolff en Deken's brieven doen maar al te veel aan den hongerwinter 1944-'45 denken. Zonder den edelmoedigen bijstand van Franse vrienden hadden ze de ellende zeker niet doorstaan.

Als, in den loop van 1794, de terreur is doodgebloed en Robespierre als laatste van het Driemanschap is gevallen (28 Juli), breken rustiger tijden aan. Tegelijk herleeft de hoop der Nederlandse Patriotten, in en buiten het vaderland. Opnieuw rukt een Frans leger op in de Zuidelijke Nederlanden (najaar '94). Jourdain wint den slag bij Fleurus, en ditmaal zijn de Franse successen beslissend. Staats-vlaanderen, Limburg, Noord-Brabant vallen in korten tijd in Franse handen. Dan volgen weken, waarin het geduld van de Patriotten op een zware proef wordt gesteld door het geaarzel der Franse militaire en politieke autoriteiten.

Maar in het begin van '95 volgen de gebeurtenissen elkander snel op. 18 Januari wijkt de Stadhouder naar Engeland; den zes-en-twintigsten komt in Den Haag de 'Provisioneele Vertegenwoordiging des Hollandsen Volks' onder voorzitterschap van Pieter Paulus bijeen, samengesteld uit Patriotten, die overal in de steden van Holland de Oranjeregenten hebben vervangen. De andere gewesten volgen in Februari dit voorbeeld. De Staten-Generaal, voorlopig nog gehandhaafd, bestaat half Maart geheel uit Patriottische afgevaardigden der Gewesten. In Zeeland, dat reeds begin Februari afzonderlijk met generaal Michaud, die Staats-Vlaanderen bezet houdt, tot overeenstemming is gekomen, was de 'omzetting' minder radicaal dan elders. Toch krijgen ook daar de Patriotten de overhand, nu de omwenteling doorzet.

De vroegste gedichten uit *Gedichten en Liedjens voor het Vaderland* dateren uit deze maanden van spanning. Eén ervan draagt de dagtekening: 'in het département de l'Ain 1795, den 2 February'; maar verscheidene, die betrekking hebben op de capitulatie van Staats-Vlaanderen en op de gevoelens der Vlissingse Patriotten bij de nadering der 'bevrijders', moeten van nog vroeger datum zijn. Ze geven den onmiddellijken weerklank op de berichten, die de vriendinnen in den loop van '94 bereikten.

'De Fransen zijn in Cadzand'[1], horen ze. En Betje stelt zich voor, hoe de vrijheidsvrienden in Vlissingen hunkeren met alles wat varen kan over te steken om hen binnen te halen. De Vlissingse kapitein, in '82 afgezet wegens zijn wantrouwen in het oorlogsbeleid, de matroos, die nu weer de kans krijgt om zich op Engeland te wreken, de Zeeuwse Vrijcorpist, die tijdens de reactie in zijn persoon en zijn bezittingen werd aangetast, zullen popelen om aan den slag te gaan. Maar - daarvan is ze overtuigd - zonder bandeloosheid, zonder wraakoefening. Slechts de Gelderse Patriot in ballingschap laat ze, als het bericht doorkomt dat Arnhem 17 Januari gecapituleerd heeft,

1 Sluis valt 25 Aug. '94. Kort daarop is geheel Westelijk Staats-Vlaanderen in Franse handen.

aant.

uitroepen: - Nu wordt de hoon (van Hattem en Elburg) met dubbele maat vergolden. - Zo hebben de vriendinnen sinds Augustus '94 stap voor stap met het nieuws uit het Vaderland meegeleefd, tot ze op 2 Februari de beslissende overwinning van ‘de Vrijheid’ kunnen bezingen. Bijzonderheden omtrent de omwenteling kennen ze nog niet. Maar het is haar genoeg, te weten, dat ‘alles zwichtte’ voor de Franse legers, dat de ‘Bataafsche Vrijheid’ haar intree heeft gedaan in het Vaderland. Ze kunnen aan niets anders denken, dan aan dezen gelukkigen ommekeer en stellen zich alles even idyllisch voor.

In Juli '95 richt Betje zich in een rekest tot de *Provisionele representanten van het volk van Holland*. Ze spreekt van vroegere plannen tot terugkeer, die door oorlog en binnenlandse verwarring zijn verijdeld, van beider slechten gezondheidstoestand in den laatsten tijd vol angsten en ontberingen, die het haar en vooral Deken onmogelijk maakt op het ogenblik de vermoeienissen van de terugreis te doorstaan.

Deze inleiding dient om aan het dan volgend verzoek om restitutie van haar sinds 1788 achterstallig weduwe-pensioen meer kracht bij te zetten. Zeker moeten ze hebben gemeend dat, nu op 16 Mei een vrede en bondgenootschap tot stand was gekomen, de beletselen in het geldverkeer weldra zouden worden opgeheven. Eenmaal in het bezit van wat Holland haar schuldig was aan pensioengelden en van de rente uit haar Zeeuwse obligaties, zouden Deken en zij onder minder benarde omstandigheden de gelegenheid tot terugkeer kunnen afwachten.

In beide opzichten werden zij teleurgesteld. Wel ontving Betje op 5 November '95 van het *Comité van Algemeen Welzijn* (het voorlopig uitvoerend bewind van Holland) ten antwoord, dat er gunstig over haar verzoek was beschikt; maar slechts onder voorwaarde, dat zij de haar toekomende gelden in het vaderland zou komen verteren.

Nog erger was, wat zij vernam over haar andere inkomsten. In Maart '95 reeds was in de vergadering der Staten van Zeeland het besluit gevallen, alle uitkeringen uit de gewestelijke obligaties te staken, voorlopig voor drie maanden. Dit betekende generlei inkomsten uit die bron, waarop zij, bij alle andere verliezen had gedacht, vast te mogen rekenen. En dit blijft zo. De surséance van betaling wordt voortgezet totdat, in 1798, door het amalgame der nationale schulden, Zeeland het geheel van zijn staatsobligaties aan de Bataafsche Republiek endosseerde, mèt de recepissen van de rente over deze jaren, het enige, wat de diverse crediteuren van het gewest, op hun talrijke rekesten, hadden ontvangen.

Zo gingen ook deze inkomsten door de politieke omstandigheden verloren. Op het povere beetje na, uit Nissen's bankroet gered, en

aant.

dat, wat de getrouwe Van Cleef mogelijk nog uit de Zeeuwse rente van vóór Maart '95 en uit honoraria in reserve heeft gehad, bleef haar niets dan het uitzicht op de achterstallige *f* 800.- en de *f* 100.- weduwepensioen, haar bij haar terugkeer toegezegd.

Daarbij kwam nog, dat zij bij den Fransen staat een schuld hadden, die op de een of andere manier moest worden vereffend, eer zij konden terugkeren. 't Is waar, dat de bijna waardeloosheid der Franse assignaten deze schuld tot een minimum reduceerde, indien men daar Nederlandse klinkende munt tegenover kon stellen. Maar hoe kwamen deze berooide Nederlandse vrouwen, diep in Frankrijk aan deze klinkende munt? Nog daargelaten, dat tweede, nog belangrijker punt, hoe kwamen zij aan voldoende reisgeld? En stel, dat iemand in het Vaderland zich over haar inderdaad desolaten toestand ontfermde, dan bleef de vraag, hoe men, met de toen ook bestaande deviezenmoeilijkheden, haar dit geld moest doen toekomen. Het uitstel van haar terugkeer tot de herfst van 1797, is zeker ook daaraan te wijten.

De bijzonderheden zijn onbekend, maar vast staat dat een Friese vriend, Jan Poppo Van Canter, haar tenslotte uit de moeilijkheden heeft geholpen. Zijn ‘milde onderstand’ was het, die, na een verblijf van bijna tien jaar in het buitenland, den terugkeer mogelijk heeft gemaakt, waarnaar beider hart zo ‘vurig haakte’, maar die door haar behoeftigheid uitgesloten was.

Van Canter behoorde sedert lange jaren tot Betje Wolff's vrienden. In 1775 al had ze hem, nog meer als geestverwant dan als kunstrechter, in de ‘Opdragt’ vóór *Brief van Arnold Geesteranus* tot haar ‘Maecaenas’ benoemd; het begin van hun vriendschapsbetrekkingen ligt nog verder terug.

Nu toonde hij ook in materiëel opzicht, hoe trouw hij zijn kleine, dappere vriendin was gebleven. Na haar terugkeer zal hij één van haar gulste helpers zijn.

Ontzaglijk moeilijk valt, nu het eindelijk komt, het afscheid van de Franse vrienden, de Michalets, de Renaulds, de Ravanels en vele anderen. Maar niet minder van de bekoorlijke landstreek, die haar zo lief is geworden om de romantische schoonheid, het heerlijk klimaat, de gulle, eenvoudige bevolking. - O, Frankrijk, wie zou U verlaaten,/ Die U in al Uw schoonheid kent? - zucht Wolffje.

Maar ze kunnen niet anders. Om praktische, maar ook om ideeële redenen: wie zich, als zij, echte Vaderlanders voelen, moeten terug, nu eindelijk de gewenste ommekeer is gekomen.

aant.

Zestiende hoofdstuk
Terugkeer
Politieke idealen en teleurstellingen. 1797-98

Het was een weinig opwekkend ogenblik, waarop Wolff en Deken in de herfst van 1797 in het vaderland terugkeerden. Kort te voren, den elfden October, was de Bataafse vloot, die juist met grote geldelijke offers op peil was gebracht, bij Kamperduin totaal verslagen en de bevelhebber Van Winter krijgsgevangen gemaakt.

Zwijgend, diep ontroerd hadden de vriendinnen, na de lange, afmattende reis, aan den oever van de Schelde gestaan. Ze zien het einddoel, de vermoeienis valt van haar af, haar hart klopt van verlangen, alles en allen weer te zien. Wolffje, voor wie dit moment wel dubbel aangrijpend is, strekt werktuigelijk de armen uit naar het eiland van haar geboorte, haar kinderjaren.

Maar dadelijk daarop treffen haar de teleurstelling, de rouw op de gezichten en ze horen de ‘droeve maar’: - De vloot is verslagen, De Winter genomen, veel helden gedood, gewond, omgekomen, de rampspoed is groot. - 't Is maar een schrale troost, dat er dapper is gevochten, dat de nederlaag eervol was.

Maar erger nog dan deze verloren zeeslag was de verwarring in het land, de besluiteloosheid der in discrediet rakende regering, de jammerlijke sfeer van wantrouwen en moedeloosheid, die ze bij haar aankomst in den Haag aantroffen.

Ze wisten wel uit de berichten, sinds '95 uit het Vaderland ontvangen, van de politieke verdeeldheid. Ze hadden gehoord van den taaien tegenstand van federalisten en aristocraten, in Friesland, in Zeeland, die het bijeenroepen van de Constituerende Vergadering tot Mei '96 had vertraagd. Ze wisten van de activiteit der ultra's, van de bedreiging van een Orangeïstische reactie, die ondergronds bleef doorwerken.

Maar ondanks dit alles zijn haar patriottische verwachtingen nog levendig. Ze geloven vast, dat de gezonde beginselen van eenheid en democratische vrijheid, die ze met haar gehele hart zijn toegedaan, zullen zegevieren. Er zijn immers hoopgevende tekens. Het eerste, al

aant.

te federalistische grondwetsontwerp is in den zomer van '97 afgestemd. De democraten, die vóór alles de eenheid van het land wensen, zijn bij de nieuwe verkiezingen versterkt. De kans, dat eindelijk de jonge Republiek op vaster grond zal worden gevestigd, is toegenomen. Er moeten genoeg overtuigde en toch bezadigde Patriotten zijn, die weten wat zij willen, bij wie de nieuwe vrijheid in goede handen is. Haar aandacht is gespannen, ze popelen om er bij te zijn, in het centrum van den nieuwen staat.

Maar wat ze, steeds duidelijker, zien, is een regering die met ‘twist en tweedragt’ heeft te kampen, die niet is opgewassen tegen ‘haaters’ van rechts en links: reactionnairen, die op den ondergang der Bataafse Republiek uit zijn en wraakzuchtige extremisten, die op nog groter gevaren, op terreur en chaos aansturen. Om van baatzuchtige en leeghoofdige politicasters niet eens te spreken.

In Betje's gedicht: *Verbeelding, Droom en Waarheid* weerspiegelt zich iets van de angstige spanning in Den Haag bij haar aankomst, als een staatsgreep der ultra's in de lucht hangt, de reactie zich roert met rekesten en petities, terwijl achter de schermen de Franse diplomaten en intriganten aan de touwtjes trekken. - Er broeit iets, wat haar de Franse gruwelen te binnen brengt, nog zo kort geleden meegemaakt. Zal ook hier de uitbarsting van het grauw komen met terreur en executies? In een angstdroom ziet ze het Binnenhof met morrend gepeupel gevuld, dat onder de leus van verzet tegen het reactionnair drijven van aristocraat en oranjeklant, de strafoefening in eigen hand wil nemen en aanstuurt op anarchie; dat geen grenzen meer kent en het gebouw der Nationale vergadering ‘ten gronde zal slechten’.

Ze wil nog wel vertrouwen op de kracht, den goeden wil van het wettig gezag, op de verwezenlijking van een staat, gebaseerd op ‘éénheid van bestuur en rechten’; maar dit vertrouwen wordt haast verstikt onder teleurstelling. Er zijn zoveel lauwhartigen, zoveel futlozen, ook onder de vurige patriotten van voorheen; er zijn er zoveel die niets doen dan: - eeuwig teemen, morren, záágen/ Van naare tijden, droeve dagen - inplaats van de hand aan het werk te slaan. - Waar is de trouw, waar is de moed, waarmee zij eens de Vrijheid dienden? -

Er waren onder haar vroegere vrienden toch mannen geweest met energie en bekwaamheid. Waarom blijven deze nu terzijde staan? Hun kennis, hun gaven behoren niet aan henzelf, maar aan het Vaderland. - Zo klagen de vriendinnen en trachten deze ‘bloedlauwe onverschilligheid’ door haar kritiek tot meer activiteit te prikkelen.

Aan den anderen kant dringen zij op bezadigdheid aan. In haar *Aanspraak tot haar medeburgers* vóór in den dichtbundel, gedateerd 1 December 1797, zegt Betje Wolff weloverwogen woorden over de ver-

aant.

antwoordelijkheid, die de nieuwe vrijheid meebrengt voor elken burger en over de begrenzing van deze vrijheid door de plichten jegens den medemens.

Slechts één partij, zo komt het haar voor, weet wat ze wil: het is die van de overtuigde unitarissen en democraten, waarvan Vreede en Wijbo Fijnje de rumoerige voormannen zijn. De eisen: één- en ondeelbaarheid van den staat en democratische volksvertegenwoordiging, die zij in hun beginselverklaring van 12 December hebben gesteld, zijn principes, waarmee Wolff en Deken het geheel eens zijn.

Eén ogenblik lijkt het of deze beginselen langs wettigen weg zullen zegevieren. Zelfs Schimmelpenninck, die tot de zeer gematigden behoort, stelt het éénheidsbeginsel in de Republiek voorop; in de zitting van 19 Januari '98 verklaren tachtig van de vierennegentig leden der Constituerende Vergadering zich vóór een democratisch ontwerp; het zal nu weldra ter tafel komen.

Maar na al het voorafgaande getalm verliezen de voortvarendste elementen hun geduld - en de Franse gezant heeft opdracht het door Parijs geïnspireerde ‘Symbole constitutionnel’ er door te krijgen. -

Op 22 Januari wordt de staatsgreep door Vreede c.s., met sterken Fransen steun doorgezet.

Met gerede geestdrift bezingen Wolff en Deken dezen datum als het begin van den groten, heilzamen ommekeer. Eindelijk is dan éénheid en vrijheid in den jongen staat een feit. Nog eens stellen ze daartegenover alle gebreken van het oude regiem met zijn federalisme, dat ‘veelhoofdig monster’, die ‘landplaag’, die tweehonderd jaar lang roem en welvaart der Bataven had bedreigd, die steeds het gewestelijke eigenbelang boven 's lands belang had gesteld. De democratische eenheidsstaat, nu gesticht, zal een bolwerk vormen, enerzijds tegen federalisme en vorstenheerszucht, anderzijds tegen de terreur van het gepeupel. Vergetend, dat de nieuwe grondwet haar bestaan aan een staatsgreep dankt, zijn ze overtuigd, dat voortaan de invloed van elken burger op het staatsbestuur verzekerd is.

Maar zéér terloops trekt daarbij dat nog zo nieuwe verschijnsel der democratische vrijheid, het algemeen stemrecht, haar aandacht; het biedt nauwelijks aanrakingspunten met den vrijheidsstrijd, zoals zij die sinds jaren kenden.

Des te zwaarder weegt voor haar dien anderen kant van den politieken ommekeer, het beginsel van de geestelijke vrijheid, dat, nu de gelijkheid van alle gezindten voor de wet een feit is geworden, een eind heeft gemaakt aan de uitsluiting uit ambten en bedieningen van het belangrijke deel der burgerij, dat niet tot de Hervormde Kerk behoorde.

Deze scheiding van kerk en staat was reeds in '96 in beginsel aan-

aant.

vaard en onmiddellijk hadden toen de vriendinnen gereageerd met de juichkreet: - Vrijheid, vrijheid in den Godsdienst, Vrijheid in den Burgerstaat! Zieledwang is uitgebannen. - Hier inderdaad waren ze op haar eigen terrein en sloot de nieuwe toestand zich aan bij de oude vrijheidsidealen.

Reeds in de dagen van haar vriendschap met Noordkerk had Betje het als een onbillijkheid gevoeld, dat deze eminente rechtsgeleerde van de hoge bedieningen, waarvoor hij alle capaciteiten bezat, uitgesloten was, alleen door het feit van zijn Luthers geloof. En hoeveel bekwame mannen hadden zij en Deken sedertdien gekend, die om soortgelijke redenen geen aandeel hadden in de regering van stad en land.

Dit was *de* grote winst, die zich deed gelden op staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig gebied. Dit betekende het einde van elke geestelijke tyrannie, de triomf van de persoonlijke vrijheid van den burger in den ruimsten zin. Daarom komen de regels: - God zij dank! de kerk is eindlijk afgescheiden van den staat! - zo uit den grond van haar hart. Het is inderdaad de bekroning van haar levenswerk.

Betje's gedachten gaan terug naar voorbije jaren, toen een Ds Van der Os, een prof. van der Marck den druk van de kerkelijke heerszucht hadden ondervonden, toen zoveel vooraanstaande theologen, ook in de Hervormde kerk zelf, tegen onverdraagzaamheid en geestelijke overheersing den strijd hadden aangebonden. Deken, zelf dissenter, juicht, dat nu niet langer de niet-Hervormden, van Mennonieten af tot Roomsgezinden toe, voor ketters en erger zullen worden uitgekreten. Haar geestdrift droomt al van het eind van alle kerkelijke twisten, van elke onverdraagzaamheid.

Kortgeleden nog (Nov. '97) was een rekest, voorzien van tweehonderdduizend handtekeningen bij de Nationale Vergadering ingediend, pleitend voor behoud van staatstractement voor de leraars der Hervormde Kerk. Men had deze beweging gevreesd als een machtsuiting van de reactie, als een poging om de oude positie der staatskerk te herstellen. Maar nu door de nieuwe grondwet de absolute scheiding van kerk en staat verzekerd is, is dit gevaar geweken en Deken acht het ogenblik gekomen, edelmoedig te zijn. Denkt dan op uw beurt, zegt ze tot haar geloofsgenoten en andere dissenters, aan den nood van vele predikantsgezinnen in dezen overgangstijd, misgunt hun het voorlopig behoud van het staatstraktement niet. -

Haar illusie, dat ‘'t vuur van twist is uitgebluscht’ zou van korten duur zijn. In 1799 al komt ze weer met de leerstellige orthodoxie in botsing.

Maar met dat al hadden Wolff en Deken als onvermoeide strijdsters

aant.

voor geloofsvrijheid reden tot juichen. Voor den groei van wederzijds begrip en waardering in de Protestantse wereld was de officiële hindernis weggenomen; hij kon tot natuurlijke ontwikkeling komen.

Dat zij met de politieke emancipatie der Katholieken en Joden instemmen, ligt geheel in de lijn. In een sympathiek gedicht, vermoedelijk van Deken's hand: *Aan de Jooden*, tonen de vriendinnen begrip voor de maatschappelijke restricties, waaronder de Joden ook hier te lande geleden hadden, al was hun positie dragelijker dan elders, en verheugen zich over hun thans verkregen rechten.

Een uiting van Wolffje, omstreeks denzelfden tijd, belicht haar humane gevoelens ook ten opzichte van die bij uitstek vernederden, de negerslaven: - Ik heb een natuurlijke afkeer van slavenkoopers, schrijft ze aan Coosje Busken, doelend op een Vlissingse familie, die door dezen handel was rijk geworden. Op Lommerlust al had het onmenselijk lot van den neger haar beziggehouden: die door den Barbaarschen Europeaan als redeloos vee veracht wordt. - En het vraagstuk had haar sindsdien niet losgelaten. In Trévoux had ze Froissard's werk over de slavernij der negers vertaald. Deken zal op haar beurt deze slavernij een voorbeeld van mensonterend machtsmisbruik noemen. -

Er is, in *Gedichten en Liedjens voor het Vaderland* heel wat naïeve illusie. Maar er is ook een hoge opvatting van burgerplicht, van politieke en geestelijke vrijheid. Dit is de gezonde kern, die blijft, als haar vertrouwen in de politieke mannen van den dag een geduchten knak heeft gekregen.

De laatste datering in het werkje is 24 Februari '98. De schrijfsters hebben dan nog alle reden om hoopvol te zijn. Eerst in Mei zou overtuigend blijken, dat Vreede en de zijnen, die sinds Januari het Uitvoerend Bewind vormen, de weelde van de macht niet kunnen dragen.

De nieuwe grondwet eiste onmiddellijke verkiezingen voor de thans te vormen Wetgevende Vergadering, maar deze worden eenvoudig achterwege gelaten. Door een besluit van den vierden Mei continueert de bestaande vergadering zich eigenmachtig als Vertegenwoordigend Lichaam. Het verzet tegen dit machtsmisbruik is algemeen; zelfs de leden laten zich eerst onder pressie tot dezen maatregel overhalen, sommige treden af. In de heftige perscampagne die ertegen losbreekt, mengen zich de stemmen van alle partijen. Verdedigers zijn schaars.

Het pleit meer voor Betje Wolff's loyaliteit, dan voor haar politiek inzicht, dat zij, blijkbaar daartoe aangezocht door de mannen van Januari, zelfs nu nog een poging ter verdediging doet.

In antwoord op een fellen aanval in *De politieke Blixem* schrijft ze een reeks van vier artikeltjes onder den naam: *De politieke Afleider*. Ze

hadden ten doel bedarend te werken en den eerlijken tegenstander tot een billijk oordeel te brengen. Bezwaren, met name die door den eenvoudigen burger opgeworpen, worden op gemoedelijke wijze weerlegd. Gezien het succes van vroeger werk als *Economische Liedjes* en *Onderwijzend Gesprek* in deze kringen, lag het voor de hand, dat men zich tot háár richtte, nu het er om ging deze lezers te bereiken.

Het tweede stukje, het belangrijkste, gaat over de maatregelen van den vierden Mei. De schrijfster doet eerlijk haar best, maar van harte gaat het niet. Het blijkt zelfs, dat haar eigen indruk eerst verre van gunstig was geweest. Het rapport van den voorzitter, Bernardus Bosch, zegt ze, heeft haar van dit oordeel doen terugkomen. Was deze vurige politicus en predikant-dichter misschien een persoonlijk vriend? Het valt op, dat in het gehele betoog geen der voormannen, Vreede, Fijnje, of Van Langen, wordt genoemd, die de eigenlijke aanstokers waren geweest van de manoeuvre.

Gegeven de aarzeling door de verdedigster zelf gevoeld, moest haar betoog wel weinig overtuigend zijn. Haar sterkste argument is, dat de tijd voor algehele toepassing der Constitutie nog niet gekomen is en dat deze gevaar zou lopen, weer terzijde te worden gesteld, als de ‘misleide’ kiezers een meerderheid in het Vertegenwoordigend Lichaam zouden brengen, minder ‘democratisch’ dan de mannen van Januari. Ze is zich blijkbaar niet bewust, dat ze aldus als democrate bij den duivel te biecht gaat. Evenmin als in haar politieken dichtbundel van kortgeleden, ziet ze de volle betekenis van het stemrecht als grondslag der democratie, en haar zeker niet ongegronde twijfel, of brede lagen van de bevolking wel tot oordelen bevoegd zijn, speelt haar parten. Zo grijpt ze gretig naar het argument, dat de geest van de grondwet ten koste van den letter moet worden gered.

Met al haar goeden wil is haar pleidooi niet meer dan een vergeefse poging om een kwade zaak goed te praten.

De artikeltjes zijn nooit verschenen. Heeft Betje zelf van de uitgave afgezien? Of hebben de feiten ze achterhaald?

Begin Juli volgen de gebeurtenissen elkander snel. Daendels, eens de verdediger van den staatsgreep van Januari, maar sinds lang in de oppositie, wint het pleit in Parijs; de bedenkelijke manier, waarop enkele leden van het Uitvoerend Bewind, met name De Langen en Fijnje, met 's lands financiën omgesprongen waren en het gekonkel met den Fransen agent Decanges maken de regering onmogelijk. Den 11 en Juni heeft haar laatste uur geslagen. Een goed georganiseerde staatsgreep, op touw gezet door ‘vrienden van de Constitutie’ brengt haar ten val. Op 31 Juli volgen verkiezingen gelijk de grondwet ze eiste; ze brengen een gematigd-democratische meerderheid aan het

bewind. In Augustus komt het thans wettig gekozen Vertegenwoordigend Lichaam in Den Haag bijeen.

We weten niet, of Wolff en Deken in de opwindende Junidagen nog in Den Haag waren. In ieder geval hebben ze het grootste deel der politieke veranderingen in Juli-Augustus slechts uit de verte gevolgd. Want ze brengen de zomermaanden van '98 in Friesland door.

Als ze in de vroege herfst op het Plein terugkeren, hebben zich wijzigingen in de politieke sfeer voltrokken, waarvan ook zij weldra den invloed ondervinden.

aant.

Zeventiende hoofdstuk
De eerste berooide Jaren in Den Haag

Het is in dezen zomer van 1798, dat we voor het eerst iets naders horen over de persoonlijke omstandigheden der vriendinnen na haar terugkeer.

- Ja Coosje, schrijft Betje aan de jonge mevrouw Huet-Busken, ik ben door het schurkachtig bankroet van Nissen totaal geruïneerd en leef van eenige edele vrienden, die ons bijstaan. - Even later vermeldt ze ook dien tweeden groten tegenvaller: het verlies van haar Zeewse renten.

De berooidheid der vriendinnen is inderdaad volkomen. Ze hebben geen huis, geen meubels, daar immers na haar vertrek in '88 alles was verkocht en ook dat geld in de bodemloze put van Nissen's bankroet is verdwenen. Haar enig bezit zijn haar kleren, uit Frankrijk meegebracht, zeker zeer gedund in de laatste armoedige jaren, en misschien enkele lievelingsboeken, indertijd uit haar inboedel teruggehouden. Het staatspensioentje, waarop Betje als predikantsweduwe recht heeft, jarenlang achterstallig, wordt nog steeds niet uitbetaald, ondanks de gunstige beschikking van het Provisioneel bewind van Holland in '95. - De natie heeft nog niets voor ons gedaan en wij geloven ook niets kunnen doen, luidt het in een brief in 't najaar '98; daar is eene ongelooffelijke schaarschte van geld door den oorlog, door voorheen gemaakte schulden. -

Wat betreft haar weduwegeld van de Edammer classis: eerst enige jaren later horen we, dat dit althans weer wordt uitbetaald en het achterstallige is aangezuiverd.

Zo kunnen zij, bijna een jaar na haar terugkeer op nagenoeg geen vaste bron van inkomen rekenen. Nu en dan is er een bescheiden bate uit haar werk, als den politieken liederenbundel en Betje's vertaling van Richard Graves' Spiritual Don Quixote, (1798). Waarschijnlijk heeft ook de verkoop van vroegere uitgaven van tijd tot tijd iets opgeleverd.

't Is een bitter gelag om van den steun van vrienden afhankelijk te

aant.

moeten zijn, hoe kies en edelmoedig ze zich ook tonen. En dit is lang niet altijd het geval. De vriendinnen, die zelf in haar gegoede dagen allen schijn van bemoeizucht tegenover beschermelingen hadden vermeden, die de tactloosheid van vele ‘weldoeners’ hadden gegispt, ervaren nu smartelijk de opdringerige belangstelling van mensen: - Die iedle moeizucht spoort tot duizenden van onbescheiden vraagen,/ Die 't zuchtend hart nog des te dieper knaagen/ Daar't antwoord vruchtloos is en koel wordt aangehoord. - Ze zijn huiverig voor die opwellingen van medelijden, die sommigen huns ondanks in de beurs doen tasten, terwijl gevoel en hebzucht strijden in hun binnenste en ze reeds berekenen, met hoe kleine gift ze kunnen volstaan, terwijl hun hand zich naar hun geldkist uitstrekt. -

Wanneer we haar dikwijls zo schichtig zien om oude connecties weer aan te knopen, moeten, behalve de vrees, dat men zich om afwijkende politieke gevoelens afzijdig hield, ook boven geschetste ervaringen hebben meegeteld. -

Het wonen in Den Haag biedt zekere voordelen. Ze zijn er in het brandpunt van het openbare leven, dat haar, bij alle teleurstellingen, zo machtig interesseert; en hier is de beste kans met behulp van de overheid redres te krijgen van haar schade.

Ze zijn intussen in deze pogingen weinig fortuinlijk. Nu er in zake het herstel van Betje's weduwepensioen niets gebeurt, hebben de vriendinnen in het voorjaar van '98 gezamenlijk een rekest ingediend, waarin ze het over een anderen boeg wenden.

Ze beschrijven hun berooiden toestand en herinneren de Nationale Vergadering eraan, dat zij: - van de ontwikkeling hunner denkvermogens tot heden, de tegenwoordige orde van zaken zijn toegedaan; - op grond van haar Vaderlandse verdiensten verzoeken zij daarom, een ‘jaarlijkschen onderstand, bij wijze van gratificatie’. -

Den zes-en-twintigsten Maart komt dit rekest ter vergadering. Het wordt in handen gesteld van een commissie; 22 Mei is men geen stap verder; op dien datum worden ‘inplaats van de daaruit gevallen leden’ twee andere in de commissie benoemd. - Het bewind der mannen van de Januari-staatsgreep liep toen op zijn laatste benen. Het valt, eer er omtrent het rekest iets is beslist.

Een jaar later is er nog geen schot in. In een brief aan één der leden van het Vertegenwoordigend Lichaam (is het Van Hall?) bepleit Betje dan nogmaals haar zaak. Als Vaderlandse strijdsters en opvoedsters der Nederlandse jeugd menen Deken en zij aanspraak te mogen maken op een jaargeld. Men raadt haar een nieuw rekest in te dienen. Het bittere zinnetje daarover in Deken's brief van 19 Februari 1800: - het rekest schijnt zoek te zijn, tenminste we hooren er niets van - spreekt voor zichzelf.

aant.

Ook de kansen, die Den Haag in zijn kwaliteit van regeringscentrum biedt voor connecties met het lezend publiek, hadden meegeteld bij de keuze van haar woonplaats. Herstel van zulke betrekkingen is zo dringend nodig, nu ze niet meer ‘uit zuivere moedwil’ maar uit bittere noodzaak met haar pen geld willen verdienen.

Zeker zou het leven in een klein dorp buiten het dure Holland beter bij haar berooide beurs passen. Maar ze kunnen er niet toe besluiten, ergens in een uithoek van het land te gaan vegeteren, zonder boeken, zonder vrienden. Ze zouden er geheel worden vergeten, nu ze geen geld hebben, om als vroeger mensen te ontvangen en van haar huis een middelpunt te maken van geestverwanten, die haar litterairen roep helpen uitdragen. De kansen van haar pen te leven zijn toch al slecht genoeg. De gulden tijd der hoge honoraria is voorbij, de leeslust van het publiek, behalve voor couranten en de vlugschriften van den dag, gering. - Las men zoals voorheen, schrijft Betje, wij zouden, zo God ons gezondheid gave, het wel en zelfs ruim hebben; maar niemand leest. Onze *Wildschut*, die ik geloof dat wèl geschreven is, blijft onverkocht. -

Een bittere teleurstelling is dit, dubbel erg, nu ze het geld zo dringend nodig hebben.

Wijst het tussenzinnetje: - die ik geloof, dat wèl geschreven is, - op twijfel, of het fiasco wel geheel en al aan de ongunstige tijden lag? Heeft Betje Wolff vermoed, dat de schuld ook in de roman zelf te vinden was, in den tragen voortgang, in het feit, dat de karakteristiek zo zelden uit de verf komt? Er spreekt feitelijk uit de ontleding van karakters als Keetje Wildschut en haar moeder niet minder mensenkennis en levenservaring, dan uit de personen der vroegere romans; Naatje Hofman is raak getekend, zelfs Van Arkel, de wellusteling-uitbeginsel is misschien oorspronkelijker, minder ‘imitatie-Lovelace’ dan wel eens is aangenomen. Maar geen ogenblik is bij het schrijven van dit werk de intuïtieve scheppingsdrang over de schrijfsters vaardig geworden en heeft deze vaak weldoordachte karakters tot levende, voelende mensen gemaakt.

Voeg hierbij, dat sinds deze roman was opgezet de smaak was veranderd. Het opgroeiend geslacht had ook hier te lande jaren van omwenteling doorgemaakt, waarin sneller was geleefd dan ooit te voren en het actuële alle aandacht had opgeëist.

Dit was ook de oorzaak, dat er aan het aanpakken van een nieuwen, breed-opgezetten roman niet te denken viel. Nog daargelaten dat de rumoerige kamers op het Plein zich al heel weinig lenen voor rustig en verdiept werk. Hoe lawaaiig het er zijn kan, bekent Aagje als er eindelijk, na twee en een half jaar, kans is op een rustiger woning. - Wij moeten te Mei verhuizen, schrijft ze dan, onze huisbaas zet zijn negotie

aant.

zo uit, dat hij de kamertjes noodig heeft, ook is er een leeven in de winkel van praaten en timmeren, dat wij, die daar vlak boven zitten schrijven, onze gedachten niet hooren kunnen. -

Moedig trachten zij haar veranderde leven te aanvaarden, maar het is niet gemakkelijk, dien eersten tijd. Ze hadden eenvoud gekend in het begin van haar samenleven, berooidheid nog kort geleden in de wisselvalligheden der laatste jaren in Frankrijk. Maar deze benauwenis van een paar gemeubelde stadskamers, waarin ze geen enkele stuk het hare kunnen noemen is, voor Betje althans, even nieuw als ontmoedigend.

Tegenover haar Franse vrienden houdt ze zich groot. Wij wonen zeer aangenaam in het beste deel van Den Haag, luidt het geflatteerd commentaar. Maar in een vertrouwelijken brief aan Coosje Busken klinkt het anders: - ... we hebben onze partij genomen en leven op *kamers* van grootte als mijn *kabinetje* te Beverwijk. Hoe, kunt gij omtrent denken. - Die onderstreepte woorden spreken boekdelen; meer had Coosje, die Lommerlust met zijn ruime vertrekken en mooien tuin kende, inderdaad niet nodig. Ze mogen dan op warme dagen wat verademening hebben gevonden op de prachtige wandelwegen van het Haagse Bos, wat betekende dit, na Beverwijk, na Trévoux, waar ze van den morgen tot den avond buiten waren?

Deken kende de duffe sfeer van zulk wonen op kamers uit de donkerste periode van haar Amsterdamsen tijd. Maar was het juist daarom voor haar niet nog moelijker? In het nieuwe, ook al is het ellendig, zit een element van avontuur, dit moet ook Betje hebben ervaren. Voor Deken was er alleen de zorgelijke herkenning, tot in bijzonderheden, van vroegere triestheid.

Met dit grote verschil: ze hebben elkaar, een dagelijkse troost en opwekking, die de aanvaarding van dit leven lichter maakt, die geluk geeft, ondanks alles: - wij hebben nimmer in onze grootste overvloed zo waar gelukkig geleefd - schrijft Deken, en zelfs midden in de ellende van haar uitputtende ziekte, in haar laatste levensjaren, weet Betje nog: - men kan niet huiselijk gelukkiger zijn. - Toch wordt soms deze diepe genegenheid een bron te meer voor wederzijdse zorgen: - ik betreur meer het lot mijner braave, nevens mij van alles beroofde vriendin, dan het mijne, aldus Betje; Deken heeft minder kracht van geest, meent ze, zij lijdt des meer dan ik door het schelmstuk aan ons gepleegd. -

En Aagje, die, al mag ze dan eens klagen, op haar beurt eigen bezwaren heel flink op zij weet te zetten, is bezorgd terwille van haar vriendin: - wier natuurlijke en aangeboren vrolijkheid zo dikwijls schuilgaat achter de pikduistere wolken van allerlei rampen en verdrietelijkheden. -

aant.

Maar het is zelden, dat ze dezen somberen kant naar buiten keren. Men moet in haar brieven zoeken naar een zinnetje, dat ten volle den donkeren achtergrond van haar leven verraadt. Ze weten haar stemming op te houden niet alleen, maar er is werkelijke opgewektheid, omdat er werkelijk meeleven is met mensen en dingen om haar heen. Teleurgesteld, verdrietig zijn ze soms ook hierover, maar steeds geïnteresseerd, waarderend en begrijpend waar ze maar kunnen, met ogen, oren, geest en hart open voor al het goede, wat zelfs nu het leven nog brengt. En als, een moment, de zorgen zich te veel opdringen, dan weten ze altijd weer na een korte verzuchting zich te pantseren met de vergenoegdheid, die voor zulk een groot deel gevoel van eigenwaarde is. Ze houden er nu eenmaal niet van, ‘een lelijk bakkes te zetten, als men niet op vilten sloffen naar den hemel wandelt.’ - Onblusbaar als vroeger gloeit nog de sprank van humor: - Juffrouw Wolff kan zo hartelijk lachen, aldus de nog al pedante Ploos van Amstel, die tot den vriendenkring behoort, mijn broer Jacob lacht veel; ik lach nooit. - Dat wil zeggen, commentarieert Wolffje: Juffrouw W. is een malloot, Coo een gek, maar ik ben de wijsheid Salomons. - Dikwijls is er een tikje galgenhumor in dergelijke grapjes, maar ook in galgenhumor is de glimlach, die het leven aankan. -

Een heerlijkheid is het voor de vriendinnen, wanneer zij des zomers bij oude vrienden, als Mevrouw van Leyden, de kasteelvrouwe van Huize Warmond, of bij Van Canter te Wolvega, te gast zijn en wekenlang van het buiten zijn genieten. Een enkele keer ook zien we haar te Noordwijk, bij Ds Overdorp en zijn vrouw, de dichteres Maria Post.

Met mevrouw van Leyden was Wolffje bevriend sinds diep in haar Beemster tijd; waarschijnlijk is deze vriendschap nog ouder dan die met Van Canter. Betje zal tenminste eens lachend beweren, dat zij mevrouw's zeun nog gebakerd heeft en Mr Frederique Auguste baron van Leyden, eminent jurist en curator van de Leidse Universiteit, sinds 1795 lid van het Provisioneel Bewind van Holland en thans in 1798 lid der eerste kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, was in 1768 geboren. Het Beemster dichteresje, dan nog amper bekend, en de aristocratische vrouwe van het Huis te Warmond, moeten elkaar dus reeds sinds haar jonge jaren hebben gekend.

Met Frederik van Leyden is in Den Haag de kennismaking hernieuwd. Hij pleegt familiaar te komen aanlopen met een briefje of boodschap van zijn moeder en we ontmoeten hem met andere jonge politici weldra onder de intieme vrienden der dames. Naast Van Canter behoren mevrouw van Leyden en haar zoon tot die ‘edele vrienden’, die Wolff en Deken dadelijk na haar terugkeer financiëel hebben gesteund. Van Leyden wist als lid van het Provisioneel Bewind reeds in '95 uit

aant.

Betje's rekest, hoe slecht de oude vriendin van zijn moeder er aan toe was en zal deze zeker op de hoogte hebben gebracht. Iets meer horen we over hun gullen bijstand uit de *Herinneringen* van Maurits Cornelis van Hall. Deze beheert enkele jaren later een fondsje, door vrienden voor de schrijfsters bijeengebracht. Inzonderheid de bijdragen van zijn vriend en ambtgenoot Frederik van Leyden, aldus Van Hall, stelden hem in staat: - de beroemde vrouwen die zich in geene ruime omstandigheden bevonden, van veel dienst te zijn. - Herhaaldelijk noemt Betje mevrouw van Leyden als haar weldoenster en ze was dit waarlijk niet op een afstand en met geld alleen.

In de zomers van '99 en 1800 brengen de vriendinnen op het Huis te Warmond genotvolle weken door. - Verstant, geest en hart, schrijft Deken, 2 Augustus 1800, hebben hier niets te wenschen, ons verblijf alhier is als een leevendige waterval in de dorre zandwoestijne van het dorstig Arabië. -

Zelfs in deze ‘hooggestemde stijl’, waarover Betje haar zo in 't ootje kan nemen, voelen we de werkelijkheid van het zorgeloze leventje, waarin ze opeens, uit de bekrompen Haagse kamertjes, zijn overgeplaatst: een weelderig en kunstzinnig interieur, een mooie omgeving; dagen, zoals ze ze van vroeger kenden, vol natuurgenot en gezelligheid.

En - geen werk! - Betje ‘amuseerde zich daar te wel, om aan vertalen te kunnen denken’. Dit krijgt mejuffrouw de wed. Dóll, haar uitgeefster, te horen, als ze haar, kort na zulk een zomerbezoek, tot spoed aanmaant. De zoon van de gastvrouw, ‘de luimige’, zoals Wolffje hem betitelt, zal het zijne tot dit amusement hebben bijgedragen. Maar niet minder genot moet de prachtige verzameling schilderijen en tekeningen hebben gegeven, die het Huis herbergt; er was een unieke collectie tekeningen van Rembrendt onder, die later (1811) door Lodewijk Napoleon voor het Rijksmuseum zal worden aangekocht.

Zo krijgt het ‘zich amuseeren’ van Betje kleur, en we ontdekken iets meer dan een fraze in Deken's verzekering, dat ‘verstant, geest en hart’ hier niets te wensen hebben.

Mevrouw van Leyden houdt van deze dappere vrouwen. Elken zomer komt haar koets de vriendinnen halen, om haar de reis naar Warmond gemakkelijk te maken. Als in 1802 Betje te ziek is om van huis te gaan, komt de Warmonder gastvrouw zelf naar Den Haag, om haar zo mogelijk nog mee te nemen. Met een vriendschap, even trouw als tactvol, tracht ze in kleine en grote zorgen verlichting te brengen. Als ze omstreeks dienzelfden tijd bemerkt, hoe de oudjes gaan tobben met het huishoudelijk werk, nu Wolffje zwaar ziek is en Aagje, rheumatisch en pijnlijk, het niet meer af kan, bezorgt ze haar een huishoudster. Ze regelt het zo, dat de vriendinnen zelf het week-

aant.

loon uitbetalen, een sparen van haar trots, dat zeer op prijs wordt gesteld.

Reeds in den eersten zomer na haar terugkeer hadden Wolff en Deken, dank zij dien anderen, edelmoedigen vriend in het verre Friesland, een tocht ondernomen, die haar niet minder verkwikte dan de vacantiedagen te Warmond. De brieven van dien tijd zijn er vol van.

Sinds het ogenblik van haar terugkomst hadden zij geen groter verlangen gekend, dan Van Canter weer te zien en hem persoonlijk dank te zeggen voor alles, wat hij sinds '97 voor haar had gedaan en nog bleef doen.

Zij hadden haar bundel *Gedichten en Liedjes voor het Vaderland* reeds aan hem opgedragen en in de *Toeeigening* haar grote erkentelijkheid geuit. Maar aan een reis naar het verre Wolvega viel al even weinig te denken, als kortgeleden aan terugkeer naar het vaderland. Tot Van Canter ook deze knoop doorhakt en de vriendinnen in staat stelt om, behoorlijk van reisgeld en kleren voorzien, naar het land der Friezen te trekken. Het zal meteen een ontmoeting worden met vele Friese ‘Keezen’, haar geestverwanten en vereerders. Het wordt een triomftocht voor de schrijfsters, zij worden verwelkomd en gevierd, waar ze komen.

Diep bewogen hebben zij te Wolvega tegenover haar grijzen weldoener gestaan, Wolffje's vriend sinds meer dan dertig jaar. De gesprekken met hem, de wandelingen onder het zware geboomte van de Friese State moesten wel een hoogtepunt zijn. Hoeveel herinneringen zijn bij dit weerzien opgehaald, met hoeveel genoegen moeten Betje en haar gastheer zich hebben teruggedacht in de verre dagen van haar pennestrijd met de militante orthodoxie, waarbij zij reeds op Van Canter's steun had kunnen rekenen.

Wederzijds ook moeten ze hun ervaringen hebben uitgewisseld uit de laatste jaren, die der vriendinnen uit Frankrijk, die van haar gastheer uit de Friese revolutiedagen van '97. De dingen van den dag, in vele opzichten zorgwekkend en verwarrend, maar waarvoor ze alle drie, Deken niet het minst, zo warm lopen, moeten van alle kanten zijn bekeken.

Niet lang na haar vertrek uit Wolvega, terwijl ze nog op rondreis door Friesland zijn, wordt Van Canter door een lichte beroerte getroffen. Hij herstelt spoedig, maar is nog te zwak, om gelijk hij had gehoopt, met de vriendinnen op 22 September zijn zes en zeventigsten jaardag te vieren. Ze moeten zich tot een hartelijk verjaarsdicht en een ‘viering in den geest’ bepalen.

Vergezeld van een jongeren vriend, den schilder-krijgsman Pieter Groenia, vurig patriot en ex-balling gelijk zijzelf, keren zij in Sep-

aant.

tember naar Holland terug. De dames zijn zeer verguld met haar vlotten cavalier. Ze zullen ook heel wat interessants te horen hebben gekregen uit Groenia's Fransen tijd. Anders dan zij, had hij in de centra van Nederlandse Patriotten, Duinkerken en St. Omer, gewoond en had zich tussen zijn kunststudies door, op politiek gebied niet onbetuigd gelaten. Hij is niet zonder humor en voorziet de ereboog voor den nieuwen bisschop van St. Omer, die natuurlijk krachtens zijn afgelegden eed den nieuwen staat is toegedaan, van ‘een geestig geschilderde decoratie’. Zelfs als hij, met een aantal van zijn Friese vrienden als staatsgevangene in het voormalig Jesuïtencollege is opgesloten - na het verraad van Dumouriez waren de Nederlandse Patriotten bij het Comité du Salut Public zeer verdacht - zit hij niet bij de pakken neer. Hij vermaakt er zich mee, - gelijk Fritz Reuter eens zal doen - zijn medegevangenen op het doek te brengen. Onder hen is zijn zwager Jan Arnold, die ook tot Wolff en Deken's vrienden behoort.

Waarschijnlijk nog in Leeuwarden had Groenia de miniatuurportretten der schrijfsters geschilderd, in opdracht van Van Canter, die hiermee zowel den kunstenaar als Wolff en Deken aan zich had verplicht.

Wat al opgewekte herinneringen brengen ze mee uit Friesland: ze zijn er als schrijfsters gevierd, ze hebben er patriottisch gedweept en zijn er onthaald op al wat gulle gastvrijheid en de kookkunst van haar Friese gastvrouwen haar kon voorzetten. In al deze weken zijn geldzorgen zo ver weg geweest als in de beste jaren van overvloed in Beverwijk. Nog geheel in de stemming rijmen zij een gezelligen *Zendbrief* bij elkaar, die bij de Friese Kezen, met name bij haar vrienden te Leeuwarden, de families Gorter, Beekberg, Staal, Fink, Tjallingii, Altena, moet circuleren. Hoewel ze Van Canter gedenken, die haar in staat had gesteld, ‘als vrijheids ware Ambassadriessen, met geld in buus en rok op huut’ naar 't land der Friezen te trekken, wordt in den *Zendbrief* over het verblijf te Wolvega niet gerept; hem hebben ze wel in een ernstiger, persoonlijk schrijven voor den heerlijken zomer bedankt.

Moe, maar voldaan en opgewekt keren ze naar huis. Zelfs de ongemakken van zeeziekte en de vuile schuit vol ongedierte, waar ze ‘'t kleine vee met hoopen, als kikkers langs het bed zien loopen’ en de ratten en muizen zich in 't ruim verbroederen, kunnen haar goeden luim niet verstoren.

De vriendinnen zouden Van Canter niet terugzien. Anderhalf jaar later, 24 Maart 1800, sterft hij. Betje wijdt hem een grafdicht, waarin ze hem tekent als een man met historische en letterkundige lief-

aant.

hebberijen, die zich vooral in de geschiedenis van eigen land had verdiept. Groot talenkenner ook, behalve met de klassieke, met de Italiaanse letteren vertrouwd. Zij prijst de Friese standvastigheid, waardoor hij recht-door-zee zijn eigen weg ging, en in anderen geen dubbelhartigheid duldde. Ontroerd dankt zij tenslotte den weldoener: - Gij redde ons uit den nood, hielpt ons uit onze ellenden, toen wij geen vriend, geen helper kenden. -

Van Canter's testamentaire beschikkingen, reeds daterend van 21 Juni 1797, blijkbaar het tijdstip, waarop hij de financiële ramp, die Betje Wolff en haar vriendin had getroffen, ten volle kon overzien, zullen nog eens zijn trouwe vriendschap bevestigen en de vriendinnen in haar laatste levensjaren weer vaster grond onder de voeten geven.

aant.

Achttiende hoofdstuk
Een veelbewogen Jaar
1799

Bij haar terugkeer uit Friesland vinden de reizigsters de politieke atmosfeer in Den Haag zeer veranderd. Het pasgekozen Vertegenwoordigend Lichaam is zijn wetgevenden arbeid begonnen. Men ziet nieuwe gezichten, men voelt nieuwen ernst. De Bataafse Republiek schijnt in een rustiger en werkzamer stadium getreden.

Komend uit het opgewonden milieu van haar Leeuwarder vrienden, hebben de vriendinnen deze gematigder en vooral praktischer werkzaamheid wellicht wat onwennig aangekeken. Maar er moest veel in zijn, wat haar als eerlijke republikeinen op den duur aantrok. Van een opzijzetten van de grondwet na de nieuwe verkiezingen, waarmee men in fel-democratische kringen had geschermd, is geen sprake; een grote geruststelling, daar zij aan dit argument heel wat geloof hadden gehecht. Algauw blijkt ook dat er niet alleen werd gepraat, maar ook gewerkt. Er zijn mannen van verstand en ontwikkeling, juristen als Van Leyden en Van Hall, klassiek-gevormden als Van Royen en wat later Van der Palm, die ernst maakten met hun taak. Sommigen van dezen kenden zij reeds van vroeger, anderen zijn vrienden van vrienden, als Van Royen, die met de Huets nauw geliëerd is, en Van der Palm, de vriend van Betje's neven Kist.

Van Hall, met wien ze weldra zo bevriend raken, heeft er waarschijnlijk het meest toe bijgedragen om de dames uit de wat al te fel-revolutionnaire opwinding van den eersten tijd tot meer gematigde opvattingen te brengen.

Zij kenden hem zo ver we weten niet vóór zijn komst in Den Haag. Maar het moest wel dadelijk haar aandacht trekken, dat deze jonge jurist - hij was pas dertig jaar - reeds onmiddellijk na zijn verkiezing op den voorgrond was getreden en met grote meerderheid tot voorzitter van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam was benoemd. Nog vóór haar terugkeer had hij den staatsgreep van Juni met kracht verdedigd, niet met bombastische algemeenheden, maar in een

klaar en welsprekend betoog, waarin de ondemocratische houding van het ten val gebrachte bewind boven alle twijfel was vastgesteld.

Er zal, onder de heethoofdige vrienden van Wolff en Deken in Den Haag en in Friesland, over Van Hall niet al te gunstig zijn gesproken. Want gedurende de voorafgaande maanden was hij met de thans gevallen regering in een geruchtmakend conflict verwikkeld geweest. In hoeverre kon men thans vertrouwen stellen in zijn houding?

Niets was gemakkelijker dan bij Van Leyden, sinds jaren Van Hall's vriend en thans zijn collega in de Eerste Kamer, haar licht op te steken. Hij kon haar geruststellen, en meer dan dat. Van Hall, die hij reeds als student had gekend, had zich als vrijwilliger in '87 al een goed Patriot getoond en in de moeilijke jaren, die volgden, voet bij stuk gehouden, al was hij rustig in 't land en bij zijn rechtspraktijk gebleven.

't Is waar, hij had, weinig geneigd alle heil van de Franse ‘bevrijders’ te verwachten, in de spannende dagen van '94 wat terzijde gestaan, toen zijn revolutionnaire Amsterdamse vrienden met de Franse legers in Brabant en met Daendels een nauw contact onderhielden. Maar dat hij aan hun kant stond, bleek al uit de wijze, waarop hij enkele der ‘samenzweerders’ had doen onderduiken en veilig over de rivieren had weten te smokkelen, toen hun vrijheid gevaar liep.

Toen kort daarop de omwenteling een feit was geworden en beide vrienden zich in dienst van het land hadden gesteld, was Van Leyden ook ambtelijk met Van Hall in contact gekomen, daar deze door het Provisioneel bewind van Holland tot Procureur van Amsterdam was benoemd en ook als plaatsvervangend maire van de hoofdstad optrad.

Met smaak moet Van Leyden anecdotes over den voortvarenden Amsterdammer hebben opgehaald: Van Hall en een vriend, die, ten tijde van het kanonniersoproer in '96, zó lang de muiters van de burgerwacht met den degen in de hand blijven trotseren, tot deze gedwongen kunnen worden, de stadssleutels aan de rechtmatige overheid te overhandigen; Van Hall die, op weg naar het stadhuis, zelf een onguren kerel te lijf gaat, omdat deze zijn politieke geestdrift op een ouden Jood meent te moeten koelen, die daar als altijd met zijn kraampje bij de Nieuwe Kerk staat. Niet mals is de straf, aan den onverlaat opgelegd. Zes jaar rasphuis en een gestrenge geseling, luidde Van Hall's vonnis.

En wat zeker Betje's ogen heeft doen glinsteren en Deken goedkeurend doen knikken, was het opschrift, dat hij op de strafplaats boven den misdadiger deed aanslaan: *mishandelaar van zijn medemensch*.

Hier was dan naast de idylle van de emancipatie der Joden, gelijk zij die hadden bezongen, de bittere werkelijkheid. Maar hier was ook de man, die deze werkelijkheid aandurft en de hoge beginselen gestand

doet als rechter en als mens. Hoe warm moest haar sympathie worden voor dezen Amsterdamsen magistraat, die bij deze en andere gelegenheden geen moeite of gevaar ontzag en zich den naam ‘beschermer der Joden’ als eretitel aanrekende. Zo kon elk, die door geweld werd bedreigd, hetzij orangeïst, regent van het oude regiem of patriot, op zijn bescherming rekenen, of op rechtvaardig geding, zo hij met de machthebbende overheid in botsing kwam. Dit had, onder vele anderen, Wolffje's oude kennis en bewonderaar, Lieven van Ollefen ondervonden; hij was door Van Hall verdedigd, toen hem door andere hoge heren wegens een artikel in *De Nationale Bataafsche Courant* een proces was aangedaan.

Ook in het conflict dat tot zijn ontslag als Procureur had geleid, was Van Hall bereid geweest, alles voor zijn beginselen op het spel te zetten. Van Leyden, die den oorsprong van deze botsing had meegemaakt, was er de man naar om zijn vriend ten volle recht te doen.

De strijd kwam voort uit Van Hall's optreden tijdens de troebelen te Amsterdam in '96, toen de kanonniers en vele stadsschutters met de ultra's der politieke Clubs één lijn hadden getrokken. Den clubbisten lag het nog vers in 't geheugen, dat Van Hall toen niet, gelijk het slappe stadsbestuur, voor pressie was opzij gegaan. Door zijn toedoen waren er troepen uit Den Haag gekomen; de rust was hersteld en de belhamels ingerekend.

Enigen tijd later maakt het *Comité van Justitie*, waarvan Van Hall voorzitter is, een proces tegen één de muiters, de schutterkapitein De Wilde, aanhangig. Terwijl dit gaande is, wijzigt zich de politieke constellatie; geestverwanten der Amsterdamse clubbisten hebben in 't gewestelijk bewind de overhand gekregen en zij maken van hun machtspositie gebruik, om de rechtsvervolging tegen De Wilde te niet te doen. Van Hall weigert zich bij deze schending van de onafhankelijkheid der rechterlijke macht neer te leggen; hij dient bij de Constituerende Vergadering, op dat ogenblik het hoogste gezag in den lande, een protest in. Maar - het is na de staatsgreep van Januari '98: het protest blijft onbeantwoord en men neemt de eerste de beste gelegenheid waar, om den Procureur van Amsterdam en zijn collega's in het *Comité van Justitie* te ontslaan. (15 Maart '98).

De machthebbers van het ogenblik hadden overwonnen. Maar ze hadden de ervaring opgedaan, dat het Van Hall ernst was met de handhaving van het recht tegen elk machtsmisbruik, ook als de overheid zich daaraan schuldig maakte en, met de grote woorden democratie en vrijheid in den mond, deze beginselen in de praktijk met voeten trad. -

Door dit alles moeten de vriendinnen hebben geleerd, dat hier, ondanks oppervlakkige verschillen, een geestverwant stond, die uit

aant.

naam van het Recht, de zaak van de omwenteling met evenveel vuur voorstaat, als zij uit naam van Godsdienst en Menselijkheid.

Kwam Van Hall niet inderdaad dichter bij het ideaal van een goed patriot, zoals Wolff en Deken zich die droomden, dan de mannen, op wie zij in het begin haar vertrouwen hadden gesteld? Zonder veel drukte te maken had hij meer dan eens ‘eer en rang, goed en bloed’ op het spel gezet, als zijn plicht het eiste.

De waardering en sympathie door dit alles gewekt, groeit na hun kennismaking snel tot warme vriendschap. Want Van Hall is meer dan een knap en eerlijk jurist en een man, die durft opkomen voor zijn beginselen. Hij is een man van veelzijdige ontwikkeling en bovenal - een beminnelijk mens, wiens tact direct uit het hart komt. Als hij weldra in de kleine kamers op het Plein vriendschappelijk komt oplopen, ontdekt hij niet alleen, dat deze bejaarde dames ‘haar gezelschap dubbel waardig’ zijn. Het wordt hem duidelijk wat een harde worsteling tegen armoede, koude en ziekte er gestreden wordt door deze altijd belangstellende, intelligente vrouwen. En met dezelfde voortvarendheid en humaniteit, die hij in zijn openbaar leven toont, pakt hij de schijnbaar nietige problemen aan der vriendinnen, die voor hèm niet nietig zijn, omdat hij deze vrouwen respecteert om haar geestesgaven en misschien nog meer om de dapperheid van haar eerlijk en warm hart.

Hij sympathiseert met haar pogingen om langs officiëlen weg redres van haar inkomsten te zoeken en Gelooft met andere vrienden, Van Leyden, Van Royen, Gorter, haar zaak in het Vertegenwoordigend Lichaam voor te staan. Maar hij weet maar al te goed, dat met den berooiden staat van 's lands financiën haar kansen slecht staan en dat op andere wijze geholpen moet worden, nu, onmiddellijk.

Zo zien we hem dan weldra als beheerder van een fonds, door verschillende vrienden bijeengebracht. Dat hij, en niet de oudere en rijkere vriend Van Leyden met het beheer is belast, wijst er wel op, dat van hem het initiatief is uitgegaan. Het plan is even praktisch als kies. Hoeveel gemakkelijker is het voor Wolffje, die over de geldzaken van het huishoudentje gaat, bij hem, den beheerder van dit ‘anonieme’ geld aan te kloppen, dan rechtstreeks haar vrienden te vragen in eigen beurs te tasten. Herhaaldelijk zien we hem aldus optreden als toevlucht in den nood; wanneer Betje om geld verlegen is - wat sedert haar ‘totale ruïne’ nog al eens gebeurt -, kost het geen moeite, haar ‘wijs hoofd bij dat van haar vriend Van Hall te leggen.’ -

Met evenveel praktische aandacht weet hij dagelijkse zorgjes, als dure brief- en pakketport te verlichten en komt te midden van zijn drukke bezigheden even aan, als hij een geschikte oplossing gevonden heeft, om een pak tijdschriften, waar Betje hard naar verlangt, kosteloos uit Amsterdam naar Den Haag te krijgen.

aant.

Om al deze dingen, om zijn hele innemende persoon, wordt Van Hall de man, dien ze haar diepste vertrouwen schenkt onder de gezellige intimiteit van hun dagelijksen omgang. Hij is, die lange magere heer, die ‘ouwe Gijsbertje’ (zijzelf) en Aagje buur, die ‘kurieusde tafel’ in haar huishoudentje cadeau doet en haar dikwijls zowat uit de krant komt vertellen, maar ook de beste vriend, dien zij in alle moeilijkheden raadplegen en in wiens lief en leed zij met haar hele hart delen.

De vriendinnen voelen zich even thuis in Van Hall's familiekring, als hij in haar eenvoudige kamers. Zijn oudste zoon Floris Adriaan (de later zo bekende staatsman en minister) is Betje's ‘hartlap’. 't Is een grote ondeugd, - al platje, noemt ze hem -, maar in aanleg en weetgierigheid ver zijn leeftijd vooruit. In haar *Brief* aan het negenjarig ventje, vóór *De kleine Labrujère*, waarschuwt ze hem, toch niet rijp en groen te lezen, maar zich te houden aan wat zijn ouders en zijzelf voor hem geschikt achten. De inhoud van het aan hem opgedragen werkje is waarlijk al zwaar genoeg! Van Hall is niet weinig trots op deze dedicatie aan den kleinen Floris en merkt op, hoe goed de schrijfster zijn vlugge, wat eigengereide zoontje doorheeft.

Heel veel later memoreert Maurits Cornelis nog het gezellig huiselijk verkeer tussen zijn gezin ende ‘beroemde vrouwen’. We krijgen een glimp van Wolffje te zien in zijn salon, in druk gesprek met de jonge, geniale toneelspeelster Wattier-Ziesenis. Ze zit daar: - de kleine, geelkleurige, oude, maar levendige Betje Wolff, hare sprekende oogen verbaasd opslaand, zich op haar leuningstoel rusteloos bewegend.

Het ging met Betje's pogingen om een contract voor geregeld vertaalwerk te krijgen niet vlot. Van Cleef is onveranderlijk haar vriend, die haar ook financiëel steunt, in den loop van '99 zal Deken's *Offerande aan het Vaderland* bij hem verschijnen, enige jaren later komen twee delen van *Geschrift eener bejaarde Vrouw* bij hem uit. Maar voor het ogenblik heeft hij geen tijd of gelegenheid voor het uitgeven van vertaalde boeken, die actueel belang missen. - Betje begrijpt het en legt er zich bij neer.

Maar hoe komt ze dan aan den slag? - Ook nu vindt Van Hall de oplossing. Door zijn bemiddeling wordt de uitgeversfirma van de wed. Dóll te Amsterdam, die Wolff en Deken reeds jaren kennen, doch bij wie vroeger geen werk van haar is verschenen, bereid gevonden tot een contract. Onmiddellijk gaat Betje aan den gang: *Henry, door den schrijver van Arundel*, een Engelse roman in zes delen en twaalf boeken, wordt onder handen genomen.

Wel heel anders was dit werken op bestelling, dan het vroegere vertalen uit liefhebberij, als een werk haar had geboeid en zij, terwille van

aant.

een vriendin of vriend, er zich graag weer in verdiepte. Dikwijls is het nu jachten, vooral als haar wankele gezondheid verlet geeft.

Ze houdt vol, met taaie volharding. Half-ziek soms, gaat ze maar weer aan den slag. Begin '99 schrijft Deken: - Mijn lieve Wolffje heeft in deeze bittere koude, lange winter veel smart uitgestaan aan kramp in de borst en de maag, is nu wat beter, doch moet druk werken voor de spijze, die vergaat. -

's Zomers wordt de tredmolen van hard pennen voor schrale verdiensten wel onderbroken door enige weken buiten, maar daarna is het dubbel aanpakken, want de uitgeefster maant alweer. - Ik slagt Sancho, beweert Betje in zulk een periode, ik heb geen tijd om mijne - met permissie bij 't kostelijke eeten - mijne nagels te knippen... omdat ik, zal ik nog een duitje verdienen, moet vertaalen, dat ik kikhals. -

Wat het ergste is: de betaling gaat lang niet vlot. Maandenlang soms blijft het geld uit, terwijl de vertaalster er om zit te springen. En het manen gaat haar zo slecht af! Ze weet, dat de tijden moeilijk zijn en dat de uitgeefster zelf er niet te best voorstaat. Bovendien is ze van nature edelmoedig: - Betaal als het u conveniëert, ik zal er nooit meer over spreken en zien, dat ik het red, - luidt het, als in Juni '99 de eerste drie boeken van *Henry* gereed zijn en mej. Dóll om uitstel heeft verzocht.

Maar Betje kan deze houding van nonchalance omtrent ‘zo iets kleins als geld’ in het aangezicht van eigen armoede niet volhouden; er zijn dringende schulden. - Zal ze Van Hall voor Mej. Dóll om *f* 100.- voorschot vragen? - zo tracht ze te schikken. Maar ook dit plan loopt op niets uit. De politieke hemel is in dien nazomer van '99 zeer bewolkt en Van Hall zo door staatszorgen in beslag genomen, dat ze hem op dit ogenblik niet durft lastig vallen.

Als er dan nog twee maanden voorbijgaan, zonder dat ze een cent van haar honorarium ziet en er slechts opnieuw om uitstel wordt gevraagd, besluit ze eindelijk tot drastische maatregelen. Van harte gaat het niet. Het ‘assignatietje’ aan mej. Dóll wordt vergezeld van excuses: - Gij gelooft niet, hoeveel het iemand, die denkt zoals ik, kost, te moeten maanen. 't Is mij ook geheel vreemd. -

Twee dagen later *is* het geld er. - Vergezeld van tekeningen, die Wolffje in een P.S. ter inzage had verzocht, de originelen van bekende momenten uit *Willem Leevend*, die, voorzien van ‘aandoenlijke’ bijschriften, binnenkort in *Almanak voor Vrouwen door Vrouwen* bij de Wed. Dóll zullen verschijnen. Of dit van de uitgeefster een diplomatieke zet was of niet -, ze had het niet handiger kunnen aanleggen. Betje, wèg van de schetsjes, denkt eenvoudig niet meer aan de onaangename geldkwestie. Ze is een en al vertedering bij het zien van de vertrouwde tafrelen.

aant.

En wat een vleiend compliment houden deze in! Hier was het sprekend bewijs: de grote roman van haar en Deken lééft nog in de hoofden en harten van het publiek. Er wordt nog gedweept met ‘Wim’, gelachen met Daatje Leevend en Tante Martha en men vertedert zich nog, gelijk Wolffje-zelf, over ‘den kleinen Rijzig’ (Daatjes zoon), die in Tante Martha's pronkkamer het levenslicht zag. Het doet zo goed even in de oude sfeer van '85 te vertoeven, midden in de sleur van plichtmatig vertaalwerk en geldzorgen. -

Zo gaat het dan voort met horten en stoten tussen de edelmoedige, onpraktische Betje Wolff en haar uitgeefster, die, al of niet door eigen moeilijkheden gedwongen, probeert, hoe ver ze gaan kan. Tot, in den loop van 1800, de zaak weer spaak loopt en Van Hall, die immers indertijd alles had ‘opgeloopen en geconditioneerd’ voor zijn kleine vriendin, er werkelijk aan te pas moet komen. Tot haar voldoening is hij even verontwaardigd als zij: - Hij vloekt struiken uit den grond, wijl zij (de Wed. Dóll) mij teleursteld, - beweert ze, ik die om het lieve brood zit te vertaalen, dat ik groen en blauw word. - Als kort daarna de uitgeefster verzoeningspogingen doet, is dat wel aan een ernstige vermaning van Van Hall te danken.

In den loop van het veelbewogen jaar 1799 hadden Wolff en Deken meermalen gelegenheid, hun bijzonderen vriend ook in zijn openbaar leven te bewonderen.

Vooral tijdens de Engels-Russische invasie in Noord-Holland, ter herstel van het erfstadhoudersschap ondernomen, had Van Hall zich energiek en vastberaden getoond.

Bij de nadering van de landingsvloot had een proclamatie, door hem en Appelius opgesteld, tot krachtig verzet aangespoord. Als kort daarop (20 Aug.) de landing een feit is geworden, de gehele Bataafse vloot zich heeft overgegeven en zich met de Prinsenvlag tooit, als Den Helder is bezet, dan nog laat Van Hall zich niet uit het veld slaan. Daendels, op de Zijpe teruggetrokken, geeft hem in een persoonlijken brief den raad, de regering op verplaatsing naar Gorinchem of naar een stad in Brabant voor te bereiden. Het antwoord, in overleg met Van Royen en nog enkele vrienden door Van Hall opgesteld, luidt, dat hij er niet over denkt, een dergelijk, ‘wanhopig voorstel’ aan de regering door te geven. Hij belooft versterkingen en maant Daendels, den Vaderlandsen grond voet voor voet te verdedigen.

Zijn gezag is in dezen zomer zeer groot, ook bij zijn politieke tegenstanders. Even klinkt in een brief van Wolffje (9 Sept. '99) een echo van deze angstige dagen. Haar weigering om Van Hall met geldzaken lastig te vallen, een toespeling, dat Republikeinen als hij ‘wel wat

aant.

anders onder en boven den grond te doen hebben', bewijst van hoe nabij ze alle 'ups en downs' van het ogenblik meeleeft.

Van Hall en Van Leyden zijn dan juist terug van een inspectiereis naar het front. - De eerste brengt op 9 September, als Voorzitter van de Eerste Kamer, een rapport uit over den militairen toestand, dat vrij bemoedigend klinkt.

Maar op dienzelfden dag trekt Daendels terug op Alkmaar; den volgenden mislukt generaal Brune's aanval op de Zijpe. De erfprins, die op 7 September reeds de Engels-Nederlandse vloot had geïnspecteerd, gaat over tot organisatie van het Noorderkwartier.

Kort daarop keert de kans. Den negentienden, na een angstigen dag, omdat de eerste berichten ongunstig zijn, bereikt Van Hall in den laten avond het eerste overwinningsbericht. Onmiddellijk stelt hij zijn vrienden, Van Royen, Appelius, Van Leyden, Van Hoogstraten op de hoogte. Den volgenden morgen houdt voorzitter Mr Maurits Cornelis van Hall een gloeiende overwinningsrede, waarin hij het aandeel der Bataafse troepen, die zich inderdaad hadden onderscheiden, behoorlijk in het licht plaatst en voor de Fransen een wat koele erkentelijkheid toont.

Ondanks zijn voldoening over de overwinning had Van Hall zich niet ontveinsd, dat dit slechts een begin was. Inderdaad volgen er, voor al wat 'Bataafs' voelde, nog geduchte tegenslagen. Een ogenblik is het grootste deel van Noord-Holland in handen der tegenstanders en loopt Amsterdam gevaar.

Het uitblijven van een algemene Oranje-opstand is het enige lichtpunt. De overal verspreide proclamatie bleek te reactionnair om veel geestdrift te wekken. Een inval van een Oranjegezind legertje in het Oosten van 't land loopt op niets uit.

Dan, begin October, brengt de Engels-Russische nederlaag bij Castricum den beslissenden ommekeer. Yorke, de weinig krachtige Engelse opperbevelhebber, geeft 19 October de expeditie prijs; twee dagen later gaat de Erfprins, diep teleurgesteld, terug naar Engeland.

Wolff en Deken waren vroeg in Augustus (in verband met den dreigenden toestand?) van het Huis te Warmond naar de benauwde kamertjes op het Plein teruggekeerd en hadden met al de opwinding, haar eigen, de spannende maanden doorleefd. Niet als buitenstaanders, terend op de geruchten die van mond tot mond gaan en op het officiële nieuws, maar als ingewijden, daar zij immers onder de dramatis personae zoveel vrienden hebben en de berichten van voor- en tegenspoed op het oorlogstoneel haar uit de eerste hand bereiken. Ook de slapheid van sommigen uit de regeringskringen, die in compromis met de stadhouderlijke partij de oplossing zoeken, moeten zij hebben

aant.

vermoed. Het is niet toevallig, dat Wolffje, die in dezen tijd zo zelden meer over politiek schrijft, juist nu den nadruk legt op de goed-republikeinse overtuiging, die zij met Van Hall en zijn vrienden deelt.

Bijna niets ervan is tot ons gekomen, maar we kennen de vriendinnen genoeg om te weten, hoe intens haar gevoelens waren. Als een persoonlijke vernedering moet de overgave der vloot geweest zijn voor Betje, die haar leven lang zo trots was op Janmaat. Met angst, spanning, tenslotte met opluchting en vreugde moeten ze de krijgsverrichtingen te land hebben gevolgd en door al de wisselingen van de krijgskans heen zal haar bewondering zijn gegroeid voor de vrienden, ‘haar voortreffelijken Van Hall’ in de eerste plaats, die steeds het hoofd koel hadden gehouden en paraat waren gebleven. Wat een spannende bijzonderheden moeten zij, als eenmaal de crisis voorbij is en geheimhouding niet meer geboden, gehoord hebben van hun ervaringen: de heftige discussie met generaal Brune, waarin Van Leyden, als vlotte Franssprekер, het grootste aandeel had; de nachtelijke tocht door de Kennemer duinen; Van Hall's ontmoeting met de vrijwilligers op weg naar het front, de handdruk daarbij gewisseld met zijn knecht, dien hij onder hen vindt, den trouwen jongen, die nu tot de gesneuvelden hoort. -

Nauwelijks is het gevaar van invasie en herstel van het oude regiem geweken, of een nieuwe dreiging doemt op. Een extremistische staatsgreep, gesteund door generaal Brune, wordt in November nog op het nippertje voorkomen. Weer is er angstige spanning in den kring van Wolff en Deken's vrienden. Franse troepen, van Brune's patent voorzien, zoeken van Delft uit toegang tot Den Haag te verkrijgen; de politieke tegenstanders wachten ongeduldig hun komst af, om toe te slaan. Maar Van Hall is tijdig ingelicht en gereed tot een tegenzet, die de uitvoering van den staatsgreep belet. Wanneer dan, enkele dagen later, het slagen van den coup d'état van 18 Brumaire (9 November) .waardoor Bonaparte als Eerste Consul de macht krijgt, in Den Haag bekend wordt, is de kans voor de extremisten ook hier te lande verkeken. De Spaanse gezant, een vriend van Van Hall, brengt hem het heugelijk bericht van Bonaparte's overwinning tijdens de zitting van de Eerste Kamer. En triomfantelijk kan de voorzitter zijn tegenstanders op hun vraag naar nieuws toevoegen: - Niets nieuws, dan alleen, dat er in ons land geen omwenteling zal plaats hebben en ik niet gevangen genomen, gebannen, of uit mijn ambt ontzet zal worden. -

Er volgt een korte periode van opluchting en herleefd vertrouwen. Men ziet in Bonaparte den hersteller van orde en rust, het bolwerk tegen extremisme en chaos. Nu zal het ook weer mogelijk zijn, aan

aant.

eigen staatsgebouw te werken, zo hoopt men. Zelfs vleit men zich, dat aan het uitgeputte, zo zeer verarmde vaderland binnenkort onzijdigheid zal worden toegestaan, nog vóór de algemene vrede door Bonaparte zal zijn hersteld. - Verwachtingen, waaraan al te spoedig de bodem wordt ingeslagen.

De teruggekeerde rust verlokt ook de vriendinnen tot een uitstapje. Op uitnodiging van neef Willem Kist logeren zij in December 1799 in Amsterdam. Ze ontmoeten er vele oude vrienden. Deken hernieuwt er na lange jaren de vriendschap met De la Lande; Betje vindt er nieuw voedsel voor haar liefde voor het toneel en voelt zich weer opgenomen in de bewogen sfeer van 1772, na den brand van den Amsterdamsen Schouwburg.

Er is, bij alle armoede en ellende, waarvan de vriendinnen diep onder den indruk komen, een feestelijke stemming in de hoofdstad, nu de Engels-Russische bedreiging is geweken. Het is het jubeljaar van den nieuwen Amsterdamsen schouwburg; ondanks den gevaarlijken politieken toestand was het vijf-en-twintigjarig bestaan ervan op 17 September feestelijk herdacht met een symbolisch zangspel. De bekendste toneelspelers, waaronder de dames Wattier en De Bruin, waren daarbij opgetreden en de eveneens jubilerende orkestmeester, Bartholomeüs Ruloffs, was er in gehuldigd, als de man, die thans en bij de inwijding in 1774 een door hem zelf gecomponeerd feestspel leidde en al die jaren zijn krachten aan den Schouwburg gaf. Als Betje hem in December in den Amsterdamsen vriendenkring ontmoet, verzoekt hij haar om een gedicht voor zijn album amicorum. Ongetwijfeld had Ruloffs in de dagen, dat haar *Zedezang aan de Menschenliefde* verscheen, tot de vurige medestanders van de dichteres behoord en waren bij hun ontmoeting de oude beroeringen opgehaald. Althans zijn verzoek maakt vele herinneringen bij haar wakker. Zij leeft weer in de opwindende sfeer van haar verontwaardiging en van triomfantelijke vreugde over herbouw en inwijding, toen de oppositie, al weerden zich nog de anonieme schotschriften, geen hand had durven verroeren. Met Ruloff's feestelijk zangkoor was toen een nieuw tijdperk van bloei ingeluid. Zij biedt den musicus haar warme hulde en den vriend haar achting.

Verfrist en vol prettige herinneringen keren de vriendinnen naar Den Haag terug. En dat zij evenals vroeger de ziel waren geweest van den vriendenkring, getuigt hun gastheer, als hij aan zijn broer schrijft, in geen jaren zo hartelijk te hebben gelachen als tijdens het bezoek van de tante's.

Gezellig en vrolijk in gezelschap kon Wolffje nog zijn. Maar van den ouden werklust is weinig overgebleven.

aant.

In den tredmolen van besteld vertaalwerk, gekweld door geldzorgen, door ziekte, was zij in dit jaar in 't geheel niet meer tot eigen werk gekomen. Zelfs de persoonlijke correspondentie laat zij grotendeels aan Deken over. Haar eigen briefjes zijn kort en zakelijk, slechts bij uitzondering vindt ze tijd en lust tot een echten praatbrief; politieke uitingen in haar brieven zijn zeldzaam, en zij houdt zich geheel buiten elke openbare polemiek. Heeft ze zich, na haar bedrogen geestdrift voor de mannen van Januari, onbevoegd gevoeld? - Zeker moet ze veel van haar gemakkelijk enthousiasme hebben verloren, nu ze in den staatkundigen arbeid van haar vrienden de bijna onoverkomelijke moeilijkheden van dichterbij leert kennen. Maar hoofdzaak is wel een diepe ontmoediging. Zelfs op het terrein der geestelijke vrijheid treedt ze niet meer in het strijdperk en laat de verdediging ervan aan Deken over.

Want bij deze is het anders. Ze is teleurgesteld, verontwaardigd, maar nog vol strijdlust. Het is alsof de vriendinnen elkander's rol overnemen. Gelijk er in Deken's politieke uitingen tegenover haar vrienden iets van een nieuw gezag doorklinkt, zo is zij in haar polemische uitgave van 1799: *Offerande aan het Vaderland*, overtuigder dan ooit. Het gedicht is haar bijdrage in den strijd tegen de dreigende reactie van dit jaar. Te midden der politieke en militaire onzekerheid is ook het drijven der oude Staatskerk een accuut gevaar. Daarom wil ze nog eens het verderfelijke van de kerkelijke heerszucht in het licht stellen en daartegenover de bereidheid van de Dissenters, om tot een bevredigende oplossing te komen. De toon van het gedicht is verzoenend. Maar in het vuur van haar overtuiging schrijft ze er een meer oprechte dan voorzichtige voorrede bij, waarin ze de ‘vermeetle, liefdelooze waan der uitverkorenheid’ veroordeelt. Ze is zich niet bewust, daarmede een knuppel in het hoenderhok te hebben geworpen, totdat een ouderwets-scherpe beoordeling in de *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek*, - ouden vijand onder nieuwe vlag - haar anders leert.

Wolffje, die met haar ervaring op het stuk van den furor theologicus dit wel verwacht moet hebben, toont zich trots op de slagvaardigheid waarmee Deken haar vijanden van repliek dient in haar ‘oorlogen des Heeren’, gelijk zij het noemt. Maar ze moet wel eens heimelijk hebben geglimlacht nu ze de bezadigde vriendin, die vroeger háár snel-opvlammende verontwaardiging placht te dempen, met evenveel scherpte als gevatheid de tegenstanders te lijf ziet gaan.

aant.

Negentiende hoofdstuk
Lichtpunten op een somberen achtergrond

Terwijl in den loop van 1800 de toestand in het land politiek en maatschappelijk steeds somberder wordt, brengt dit jaar aan Wolff en Deken enige verlichting. Een gezelliger woning, minder geldgebrek, herstel van de oude vertrouwelijkheid met vrienden, die zich tot nu toe afzijdig hebben gehouden - wat is er meer nodig om gewaar te worden, dat het leven ook zijn zonnigen kan heeft?

In Februari al zijn ze vervuld van de verhuizing naar de Spuistraat, die in Mei zal plaats hebben. Tot tweemaal toe zingt Deken den lof van de nieuwe woning in bijna dezelfde woorden. Wat een oase van rust zullen de nieuwe kamers zijn, in een achterhuis, met uitzicht op den tuin en dien der buren! Ze zullen er stil en als op een hofje wonen. - En ze zullen nu eindelijk iets krijgen, wat op een eigen inboedel lijkt. Wel is waar is dat de grootste zwarigheid van het verhuisplan, want waar halen ze het nodige huisraad voor de ongemeubileerde kamers vandaan? Maar zelfs daarover maken ze zich weinig kopzorg. Immers ze zullen: - honderd gulden minder verwoonen dan hier, 't welk in weinig jaaren onze meubels vrijmaakt, schrijft Deken, ongewoon luchthartig.

Bovendien, van alle kanten komen de vrienden te hulp. Een theeservies komt van mevrouw Van Leyden, een hele bezending meubelen en huishoudgerei uit Vlissingen van het echtpaar Huet-Busken. - Wij betuigen, dat wij tot schreyens toe bewoogen waaren, schrijft Aagje, omdat wij in ieder stuk huisraad uw geheel gevoelig open hart voor ons zagen. - De namaakthee, tweemaal afgetrokken (welbekend oorlogsrecept!) smaakt, gezet in Coosje's theeketel, delicieuser en lekkerder dan de puikste Engelse, beweert ze. - De toezeggingen van alle kanten maken dat ze zich voelen als jonge lieden, die een huishouding gaan opzetten.

Een onbekende vereerster uit Rotterdam zendt, via Betje's uitgeefster, geld, dat onmiddellijk in stoelen wordt omgezet. Met de ‘kurieusde’ tafel van Van Hall is dus het ameublement compleet.

aant.

Vollenhoven, de pas weergevonden, Amsterdamse vriend, laat zich evenmin onbetuigd.

Als dan Van Canter, die in Maart 1800 overlijdt, Betje, behalve een legaat, ook zijn boekerij nalaat, begint het eenvoudige achterhuis in de Spuistraat iets van de vertrouwde gezelligheid en distinctie van vroeger te krijgen.

Al is ze nog zo ‘onlustig en pijnlijk door graveelpijnen en het pootje in mijn regtervoet’, Aagje moet den vierden Mei het heugelijk nieuws aan De la Lande melden: - Betje heeft van den ouden overleeden Heer Van Canter in Friesland zesduizend guldens geërfd. - Jammer maar, dat ze er nog niet direct profijt van zullen trekken: - de erfgenamen hebben een jaar tijd om te betalen, voegt ze er aan toe.

Maar in overleg met den erfgenaam, den heer Sickenga, wordt dit legaat omgezet in een lijfrente, door de vriendinnen gezamenlijk te genieten, tot het overlijden der langstlevende. - Niet alleen door deze regeling toont Sickenga zich een waardig opvolger van Betje's weldoener. Hoewel het contract van de jaarlijkse uitkering eerst op 21 Maart 1801 wordt getekend, wordt de eerste lijfrente à *f* 500.- reeds in Augustus 1800 uitbetaald.

Dit is inderdaad redding in den nood! Wel zullen ze het later, als Betje's ziekte haar alle geregeld werk belet en zoveel kost aan oppassing en medicijnen, soms nog moeilijk hebben. Maar welk een verschil maakt dit vaste inkomentje. Voeg daarbij dat in dit jaar, door de goede zorgen van een anderen ouden vriend, Brouërius van der Velden, eertijds notaris te Hoorn, eindelijk Betje's weduwebeurs wordt uitbetaald, mèt een ronde som, wegens het achterstallige sinds acht jaar. Bovendien blijven als vroeger, verrassingen in geld of in natura niet uit. Zo is het geen wonder, dat ze zich rijk voelen: - 't Zou jammer zijn, verzekert Betje, dat (= als) we niet geruïneerd waren. Want dan hadden wij nooit geweeten, welk een schat van deelneemende vrienden en onbekende weldoeners wij hebben. O, dit gaat alles te boven! Wij hebben thans volstrekt niet de minste zorg, ja, tusschen ons, wij hebben in onzen kring overvloed. (23 Jan. 1801). -

De kunst met gratie dankbaar te zijn, verstonden Wolff en Deken in de perfectie. Ze hebben dit nooit zo overtuigend getoond als in deze jaren. Hoe fijn haar voelhorens zijn om onwil of ongevoeligheid te bespeuren, naar den vriend die van ganser harte geeft gaat als een straling de warmte van haar dank uit en dit maakt het tot een vreugd haar genoegen te doen, in 't klein en in het groot.

Een tweede grote verheugenis in dit jaar is het hersteld contact met oude vrienden; in de eerste plaats wel met Hendrik Vollenhoven.

aant.

Argeloos bereid om na haar terugkomst de oude betrekkingen weer aan te knopen, hadden de vriendinnen tot haar diepe teleurstelling ervaren, dat niet alle vrienden tot diezelfde toenadering geneigd waren. Haar al te gerede instemming met de links-democraten had velen schichtig gemaakt. A. Loosjes Pzn., de liedjeszanger van het *Nut*, met wien ze vóór '87 in zo prettig contact hadden gestaan, houdt zich, hoewel hij in '97-'98 herhaaldelijk in Den Haag vertoeft, stijf en strak. Aagje's zacht verwijt is duidelijk genoeg, als hij tenslotte, door de trouwe Fransje Baane aangespoord, zijn houding wijzigt (najaar 1800). Ook Hendrik Vollenhoven had tot begin 1800 niets van zich laten horen. Zij missen hem wel, haar ouden kameraad uit de Beemster, Rijper en Beverwijkse jaren. Maar ze hebben tolgeld betaald en zullen den eersten stap niet doen. Ze kijken naar hem uit, als ze bij Willem Kist logeren; dàt kunnen ze eenvoudig niet laten. Maar zich blootstellen aan de kans in het huis met al zijn gezellige herinneringen ‘alleen beleefd’ ontvangen te worden, dat niet. Ze keren naar Den Haag terug, zonder den ouden vriend te hebben ontmoet.

Dan komt - blijde verrassing - opeens die lange brief, in de hand die ze nog zo goed kennen. - Ik ben knips van blijdschap, dat ik U heb weergevonden, luidt het in Betje's antwoord en al deugt ze ‘gods ter waereld niet voor huilebalg’, dit belet niet, - dat uw lieve brief de traanen langs mijn door jaaren en kommer eerwaardig - (tenminste gerimpeld) gelaat deed vloeien. -

Deken, niet minder ontroerd-blij, ziet Wolffje, die meer dan ze naar buiten toont met zwaarmoedigheid te kampen heeft, er puur van opbloeien: ze is vrolijk als in haar ‘zorgelooze en blijmoedige jeugd’. - Dadelijk dicteert ze Aagje een gezelligen ‘bakerbrief’, die de oude vertrouwelijke sfeer herstelt en - die het zoveel lichter maakt over moeilijke dingen te schrijven, Vollenhoven's hartelijk aanbod van hulp te accepteren en om ‘een biksteen bakje of een stoof of een lampje, tot een uitzetje’ te bedelen voor de verhuizing in Mei. Zo laat ze Oude Gijsbertje het woord doen, de ‘goeye sloof’, die ‘al wat dusachtig’ wordt. Het oudje is zo dankbaar, en houdt zich zo goed, schrijft ze. En Aagjebuur niet minder. Samen koken ze haar potje en leggen botje bij botje, om haar eindje te halen. Al babbelend kan ze de verzoeking niet weerstaan, diezelfde Aagjebuur wat te plagen, die er zo knap, zo heldertjes en schoontjes uitziet, dat ze vast ‘benist’ moet zijn, zo zachtmoedig, zo dik en vetjes is ze. - Ze hebben gesmuld van Vollenhoven's zachte, zoete wijn en de ‘overheerlijke sukelaad.’ -

Kort daarop (Juni 1800) wordt door een bezoek der Vollenhovens de kroon op 't werk gezet. Ook de oudste zoons zijn reeds hun opwachting komen maken. Aagje dicht na dit bezoek dusdanige vriendschapsoden op de hele familie, dat de verleiding Wolffje weer te

aant.

machtig wordt. Deken's peroratie, eindigend met de verzekering, dat ook haar vriendin: - de bestendige gevoelens van haar hart op de volgende bladzijde zal uitstorten, - klapt in elkaar, door Betje's nuchter-vormelijke zinnetje: - Dat is niet geraden. Ik zal maar eenvoudig zeggen, dat ik mij nog over uw en het bezoek van mevrouw verheug. - Ook zij complimenteert Vollenhoven over zijn zoons: - de oudste, Cornelis, is charmant, maar zijn broer 'Cootje' en uwe dienaresse praten meer dagelijksche snik snak. Als hij weer komt, heb ik hem beloofd, bollebuisjes[1] voor hem te bakken en dan zal hij met een servet en bord op schoot, bij Grootje aan de ijzeren pot zitten eten, beiden met de bril op. -

Maar ondanks dit plagerige vertoon van nuchterheid voelt zij even diep als Deken het geluk van de herleefde vriendschap: - Naarmate de dood ons onze oude vrienden ontneemt, schrijft ze hem eens, hechten wij ons te sterker aan die, die hij ons nog overlaat. Onze genegenheden groeien met de jaren en wij geven hen den geheelen schat van liefde, die wij voorheen onder allen verdeelden. - Voortaan blijven de Vollenhovens weer opgenomen in de warmte van beider genegenheid, in den ernst en den humor van haar sfeer.

Al deze goede dingen, klein en groot, in haar persoonlijk leven, konden de bezorgdheid der vriendinnen niet wegnemen voor den droevigen toestand van het land, die in steeds wijder kring moedeloosheid brengt.

Hoe snel was elke illusie vervlogen, dat Bonaparte aan de Bataafse Republiek rust en verademing zou schenken. Onverbiddellijk eist de Eerste Consul het uiterste in geld, in maritieme en militaire hulp. De schijn van onafhankelijkheid wordt voorlopig gehandhaafd, om het nog altijd neutrale Pruisen niet in 't harnas te jagen. In feite is de Bataafse Republiek nog vóór ze in den loop van 1801 door de grote mogendheden officieel wordt erkend, reeds iedere zelfstandigheid kwijt.

Als een sluipend vergif doodt dit besef van mislukking, van politieke onmacht, ieder initiatief. Meer en meer is men anti-Frans, men snakt naar vrede, naar herstel. Maar wat helpt dit, zolang elke poging om het land te dienen, tot mislukking is gedoemd?

Zo sukkelt men voort in het sombere jaar 1800, zonder uitzicht, zonder vaste lijn, te midden van steeds drukkender materiële ellende. In het eens zo welvarende land, dat de bedelarij nauwelijks kende, krioelt het van bedelaars en bedeelden; in Amsterdam is een kwart van de bevolking armlastig.

Toen Wolff en Deken in December 1799 in de hoofdstad logeerden,

1 poffertjes.

aant.

had het veranderde stadsbeeld haar zeer getroffen. Op alle grachten, straten en wegen zag men troepen bedelaars; de haar zo vertrouwde, statige schoonheid van de grachten is er door ontluisterd. De brutaliteit waarmee de voorbijgangers worden omringd en ‘bijnaar op iedere treede’ opgehouden door deze ‘morsige, haavenlooze, krijtende schooiers’ is beangstigend; de ‘loevende toon’, waarop zij om een aalmoes bidden, houdt meer dreiging dan smeking in. Al haar medelijden, haar ernstige overtuiging, dat hier ingegrepen moet worden, kan den weerzin, den afschuw bij den aanblik van deze vervuilde, verdierlijkte paupers niet terugdringen.

Het is door Deken, dat deze scherp aangezette schets van menselijke ellende te boek is gesteld. Zij deed dit op verzoek van Jacobus De la Lande, den vriend en geloofsgenoot uit haar jeugd, dien zij, tijdens haar verblijf te Amsterdam weer naderkomt. Onder den versen indruk van wat zij had gezien, moet ze met hem hebben gesproken over den jammerlijken toestand der bevolking en over de mogelijkheid, deze ellende te verlichten.

Deken's denkbeelden kwamen De la Lande belangrijk genoeg voor, om haar te vragen ze schriftelijk uit te werken voor de Amsterdamse afdeling van *Het Nut*, waarvan hij bestuurslid is. Deken voldoet aan dit verzoek, zodra ze er, na haar terugkeer in Den Haag, den tijd toe vindt en zendt de verhandeling op 29 Januari ‘volgens afspraak’ aan den weergevonden vriend. Het stuk heeft den vorm van een toespraak tot de leden der Maatschappij en moet dus bestemd zijn geweest, om door hem of een ander bestuurslid te worden voorgelezen.

Het bevat niet minder dan een plan om de werkzaamheden van *Het Nut* aan te passen bij den nood van het ogenblik. Hoewel armenzorg ook tot het ressort van *Het Nut* behoorde, volksontwikkeling had altijd als hoofddoel gegolden. Deken nu is, onder den versen indruk van de ontzettende verarming, die niet slechts Amsterdam, maar het gehele land teistert, tot de overtuiging gekomen, dat de armenzorg volstrekt voorrang moet hebben, wil men werkelijk tot ‘Heil van het Algemeen’ werkzaam zijn. Willens en wetens keert zij het belang der twee grondbeginselen, waaruit *Het Nut* werkte, om. Allereerst, moet men zijn krachten geven aan de opheffing van het volk uit zijn materiëlen nood; desnoods tegen hun zin moet men de brede scharen van bedelaars en zwervers brengen tot regelmatig werk en geregeld leven: Werkhuizen, Fabriken, zo betoogt ze, zijn de eigenlijke bekwaame, publieke schooien voor bejaarde kinderen, daar leert het gemeene, onkundige, jammerlijk verwaarloosde volk het A.B.C. der beschaafdheid en goede zeeden. - Langs dezen weg alleen kunnen ze uit hun verwildering tot burgerschap worden opgeleid, tot maatschappelijk begrip en tot het besef Nederlander te zijn, een vaderland te bezitten.

aant.

Dan eerst zal men niet meer, gelijk nu, over hun hoofden heen praten, onderwijzen en preken, dan eerst zullen ze voor geestelijke ontwikkeling vatbaar zijn. Hoe wenselijk ook de ‘verlichting en verbetering des volks’ moge zijn, waarvan men ‘thans zoveel hoort spreken’, ze heeft alle reden te vrezen, dat men deze ‘al te ontijdig en grootspreekend verhefd.’ - Deken heeft de laatste jaren de holheid van vele fraaie leuzen leren beseffen en kan ongemakkelijk nuchter uit den hoek komen.

De taak zal onmenselijk zwaar zijn en de vorderingen uiterst langzaam, ze weet het. Alleen de zuiverste mensenliefde kan hier slagen, die vreemd is aan ieder jagen naar oppervlakkig succes, die is toegerust met een eindeloos geduld, en gestaald tegen den hoon van betweters en zelfs tegen den onwil en het onbegrip van hen, die zij tracht wel te doen.

Mochten de geestelijke resultaten eerst in een volgend geslacht voelbaar worden, ook dat mag geen reden zijn tot wanhopen. Men moet doordrongen *blijven* van de noodzakelijkheid van dit werk, al is voor de thans levenden slechts het voorbereiden van den bodem weggelegd, waarop later kan worden gezaaid. -

Het is twijfelachtig of Aagje's gedurfde plan ooit op een Nutsvergadering ter sprake is gekomen. Zo het door De la Lande aan zijn medebestuursleden ter hand is gesteld zal het voor kennisgeving zijn aangenomen. De manier waarop zij de zaak wilde aanpakken, moest wel wat al te radicaal worden gevonden. Men deed, op hoe beperkte schaal ook, nuttig werk. Moest men dit opgeven om een Utopie na te jagen?

Er was inderdaad in haar betoog wel zeer weinig rekening gehouden met de onoverkomelijke praktische moeilijkheden, aan werkverruiming op zo grote schaal verbonden, nu de economische toestand van het land zo hopeloos, de vooruitzichten voor handel en nijverheid zo duister waren. Haar plan mocht van een grote visie getuigen, maar hoe was daar op het ogenblik zelfs maar een begin van uitvoering aan te geven? Zo bleef dan alles bij het oude.

Deken informeert in Maart eens, wat er van haar verhandeling is geworden. We weten niet, wat zij ten antwoord kreeg. In ieder geval heeft ze begrepen, er niet meer op terug te moeten komen. Voortaan gaat haar briefwisseling met De la Lande over de pas door *Het Nut* opgerichte meisjesschool.

Niettemin blijft deze verhandeling een merkwaardige getuigenis van Deken's diepgeworteld maatschappelijk medegevoel en klaar inzicht in de gevolgen van de groeiende ellende voor het volk. Met de overtuiging, dat hier alles op alles moet worden gezet, verdedigt ze háár opvatting van ‘het nut van het algemeen’, al gaat die dwars tegen de

aant.

traditie in. Het was de pleitbezorgster voor de *Economische Tak* en de *Hoornsche Maatschappij*, die haar stem opnieuw, maar nu nog dringender dan te voren, verheft. Maar vooral, hier strijdt nog eens de doopsgezinde, de Collegiante met volle kracht voor de noodzakelijkheid van algemene, praktische naastenliefde, van werkdadig Christendom, zoals dat van jongs-af in haar was gekweekt.

Op geen ander ogenblik van haar schrijfsterloopbaan heeft Deken zich zo ruim van inzicht getoond in de maatschappelijke noden van haar volk. Zo ooit haar geest het epitheton ‘groots’ heeft verdiend, dat Wolffje's bewondering eraan toekende, dan is het wel in dit, met alle wijdlopigheid, stoer en kerngezond betoog.

Tegelijk met de materiële ellende, groeide de politieke onmacht. Hoe kon het anders, of ook het vertrouwen in de politieke idealen, in de mogelijkheid van opbouw van een nieuwen staat, moest plaats maken voor onverschilligheid en lauwheid? Hoogstens ziet men nog het materiële voordeel, dat een staatsambt kan brengen; de verarming in alle lagen van de maatschappij werkt de baatzucht, debaantjesjagerij in de hand. Deken spaart haar spot niet over die ambtenaren die: - uit louter patriotismus een inkomen van vier-à-vijfhonderd gulden, teegen een ambtje van tweeduizend verwisseld hebben. - Anders dan bij Wolffje, die zwijgt, uit zich bij Deken de politieke teleurstelling in een mengeling van geringschatting en verbittering. Bovenal hindert haar de kleinheid van het politieke geharrewar. Ze is gelukkig als ze door een brief van de Huets, die ‘eens niet vervuld is met de rampspoedige geschillen’, de gehele politiek een ogenblik vergeten kan. Ze heeft zo hartgrondig genoeg: - van zoveel zuure gezichten, zoveel knorrige humeuren, zoveel misnoegden, zoveel domme bedillers, die de zaak geen stap verder brengen. -

Zelfs de tijdgeest in het algemeen moet het ontgelden: - de *verlichte eeuw*, die den dieper denkenden mens al zoveel jaren vermoeid heeft met dat eeuwige politieke gebabbel en die ons, vrees ik, geen aas vrijer, beter of gelukkiger gemaakt heeft. - Wat een verademing, dit alles opzij te zetten: den Brit en den Fransman, Pitt en Bonaparte, Willem den Vijfden en Pieter Paulus te laten voor wat ze zijn, om te genieten van de vriendschap der Vollenhovens, op te gaan in die verbondenheid van jaren her: - 't Was mooglijk de eerste maal in ons leeven, dat ons hart eenig denkbeeld, eenig aangevoel bekwam van de schoone woorden Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap. - Wat is de politieke wereld anders dan een zothuis: - daar men van vreede spreekend met de oorlog bedreigd wordt, het gezond verstand niet eens de nieuwsgierigheid opwekt en men om geduld te worden, de verachtelijke rol van nar moet spelen. -

aant.

Sarcastisch spreekt ze van onze vrije, gelukkige, vergenoegde Republiek; - raker dan door haar dagtekening onder een brief van dezen tijd: het zesde jaar van onze gelukkige *afhankelijkheid* van Engeland, Pruisen en Frankrijk - kon men niet uitdrukken, hoezeer ons land de speelbal der grote mogendheden was geworden. -

Dit is geen désillusie meer over verheven, wat vage politieke ideeën; het is de echo van die bittere ontgoocheling, die op het toneel van de actieve politiek zovelen der krachtigsten onder de Nederlandse staatslieden neerdrukte, die een Daendels weldra doet terugtreden, een Schimmelpenninck zo diep ontmoedigt bij zijn machteloze pogingen, iets in het belang van het land te doen.

Ook bij Van Hall was in den loop van 1800 de animo, om zijn krachten aan 's lands dienst te geven, getaand. In den zomer reeds is zijn actieve politieke rol uitgespeeld. Thans lid van de veel minder belangrijke Tweede Kamer, is het hem niet onwelkom meer tijd te hebben voor zijn letterkundige liefhebberijen en voor zijn vrienden. Maar achter deze bereidheid om het leven wat kalmer op te nemen, verbergt zich zijn ontgoocheling. Als, het jaar daarop, ook zijn procureurschap te Amsterdam eindigt, weigert hij een herbenoeming, besloten zich aan alle openbare ambten te onttrekken. Het baat niet, al wordt deze weigering gestraft met zijn uitsluiting van het stemrecht. Hoe zou hij daaraan, gezien den teleurstellenden gang van zaken, de feitelijke politieke onmacht van het land, nog veel gewicht hechten? - Korten tijd zal hij in het najaar van 1801 nog in Den Haag zijn, als medewerker aan het ontwerp van een nieuw departementaal bestuur voor Holland. Daarna trekt hij zich voor goed uit het openbare leven terug.

Wat niet zal beletten, dat zijn stem nog gewicht in de schaal legt, wanneer in 1813 het ogenblik nadert, dat de Oranjes in een nieuwe verhouding tot het Nederlandse volk in het vaderland zullen terugkeren.

Zo overheerst in het jaar 1800 op maatschappelijk en politiek gebied een steeds somberder toon bij hen, die zich aan 's lands zaken gelegen laten liggen, hetzij als praktisch staatsman, hetzij als burger of burgeres die de toestand van land en volk al meer gaat beklemmen.

Twintigste hoofdstuk
Het vredesjaar
1801

Dit jaar zou eindelijk vrede brengen, na zeven jaar van bijna voortdurenden oorlog. In de eerste maanden reeds loopt de strijd op het vasteland van Europa ten einde (de vrede van Luneville, Februari 1801); dan worden ook tussen de twee aartsvijanden, Engeland en Frankrijk, de vijandelijkheden gestaakt, al wordt eerst in het begin van het volgend jaar de vrede te Amiens bevestigd.

De erkenning van de Bataafse Republiek is een feit geworden; zelfs de Stadhouderlijke familie laat alle officiële aanspraken varen. Willem V weigert compensatie in land, maar zal een Engels jaargeld aanvaarden. De Erfprins laat zich door Bonaparte met Duits gebied schadeloos stellen en noemt zich: vorst van Nassau-Fulda. In den loop van het jaar zal Willem V zijn aanhangers toestaan hier te lande weer staatsambten te bekleden.

De Bataafse Republiek wordt bij de vredesonderhandelingen eenvoudig als ‘pays vaincu et conquis’ beschouwd; ook de bescheidenste aanspraken worden als ‘frivoles prétentions’ van de hand gewezen, tenzij ze in Bonaparte's kraam te pas komen.

Maar ondanks deze diepe vernedering, ondanks den nog steeds wanhopigen binnenlandsen toestand, is er een overweldigend gevoel van opluchting; er is vrede, de handel is vrij, de koloniën, op Ceylon na, worden teruggegeven. Dit alles betekent herademing, kans op herstel.

Inderdaad openbaart zich een snelle materiële opbloei. Zo de rust aanhoudt, kan dit voor het land de gelukkigste gevolgen hebben.

Reeds in de eerste maanden van het jaar is de sfeer in Den Haag veranderd. Er wordt dubbel van comedies en concerten genoten, van liefhebberij-toneel en gezellige maaltijden. De gedachten richten zich op lichter dingen dan de politieke zorgen, die nog kort geleden allen hadden neergedrukt.

Betje Wolff had in de laatste maanden van 1800 een zwaren aanval van haar kwaal doorworsteld. Het was een tijd geweest van gruwelijke

aant.

kwelling, lichamelijk en geestelijk. Drie maanden had, bijna zonder tussenpozen, de marteling geduurd; 8 Januari nog schrijft Deken: - mijn dierbare vriendin blijft nog even elendig. - Woedende kramppijnen en benauwdheden, een afmattende hoest hebben de zieke in een ‘zwarte melancolie’ gestort. Zo vreselijk is het deze kwelling mee aan te zien, dat Deken dikwijls gebeden heeft dat de dood haar vriendin verlossing mocht brengen, hoe ze ook terugsiddert voor de eenzaamheid van het achterblijven.

Maar nu is het leed weer geleden. Een langer respijt treedt in. Eind Januari is de toon der brieven opgewekt, en van ganser harte, zij het met iets van die koortsachtige haast om het leven te genieten, die ze meer na een periode van ziekte toont, verklaart Betje zich ‘zo gezond als een vis’ en laat zich meevoeren op de feeststemming, die heel Den Haag en haar vriendenkring in 't bijzonder heeft aangegrepen: - Ons leven is hier zo prettig en als een gedurige maaltijd, in ons geheele leven zagen wij zoveel menschen niet, die ons als in arrest nemen - naar concerten, liefhebberij-comediën, (waarvan onze vriendin, mevrouw Veerman, de Wattier is) medesjouwen. 't Is goed, dat wij niet meer wat deegs werken (het vertalen was door haar verbeterden financiëlen toestand, niet meer zo nodig), want wij hebben er geen tijd toe. Nooit zijn wij thuis zijnde, des avonds alleen; en vreugde geen gebrek, want wij zien niet dan menschen daar wat aan is. -

Wat is er, nu de gedachten niet langer topzwaar worden gemaakt door politieke zorgen en ergernissen, al te genieten, te praten, te discussiëren! Soms is het een avond, waarop Van Hall eigen werk of vertaling in versmaat voordraagt, of zijn vriendinnen tracht te overtuigen van de verdiensten van den jongen, wijsgerigen dichter, Kinker. Wolffje wil er niet aan; eens, jaren geleden, heeft ze de philosophie-in-versmaat afgezworen en ook deze nieuwe vorm ervan smaakt haar niet: poëzie moet schilderen, beelden, betoogt ze. - Er ontspint zich een gesprek over Kant, die door de jongeren in 't gezelschap, Van Hall voorop, geestdriftig wordt vereerd. De vriendinnen - ze willen immers op de hoogte blijven - hebben zich eens veertien dagen met de Kantiaanse wijsbegeerte het ‘arme oude hoofd’ gebroken. Maar zijn deugdtheorie, zijn categorische imperatief ligt haar niet. In een geanimeerde discussie verdedigen zij de haar vertrouwde geluksleer, die, samengeweven met haar blijmoedig Godsvertrouwen en wilskrachtige moraal, haar zoveel jaren heeft geschraagd. Deken weet zo goed haar woord te doen als haar levendige vriendin. Haar snedige opmerking, dat zucht naar geluk niet minder een praktisch beginsel bij haar is, dan gevoel van plicht, wekt hevig protest: - Gij verstaat Kant niet -, schreeuwt haar een modern wijsgeer toe. - Ik geloof, dat gij gelijk hebt, zeer respectabele philosoof; maar ik getroost mij, dat ik

aant.

deugdzaam en gelukkig zijn kan, zonder een diep inzien in deze nieuwmodische philosofie. - Betje legt er zich al even gemakkelijk bij neer, dat zij: - te oud is om hem wel te verstaan; en daar ik hem vat doet hij bij mij onder voor de lessen van onzen Godlijken Meester. - Dit raakt wel de kern der zaak: Wat zouden ze in deze wijsbegeerte zoeken, daar zij immers de oplossing van haar levensvragen hebben gevonden in een geloof, dat haar diepste zielsbehoeften voldoet?

Een ander maal blijft men in luchtiger sfeer. Ze ontmoeten bij denzelfden vriend de zo beroemde Wattier-Ziesenis en haar zwager Bingley, bij wier optreden in Den Haag zij nooit ontbreken. Op vrijkaartjes kunnen ze rekenen en de koets van Van Hall staat steeds ter beschikking. Betje is even verbaasd als verrukt over het natuurtalent van de grote tragédienne: - Kent deze werkelijk geen enkel van de grote werken over toneelkunst? Hoe is het mogelijk! - Zij zal de *Gedenkschriften* van Clairon voor haar vertalen; wil Wattier dan de opdracht daarvan aanvaarden? Deze laat het zich welgevallen, maar Van Hall merkt ondeugend op: - Dit was het eerste werk, dat Wattier over haar kunst las, of tenminste lezen kòn. - Of Betje haar daarover bij latere ontmoetingen wel eens aan den tand heeft gevoeld? In ieder geval, ze blijft een vurig vereerster van de jonge kunstenares, wijdt haar een gedicht toe en smeekt om haar profiel. Ook met Bingley is ze in correspondentie en ze zendt hem een exemplaar van Clairon.

Gesprekken met Van Royen en Van der Palm moesten zich dikwijls naar Zeeland keren. Van der Palm was, sedert hij in '87 daarheen de wijk nam, ingeburgerd in Middelburg; Willem Kist en hij hadden daar als Patriotten een belangrijken rol gespeeld, eer zij, - Kist in '97, Van der Palm twee jaar later, - in dienst der Bataafse Republiek naar Holland werden geroepen. Van Royen, vertrouwd vriend van de Huets, deelt veel van Betje's anti- en sympathieën in haar geboortestad, die haar ondanks alles altijd trekt om de kinderherinneringen, waarin ze zich nog kortgeleden in haar gedicht *Aan Vlissingen* had weggedroomd.

Bovendien: met beide vrienden kunnen ze over Bellamy spreken.

Als rector te Vlissingen had Van Royen aan Zelandus zijn begaafden leerling Anthony van der Woordt te danken gehad; de vriendinnen zullen geboeid hebben toegeluisterd, als hij sprak over dien fijngevoeligen jongen dichter, zo misplaatst op het kantoor van zijn vader, waar met den slavenhandel grof geld wordt verdiend, en vertelde met hoeveel vuur Bellamy had gepleit, om den jongeren vriend van den gehaten kantoorkruk te verlossen.

Ook Van der Palm was een vertrouwd vriend van Bellamy geweest. Dikwijls was deze in zijn laatste Utrechtse jaren komen binnenvallen in de pastorie te Maartensdijk, bij den jongen predikant, even vurig

aant.

patriot als hij, en hadden ze gesproken over eigen moeilijkheden en die van het vaderland.

Sedertdien was bij Van der Palm het patriottische vuur wel wat geblust, evenals bij de vriendinnen. Zoals Willem Kist, die hen met elkaar in aanraking had gebracht wist, waren ‘de tantes’ en de Agent van Nationale Opvoeding het in het politieke nu vrijwel eens. Maar de politiek legde per slot weinig gewicht in de schaal, bij zoveel andere punten van aanraking.

In hun loftuitingen op den ‘waardigen, edelen Van der Palm’ (Aagje), die ‘al na komt aan het ideaal der menschelijke volkomenheid’ (Betje), klinkt weer de toon der oude vriendschapsverrukkingen.

Ze zien elkaar veel en bij de levendige gesprekken wordt de tijd vergeten. Onlangs was het half twee in den morgen, toen ze van een bezoek bij de Van der Palms naar huis keerden.

Kort na zijn benoeming tot Agent voor Nationale Opvoeding (April '99) had Betje eens een vergelijking gemaakt tussen haar en Deken's nationale verdiensten als opvoedsters en dit toen geheel nieuwe, officiële ambt. Inderdaad moet Van der Palm op dit terrein graag van gedachten hebben gewisseld met deze vrouwen, op haar wijze even deskundig als hij. Betje's intuïtieve mensen- en kinderkennis moest hem boeien, evenzeer als Deken's gedegen inzicht, dat zij nog onlangs door haar betrekkingen met De la Lande aan de praktijk had getoetst. Ze was immers geheel ingewijd in de plannen voor de nieuwe Nutsmeisjesschool te Amsterdam, waarvan De la Lande de ziel was. Hierin werden reeds nieuwe denkbeelden over onderwijs verwezenlijkt, zoals ze ook Van der Palm voor ogen stonden.

Bij al deze jongere vrienden lijkt de oude heer Lublink de Jonge, behorend tot den deftig-dichterlijken koopmanskring der Van Winters - Van Merken en Lucas Pater, een wat vreemde eend in de bijt. Het typeert de verhouding, dat hij, hoewel slechts enkele jaren ouder dan Betje, door Deken wordt betiteld als ‘een lief bejaard man’. Afgaande op Ploos van Amstel, die de gewichtigheid van zijn stadsgenoot zo goed kan nabootsen - hij had, zelf pedant, hierin ‘de natuur te baat’ zegt Aagje - hadden zij de kennismaking met gemengde gevoelens tegemoet gezien. Het valt betrekkelijk mee. Deken vindt hem vrolijk en hartelijk en lang niet zo pedant als ze gevreesd had. Wolffje is minder zachtzinnig. Ze krijgt het te kwaad bij zijn voordracht, waarin het dichtgenootschappelijk pathos naklinkt: - Ik knijp mij zelf bont en blaauw, om hem niet in zijn bakkes uit te lachen. - Onuitstaanbaar pedant, luidt haar vonnis. - Maar dat daargelaten: - een best man, die ons veel plezier doet. - Zeker moeten ze het gewaardeerd hebben, dat deze Amsterdammer van een ouder geslacht zich oprecht vooruitstrevend toonde. In de vroege dagen van de omwenteling was op zijn

aant.

en Ploos van Amstel's voorstel aan de staatkundige bevoorrechting der Hervormde Kerk een eind gemaakt; op dit ogenblik werkt hij naast Van der Palm aan den opbouw van het nationaal onderwijs.

In de opgewekte stemming van begin 1801 komt bij Wolff en Deken het plan op hun vrienden in Den Haag, bij wie ze zoveel gastvrijheid genieten, op haar beurt wat aan te doen. Ze zullen - op een kalfskop tracteren. Wist misschien Betje, die zo graag kookte en braadde, een extra lekker recept?

Maar hoe ze ook zoeken, Den Haag levert niet die ‘knaap’ van een kalfskop op, die voor zoveel gasten nodig is. Wel zouden ze, voor dezen keer: - onze hand over ons hart strijken, maar er is niets dat presentabel is. -

Dus komen ze op den inval, Vollenhoven, die haar toch onlangs nog een kalfsribbetje had gepresenteerd, in de arm te nemen.

't Is Deken, die de stoute schoenen aantrekt. Om den vriend niet al te rauw op het lijf te vallen, rijmt ze op Catsiaansen trant een ‘testament’ bij elkaar, waarin het slachtoffer in spe zijn kop aan de vriendinnen vermaakt en Vollenhoven als executeur van dit ‘legaat’ aanstelt. Aan 't slot ontwapent ze hem met de gulle bekentenis, dat dit nu háár manier is om ‘met waerdigheid’ om een kalfskop te bedelen. Wolffje, hoewel ze beweert, niets van het gedicht af te weten, voegt er toch een naderen uitleg bij.

Natuurlijk komt het gevraagde, en 't is een kanjer! Betje verzucht jolig: - Wel Hein, wat word ik klein onder die kalfskop -; Deken, in een wat ingewikkelde mengeling van boert en ernst, vloeit over van dankbaarheid en triomf over het succes van haar ‘assurante’ bedelpartij, die zo ‘honnorabel en proffitabel’ geweest is. Misbruik zal ze van Vollenhoven's gulheid niet maken; zegt het spreekwoord niet: - Is uw vriend van suiker, eet hem niet op? -

Haar eigen kamers zijn te klein voor dit feest, maar daarvoor is de oplossing al gevonden. De Arnolds hebben hun huis aangeboden. Jan Arnold is secretaris van Den Haag en thans ‘een bedaard patriot’. Maar nog niet zo heel lang geleden behoorde hij tot de democraten van de rumoerigste soort. Door sommigen uit den kring wordt hij daar nog wel op aangekeken; de dames echter zijn vast besloten, voor dezen vriend en zijn vrouw, die haar ‘duizende beleefdheden doen’, op de bres te staan. Waarschijnlijk kenden ze hem - den zwager van Peter Groenia - nog uit haar eigen vurigen tijd. Tegen Vollenhoven, die zich bij het zenden van den kalfskop een aanmerking had veroorloofd - waarom nu juist dien ‘ultra’ als gastheer? - komt Deken dadelijk in 't geweer: ultra-revolutionnair is hij geweest, maar: - 's mans verstand en hart maaken hem volstrekt onbekwaam het te blijven.-

aant.

Hij lacht nu zelf, verzekert ze, om den onberedeneerden ijver, waartoe de gisting der tijden en zijn ware Vaderlandse ijver hem hadden opgewonden. - De bewijzen van zijn tegenwoordige voortreffelijkheid rollen haar zo vlot uit de pen, dat zij ze bepaald al eerder moet hebben gehanteerd. Betje voegt er, zo langs haar neus weg, een krabbeltje bij, om te tonen, dat dien 'doorbesten vriend' Van Royen het met haar eens is en zonder morren het gastheerschap aan de Arnolds heeft afgestaan: - Eergister avond zei Aagt tegen Van Royen, aan tafel zittende naast hem: - Jongen, we krijgen een kalfskop van V. - - 'Breng hem bij ons, dan eet en wij die zamen.' - Wij gaan die bij Arnolds eeten - 'Best! dit verdient A.; hij is een weergaase knappe kaerel en een groot vriend van jelui.' - Vermoedelijk waren er tussen het voorlaatste zinnetje en Van Royen's toegeven nog wel enige bedenkingen geopperd, die diplomatiek worden weggelaten.

De vriendinnen zijn nu eenmaal niet exclusief. Ze mogen bij gelegenheid nog zo sputteren tegen extremisten enerzijds, federalisten, aristocraten en wat dies meer zij aan den anderen kant, Luzac, De la Lande, Siderius, allen overtuigde federalisten, behoren zo goed tot haar vrienden, als Gorter, de Friese democraat. Zo in haar ogen *de mens* oneindig boven den geleerde verheven is, dan is dit zeker ook waar voor den politicus, die eerlijk en sympathiek is. -

Zo scharen zich dan in de laatste dagen van Januari 1801, in de ruime woning der Arnolds op het Westeinde, de vrienden om den feestdis, waarvan de kalfskop de pièce de résistance is. Betje had ze voor Vollenhoven de revue laten passeren: - Vader Lublink en zijn allerbeminnelijkste vrouw, Cool met zijn ribbetje (hij is de zoon van hun ouden vriend Agge Roskam Cool); Siderius met de hulpe, die tegenover hem is; Van Royen met zijn rijk wijfje; mijnheer Veerman met zijn Engel, de door Betje zo bewonderde toneel-dilettante; Van Leyden, de luimige, en onze uitverkoorne onder de uitverkoornen Van Hall. - Van Cleef, 'de intime van 24 Jaar' en last not least Van der Palm en zijn vrouw zijn mede van de partij. Als ontvangend viertal wachten hen de vriendinnen en Arnold met zijn echtgenote, die in 't geheel niet de stijfdeftige dame is, die Busken Huet van haar maken zal, maar een goedlachse moeke van vele kinderen.

Het was zeker geen politieke feestviering. Maar even zeker moet de stemming verluchtigd zijn door de algemene verwachting van spoedige vrede.

Als de vlotte schrijver van *Daags na het Feest* dit had bedacht, zou het dan nodig zijn geweest, de feiten uit hun verband te rukken en dit feestmaal terug te schuiven tot 20 December 1799, na de overwinning bij Castricum?

In dienzelfden Januarimaand wordt reeds een plan beraamd voor een

aant.

zomerreis naar Zeeland. Een hele onderneming voor de oude dames, die tot nu toe door de vrees voor zeeziekte op de verraderlijke Zeeuwse wateren en de ongemakken van een weinig comfortabele schuit ervan waren teruggehouden. Maar ook nog door iets anders. Haar hart trekt naar Coosje met haar jong gezin, en naar Fransje Baane. Maar onder Betje's familieleden zijn nog steeds elementen, die haar weinig aanlokken; ze voorziet gespannenheid, botsingen, politiek en godsdienstig, gepikeerdheid ook, als ze - wat ze vast van plan is - haar bezoeken meer naar den graad van vriendschap dan van verwantschap regelt.

Kort na haar terugkeer uit Frankrijk waren ze door de weduwe van Laurens en door neef en nicht Udemans reeds uitgenodigd. Ze had het toen om al die redenen beslist afgeslagen.

Maar op politiek terrein is ze sindsdien heel wat minder kittelorig geworden en het verlangen naar de Huets gaat het winnen van de bezwaren.

Sinds Ds Huet haar in den zomer van '99 bezocht zijn ze ook met hem de beste vrienden. Behalve als Coosje's man, leek hij door zijn moeder, mejuffrouw Joly, voor Wolffje al dadelijk een oude kennis. Alle mogelijke Bekkers, waaronder zijzelf, waren bij Huet's grootouders, meester Joly en zijn vrouw, op de Franse school geweest, en, schrijft ze aan Coosje: - mij dunkt, ik zie nog dat uws mans grootmoeder mij op schoot neemt en zegt: Kleintje, wanneer komt gij met uw zusje ook bij mij (op de naai- en breischool)? en dat ik wees, als ik zo groot ben als Mlle Joly. -

Beide vriendinnen wisselen vertrouwelijke en ernstige brieven met hem, gelijk met zijn jonge vrouw. Ze plegen daarbij proza-lofzangen te dichten op Coosje's huwelijksgeluk, innig blij als ze zijn, haar, na de verwikkelingen van tien jaar geleden, als bloeiende vrouw en moeder te hebben teruggevonden. Ze leven mee ook in alle verdriet van het gezin, ziekte en dood van een zwak kindje, een ernstige ziekte van Huet. -

Kon Coosje er maar eens uitbreken, zoals Fransje Baane, die op haar ‘rondreis door de Republeik’, in den zomer van 1800 haar oude vriendinnen heeft opgezocht. - Maar ze weten wel, dat daar geen kijk op is.

Dan doet zich een unieke gelegenheid voor, om in den aanstaanden zomer zelf de tocht te wagen op het jacht van den heer Louïssen, den schatrijken schoonvader van Van Royen.

Begin Juli vertrekken ze. Behalve Vlissingen staat ook Sas van Gent op het program, waar Betje's neef van moeder's kant, Hendrik Ribbers woont, en Ossendrecht, waar ze zullen logeren bij Ds van Crimpen en

aant.

zijn vrouw Jansje Teerlink, haar pleegkind uit de Beverwijkse jaren. -

In den dankbrief aan Coosje van Deken's hand, klinkt naast veel dankbaarheid toch een lichte teleurstelling. Het is meestal zo roezig geweest, ze zijn te veel in beslag genomen door bezoek, door uitnodigingen links en rechts, om tijd te vinden voor vertrouwelijke gesprekken. Deken althans heeft wel eens terugverlangd naar het rustige contact per brief, waarbij men veel inniger met elkaar verkeert: - Men heeft maar te weinig voor het verstand en het hart, in zulke gemengde gezelschappen, meent ze. - Men legd Maaltijden aan om te lagchen, maar schrijft Brieven om te genieten, - is haar besluit.

Betje, die den brief medeondertekent, geeft er geen commentaar op. Heeft ook zij dit gemis gevoeld, of heeft die spontane vertrouwelijkheid, die haar aan de jonge mevrouw Busken verbindt, alles goed gemaakt? Zeker heeft ze genoten, louter van het bijzijn van Coosje, van het leven in dit jonge gezin, van de kinderdrukte, waarvan ze nog altijd zo houdt.

Het was een prachtige zomer in dit vredesjaar. De oogsten in Zeeland en Brabant zijn overvloedig; de boeren herinneren zich niet, ze ooit zo te hebben gezien, vertelt Aagje; als ze op haar terugreis in de vroege herfst door het Overmaasse komen zijn de boomgaarden: - zo ruim vervuld met appelen, dat aan de weg hangende takken moesten ondersteund worden. - Haar halfpompeuze, half-nuchtere schildering, waarin de aardappelvelden zo min vergeten zijn als het ‘het goudgeel koorn en het oogverblindende der sneeuwwitte boekweitlanden’, brengt toch iets tot ons van wat de vriendinnen overstelpt heeft, nu ze voor het eerst na jaren weer een gehelen zomer leefden te midden van den rijkdom van een vruchtbare streek. Te Sas van Gent ontvangt haar ‘kostelijke cousin’ Ribbers de dames ouderwets hartelijk en draagt haar op een geheel exemplaar van haar werken (ook die van mij, zegt Deken) te bestellen; - welkome en kiese financiële steun. Ze maken van daaruit een uitstapje naar Antwerpen.

In Ossendrecht gelogeerd, gaan ze Breda bezichtigen en tussen dat alles door, maken ze menige rijtour door het mooie Brabantse land.

Na de vrolijke drukte bij de Huets stemt de stilte in de pastorie te Ossendrecht even weemoedig. De twee kinderen Van Crimpen, een meisje en een jongen, zijn jong gestorven, de gezondheidstoestand van Jansje's man baart veel zorg. Hij lijdt aan martelende hoofdpijnen, die hem met steeds kortere tussenpozen kwellen.

Maar er is zulk een grote liefde tussen hen en zoveel hartelijkheid voor de tantes. Als een zoon had Van Crimpen sedert haar berooiden terugkeer voor de pleegmoeders van zijn vrouw gezorgd. - Hij is doch de enige van Betje's famielje, vertelt Aagje, die in ons lot meer

aant.

dan immer van eigen Bloedverwanten verwacht kan worden, gedaan heeft. - In elk buitenkansje, elke extra-verdienste heeft hij haar laten delen: - Als het bij hem regent, druppelt het altoos bij ons, schrijft Wolffje aan Vollenhoven, die den predikant enige malen aan een opdracht had kunnen helpen. -

Tijdens dit bezoek te Ossendrecht werd misschien al gesproken over de mogelijkheid van vervroegd emeritaat, om dan in Den Haag met de tantes te gaan samenwonen.

In December is Van Crimpen's toestand zo ernstig, dat de vriendinnen vrezen, elk ogenblik bericht van zijn overlijden te ontvangen. Hij betert weer wat, maar om dien tijd moet het besluit, zijn bediening neer te leggen, gevallen zijn. Want in Januari wordt in Den Haag een huis voor het echtpaar gehuurd, het zal tegen 1 Mei ter beschikking zijn. Als Van Crimpen in April zijn emeritaat krijgt, is hij te ziek om van zijn gemeente afscheid te nemen. Kort na zijn aankomst in Den Haag, op het adres, waar hij en zijn vrouw voorlopig onderdak hebben gevonden, sterft hij (19 April), vijf-en-veertig jaar oud.

Zo zal Jansje van Crimpen-Teerlink als weduwe het gezellige huis met den mooien tuin in de Herderinnestraat betrekken, dat voor hen beiden bestemd was en ze zal de tantes bij zich nemen.

Negen weken waren de vriendinnen op den tril geweest; het leven had in dien heerlijken zomer iets van de onbezorgdheid uit vroeger jaren herkregen. Eind Augustus keren ze, in zware en aanhoudende plasregens, na veertien uren op één dag te hebben doorgereden, in haar ‘klein, vreedzaam woningkie’ terug, zeer afgemat, maar vol van het genotene. Aagje maakt weldra plannen voor een nieuwen dichtbundel, Betje is vol ongeduld om zich in *Wilhelm Meister's Lehrjahre* te verdiepen, misschien met het doel, dit werk te vertalen. Een ziekte omstreeks half September is gelukkig van korten duur. Ze zijn vol goeden moed om na de verfrissende reis het oude, nijvere leven weer op te vatten.

aant.

Een-en-twintigste hoofdstuk
Het Politieke Failliet
Laatste Werk; Deken's volharding tot het einde.

Reeds toen de vriendinnen in Juli 1801 haar zomerreis begonnen, dreigde in Den Haag de politieke reactie. Wel was in Juni het ontwerp tot vervroegde herziening van de grondwet in reactionnairen zin met grote meerderheid verworpen, maar de ondergrondse krachten, door Bonaparte's ijzeren wil opgestuwd, winnen het. Ondanks verzet tot het uiterste van het Wetgevend Lichaam, wordt een staatsgreep op 14 September doorgezet. Het daarop gehouden plebisciet is ongunstig, maar, naar beproefd recept in zulke gevallen, telt men de thuisblijvers bij de voorstemmers en 16 October wordt de nieuwe staatsregeling afgekondigd. Ze laat van de democratische beginselen der Bataafse Republiek niets over.

Men behoefde niet tot de extremisten te behoren, om over dezen gang van zaken diep verslagen te zijn. Zelfs de gedachte aan de eindelijke vrede wordt er geheel door op den achtergrond gedrongen, te meer daar er nauwelijks sprake is van enige vermindering van den Fransen militairen druk.

Ook Wolff en Deken worden overspoeld door een golf van zwarte moedeloosheid. Deken's brief aan Vollenhoven van 16 November is er de afspiegeling van. Voor het eerst bekennen de vriendinnen, dat haar vrijheidsillusies in den wortel zijn aangetast: - Onder ons wil ik u wel belijden, schrijft Aagje, dat wij menigmaal tegen elkander zeggen: Hadden wij voor twintig, dertig jaar geweeten, wat nu ons de ondervinding leerd, wij hadden nimmer eene letter voor de vrijheid in het licht gegeeven. - Och, voegt ze er bitter aan toe, zo het land met redevoeringen, dinees en soupers te redden is, dan zullen we weldra weder een groot volk worden. -

Maar toch, ze bezweert het Vollenhoven, mag het defaitisme niet de overhand krijgen: - Wanneer alle kundigste, eerlijkste landgenooten zich aan den dienst van het Vaderland gelieven te onttrekken, wat moet er dan van het arme land worden? - Moeten we terug onder de oude aristocratie of het reactionnaire regiem van het erfstadhouder-

schap, om dan nog eens door dezelfde smaad en ellende te gaan van vroeger? - Lieve Heintje, hoe gij ook denken moogd, blijft Patriot, bemin en werk voor uw Vaderland. - Doch het is niet veel meer dan de moed der wanhoop, die haar zo doet spreken, de moed van den schipbreukeling: - Wij hebben geen keur; we moeten pompen of verdrinken. -

De Voorrede van *Liederen voor den Boerenstand*, Deken's laatsten politieken dichtbundel, ademt denzelfden geest. Het werkje ziet eerst in 1804 het licht, maar ze heeft er zich sinds het najaar van 1801, 'gedurende het driejarig onafgebroken lijden vanhaar vriendin' bij tussenpozen mee beziggehouden, om zichzelf enige afleiding en ontspanning te bezorgen. De herinnering aan de overvloedige oogsten van dien prachtigen zomer in Zeeland en Brabant, aan de zoveel rustiger en redelijker atmosfeer op het platte land vinden we er in terug, en daartegenover de ergernis over de intriges, het dolle uitgaan en pret-maken te midden van de politieke ineenstorting bij haar terugkeer in Den Haag. Overheersend is, vooral in de voorrede, de politieke wanhoop. Sommige uitingen stemmen bijna letterlijk overeen met haar brief van November 1801. Daarentegen ontbreekt elke toespeling op de toenemende oorlogsdreiging der volgende jaren. Geen woord herinnert aan de hernieuwde legering van sterke Franse troepen juist in die streken, waar de vriendinnen van vrede en zomerweelde hadden genoten, aan de in 1803 hernieuwde vijandelijkheden met Engeland. -

Zo dateert Deken's politieke testament in dezen bundel uit denzelfden tijd, dat zij tegenover Vollenhoven aan haar wanhoopsstemming den vrijen loop liet. Voortaan laat ook zij, gelijk Wolffje reeds verscheidene jaren deed, het wereldgebeuren langs zich heen gaan. Het is de liquidatie van alle politieke idealen, zoals die zich bij zoveel oprechte Patriotten in deze jaren openbaart. Den jongeren onder hen zal het, na langen tijd van vernedering en ellende, gegeven zijn, om na het herstel van de onafhankelijkheid en van den natuurlijken band tussen Oranje en het Nederlandse volk, aan de ontwikkeling mee te werken van al wat gezond en levenskrachtig was geweest in het nationaal en democratisch streven van den Patriottentijd.

Maar lang daarvóór was voor de twee vrouwen, die in alle oprechtheid voor deze beginselen hadden gestreden, het eind gekomen.

Hoe ontmoedigd ze ook is op politiek gebied, haar verdediging van de geestelijke vrijheid kan Deken niet opgeven. Deze is te nauw samengeweven met haar innigste wezen, haar geloof; ze had er te zeer uit geleefd, om op dit punt ooit te capituleren.

De positie van de vroegere staatskerk is door den reactionnairen staatsgreep versterkt. Openlijker dan ooit sinds '95 weert zich de

aant.

oude orthodoxie, gesteund door jonge krachten. Deken heeft zich al eens in het hoofd gehaald, een tijdschrift op te richten ter verdediging van de dissenters, zo bekent ze in haar brief van 22 Januari 1802 aan Loosjes: - als tegenwerking van de te vooren, neen, niet te vooren maar nòg heerschende kerk, wier woelingen tegen redelijk denkenden weer sterk zijn toegenomen en wier heerschzucht den voortgang der verlichting mijlen agteruitzet. -

Maar haar vriend doet haar een middel aan de hand tot meer opbouwend werk dan theologische polemiek. Namens de Commissie van de Vereenigde Doopsgezinde kerken te Haarlem vraagt Loosjes haar mede te werken aan een nieuwen *Liederenbundel*. Tot in de allerlaatste maanden van haar leven is Deken voor dezen bundel werkzaam geweest. Ze heeft zeker ook om financiële redenen het voorstel verwelkomd. Maar ze zou niet de kracht hebben gevonden erin te volharden, zonder het bewustzijn, dat ze met dit werk haar hoogste ideaal diende. Soms dreigen de martelingen, die haar vriendin moet doorstaan, voor Deken alle werk onmogelijk te maken. Weken achtereen belet een ‘lastige drukking op de harssenen’ haar, aan de wensen der Commissie te voldoen. De plicht van geregelde toezending der liederen wordt dan en kwelling.

Zo is het geen wonder, dat ze niet meer tot ons spreken, deze vieren-zeventig liederen, die Deken's bijdrage vormen. Hoe kan ze de rust, de bezonkenheid vinden in de zenuwslopende atmosfeer bij dit gekwelde ziekbed: - waardoor de dagen en weken zo vol angst en droefheid zijn, schrijft ze, dat ze nauwelijks de nodige brieven aan onze goede vrienden bij elkander kan denken. -

Maar als we ze zien tegen den tragischen achtergrond dezer laatste jaren, dan ontroert de eenvoud, het bijna nuchtere der simpele regels. We peilen iets van de diepte van een geloof, dat in zulk een benauwenis zo vanzelfsprekend zingen kan van God's zorg, die nooit bezwijkt, van Zijn nimmer wijkenden trouw. En we staan eerbiedig tegenover die kracht van vroom vertrouwen, die uit Zijn liefde het vermogen putte, om onder den onmetelijk zwaren druk der verpleging, niet mismoedig, niet angstig, maar rustig en eindeloos geduldig te zijn. Om zodra een vleug van beterschap, van minder pijnlijk lijden van haar arme vriendin dien druk verlichtte, niet plichtmatig alleen, maar opgewekt het aanvaarde werk te hervatten.

Ze vindt zelfs weer den moed tot opvoedkundigen arbeid, in het dichtbundeltje *Iets voor Ouders en Kinderen* en zet het *Geschrift eener bejaarde Vrouw* voort, waarvan twee delen reeds in Frankrijk door de vriendinnen waren geschreven en in 1802 verschenen.

Tal van herinneringen uit beider kinder- en jongemeisjesjaren hadden ze erin verwerkt. Voor de tot nu toe verschenen delen hadden

vooral Betje's herinneringen de stof geleverd. Met grote animo had ze er zich in verdiept; had zich weer ingeleefd in haar kindergenoegens en kinderverdriet; geestig had ze de sfeer geschetst van het ouderwets-degelijke koopmansmilieu, waaruit ze stamde.

Het moet voor Aagje weemoedig zijn geweest, nu alleen dit werk te vervolgen, eigen jongemeisjesbelevingen, zo geheel anders van aard, in te vlechten in dit boek van gezamenlijke herinneringen. Misschien heeft ze, op een enkelen goeden dag, Wolffje erin betrokken, door haar iets voor te lezen, iets met haar te overleggen; zwakke echo van de vroegere, onvergetelijke dagen van gezamenlijk ‘werken en componeren’. Even weer te mogen voelen, dat ze er nog was, die eenheid van geest, zoals er nog steeds de eenheid van hart is, het moet te midden van de kwellende laatste jaren een zacht geluk-van-terugzien hebben geschonken; geluk ook van het te-samen-weten: we hebben gewerkt, gestreden en genoten voor en met elkaar in de kleine en grote, de lichte en de diepe dingen van het leven; we hebben gegeven, aan elkaar en aan anderen, wat ons beiden in gaven en talenten geschonken was.

Deken is in deze laatste periode meer dan te voren zelfstandig naar buiten getreden; ze heeft zich in haar volle persoonlijkheid getoond, met haar kloek verstand, haar eerlijk idealisme, dat zich in ongeduld en ergernis afkeert van elke valsheid, hetzij hol of baatzuchtig, en dat de hoogste geestelijke vrijheidswaarden in alle politiek gewoel en gekuip, in alle ontmoedigende mislukkingen der Bataafse Republiek onveranderd hooghield. Tenslotte heeft ze met onbezweken moed getracht, alleen de levenstaak voort te zetten, zo lang in samenwerking met Wolffje vervuld.

Twee-en-twingtigste hoofdstuk
Lijden en Mede-lijden der laatste Jaren
Het Einde (5 en 13 November 1804)

Er is bij onze achttiende-eeuwse voorouders een bijna huiselijke vertrouwdheid met den dood, dien wij niet meer kennen. Ze is iets meer dan de sentimentele of stichtelijke conventie, die wij erin zien, omdat ze wortelt in de werkelijkheid van de veel geringere levenskansen tegenover ziekte en kwalen op alle leeftijden, in de veel grotere kinder- en kraamvrouwensterfte.

Weinig jonge huwelijken zijn er, waar de dood het telkens gevulde wiegje geheel voorbijgaat en de kinderkamer spaart waar zo menige kleuter geen 'blijvertje' is. In talloze gezinnen moet een tweede, een derde vrouw de taak van haar jong gestorven voorgangster overnemen. En er is zo bitter weinig hoop op genezing voor ernstige zieken, voor ouden en zwakken.

Dit is de werkelijkheid, waaraan de mens zich van kind tot grijsaard heeft aan te passen en hij tracht daarom op goeden voet te komen met den dood, die zijn zware slagschaduw werpt over het dagelijks gebeuren in alle levensfazen.

Deze realiteit staat achter de uitingen der stichtelijke of wereldse sentimentaliteit, die deze vertrouwdheid in overdrijving geeft. Maar ze staat evenzeer achter de weloverwogen stervensmoed, dien de 'denkende' achttiende-eeuwer, de moderne mens van toen, in zich aankweekt als onderdeel van zijn levenskunst.

Als opvoedsters-romancières hebben Wolff en Deken telkens weer een sterfbed getekend, sober, zonder aangrijpende afscheidstonelen. Wat zij willen geven is de levens*voleinding* van den mens en Christen, wiens stervensmoed rust op het bewustzijn, in ernst in ootmoed te hebben gewerkt aan zijn levenstaak, die voorbereiding is tot hoger mens-zijn.

Veel meer dan nu brengt ook de moderne opvoeder van toen den dood onder de aandacht der kinderen. Het hoofdstuk daarover in Madame de Genlis' *Kleine Labruyère* wordt door Betje Wolff, de kinderkenster, niet uit de vertaling gelicht. Haar negenjarig vriendje,

aant.

wien ze het werkje opdroeg, is zo weetgierig, zo intelligent; hij moet ook den donkeren begeleider van het leven zonder huivering in de ogen leren zien.

Sinds lange jaren hadden Wolff en Deken den stervensmoed, dien zij anderen trachtten te leren, in zichzelf aangekweekt. Reeds vroeg in haar geestesgroei hadden ze de sombere en onwerkelijke dweperij met Dood en Eeuwigheid overwonnen. Deken moge zich nog wel eens ‘aandoenlijk’ tonen, met name in haar troostwoorden tot een jonge moeder; zij kan ook de verleiding van stichtelijke fantasieën over den toekomstigen staat der zaligheid niet altijd weerstaan, maar van sombere verschrikkingen is geen sprake.

Uit Wolffje's vertrouwelijkheid met den dood is elke dweperij, elk fantaseren verbannen. Zie, hoe omzichtig zij haar gedachten formuleert over een voortbestaan na dit leven: er is gevoelszekerheid, maar zij onthoudt zich van elk preciseren, van elke detailuitwerking, volkomen berustend in het wonder van het weten-zonder-te-kennen. Wel leeft in haar groeiende vertrouwdheid met, haar verlangen naar het einde, sinds jaren door veel lichamelijk lijden gevoed, iets voort van de oude zwaarmoedigheid. Soms in galgenhumor, soms in een weemoedig zinnetje verraadt deze zich: - Jonge, wat ben ik in mijn tuin, omdat ik zo al zachtjes naar mijn eeuwig huis pampel. - Of, zonder omwegen: - hoe blijde zal ik zijn, als ik ga rusten in de verblijfplaats der afgescheidenen! ik ben het leven zo taamelijk moede... -

Maar het zijn meestal de zorgen van het ogenblik, die zulke verzuchtingen uitlokken. Dieper-in is de volkomen aanvaarding van leven en levenseinde, in rust en blijmoedigheid: - Indien wij meer door ons gevoel dan door de fijnste redeneeringen overtuigt zijn, dat wij onsterfelijk zijn, dan wordt onze geheele Godsdienst dankbaarheid en ootmoed en wij gaan ons levenspad welgemoed ten einde, ook wanneer dit moeilijk en duister voor ons is. - Uit dezen klaren eenvoud van geloof en aanbidding heeft Betje Wolff kracht geput en de berusting gevonden ook in het lijden, dat haar wachtte. Zo is het meer en meer haar stervensmoed, die haar den moed tot leven geeft, die, zelfs nog in de laatste jaren, haar geest de kracht schenkt tot herstel, als de lichamelijke folteringen een ogenblik aflaten.

Van Breggen Pauw, die Betje eerst in dezen tijd leert kennen en haar in haar laatste levensjaar veel bezoekt, is diep onder den indruk van de sfeer van rust, die hij telkens weer aan dit ziekbed vindt, van den ernst van een geloof, dat ‘geen vreeze des doods’ kent, maar evenmin de onrustige hunkering naar het einde, laatsten opstand van ‘eene door pijn gefolterde ziel.’ - Uit de volkomen aanvaarding van wat leven en

aant.

lijden haar brengen, put zij de kracht om: - nooit nedergeslagen, altijd onderwerpelijk aan God en blijmoedig te zijn. -

Als enkele jaren na haar dood, de oude insinuaties over haar ‘zonderlinge Godsdienstige denkwijze’ en twijfel aan de oprechtheid van haar overtuiging als Christen weer den kop opsteken, zal de jonge Remonstrantse predikant in zijn brief aan de uitgeefster van haar *Levenschets* van dit alles getuigen en in eerbied deze ‘uitmuntende vrouw’ gedenken, wier levenskunst en stervensmoed geschraagd werden door liefde voor God en Christus en eerbied voor zichzelf.

Dat de vriendinnen ook voor zichzelf hebben gedroomd van een zacht levenseinde, gelijk ze dat in de laatste ogenblikken van Christina de Vrij, Stijntje Doorzicht en Abraham Blankaart voor haar lezers hadden getekend, is natuurlijk. De laatste levensdagen van Blankaart vooral, zo harmonisch in hun overgave, hun bereidheid tot het einde, en geheel vrij van lichamelijke kwelling, geven wel Wolffje's droom weer. De werkelijkheid der laatste jaren zou wèl anders zijn.

Een maand na haar terugkeer uit Brabant treedt Betje's kwaal, die reeds jarenlang in haar woekerde, in het laatste stadium. De sectie onmiddellijk na haar dood op haar verricht en het verloop van de ziekte, zoals die uit de brieven tot ons is gekomen, laten, aldus een hedendaags deskundig oordeel, geen twijfel aan de aard van het lijden: ingewandscarcinoom, uitgaande van een tumor in de maag.

Deken noemt 8 October 1801 als de datum, waarop de kwelling, die meer dan drie jaar zou duren, een aanvang neemt: - Zeer wel met mij uitgaande, schrijft ze, en zoo vief loopende, dat ik haar nauwelijks kon bijhouden, kreeg zij in het huis van een onzer vrienden, waar wij theedronken, zulk een heevige Coliek, dat wij schielijk met de Koets naar huis moesten, en zij uit dezelve in het Bed gedraagen wierd. -

Een ongekend heftige en langdurige aanval van kramppijnen in maag en borst volgt.

Tot nu toe waren zulke krampaanvallen, die zich naar 't schijnt in de laatste jaren in Trévoux het eerst hadden gemanifesteerd, met lange tussenpozen opgetreden; ze kon drie, zes maanden geheel vrij blijven. Voortaan echter laat de kwaal niet meer af. Op zijn best zijn er minder pijnlijke dagen of weken, maar ze worden steeds zeldzamer. - Ik ben geen uur zeker, dat ik niet weer op het bed der smarte liggen zal, schrijft ze in den zomer van 1802, als haar toestand dragelijk is na bijna een jaar van voortdurende, uitputtende aanvallen. In bed opzittend of in haar leunstoel, gesteund door kussens, leest ze nog veel: - lezen blijft mijn eenige uitspanning. - Soms schrijft ze een enkelen brief, tracht zelfs weer wat te vertalen.

Want ze tobt er over, dat ze: - een geheel jaar niets deed ter ver-

aant.

betering onzer finantiën. - Wel is waar wil de dokter van geen betaling horen, maar hoeveel kosten brengt haar ziekte mee aan verpleging en medicijnen; het jaargeldje, dat in gezonder dagen zo ruim had geschenen, is op een dergelijke verhoging van het budget niet berekend. Ze weet hoeveel zorg dit ook Deken geeft, hoe deze van haar kant doet wat ze kan om er wat bij te verdienen. En met buitengewone wilskracht voltooit Wolffje in haar steeds zeldzamer wordende goede dagen nog de vertaling van een Duitsen roman, *Hermann von Unna*.

Wel leven ze geruster, sedert ze het huis in de Herderinnestraat hebben betrokken en onder de hoede zijn van Jansje van Crimpen. Telkens getuigt een ontroerd zinnetje van beider vreugd hierover. Ze hadden zo getobd, dien herfst en winter, ondanks de huishoudelijke hulp, haar door mevrouw van Leyden bezorgd, ondanks den steun van vrienden: - Het was mij niet meer mooglijk, schrijft Aagje, in mijn klimmende jaaren en veel aan Rheumatieke pijnen sukkelend, het alleen te stellen. Nu hebben wij gezelschap, hulp en troost. - En Betje denkt zich in, hoe rampzalig ze zou zijn, zonder die twee, wier zorgende genegenheid nooit rust: - Wat een geluk, dat wij ons plan volvoerd hebben! - Op een van haar goede dagen te genieten van den mooien tuin met de vele vruchtbomen, aan den arm van haar liefste vriendinnen, is ‘heerlijk en genoeglijk.’ -

Het is intussen stil geworden om haar heen, al blijven vele vrienden trouw informeren naar de zieke. In het begin geeft Deken uitvoerig verslag over den toestand, maar allengs worden haar brieven korter en is de droeve herhaling: - met mijn vriendin blijft het nog even ellendig, - het enige, alles zeggende commentaar.

Velen uit Wolff en Deken's kring hadden na den reactionnairen staatsgreep van 1801 Den Haag verlaten. Ook Van Hall is in de herfst van dat jaar voorgoed naar Amsterdam teruggekeerd. Nadat (19 Mei 1802) zijn vrouw, Elisabeth Christina Klinkhamer is gestorven, ziet men hem nergens meer. Hij maakt een tijd door van de diepste ontmoediging.

Zijn oude Haagse vriendinnen blijven zonder enig bericht. Dit zwijgen verontrust haar: - Ziet ge ooit onzen vriend Van Hall, vraagt Aagje in September, 't is of deeze man uit de waereld is. - Wolffje ziet tevergeefs uit naar een bezoek, een brief. Zij raadt zijn stemming, hoorde er misschien van door andere vrienden, en hoe zwak ze ook is na een jaar van lichamelijke, ellende, ze moet hem schrijven, ze kan hem niet in dien staat van lusteloze vereenzaming laten. De vriend, die haar in zoveel opzichten tot steun is geweest, heeft nu háár hulp nodig; zij moet hem den weg wijzen, terug naar het leven, naar zijn werk. Dit verlies aan levensmoed is noodlottig èn voor hem èn voor

aant.

zijn kinderen, hij mag er niet aan toegeven. Troost brengen kan ze nauwelijks; alleen zijn geloof kan hem berusting leren, ‘als de tijd uwe wonde verzacht zal hebben.’ Maar hij moet zichzelf aanpakken ondanks zijn verdriet: - Beween uw lieve Betje, zij verdient uwe traanen, maar betracht ook de plichten, die gij u zelf schuldig zijt. Leef, mijn tederhartige vriend, voor uwe kinderen, voor uwe vrienden, voor uw Vaderland en troost u met het vooruitzigt op een zalige onsterfelijkheid. Vaarwel mijn lieve vriend (ze voorziet wel, dat het een afscheid is). Met mijn geheele hart deel ik in uwen rouw. -

Onder de deelnemende woorden, het zich indenken in het leed van den jongeren vriend, klinkt de oude eis van veerkracht, plicht ook voor hem, die het diepste levensleed te verwerken kreeg. Gelijk zij dezen eis zovele malen aan zichzelf had gesteld, zo weet ze het aan dezen man te kunnen doen, die gezond van ziel is en in zijn diepste gemoedskrachten levenswil en levenslust hervinden kan.

Maar over dezen brief ligt ook de innerlijke rust, die deze doodzieke vrouw in zich draagt. Meer dan ooit is zij zich bewust geworden van de kleinheid van eigen vermogens, wanneer zij in dit laatste jaar, uitgeput door krampaanvallen, slapeloos neerlag, gekweld door angsten: - ik weet niet waarover, door onophoudelijk traanen storten, doodelijke benauwdheden. -

Maar hoven alle lichaamsfolteringen uit draagt ze de stilte in zich der volkomen onderwerping, waardoor de ziel iets van die vrede ervaart, die tot het eeuwige reikt. Het is in dien rust, dat zij ook den vriend wil binnenleiden, opdat hij er levensmoed mee winnen zal, gelijk zij er stervensmoed mee won.

Zo leeft een diepe levenswijsheid in dezen brief aan Van Hall, den laatsten, dien we kennen; waarschijnlijk inderdaad de laatste, dien ze schreef. -

Vóór zij stierf heeft ze geweten, dat de jongere vriend de kracht hervonden had om het leven weer in te gaan, op den grondslag van een nieuw huiselijk geluk. -

Slechts met enkele woorden spreekt Betje in dienzelfden brief, geschreven precies een jaar nadat ‘mijn ijsselijke kwaal mij aanviel’, over de doorgestane ellende, waarin sinds acht dagen, voor wie weet hoe kort, een adempauze is ingetreden. Wat zou ze zich daarin, de enkele rustige ogenblikken die haar gegund zijn, ook verder verdiepen? Het is van Deken, die ‘door droefheid en innig mededoogen overwonnen’, ook ziek wordt, dat we meer bijzonderheden horen over de woedende kramppijnen en benauwde hoestaanvallen, uren achtereen, over de zenuwuitputting, slapeloosheid, weerloze huilbuien, bevingen in armen en benen, die er het gevolg van zijn. Meer en meer wordt het tere vrouwtje een wrak en men verbaast zich, dat

het zwakke lichaam zo lang deze marteling uithoudt. De doktoren geven allerlei medicijnen, die de patiënte nauwelijks binnen kan houden; ze dienen opium toe en spiritus nitradulsie met kampher. Ze brengen de aanvallen in verband met weersinvloeden; nu eens krijgt de vochtige mist de schuld, dan weer de koude of de onstuimigheid der herfststormen. Men spreekt van verslapping der zenuwen, van een overaandoenlijk gestel... In 't kort, de medische wetenschap staat machteloos en verbergt haar onmacht achter veel woorden en commentaren, die de arme Deken getrouw aan belangstellende vrienden overbrengt. Ze weet wel, dat er geen herstel mogelijk is, dat de vele, dure medicijnen ‘slechts tot solaes, niet ter genezing zijn.’ In haar radeloosheid zou ze consult willen hebben van een anderen geneesheer; ze schrijft erover aan een Amsterdamse vriendin: de huisdokter zou zich van harte verheugen, dat weet ze, indien zijn Amsterdamse collega de lijderes meer verlichting zou kunnen geven. - Maar in haar hart begrijpt ze, dat niets meer baten kan.

Vooral het laatste jaar is het lijden ondragelijk. Deken kan er nauwelijks meer over schrijven: - ik heb de moed niet het te repeteren, daar de enkele gedachte aan Haar smartelijke marteling mijn hart verscheurt -; maar het telkens terugkerende woordje: ‘elende’, zegt genoeg.

Daarbij komt de steeds toenemende benauwenis, hoe de kosten der verpleging te dekken, Jansje en zij kunnen het niet meer alleen af, er moet 's nachts gewaakt worden: - de krankheid is zo kostbaar als folterend, behalven de ontzettende Apothekers Rekening, aan eene vrouw die haar oppast en aan waakloon alle weeken 10 gulden, waar moet dat heen? -

Werken is bijna niet meer mogelijk. Toch volhardt Deken: het moet, wil ze de geldzorgen nog enigszins verlichten. Zo geregeld mogelijk zendt ze haar bij dragen aan de Haarlemse commissie, verzorgt de uitgave van werk, in vorige jaren begonnen. Soms excuseert ze zich bij haar opdrachtgevers, bij de Wed. Dóll, die haar om een gedicht voor de *Almanak voor Vrouwen door Vrouwen* heeft gevraagd: Ze kan haar gedachten niet concentreren: - Indien de elende mijner vriendin niet zo groot en haar schreeuwen, kermen en brullen zoude ik wel moogen zeggen, niet zo zonder tussenpoozen was -, zou ze allang een poging hebben gedaan aan de aanvragen te voldoen.

Arme Deken! - En arme Wolffje, wier geest zich stervensmoed had vergaard, zich stervensrust had gedroomd, maar wier gefolterd lichaam als een gepijnigd dier zijn smarten uitgilt in kreten, die niets menselijks meer hebben. -

Het zal dan nog bijna een half jaar duren eer het einde komt, den vijfden November 1804, des middags te één uur: - Geen drie minuten

aant.

vóór haar dood heeft ze gezegd ‘nog al kramp!’ en is zeer zagt, nog met die pijnlijke trek op haar gelaat gestorven. -

In die simpele woorden van Jansje Teerlink is de hele tragiek van dit gemarteld sterven vervat. -

Wanneer, gelijk de zieke had bepaald, na haar dood sectie wordt verricht, vindt de dokter de vreselijkste vergroeiingen; de darmen zijn aaneengegroeid, met maag, hart en lever zitten ze aan het buikvlies vast; de lever is geheel versteend. - De hellepijnen hadden hun verklaring gevonden. -

Deken was bij het sterven van Betje zeer bedaard geweest; ze had nog denzelfden dag het overlijden van haar vriendin in een kort briefje aan Van Hall gemeld: - De vriendschap doet mij bloedige traanen schreyen. 't Verstand en de Godsdienst leeren mij dankbaar zijn, dat zij uit zooveel elende verlost is. - Over de jarenlange vriendschap, die haar aan Wolffje bond, slechts dit zinnetje: - Zeven en twintig jaar hebben wij oneindig veel zuur en zoet te zaamen ondervonden. Zij is het ‘waarom’ gaan ondervinden. -

Deken helpt Jansje alles in orde maken voor de begrafenis, die Donderdag 7 November zal plaats vinden. Maar Dinsdagavond krijgt ze een zware koorts; de volgende dagen schijnt ze wat beter: - tot Zondag; toen is ze alle medicijnen en diensten gaan weigeren, schrijft Jansje, kreeg een belemmerde spraak en eene volle borst. - Op dertien November, juist 8 dagen na Betje Wolff, sterft ze. De wens, door beide vriendinnen zo menigmaal geuit, was in vervulling gegaan: zij hadden elkaar niet overleefd. - Wie zal zeggen of het Deken's geest was of haar lichaamskracht, die het opgaf, nadat eindelijk Betje's lijden in den dood was verstild? Toen eindelijk die liefderijke zorg, die toewijding, waarvan alleen zij, die haar het allernaast stonden, Jansje en Betje-zelf, de volkomenheid kenden, niet meer nodig was, wat had zij toen nog, wat haar aan het leven bond? - Ze spreekt niet over haar verlies; slechts op dat navrante ogenblik, als de dokter bezig is met de sectie, grijpt ze Jansje's hand en zegt: - Wel kind, wat hebben wij al veel zaam overbragt. - Zijn die enkele gestamelde woorden slechts ingegeven door de gedachte aan het tobben en zorgen, ook van de jongere vrouw, in de laatste jaren? Of is het ook een terugzien op die lange, bewogen tijd van samenzijn, samenleven en -werken met de uitverkoren vriendin?

Dadelijk na Betje's dood maakte men plannen voor een levensbeschrijving. Van Hall, Scheltema, Kops, wenden zich tot Jansje Teerlink om bouwstoffen. - Ze weet niet veel, de jonge vrouw, pleegkind van beiden in de gelukkige jaren op Lommerlust, den laatsten tijd op háár beurt verzorgster der beide oudjes.

- Mijn lieve Aagje, schrijft ze aan Van Hall, zou u over dezelve

stoffen tot een Casteel kunnen aanbrengen, maar de mijne zullen zig slechts tot een heel, heel klein tuinhuisje bepalen. -

En toch geven haar aanwijzingen het essentiële: de nauwe samenwerking der vriendinnen in den tijd der grote romans; de energie, waarmee zij na den terugkeer uit Frankrijk aanpakten, zodat ze: - met behulp zo van edelmoedige vrienden als door hunne vlijt, weer vergenoegd samen mochten wonen; de taaie wilskracht, waarmee ze tot het einde toe volhardden in haar werk. - En terwijl deze vrouwen door het meeleven met mensen en gebeurtenissen in wijden kring haar gaven van geest en hart deden uitstralen, kende Jansje als kern van dit alles: de sfeer van huiselijkheid, die zij om zich heen wisten te scheppen, de keurige gezelligheid van dit huishoudentje, hetzij in den tijd van overvloed, hetzij in de karigheid der latere jaren. Hoe dikwijls had ze die twee gezien: tante Wolff, 'wier naarstigheid zonder voorbeeld was', die steeds eigenhandig linnen- en kleerkast onderhield, waarvan nu eenmaal geen stuk uit huis ging, naaiende en verstellende, terwijl Deken voorlas. - En bovenal wist ze van de diepe genegenheid, die beiden verbond, de oneindige zorg, waarmee Aagje haar vriendin omgaf, waarin de arme zieke zich koesterde, tot het einde toe: - Hiervan weet niemand u zo zeker berigt te doen als ik. Men moest dit daaglijks zien, om eenig denkbeeld van zulke trouwe vriendschap te hebben, als zij altoos betoonde - besluit ze.

Oneindig veel had Wolffje aan Deken geschonken in warme genegenheid, in waardering voor haar geest en hart; veel meer nog door al wat aan vitaliteit, aan charme, aan levensliefde van haar uitging. Maar even kostbaar, kostbaarder misschien, was wat zij van Deken terug ontving, het zich-geven-in-zelfvergeten, natuurlijk in zijn koestering als zonnewarmte. Telkens spreekt Betje het uit in deze laatste jaren: - zonder Deken en Jansje zoude ik zeer ongelukkig zijn. - In haar ziekte meer dan ooit, maar ook daarvóór heeft ze zich door Deken's zorg gedragen gevoeld: - Zij zorgt voor mij, en dat deed zij altoos, als voor een goed kind. -

Maar zo in den laatsten tijd de afhankelijkheid van de hulpbehoevende op den voorgrond moest treden, er is in Wolffje door al de jaren heen een eerbied voor Deken's persoonlijkheid, een trots op haar verstand en karakter, die niet minder diep gaat. Evenmin als Aagje kan ze zich het leven voorstellen zonder de vriendin: - Beiden kunnen wij geen grooter verdriet vooruitzien, zegt ze, dan dat zij mij, of ik haar waarschijnlijk zal overleven. - Dit alles en nog veel meer ligt besloten in de zo nuchter-aandoende en toch zo veelzeggende kenschetsing van hun verhouding, door Wolffje na drie-en-twintig jaar samenzijn gegeven: - *Wij maken met ons tweeën een zeer goed geheel*. -

Op het kerkhof *Ter Navolging*, het eerste hier te lande om hygiënische redenen buiten de stad gelegen, zijn de vriendinnen in één graf bijgezet. Vrienden en bewonderaars hebben op haar graf gesproken, deze en gene geeft een schets over haar leven en werk, over haar betekenis als schrijfsters en opvoedsters. In *Vaderlandsche Historie* (vervolg op Wagenaar) worden bijzonderheden, met name over haar verblijf in Frankrijk opgetekend, die ongetwijfeld gegrond zijn op hetgeen tijdgenoten uit haar mond hadden vernomen.

Op 14 Juni 1805 heeft een officiële herdenkingsplechtigheid plaats, uitgeschreven door de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Letterkunde te Amsterdam, waarbij naast de leden ook tal van dames worden uitgenodigd ‘op het feest harer sexe’. Konijnenburg geeft bij die gelegenheid een goed gefundeerd beeld van beide schrijfsters.

Aan Scheltema was opgedragen een ‘volledige levensbeschrijving’ der vriendinnen te maken. Het bleef bij een levensschets; een systematisch verzamelen der bouwstoffen, toen zo rijkelijk aanwezig, bleef achterwege.

Zo bleef dan alles min of meer fragmentarisch. Is reeds haar levensbeeld onvolledig, nog moeilijker is het, den invloed van haar geest te toetsen, zoals die tot diep in het volgend geslacht moet hebben doorgewerkt.

Een enkelen maal vangen we een glimp hiervan op: Van Lennep, sprekend over den indruk, die *Sara Burgerhart* op hem maakte, Van Hall, die op zijn ouden dag in zijn *Herinneringen* de vriendinnen gedenkt...

Maar steeds, de hele negentiende eeuw door en tot in onzen tijd, zijn er Nederlandse mannen en vrouwen geweest, die onder den ban kwamen van haar persoonlijkheid, die zich in haar werk, haar brieven, haar leven verdiepten. Gelijk toen zij leefden was het ook later: Betje Wolff's pittige geest, haar charme sprak onmiddellijk aan. Maar meer en meer toch werden ook Deken's verdiensten erkend, haar karakter en talent op de juiste waarde geschat.

Ik heb getracht beiden recht te doen en haar te geven in den gansen rijkdom van haar veelzijdige belangstelling van hoofd en hart. In den levenden omgang ook met haar vrienden en haar tegenstanders, in de bewogenheid van haar tijd en haar land.

En al verder doordringend in de volheid van leven, van geest, hart en verstand, aan deze vrouwen geschonken, hoop ik iets te hebben blootgelegd van de schatten, die in haar leefden, en die zij hebben uitgedragen, over de mislukkingen van haar tijd heen, naar volgende geslachten, tot in onze dagen. Waarden van geestelijke vrijheid, van eerbied voor den medemens, van gemeenschapsbesef, van levens- en

stervensmoed, die geen mens en geen tijd ontberen kan, zonder tot innerlijke chaos te vervallen. Waarden van geloof en idealisme, gekruid met humor en werkelijkheidszin, opwellend uit twee harten, die vertrouwden en het beste wilden, uit twee geesten, die zich niet uit het veld lieten slaan.

Bijlage
Uit: LOFREDE op Elisabeth Wolff geb. Bekker en Agatha Deken door J. Konijnenburg. Amsterdam 1805.

Jaren geleden had ik, op zoek naar levensbijzonderheden van Betje Wolff, deze *Lofrede* ingezien, zonder aan den algemenen gang ervan aandacht te besteden. Ik kreeg ze eerst weer in handen, toen mijn boek zo goed als voltooid was. En opeens zag ik toen de overeenstemming van deze waardering door een jonger tijdgenoot der schrijfsters, die haar nog persoonlijk had gekend en zijn oordeel aan dat van haar vrienden en vriendinnen had getoetst, en de mijne, die uit brieven en werk een levens- en karakterbeeld had trachten op te bouwen. Dit verheugde me, omdat ik daaruit de zekerheid mocht putten, dat ik goed had gezien.

Daarom meen ik hier, als Bijlage een overzicht te mogen inlassen van deze rede, die vóór alles wáár wil zijn.

Konijnenburg was eerst huiverig geweest, de opdracht te aanvaarden, gezien de 'twijfelachtige oordeelvellingen ten aanzien althans van Elisabeth Bekker', die hem 'niet onbekend' waren, aldus bekent hij in het *Voorberigt* van zijn in druk gegeven lofrede.

Hij heeft zich om inlichtingen gewend tot vrienden en vriendinnen, 'en wel bijzonderlijk zoodanigen, die haar van de kindheid af kenden en haar geheele leven met een menschkundig oog beschouwden.' - Dit onderzoek heeft hem de overtuiging gegeven, dat 'het zonderlinge, dat met zekeren schijn van verdiende afkeuring, sedert een aantal jaren van mond tot mond ging', niet 'uit onzedelijke beginselen voortkwam, maar alleen uit een levendig en spelend vernuft'. Bovendien doorlas hij 'ter nadere overtuiging' nogmaals haar voornaamste geschriften. Hoe degelijk hij deze taak opvatte, blijkt herhaaldelijk: hij heeft inderdaad haar gehele oeuvre, te beginnen met *Bespiegelingen over het Genoegen*, bestudeerd en is in alle facetten van haar werk thuis.

De *waarheid* niet de *lofrede* is hem hoofdzaak, verzekert hij. Ook wat Agatha Deken betreft, omtrent wie hij, 'niet dan de vereerendste getuigenissen ontving'.

Staande op dezen welgefundeerden grondslag geeft hij inderdaad een karakterbeeld, dat van objectief en scherpzinnig inzicht getuigt. Bewondering spreekt eruit en sympathie, maar deze zijn ontstaan en gegroeid uit ernstige bestudering van karakter en werk.

Zie b.v. de ontleding van Betje's intellect: haar ‘vaardige bevatting van ieder opkomend denkbeeld’, verbeeldingskracht en intuïtief bevattingsvermogen: ‘haar scherpzinnig vernuft omvat op eenmaal alles, wat aan een gewoon verstand hindernissen in den weg legt.’

Het verband tussen geestesgaven en temperament ontgaat hem niet: ‘Zulk een aanleg vooronderstelt levendige neigingen en hartstocht;’ wil deze zich geheel ontplooien, dan is vrijheid nodig: ‘een onafhankelijke toestand, door geen werkelijke tegenheden afgebroken.’

‘Haar bij uitstek levendige geest, uitstralend uit ogen en gelaatstrekken was in rust niet te vatten: Geen wonder, dat teekenaar en schilder meermalen eene vergeefsche proeve waagden, om haar te tonen, zoals ze werkelijk was: denkende, luimig, geestig, vrolijk, minzaam, goedwillig.’ -

Zeer hoog stelt hij de zelfstandigheid van haar oordeel, haar behoefte, zich een eigen wellevenskunst op te bouwen, om ‘na eigen onderzoek, van alle slaafsche volgzucht ontheven, elke kiem des verstands tot rijpheid te kweken’.

De moed, waarmee zij ‘de hindernissen der redelijke beschaving’, kortzichtigheid en kleinzieligheid, ontvouwde en weerstreefde, bezorgde haar veel vijanden. ‘Elke aanwinst aan gezuiverde begrippen was haar heilig, met woeker gaf zij dezen schat aan haar tijdgenoten terug.’ Zij wist zeer veel, maar haar ijver tot wetenschap ‘was niet die loutere nieuwsgierigheid, die op kleinigheden aast.’ -

Innerlijke beschaving in zichzelf en anderen te kweken, was haar doel: ‘Zelfs haar spot, hoe scherp ook, bevat in zich die hooge geestdrift en is gepaard met een kracht, die den adel der menschheid staaft.’

Niet één stand sluit zij buiten haar omgang, ieder is welkom, met wien haar geest contact kan maken.

De briefwisseling met mannen als Burman, De Moor van Immerzeel, Schultens, Hollebeek, Couperus, Houttuin, Engelman, Kanter, Noordkerk getuigen hoe veelzijdig en op hoe hoog niveau zulke contacten konden zijn. Velen onder mijn toehoorders, vervolgt hij, hebben haar persoonlijk gekend; zij weten, hoe haar geest den kring van vrienden en vriendinnen bezielde; hoe zij ‘bijkans elk woord wist op te vangen, om daarin een tekst te vinden van ernst of van vrolijke boert’... En hoe stond haar hele hart open voor alle onschuldig vermaak. Hoe genoot ze van de natuur, van het leven op het land, een genot, dat ‘aan duizenden nog onbekend is.’

Konijnenburg's belangstelling in Betje Wolff is onmiskenbaar dieper,

maar toch krijgt ook Deken een billijk en weloverwogen oordeel, dat à priori de opvatting logenstraft, als zou zij weinig of geen aandeel hebben gehad in het letterkundige werk. Opmerkelijk is zijn inzicht in den groei der samenstemming: 'Beiden maakten elkander bekend met een schat van waarnemingen, uit de ondervinding geput. Beiden wijzigen zij den wederzijdschen smaak tot één hoofdbedoeling. *Brieven over verschillende Onderwerpen* geven elk van haar gelegenheid naar eigen aanleg te werken; daarin wordt ook de karakterschets geoefend en gevormd. In haar stichtelijk-populair werk tonen zij zich beiden als 'onderwijsters, hoedanig wellicht in dit werk nimmer bestonden.'

Haar aandeel in de 'economische' beweging omstreeks 1780, die Konijnenburg als niet minder dan een *maatschappelijke omwenteling* ziet, stelt hij zeer hoog, waarbij hij ook de romans vóór alles in hun *maatschappelijke* waarde taxeert, al vergeet hij niet, ze als *nieuwen* letterkundigen vorm te erkennen.

Van zeer nabij is hij op de hoogte van het dagelijks leven op Lommerlust; van de dagindeling, waarbij, alle gezelligheid en natuurgenot ten spijt, het werk en 'nadenkende oefening' gestadig voortgang hebben. Na een 'vrolijk ontbijt' zo vertelt hij, wordt zowel de huiselijke zorg als de arbeid der letteren verdeeld: 'Ieder begeeft zich aan hare taak. Geen wisselend jaargetijde of bezoek van vrienden verandert de wet.' Eerst het middagmaal vindt allen weer bijeen: 'Aldaar wordt de spijs door vriendschap en boert gesaust.' De namiddag en avond zijn aan ontspanning, binnen- of buitenshuis, gewijd. Hij herinnert aan de uitgebreide briefwisseling, aan de velen, die op Lommerlust, materieel of moreel, hulp en steun ontvingen.

Zo volgt hij de vriendinnen ook op haar verderen levensweg, tot de allerlaatste jaren, niet als lofredenaar, maar als waarderend vriend, staande tegenover een publiek van vrienden, die zelf zich vele bijzonderheden herinneren, die enkele jaren geleden nog in haar kring zaten en weten, hoeveel waarheid er ligt in de woorden van den spreker: 'Nooit konden twee vriendinnen der menschheid haar gewigtige loopbaan voortreffelijker eindigen.'

'Zoo huldigen wij', besluit Konijnenburg, 'twee vrouwen, leevende voor elkanderen, voor Vaderland, voor God en de toekomst.'

Ter verantwoording
Tweede boek

Eerste Hoofdstuk

p. 191 — Aagje Deken in haar Amsterdamsen Tijd: (Hdst. 1-IV) zie in 't alg. mijn studie van dien naam: De Gids 1921; eerste dichtbundel: *Stichtelijke Gedichten* v. A. Deken en M. Bosch 1775; ...op 1 Jan. 1730 getrouwd: H.A. Höweler: *Archivalia betr. A. Deken en E. Wolff-Bekker: De Jeugd van A. Deken*. 1949; ...na den dood van haar vader: hij is 28 Dec. 1745 te Nieuwer-Amstel begraven: Höw. p. 10.

p. 194 — *Economische liedjes:* III p. 152 (derde druk 1798).

p. 195 — De jaartallen achter W. v. Maurik en J. Wagenaar geven de duur aan v.h. optreden als regent. Aagje gedenkt het onderricht van W. v. Maurik: *Sticht. Ged.* p. 229... de jongere Maria Bavink: ald. p. 132.

p. 196 — Gedicht a. Anna Kool: ald. p. 165; Aagje over Collegiantendoop. Geschrift e. Bej. Vrouw, deel III; hs. Mij. d. Ned. Letterk. Leiden.

p. 198 — '... onweerstaanbare trek tot de dichtkunst': *Sticht. Ged. Voorrede*.

Tweede Hoofdstuk

p. 201 — Voor geen 'duizend waerelds': *Op het Eeuwgetijde* (v.h. weeshuis D'Oranjeappel) 1777, aangeh. b. Höweler p. 14;... Aagje's oordeel over opvoeding d. Collegiantenwezen: Geschr. e. bj. Vrouw II p. 330; Betje neemt naai- en verstelwerk op zich: Dys. Br. p. 418.

p. 202 — *Morgen- en Avondgebed:* Sticht. Ged. p. 118... op Deken's ervaringen gegrond: Verg. Dr. C. Kroes-Ligtenberg: *Een Vriend van A. Deken: De Gids* 1942;

	Betje als jong dichteres en Naatje Hofman: zie o.m. *Cornelia Wildschut* I. Brief 8.
p. 203	'... 'k wensch niet meer': Sticht. Ged. p. 94.
p. 204	'Ruk U geheel met mij...' ald. p. 86; 'Ik kieze om u de dood van mijn vriendin...': ald. p. 398.
p. 205	vriendschapsgedicht v. Maria Bosch: ald. p. 90; haar *Bespiegelingen over het Genoegen:* p. 63.
p. 206	Gemoedstoestand van Mietje: Geschr. e. bej. Vr. III. hs. a. bov.
p. 207	'... goed of quaad is, die ze lijd': Camphuysen *Sticht. Rijmen* I. p. 185.

Derde Hoofdstuk

p. 209	'Mijne uuren, dagen, maanden, jaaren...': *Bedenking op mijn eigen Verjaardag* 1771. *Sticht. Ged.* p. 243; 'Hoe dikwijls heb ik niet mijn eigen zielsgebreken...': ald. p. 417.

p. 210 praktisch-opvoedkundige gedichten: ald. p. 347: *De Jeugd* en p. 358: *De zedelijke Opvoeding van de Jeugd*... 'Na het overlijden van deze...': *Almanak voor Vrouwen door Vrouwen, Levensschets* 1808; toenadering tot Busserus: Höweler a.w. p. 23; betrekk. t. De La Lande: Kroes-Ligtenberg a. art. p. 95.

p. 211 kennismaking van Betje met J.E. Grave: zie Dys. p. 154. Br. v. 27 Juni 1776 en p. 156 Br. v. 12 Juli 1776.

p. 212 '... en haar ernst, die een ernst van den Bijbel is' en volg. aanh.: Dys. p. 157. alleen het klad v. Aagje's brief bleef bewaard, omstreeks 1 Aug. 1776.

p. 213 'En nu nog dank ik...' Dys. p. 334 Br. v. 8 Febr. 1800.

Vierde Hoofdstuk

p. 214 Betje wil Deken graag eens ontmoeten: postscriptum v.h. brief a. Grave 12 Juli 1776; ontbreekt ter pl. b. Dys. doch zie ald. *Bijvoegsels en Verbeteringen* p. XLVIII.

p. 215 Betje's antwoord aan Aagje: Dys. p. 160-165. De brief aan Grave, waaruit haar stemming b.d. ontvangst blijkt, is door Dys. verkeerd gedat.; hij is niet van 7 maar v. 4 Augustus, zij sluit de brief a. Deken ter bezorging in (zie Burger: *Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen* 1915); verg. ook Dys. p. 174, waar Betje meldt, dat ze Deken's antwoord op 8 Augustus heeft ontvangen. Het korte briefje van Aagje: aangeh. i.e. br. v. Betje: Dys. p. 174; Br. v. 31 Aug. '76.

p. 216 Aagje's gedicht op Betje: *Rijmbrief* a. E. Wolff-Bekker: 1777; 'R en zijn vrouw': Dys. p. 188, Br. v. 28 Dec. '76.

p. 218 — Aagje's idealiserende vriendschap: *De goede Eerzucht:* A. Deken in *Mengelpoëzie* v. Wolff en Deken. 1784; 'Jufvrouw Deken,' zo meent ze, 'zal daar staan': Dys. p. 176, Br. v. 31 Aug. '76; zie ook mijn studie: *De Samenwerking van Wolff en Deken: De Gids.* 1922 III.

p. 219 — ... 'en caractères de feu': Dys. p. 170, Br. v. 15 Sept. '76 (*niet* 15 Aug. gelijk Dys. dateert (verg. Burger a.p.); 'Hoor man...': en verdere aanhalingen Dys. p. 185, Br. v. 24 Nov. '76.

p. 220 — 'Ik schreeuw het somtijds nog uit...', en het rederijkersdeuntje: ald. p. 201: Br. v. 22 Jan. '76 (*niet* 24 Jan. gelijk Dys. dateert, zie Burger t.a.p.)

p. 221 — ... ik moet lachen': Dys. p. 200; zelfde br.; '... ik ken de wereld genoeg' ald. p. 196; Betje dateert begin Januari 1777; de brief werd 6 Jan. verzonden zie p. 199; '... haar geest, zegt ze ergens...': ald. p. 204, Br. v. 8 Febr. '77.

p. 222 — 'Hoe, zou ik mijne De Gorter...': Dys. p. 188, Br. v. 28 Dec. '76; Betje's schertsende verzekering: ald. p. 189; Deken's overkomst naar De Beemster: *Aan Agatha Deken* 1777 opgen. in *Mengelpoëzie* III, geschreven op Ds Wolff's sterfdag.

p. 223 — 'Ik kan aan dat solo-solo niet gewennen': Dys. p. 211, Br. v. 23 Mei '77.

Vijfde Hoofdstuk

p. 225 — Vader Carman en volg. aanh.; Dys p. 213, Br. a. J.G. Kist 23 Mei '77; Pieter Carman, lid van de vroedschap en schepen te De Rijp, was één der exécuteurs - testamentair v.d. nalatenschap v. Ds Wolff, zie Höw. a.w. p. 30; over financiële toestand zie ook Höw. p. 63, die hun gezamenlijk vermogen schat op *f* 5000.-; Betje *f* 3000,-, Aagje uit een erfenisje v.h.

grootmoeder zeker niet meer dan *f* 2000,-.
Betje moet wel enig inkomen

	uit haar werk hebben gehad; in de voorrede van *Dicht-* en *Mengelwerk* (1784) spreekt ze van een verkoop v. ‘ettelijke duizenden’ ex. v. sommige uitgaven in de Beemstertijd; kwestie over het Beemster pensioen: Dys. p. 215-216; uit het archief der Edammer Classis blijkt, dat Wed. E. Wolff-Bekker jaarlijks *f* 50.- ontving uit de zog. ‘weduwebeurs’, waarvoor haar man gestort had. Van een ‘pensioen’ door De Beemster verleend, blijkt niets (inf. v. Ds B.A. Venemans pres. Class. Best. Edam).
p. 226	plannen v. nieuwe inrichting: Dys. p. 215, Br. v. 5 Juni '77; over de boedelscheiding zie nader: Höweler p. 30; Betje's zog. trouwplannen: Dys. p. 219, Br. v. 26 Sept.
p. 227	Deken's reactie op deze praatjes: Dys. p. 220, Br. v. 26 Sept. '77; de tournée naar de familie: zie brieven 29 Oct., 13 Nov. '77 (Woerden), 13 Dec. '77 (Spaarndam): Dys. p. 222-227; Betje's uitingen over huiselijk leven: ald. p. 225-228, contact m. V. d. Jagt: zie briefw. van hem en de Grave's met W. en D., uitgeg. d. Burger a.w. p. 90 v.
p. 228-229	Bijzonderheden over de eerste jaren in De Rijp: *Br. o.v. Ond.* I, Br. XII, XVIII en vooral XXIII (rijmbrief); Deken over Betje's tact: inl. gedicht *Pr. o. de Opvoeding* 1779.
p. 230	Bezoeken v. nieuwsgierigen en weer trouwgeruchten: *Br. o.v. Ond.* I, Br. XXXIV.
p. 231	Blijvend contact: ald. II, Br. II-IV; ziekte v. Deken najaar '77: Dys. p. 218 Br. v. 21 Sept.; Dankbrief zilveren bruiloft Grave: ald. p. 234, ongedateerd doch kort na het feest (Mei 1778) geschr.; ‘... al 10 weken ziek geweest’: ald. p. 231, de datering b. Dys. (20/9 '78) is foutief, zie Burger a.w.); Verblijf in Utrecht en Gelderland: *Br. o.v. Ond.* I. Br. XXXIX, staaltjes v.

	bijgeloof: Br. XXXVIII; de pogingen tot politieke toenadering: III Br. XII.
p. 232	Naar Rijnsburg, corr. m.d. Van Nijmegens: Dys. p. 236 v., br. v. 12 Juli, 10 Aug. en 18 en 19 Sept. '79; Dys. noemt (p. 239 nt. 3) Salomon en Elias Van Nijmegen zoons v.d. gastheer Gerrit (beter Gerard) V.N., dit moet zijn *broers* (volg. inlicht, v. Mej. W.A.H. Croll, conserv. Sticht. 'Atlas Van Stolk' Rotterdam); ald. reisverhaal v. G.V.N. met aanh. uit Betje's *Beemster Winterbuitenleven*).
p. 232-233	Bijzonderh. o.h. Rotterd. bezoek: *Br. o.v. Ond.* II Br. XII; contact m.d. jongen Nozeman: Dys. 313, Br. v. begin Maart 1799; idem m. Cornelia Nozeman en haar man: *Levensschets Alm. v. Vr. d. Vr.* 1808; Ds De Groe: zie M.J.A. De Vrijer: *Smijtegeld;* toespeling v. Aagje op hem: Dys. p. 241, Br. v. 18 Sept. '79.
p. 233-234	Ceesje Van Oeveren: *Memorie, Opdragt* en levensbeschr. in hs. Oudarchief Rotterdam; toespeling v. Aagje op zijn 'jongen zoon': Dys. p. 241.
p. 234-235	Berichten over ziekte: Dys. 241-244, Br. v. 9 Dec. en 14 Dec. '79; 27 Mrt. ' 80 en vooral brief a. Chr. Flaas 7 Juni '80 *Ned. Spect.* 1904 (Nov.) hierin ook over Betje's stemming; verg. ook haar brief Dys. p. 251, ongedat. doch v. 1780; en *Br. o.v. Ond.* II. Br. XIII en XXVIII.
p. 235-236	verhouding tot Leentje Greeger: Dys. p. 247-251; zij trouwt Christiaan Nissen: Dys. p. 347 noot, (Dys. schrijft abus. *Van* Nissen); uitvoeriger over hem: Höw. a.w. p. 32 v. en de ald. uitgeg. brieven van Nissen aan Leentje, waarop ik mijn karakteristiek baseer; br. v. Chr. N. uit zijn verlovingstijd: ald. p. 37; waarschuwing v. Betje a. Nissen: Dys. p. 252 Br. v. 24 Juni 1781.
p. 237	Deken's oordeel over Nissen: Dys. p. 253 Br. v. 30 Sept. '81; toekomstplannen v. Betje: Dys. 259; Hendrik Busserus'

overlijden: Höw. a.w. p. 25; ald. ook over Aagje's erfportie.

Zesde Hoofdstuk

p. 239 — Herleving van Betje's werklust: zie uitvoeriger mijn studie in *De Gids* 1922 III: *De Samenwerking v. Wolff en Deken*.

p. 242 — 'Onze eeuw is in één opzicht...': *Pr. o. de Opr.*;... 'met de ouders te beginnen': *Iets v. Ouderen en Kinderen* (1804); *De Ned. Bibl.* over de philantropijnse school: ald. 1778, 2e st.;... 'dat mijn kleine Jan er iets aan heeft' Br. v. Abr. Blank. I. Br. XV., slot; '... al waren zulke lieden...': ald. Br. X.; *Wiegzang* v. Vollenhove's oudsten zoon: Febr. '78 hs. My d. N. Lett.

p. 244 — 'pleidooi voor moederrecht...': De Vletter: *Oproedk. Denkb. v. Wolff en Deken*, 1915, p. 171; ...'hetgeen ik in de vroege opvoeding verg....': Bericht vóór tweede druk der *Proeve*.

p. 245 — 'Mag ik U wel...': Dys. p. 181, Br. v. 16 Oct. '76;... voor wie het er minder op aan kwam: De Vletter a.w. p. 197;... een voortdurend tegenstribbelende moeder..., De Vl. a.w. p. 172;

p. 247 — Allard Hulshof's oordeel bij De. Vl. p. 170; dat v. *Boekzaal d. Gel. W.* jg. 1780 dl. 2. p. 198; oordeel uit onze tijd: De. Vl. p. 193.

Zevende Hoofdstuk

p. 249 — ... beweging op sociaal-economisch gebied: zie: Dr. W.N.F. Mansvelt: *Tijdschr. v.d. Ned. Mij. v. Nijverheid en Handel* 1925: *Uit ons Verleden*;... 'Het gemeen arbeidsvolk...': aangeh. b. Kernkamp: *Jan v. Nieuwenhuyzen herdacht*.

p. 252 — vermenging belangen handel-en-nijverheid en armenzorg: zie Mansvelt a. art. p. V.; Dr. Engelman, lid

v.d. Haarlemsche Mij.; *Lijkzang* v. B.W. op hem 1781 (*Mengelwerk* 1786); Betje's onderstelde medewerking a. *De Borger:* deze mening v. Jonckbloet en Prinsen is reeds door Kalff (*Gesch. d. Ned. Lett.* VI. p. 290) weerlegd, echter d. Mansvelt weer naar voren gebracht; de eerste directeuren der Hoornsche Mij.: Jaarverslag 1779, volg. inf. v. F.R. Mulder, conservator West-Fries Museum, Hoorn.

Achtste Hoofdstuk

p. 259	... uitwerking in *Brieven o. versch. Ond.:* Dl. II. Br. V. en VII.
p. 260	C. Van Der Palm: Antwoord op prijsvraag, uitgeschr. d.h. Zeeuwsch Gen. d. Wetenschappen 1778; aangeh. in *Gedenkboek* der Mij. t. Nut v.h. Alg. 1934. p. 84.
p. 263	voorstel v. A. Loosjes a. Wolff en Deken: Dys. p. 275 Br. v. 4 Nov. '85.

Negende Hoofdstuk

p. 264	Aagje's groei tot medewerkster: zie nader mijn studie: *Groei der Samenwerking v. W. en D., De Gids* 1922 III p. 222; 'Ik ben haar bijzondere vriendin...': Br. v. A. Deken a. A. Hulshof, opgen. in *Br. v. Abr. Blankaart* II; 'Deken verwerkt en doorleeft...': zie o.m. *Toeëigening* voor *De Voorrechten v.h. Christendom* A. Deken 1787, regels als: 'Gij die... mij in het oefenen van mijn geest hebt opgebeurd// Mij aanzette om iets groots, iets nuts te ondervinden (= leren kennen).
p. 264-265	... Soms scherp beredeneerd en ontleed...': vooral v. belang: *Br. o. versch. Ond.* I., Br. IV, V, VI en *Onderw. Gesprek* passim.; 'Deugd is kracht':

Br. O. versch. Ond. II p. 139 v.; ‘Kinderlijke gehoorzaamheid, aldus Betje’: *Onderw. Gespr.* les. IX, p. 78.

p. 266 ... ‘neemt ze aldus in zich op’: tekenend bv. Aagje's woorden: ‘Die mij den toegang tot uw hart steeds hebt verleend // en die ik deelen deed in al mijn wedervaren’: *Toeëigening* a. bov.

p. 267 Schets v.d. lichamelijken en geestelijken luiaard: *Br. o. versch. Ond.* III, Br. XVII, p. 257; Aagje's brief a. Grave: Dys. p. 232, 27 Febr. '79; typering v.d. huichelaar: *Br. o. versch. Ond.* I. Br. XII.

p. 268 Voorbereiding v. *Cornelia Wildschut:* Voorrede dl. I. 1792; verhouding t. Richardson: Moquette: *Wolff en Deken en Richardson* en mijn studie: *Wolff en Deken's romans uit haar bloeitijd, De Gids* 1923 II.

p. 269 ... ‘zo dicht aan de volmaaktheid’: *Adèle en Theodoor* IV. p. 205, noot v.d. vertaalster E. Wolff-Bekker, 1782.

p. 270 Huwelijksliefde en vriendschap; *Ond. Gespr.* p. 119 en *Willem Leevend*, dl. V. p. 136 v.; *Het jonge Paar*, uit het Frans vert.: kritiek v.d. *Ned. Bibl.* 1776, I in de bespreking v. *Brief v. Arnold Geesteranus*; ‘'t Is alweer Daatje’: *Will. Leevend* dl. V. p. 145.

p. 271 Deken's oordeel over Grandison: *Br. a.e. Overijselsche dame*, aangeh. b. Moquette a.w. p. 134; idem van Betje: *Will. Leevend* dl. V. *Voorr.* p. XIII; ‘He was formal...’: Raleigh: *The English Norel*, p. 146; verg. ook Taine over Clarissa: *Hist. d. 1. Litt. Angl.* IV, p. 111.

p. 272 ... ‘een doordringen in de ziel van Werther’: Prinsen: *Het Sentimenteele b. Feith, Wolff-Deken en Post: De Gids* 1915 p. 517.

p. 273 ... deze tak van literatuur’: *Will. Leevend* dl. III *Voorr.* p. 7.

p. 275 Rhijnvis Feith's kritiek: zie *zijn Br. o. Versch. Ond.* I. p. 138; *Ned. Letteroef.:* 1783 I. p. 252.

p. 276 reactie v.h. publiek op *Sara Burgerhart* zie *Will. Leevend* III en V. *Voorr.*

Tiende Hoofdstuk

p. 277 ... ‘Lachend beweert ze...’: Dys. p. 275, Br. v. 4 Nov. 1785, a. A. Loosjes Pzn.;... ‘aldus Betje...’: ald. p. 284, Br. v. 27 Mei '87, a. Coosje Busken.

p. 278 Betje's sportchaisje: Dys. p. 270; haar liefde voor de verten: o.m. *Brief a. Goedaard* in *Mengelpoëzie*, 1784.

p. 279 Dagindeling: Dys. p. 281, Br. v. 27 Mei '87 a. Coosje Busken en J. Konijnenburg: *Lofrede* 1805; Jansje Teerlink op Lommerlust: Dys. p. 264, 266, 270, Br. a. Mej. Schiere v. 24 Oct. '84, 24 Jan. '85, 23 April '85; Aant. v. Dr. Halbertsma en kritiek daarop: Höweler a.w. p. 32, 37.

p. 280 Deelname v. Greeger a. gedachtenwisseling: Dys. p. 250, Br. v. 30 Sept. '81; theologische ond.: ald. p. 249, 3 Mei '81; ‘tijdens het samenstellen’ *Will. Leevend* dl. III. *Voorr.* p. 15; Nissens' ontboezemingen over Betje a.z. vrouw: Höweler a.w. p. 43, p. 51; Nissen's oordeel over Aagje ald. p. 49: ‘Ja beste Dutje, Aagje's braafheid heeft mij steeds behaagt. Voor Wolfje zou zij bijna sterven... zij is standhaftig, zij bemind U naast Wolfje als haarzelf’... ‘Wolfje even lief te hebben als zijn Dutje dit doet’; er staat letterlijk: (Höw. p. 47) dat hij zich nooit het recht zal laten betwisten, ‘dat hij Wolfje ook niet zo sterk bemind als Dutje’; daar onmiddellijk voorafgaat: ‘Laat ons bijde om de eereprijs dingen, wien van ons bijden haar 't meest bemind’, acht ik mijn vertolking van Chris' woorden de juiste. Höweler meent, dat Nissen hier ronduit

verklaart, Betje en zijn vrouw even sterk te beminnen.

p. 281 ... ‘in een vulgaire amourette’: Höw. a.w. p. 54; Höweler's vertolking van Betje's gevoelens voor Nissen: ald. p. 53; ‘de grond van een eerlijk caracter’: Dys. p. 101 Br. v. 14 Febr. '74.

p. 282 Jan, het knechtje v. Nissen: Höw. p. 41; procuratie ad negotia: ald. p. 65; Nissen's ruime hand v. uitgeven: p. 45; Van der Jagt, Betje's notaris, Nissen's vriend: ald. p. 64; p. 40.

p. 283 Nissen wil Jan Teerlink in zijn zaak nemen; Höw. p. 38, 49; ‘zonder iemand in 't bijzonder te schilderen’: *Will. Leevend* dl. III, *Voorr.*

p. 284 *Brief a. Cloé: Mengelpoëzie* I. p. 186; Betje's hulpvaardigheid: Dys. p. 285; Aagje's brief a. Mej. Schiere, ald. p. 249 Br. v. 3 Mei '81 en p. 256, Br. v. 23 Oct. '81.

p. 285 Deken's brief a. Leentje Greeger: Dys. p. 249. Br. v. 3 Mei '81 en p. 256, Br. v. 23 Oct. '81; ‘Adieu mijn hele lieve’: ald. p. 271, Br. v. 23 April '85

p. 286 ‘Wolffje houdt zoveel van U’: Dys. p. 269, Br. v. 17 Febr. '85; erkenning van eigen ‘oploopendheid’ tegenover jongen vriend: *Br. o. versch. Ond.* I. Br. XXV; pleidooi voor moederlozen jongen: Ald. II. Br. IX-XII.

p. 287 Deken's brief a. Jan Govert v. Rijswijk: Dys. p. 245, 26 Sept. '80; Betje's br. a. hem, zelfde pl. en dat.; Johanna Kops: Dys. (p. 260 noot) zegt Maria Suzanna, deze woonde echter niet op Wildhoef, Johanna wel; Suzanna was bovendien reeds 1777 getrouwd (inf. Gem. arch. Haarlem); Aagje's brief a.d. Haarlemsen predikant: Dys. p. 260, ongedateerd, maar Deken spreekt v.h. *zesjarige* vriendsch. m. Betje, dus 1782; Nissen over Mej. Kops: Höw. p. 48, Sept. '83.

p. 288 ‘Mijn engellieve Kops’: Dys. p. 265, Br. v. 24 Oct. '84; ald. ook de flauwtes;

‘vriendin K. zedelijk dood’: ald. p. 284, Br. v. 27 Mei '87; *Gesprek met een jong juffertje: Mengelpoëzie* p. 171.

Elfde Hoofdstuk

p. 290 — *Willem Leevend* in 18 maanden voltooid: Dys. p. 294; ‘Dat Wim U behaagt...’: ald. p. 265, Br. v. 24 Oct. '84; z. ook Br. 24 Jan. '85, p. 266; 23 April '85, p. 270.

p. 291 — Bellamy's belangstelling v. *W.L.:* A. Nijland a.w. II p. 301; aanh. d. Jan A. Backer in Alb. Amic. v. B. Ruloffs (volg. inf. Dr. W.H. Staverman te Deventer); Feith's ultra-sentimentele theorieën: verg. mijn *Inleiding* voor uitg. v. *Julia* b. J. Muusses 1933; Wolff en Deken's kritiek op schrijvers v. sent. romans: *W. Leevend* V. *Voorr.* p. VII.

p. 293 — Belcour's waarschuwende brief: ald. I. p. 185; een oordeel uit onzen tijd: Prinsen: *De Roman in de* 18*e eeuw in West-Europa*, p. 509; karakteristiek v.d. ‘held’ W.L.: Prinsen: *Het Sentimenteele b. Feith enz. De Gids* 1915; reactie v.d. lezers; *W.L.* dl. VIII *Narede*; Daatje Leevend's opinie: ald. V. p. 143.

Twaalfde Hoofdstuk

p. 295 — ‘Lang heb ik verlangd...’: A. Nijland a.w. II p. 4.

p. 297 — ‘de lieve, natuurlijke jongen’ aldus Mr Jan Hinlopen, vriend v. Bellamy: Nijland a.w. II p. 353; Bellamy vraagt portretten v. W. en D. ald. II p. 27; hij vraagt nieuwe uitg. v. *Walcheren:* ald. p. 74.

p. 298 — Deken's gedicht over Bellamy's dood: *Traanen, gestort b.h. overlijden* van Jacobus Bellamy 1786;... ‘het arme kind bij zich te roepen’: Nijland a.w. II p. 333;

datum v. Fransje's vertrek uit Lommerlust ald. p. 334; Brief van Fransje over haar verblijf aldaar: zelfde pl.; 6 Nov. '86.

p. 299-300	Betje Wolff beoordeelt Bellamy's dichterl. nalatensch.: Nijland II. p. 334; Fransje's brief a. Anton Mens, ald. p. 338, 7 Mrt. '87, ald. ook over Fransje's portret.
p. 300	Coosje's eindexamen: aant. rakende Jonas Willem te Water, door Willem te Water: Nijland a.w. II. aant. p. XL; ald. ook vermeld Coosje's benoeming tot lid v. Leids gen. ‘Kunst wordt d. Arbeid verkregen’, in 1776, waarvoor ze ‘beleefdelijk bedankt’. Coosje moet zeer aantrekkelijk zijn geweest; ze slaat in 1783 twee huwelijksaanzoeken af, één der pretendenten is Isaäc Henri Gallandat, zoon v. Betje's vriend en correspondent Dr David Henri Gallandat. Tussen 1783 en 1798, het jaar van haar huwelijk met Ds Samuël Theodore Huet, ligt dan haar romantische liefde voor een onbekende, waarover we in Betje's brieven horen (verg. Nijland a.w. II, aant. 38, p. LXXI).
p. 301	Betje's oordeel over C.R. Busken: Dys. p. 107, Br. v. 4 Mrt. 1774 a. Dr Gallandat; indruk v. Coosje's eerste bezoek: ald. p. 279, Br. v. 17 Oct. '86.
p. 302	‘Geloof mij, mijn Coosje-lief’: ald. p. 281, zelfde dat.
p. 303	Tweede brief a. Coosje: ald. p. 283, 27 Mei '87.
p. 304	Deken's populair-stichtelijk werk: *De Voorrechten v.h. Christendom*, 1787.
p. 305	Deken's uitingen over Betje: *Toeëigening* vóór bovenst, werk; Dekens erkenning, dat ze Coosje leerde waarderen: Dys. p. 313, Maart 1799.
p. 306	Deken gedenkt oude tijden: Dys. p. 295, Br. v. 28 Sept. '98.

Dertiende Hoofdstuk

p. 307 — *Brieven van Abraham Blankaart*, deel I en II verschijnen 1787; dl. III 1789, doch persklaar vóór vertrek naar Frankrijk (Maart '88); 'De bemoeial in de Beverwijk': *Aanhangsel v. Willem Leevend*, p. 27, de schrijver ervan is W. van Ollefen Caspers; grapje over de Vrijmetselarij: *W. Leevend* I, Br. 16 (niet 6, gelijk de schrijver v.h. *Aanhangsel* meent); vrouwen die boeken schrijven, *Aangh. W.L.* p. 70.

p. 308 — 'dat schrijfzuchtig wijf': *Aanh. v. W.L.* p. 30; Betje's repliek: *Inl. d. Br. v. Abr. Blankaart:* p. IV en V; het Beverwijk's orakel: *Aanh. v. W.L.* p. 29.

p. 309 — *Aanh. v. W.L.* verboden: Dys. p. 347, Deken a. Prof. Te Water, 15 Jan. 1800; verkoop van Betje's vroeger werk: *Alg. Voorrede Mengelwerk* 1784; '... haar vingers kreupel en lam schrijven': aangehaald in *Inl. Br. v. Abr. Bl. p. XL.*;... 'schandelijk, om voordeel te schrijven': *Nut der Vooroordelen* p. 43 volg., Bellamy acht het werkje 'zeker van Betje Wolff': Nijland a.w. I. p. 351.

p. 310 — 'in alle bezwaarende omstandigheden': *Inl. Br. v. Abr. Bl.* p. XLVI; 'Men is te zwak of te lui...': *Br. v. Abr. Bl.* III Br. 45.

p. 311 — 'Het is haast ongeloovelijk': ald. III Br. 41, p. 35; 'te veel geestelijk front': ald. II p. 38 p. 305; 'God heeft Sodom niet willen sparen...': III. Br. 47. p. 151; het gierig wijf: II. Br. 23. p. 19; behandeling huisbedienden: II Br. 23. p. 23.

p. 312 — gezagsaanmatiging der geleerden: I. Br. 4 en 13; ongezondheid der kantoren: I. Br. 9. p. 124; de kinderrijke moeder: II. Br. 40, p. 10.

p. 313 — het scheidingsprobleem: I. Br. 21.

p. 314 — Heintje Edeling's opvoeding: II. Br. 35 en 39.

p. 315

Toespeling op verbrande brieven: III Br. 50, p. 364-365; geestelijke vrijheid ‘de gezondheid der ziel’: II. Br. 34, p. 217.

Veertiende Hoofdstuk

p. 316-317 — ‘gevoelens van warme Prinsgezinden’: Joh.a Naber a.w. p. 221; ‘Goeie lobbes’ Dys. p. 169 (er staat ‘sobbes’); Pieter Paulus' verzoeningspoging en V. Hogendorp's woorden over Willem V: P. Geyl: *De Patriottenbeweging* (Patria:) p. 117 v.; ‘... zo graag Oranje beminnen willen’: *Liedje op de verjaring v. Willem Frederik*, 14 Aug. '83.

p. 317 — ‘het meeleven in den oorlog:’ *Econ. Liedjes, De Nieuwstijding* dl. I; *Blijde Thuiskomst:* III; Drie dappere Scheveningers: II.

p. 319 — ‘Nog in '86 zal zij...’ *Aan de Vaderlandsche Burgers*; ‘zo goed als niets’: laatste uiting, Febr. '87 *A. d. Amsterd. Burgers*.

p. 321 — toenemend nationaal contact: Geyl. a.w., p. 139 v.

p. 322 — De Stadhouder nu voluit *de vijand: Vrijheid Blijheid:* p. 40; ‘De Gijzelaar spreekt mannetaal’: ald. p. 35; ‘'t eertijds dierbare Oranjehuis’: p. 42.

p. 323 — toespelingen op beledigingen: Dys. p. 290 (in rekest v. 1795); in den zomer van '89: ald. p. 288; ongedateerd, doch toespeling op honorarium v. derde deel Abr. Bl., dat in dat jaar verscheen; ‘wraakneming en reactie’: Geyl. a.w. p. 201

p. 324 — bericht over vertrek v. Wolff en Deken: Brief v. N.S. Van Winter a. zijn zoon: Höw a.w. p. 66; Lommerlust verkocht: ald. p. 66; Atlas v.d. Vad. Hist. verkocht Dys.: p. 285 noot 3; Datum vertrek Maart '88, aldus *Verzameling Authentieke Stukken* 1794: Petitie v. E. Wolff-Bekker, p. 87 v.

Vijftiende Hoofdstuk

p. 325	Aant. reisroute: zie Joha. Naber a.w. p. 233.
p. 326	Betje's brief a. Franse vrienden, najaar 1798: Dys. p. 298; datering gegrond op toespeling reis n. Friesland in zomer v. dat jaar; Afscheidslied a.d. burgeresse Renauld: *Ged. en L. v.h. Vaderl.* p. 227 v.; Brief v. Deken uit Trévoux: Dys. p. 287.
p. 327	Brief v. Betje uit Trévoux: ald. p. 286, gedat. 3 Juli, zonder jaartal, m.i. 1789, wegens toespeling op verkiezingen voor Staten generaal, in dat jaar gehouden.
p. 331	'God verhoede een binnenlandsche krijg': Dys. p. 288.
p. 332	voor veldtocht v. Dumouriez enz. raadpleegde ik *Staatk. Gesch. v. Ned.* Gosses en Japikse; en Blok *Gesch. v.h. Ned. Volk* 2e druk, tenzij anders vermeld.
p. 333	schets van den razenden Jacobijn: *Ged. en L. v.h. Vad.* p. 125 v.; Betje's contacten met Parijs: *De kleine Labruyère, Voorbericht* p.XIV; Mirabeau compliment a. Madame Wolff: Dr. J. Hartog: *Santhorst en Mirabeau*, De Gids 1882; Betje Wolff voor het Comité Rév.: zie Joha. Naber a.w. p. 251.
p. 334-335	Hulp van Merlin van Douay in zake vreemdelingenwet en financiëlen steun: Verz. authentieke stukken 1794, p. 87 v.; faillissement v. Nissen: Höw. a.w. p. 63 v.: *Het vermogensverlies v. Wolff en Deken*.
p. 335	Frankrijk door nood geperst verlaten: Dys. p. 294.
p. 337	Rekest a.d. Provis. Represent. v. Holland: Dys. p. 289; staking uitkering Zeeuwse rente: Notulen Staten v. Zeeland 23 Maart 1795, Rijksarch. Zeeland; surseance v. betaling in volg. jaren: notulen Prov. Raad v. Zeeland 1797-98. passim.
p. 338	Van Canter's hulp: *Toeëigening* voor *Ged. en L. v.h. Vad.* p. VII; 'O, Frankrijk, wie

zou U verlaaten': ald. *Afscheidslied* a.d. burgeresse Renauld.

Zestiende Hoofdstuk

p. 339 — Klacht over nederlaag b. Kamperduin: *Ged. en L. v.h. Vad., Den Elfden October*.

p. 340 — *Verbeelding, Droom en Waarheid:* ald. p. 97; ‘eeuwig teemen, morren’: ald. p. 206.

p. 341 — Over de staatsgreep v. Jan. 1798: ald. Zang op den 22 Januari.

p. 342 — ‘Vrijheid, vrijheid in den godsdienst: ald. p. 131; ‘God zij dank...’: p. 146; Betje's terugblik: *Aan alle Christenen*, p. 150; Dekens visie: p. 155.

p. 343 — *Aan de Jooden:* ald. p. 133; Betje's afkeer van slavenkopers: Dys. p. 293; verg. ook Lieven Van Ollefen: *Het rieten kluisje op Lommerlust*, 1784; Deken's uitspraak: Dys. p. 367; *De politieke Afleider:* hs. Mij. d. Ned. Lett., Leiden.

Zeventiende Hoofdstuk

p. 346 — Betje over bankroet Nissen: Dys, p. 293; ‘de natie heeft nog niets voor ons gedaan’: p. 299; tactloosheid v. ‘weldoeners’: *Toeeigening* vóór *Ged. en L. v.h. Vad.* p. IV.

p. 347 — Rekest v. Wolff en Deken, voorjaar 1798: zie notulen Nationale verg. v. 26 Maart en 22 Mei 1798 Alg. Rijksarch. 's Gravenhage, waarin dit rekest ter sprake komt; het rekest zelf is niet gevonden; Brief v. Betje a.e. lid v.h. Vertegenw. Lichaam: 1. April 1799, in hs. Mij. d. Ned. Lett.; Aagje over ‘zoek zijn’ v.h. rekest: Dys. p. 335.

p. 348 — Motivering v.h. wonen in Den Haag: Br. v. 1 April '99, zie bov.; Corn. Wildschut blijft onverkocht: Dys. p. 294; de smaak is veranderd: Konijnenburg (*Lofrede* p.

83) spreekt van: ‘smaakverwisseling’, onrustig wonen op het Plein: Dys. p. 366.

p. 349 ‘Wij wonen zeer aangenaam’: Dys. p. 293; erkenning v. huiselijk geluk: p. 386 (Aagje); p. 403 (Betje, Br. v. 8 Oct. 1802, *niet* 1803 gelijk Dys. dateert, verg. hs. Mij. d. Ned. Lett); bezorgdheid over elkaar: p. 326, 31 Oct. '99 (Betje); p. 334, 9 Febr. 1800 (Aagje).

p. 350 ‘een lelijk bakkes te trekken’: Dys. p' 341, Br. v. 23 Nov. 1800; ‘juffr. Wolff kan zo hartelijk lachen...’ p. 390, begin 1801; Mr. Van Leyden door Betje ‘gebakerd’: p. 357.

p. 351 Van Hall beheerder v.e. fondsje v. Wolff en Deken: *Herinn. v. Mr. M.C. Van Hall*, uitg. Jorissen, p. 85; ‘Verstant, geest en hart’: Dys. p. 353, Br. v. 2 Aug. 1800; ‘ik amuseerde mij daar te wel’: p. 320, Br. v. 19 Aug. '99; tekeningen v. Rembrandt op Huis te Warmond: Dys. p. 318 noot; de gegevens ald. over fam. Van Leyden kloppen niet m. Adelsboek z. ter pl.; Huishoudelijke steun v. Mevr. V.L.: Dys. p. 397.

p. 352 Wolff en Deken te Wolvega: *Nieuwe Friese Volksalmanak* 1863, Eekhoff; hierin aangeh. Verjaarsdicht aan Van Canter; ‘viering in de geest: de voorstelling v. Eekhoff, dat W. en D. 22 Sept. '98 te Wolvega waren, klopt niet m.d. tekst v.h. verjaarsdicht; ze spreken daar den wens uit: ‘O, dierbre Vriend! 't Is uw geboortefeest / Dat wij met U nu uw gezondheid dronken, / Oud-Vaderlands met onze glazen klonken!... Geen nood, wij doen het in den geest.’ Pieter Groenia: zie Kram: *Leven en Werken v. Holl. en Vlaamsche kunstschilders*.

p. 353 miniaturen in opdracht v. Van Canter: Dys. mening, dat Imhoff de opdrachtgever was (p. 304, noot) berust op onjuiste lezing v. Betje 's p.s.b. Br. v. 23 Maart 1800 (p. 341), ze spreekt daar eerst over Imhoff en vervolgt dan: ‘Nog

wat. Juffr. Dóll kan u twee
miniatuur-portretten laten zien,

die voor twee jaar, ten zijnen koste geschilderd, een vriend van 30 jaar ons vereerd heeft'. Gezien haar samenzijn met Groenia in Friesland in 1798 en vriendschap m. V. Canter, die van vóór '75 dateert waag ik de onderstelling, dat de ongenoemde vriend V. Canter is; *Zendbrief* Dys. p. 301; de terugreis: p. 300 en 307; V. Canter's overlijden: p. 353 noot.

p. 354 'Gij redde ons...': *Treurzang* b.h. overlijden v. V. Canter, fragm. aang. geh. b. Eekhoff a. art. p. 155.

Achttiende Hoofdstuk

p. 355 Mr. M.C. Van Hall: mijn schets v.z. optreden berust op: *Herinneringen* v. Mr. M.C. Van Hall, uitg. d. Jorissen.

p. 358 'haar gezelschap dubbel waardig': W. Kist a.z. broer, begin 1800: Dys. *Ned. Spectator* 1901; vrienden in het Vertegenw. Lichaam: Dys. Brieven p. 345; overleg m. V. Hall in geldverlegenheid: ald. p. 321, Br. v. 19 Aug. '99.

p. 359 Betje en V. Hall's oudste zoon: Dys. p. 359, Br. v. 14 Oct. 1800; V. Hall zorgt voor uitgever: p. 345, Br. v. 13 Juni 1800.

p. 360 'Mijn lieve Wolffje': Dys. p. 314; 'Betaal als het U convenieert': p. 317; Betje maant niet graag: p. 324, Br. v. 14 Oct. '99; tafreeltjes uit *W. Leevend* p. 325, 16 Oct. '99.

p. 361 V. Hall 'vloekt struiken uit de grond': Dys. p. 345; V.H.'s antw. a. Daendels: *Herinneringen* p. 73; Spanning in najaar '99: Dys. p. 323, Br. v. 9 Sept.

p. 362 V. Hall's overwinningsrede: *Herinn.* p. 74.

p. 363 Betje goed-republikeins: Dys. p. 323; poging t. staatsgreep verijdeld, Nov. '99: *Herinn.* p. 80.

p. 364 Verblijf in Amsterdam: Br. v. W. Kist, zie bov. (aant. b.p. 358); Betje's gedicht in Alb. Amic. van B. Ruloffs, gedat. 20 Dec. '99, Amsterdam; ik ontving daarv. e. afschrift v. Dr. W.H. Staverman te Deventer. Was Betje inderdaad aanwezig bij de huldiging v. Ruloff's, die tegelijk m. het zilveren jubileum v.d. Schouwburg, 17 Sept. '99 plaats vond? Ze zegt... 'U voegt de lauwerkrans, die 'k op des Schouwburg's feest zag op Uw schedel drukken.' Deze lauwering v.d. orkestmeester vormt inderdaad de slotscène v.h. Zangspel op tekst v. P.J. Uylenbroek, op dien datum opgevoerd. Is Betje's bewering een dichterlijke vrijheid, of was ze ook in Sept. te Amsterdam? Of is het Zangspel tijdens hun verblijf in Dec. herhaald?

p. 365 Aanval v. *Nieuwe Vad. Bibl.* op Deken: Dl. IV 2. 1800; Deken's antw.: *Aan den Schrijver der Aanmerkingen op Offerande a.h. Vaderland*.

Negentiende Hoofdstuk

p. 366 Verhuizing n.d. Spuistraat: Dys. p. 336, Br. v. 9 Febr. 1800 en Kroes-Ligtenberg De Gids 1942 p. 175, Br. v. 11 Maart 1800 v. Deken a. De la Lande; zending huisraad v. C. Huet-Busken: Dys. p. 353, Br. v. 2 Aug. 1800; geschenk vereerster Rotterdam: p. 342, Br. v. 3 Mei 1800.

p. 367 legaat v. V. Canter a. Betje en omzetting ervan in lijfrente Dys. 353, noot 1; z. ook Br. v. A. Deken a. De la Lande, De Gids 1942 p. 176; Betje's weduwebeurs uitbetaald Dys. p. 342, Br. v. 3 Mei 1800, waar sprake is v.e. 'attestatie en quitancie' voor de Classis v. Edam, geadress. a. Brouerius v.d. Velde; p. 350 (24 Juni) blijkt deze niet terecht te zijn

gekomen; p. 346 noemt ze Brouerius de man die maakte ‘dat ik 8 jaar onthouden

weduwe tractement kreeg';... 'in onze kring overvloed': Dys. p. 370, Br. v. 23 Jan. 1801.

p. 368 — Houding van A. Loosjes Pzn: Dys. p. 354; 'Ik ben knips van blijdschap': p. 332, Br. v. 29 Jan. 1800. De volgorde der brieven a. Vollenhoven is bij Dys. niet juist, ik volg die v.d. hss. Mij der Ned. Lett.

p. 369 — Deken's vriendschapsode en Betje's nuchterheid: Dys. p. 343-345.; 'naarmate de dood...': p. 340, 23 Maart 1800.

p. 370 — Deken's 'Toespraak' a.d. leden v.d. Mij. t. Nut van 't Alg.: Kroes-Ligtenberg a. art. *De Gids* 1942; hierin ook schets v. ellende te Amsterdam; 'volgens afspraak': Br. v. Deken a. D. l. Lande 29 Jan. 1800 *De Gids* 1942, p. 173.

p. 371 — Deken informeert naar 'Toespraak': Br. 11 Maart 1800, *De Gids* 1942 p. 174.

p. 372 — Deken's kritiek op politieke toestand: Dys. p. 343, Br. v. 13 Juni 1800.

p. 373 — 'onze gelukkige *afhankelijkheid*': Dys. p. 366, Br. Oct. (?) 1800; Van Hall uitgesloten v.h. stemrecht: *Herinn*. p. 88; zijn stem v. gewicht in 1813: Laman Trip - De Beaufort *Gijsbert C.V. Hogendorp* p. 243.

Twintigste Hoofdstuk

p. 375 — '8 Januari schrijft Deken': Dys. p. 368; 'ons leven is hier zo prettig': p. 370, Br. v. 23 Jan. 1801; avond b. Van Hall: p. 393; gesprek over Em. Kant: p. 388 en 390, Br. v. eind Jan. of begin Febr. 1801.

p. 376 — Wattier-Ziesenis: Dys. p. 361, 363, Br. v. 3 Nov. en 7 Dec. 1800; Bingley: p. 329, Br. v. 27 Jan. 1800; Las Wattier Betje's vertaling?: V. Hall *Herinn.* p. 86;

Van Royen en Van Der Woordt: Dr. H.W. Fortgens: *De Latijnse School te Vlissingen, Arch. Z. Gen.* 1946-47.

p. 377 — W. Kist over V.D. Palm en ‘de tantes’: Dys. p. 373 noot; Bellamy en V.D. Woordt: A. Nijland a.w. II p. 275; verrukking over echtpaar V.D. Palm: Dys. p. 373, 389; oordeel over Lublink De Jonge: p. 389, 390.

p. 378 — eerste plannen o.d. kalfskop: Dys. p. 370, Br. v. 23 Jan. 1801, aansluitend b. Aagje's gedicht; ‘Wat word ik klein’: p. 388; b. Arnold: p. 369; pleidooi voor hem: p. 388, 389.

p. 379 — de vrienden passeren de revue p. 370; Busken Huet's: *Daags na het Feest, Litt. Fant. en Krit.* V. p. 167.

p. 380 — Bezoek v. Ds Huet: p. 318, Br. v. 2 Aug. '99; oude relaties m.z. moeder: p. 295.

p. 381 — Dankbrief v. Deken a. Coosje Huet-Busken: p. 379, Br. v. 4 Sept. 1801; Deken over zomer 1801: p. 381 Br. v. 3 Sept. 1801, ook bestelling v. neef Ribbers ald.; kinderen v. Crimpen overleden: V.D. Baan *Gesch. v. Wolfaertsdijk*, waar Ds v. Cr. stond 1789-1792; zijn kwaal: Dys. p. 358, Br. v. 15 Aug. 1800 en p. 392, Br. v. 1 Dec. 1801; zijn zorg voor W. en D. p. 391; ‘als het bij hem regent’: p. 358,

p. 382 — vervroegd emeritaat v. V. Crimpen: *Boekzaal. d. Gel. Waereld* 1802; hij overlijdt 19 April in de Nobelstraat (Gem. Arch. Den Haag, begrafenisboek 1802, 24 April) vóór hij zijn huis in de Herderinnestr. betrokken heeft. De lezing van Dys., waaruit deze anders besluit, is foutief; 1° is de betr. brief v. 29 *Januari* 1802, niet 29 *Juni*, gelijk Dys. dateert (p. 397), 2° las hij abusievelijk: ‘de dierbare *stakker*’, inpl. *v. Hakke* (zie hs. Mij. d. Ned. Lett.) en liet dit ‘stakker’ op V. Crimpen slaan; *Wilhelm Meister's Lehrjahre:* Dys. p. 383, Br. v. 22 Sept. 1801.

Een en twintigste Hoofdstuk

p. 383 — ‘Onder ons wil ik u wel belijden’: Dys. p. 385, Br. v. 16 Nov. 1801.

p. 385 — Deken a. P. Loosjes: Dys. p. 394, Br. v. 22 Jan. 1802.

Twee en twintigste Hoofdstuk

p. 388 — ‘Jonge, wat ben ik blij’: Dys. p. 345, Br. v. 13 Juni 1800; ‘hoe blijde zal ik zijn’: p. 342 Br. v. 3 Mei 1800; ‘indien wij meer door ons gevoel..’: p. 319 Br. v. 2 Aug. '99; Ds. Huet V. Breggen Pauw over zijn bezoeken: *Alm. v. Vr. d. Vr.* 1808.

p. 389 — ‘... zeer wel uitgaande’: Dys. p. 408. Br. v. 19 Jan. 1804; carcinoom: deze diagnose werd mij van medische zijde verstrekt, na overlegging der desbetreffende plaatsen in de brieven; zowel voorgeschiedenis als het bij de sectie geconstateerde bleken typerend;... ‘ik ben geen uur zeker’: Dys. p. 398 Br. v. 28 Juli 1802.

p. 390 — Vertaling v. *Hermann von Unna:* Dys. p. 418, Br. v. Jansje V. Crimpen-Teerlink a. V. Hall, 22 Nov. 1804; dankbaarheid over wonen m. Jansje: p. 399 Br. v. 3 Sept. 1802 (Deken); p. 403, 8 Oct. 1802 (*niet* 1803, zie nader aant. b.p. 391) Betje.

p. 391 — ‘Ziet ge nooit onzen vriend’: Dys. p. 400 Br. v. 9 Sept. 1802; Betje 's troostbrief a. Van Hall Dys p. 403;... ‘de ziel iets van die vrede ervaart’: verg het in hs. gebleven deel v.d. brief (Mij d. Ned. Lett). Dit deel ontbreekt b. Dys., die alleen het fragment opnam, door V. Vloten (*Nog wat v. Betje Wolff en A. Deken, Nederland* 1880, p. 16) gepubliceerd, van wie hij ook de verkeerde datering, 8 Oct. 1803 in pl. v. 1802 i.h. hs., overnam; Deken's berichten

	over Betje's ziekte: Dys. p. 408, Br. v. 19 Jan. 1804 en p. 411, 28 Juni 1804.
p. 393	Betje's laatste woorden: Dys. p. 418, Br. v. Jansje V.C.-T. a. V. Hall, 22 Nov. 1804. Deken's laatste briefje: p. 415, 5 Nov. 1804; bericht o. Aagje's ziekte: p. 415, Jansje V.C.-T. a. V. Hall; o.h. dood p. 416 Br. v. 14 Nov. 1804 ‘stoffen tot een Casteel’: t.z.p. 13 Nov.; Betje over Deken's zorgen: p. 340. Br. v. 23 Mei 1800; p. 398, 28 Juli 1802; hun saamhorigheid: p. 340.

Errata

EERSTE BOEK p. 117, 138, 170 staat: Gallandat Huet, lees: Dr Gallandat.
TWEEDE BOEK p. 385 staat: Iets voor Ouders en Kinderen, lees: voor Ouderen...

De woorden ‘dat binnenkort het licht zal zien’, in de noot op pag. 5, onder het Woord Vooraf, dienen als vervallen te worden beschouwd.

Boek I en Boek II verschijnen hiermede tegelijk in één band.